

GOVERNMENT OF INDIA

ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

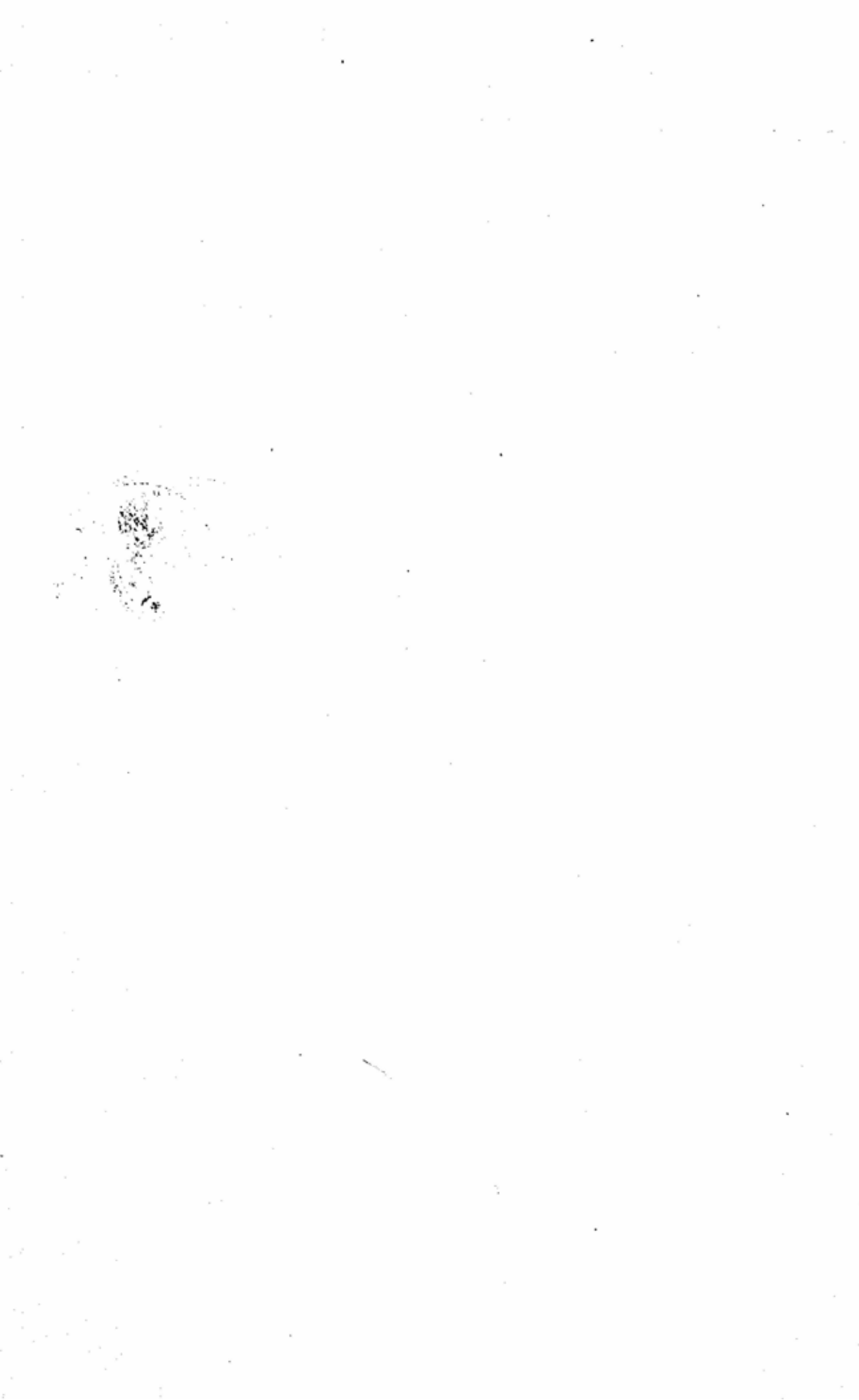
CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 9014

CALL No. Sa8Km/Vya/K.V

D.G.A. 79

SRIMANMAHABHARATAM

A NEW EDITION

MAINLY BASED ON

THE SOUTH INDIAN TEXTS,

With footnotes and Readings.

ASHVAMEDHIKAPARVA XIV.

EDITED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhya Vilās Book Depot, Kumbakonam.

Sa8Km

Vyā/k.v.

Printed by B. R. Ghanekar for the proprietors,

at Tukaram Javaji's "Nirnaya-sagar" Press,

BOMBAY.

1910.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No.....9.21.4

Date.....23.7.57.....

Call No.....Sa.8 Km.....

Vya/K.V.

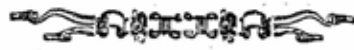
(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाभारतम् ।

सटिप्पणम् ।

आश्वमेधिकपर्व १४.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन दाक्षिणात्यबहुकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंबापुर्यां

जावजी दादाजी इलेतेपां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८३१ सौम्यनामसंवत्सरे ।

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No.

Date

Call No.

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकरानियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखाखंडं
कृत्वा सवैऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्रा स्वाधीना रक्षिताः ।

अश्वमेध पर्व.

श्रीः ।

श्रीमन्महाभारतम् ।

आश्वमेधिकपर्व १४ ।

(अश्वमेधपर्व ॥ १ ॥)

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

गङ्गायां भीष्मायोदकदानानन्तरं बन्धुशोकविषण्णं युधिष्ठिरं प्रति धृतराष्ट्रेण समाश्वासनम् ॥ १ ॥ तथा विदुरवचनाना-
दरेण स्वस्यैतादृशानर्थप्राप्तिकथनम् ॥ २ ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
कृतोदकस्तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
पुरस्कृत्य महाबाहुर्त्तताराकुलेन्द्रियः ॥ २
उत्तीर्य तु महाबाहुर्वाष्पव्याकुललोचनः ।
पपात तीरे गङ्गाया व्याधविद्ध इव द्विपः ॥ ३
तं सीदमानं जग्राह भीमः कृष्णेन चोदितः ।
मैवमित्यब्रवीच्चैनं कृष्णः परबलार्दनः ॥ ४
तमार्तं पतितं भूमौ श्वसन्तं च पुनः पुनः ।
ददृशुः पार्थिवा राजन्धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५
तं दृष्ट्वा दीनमनसं गतसत्त्वं नरेश्वरम् ।
भूयः शोकसमाविष्टाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ ६
राजा तु धृतराष्ट्रस्तं तथा दीनो महाभुजम् ।
वाक्यमाह महाबुद्धिः प्रज्ञाचक्षुरनरेश्वरम् ॥ ७
उत्तिष्ठ कुरुशार्दूल कुरु कार्यमनन्तरम् ।
क्षत्रधर्मेण कौन्तेय जितेयमवनी त्वया ॥ ८
शुक्ल सार्धं भ्रातृभिस्तां सुहृद्भिश्च जनेश्वर ।

शोचितव्यं न पश्यामि त्वया धर्मभृतांवर ॥ ९
शोचितव्यं मया चैव गान्धार्या च महीपते ।
ययोः पुत्रशतं नष्टं स्वमलब्धं यथा धनम् ॥ १०
अश्रुत्वा हितकामस्य विदुरस्य महात्मनः ।
वाक्यानि सुमहार्थानि परितप्यामि दुर्मतिः ॥ ११
उक्तवान्विदुरो यन्मां धर्मात्मा दिव्यदर्शनः ।
दुर्योधनापराधेन कुलं ते विनशिष्यति ॥ १२
स्वस्ति चेदिच्छसे राजन्कुलस्य कुरु मे वचः ।
वध्यतामेप दुष्टात्मा मन्दो राजा सुयोधनः ॥ १३
कर्णश्च शकुनिश्चैव नैनं पश्यतु कर्हिचित् ।
द्यूतसङ्घातमप्येषामप्रमादेन वारय ॥ १४
अभिषेचय राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
स पालयिष्यति वशी धर्मेण पृथिवीमिमाम् ॥ १५
अथ नेच्छसि राजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
'विनाशमुपयास्यन्ति तव पुत्रा न संशयः ।'
मेढीभूतः स्वयं राज्यं प्रतिगृह्णीष्व पार्थिव ॥ १६
समं सर्वेषु भूतेषु वर्तमानं नराधिप ।
अनुजीवन्तु सर्वे त्वां ज्ञातयो ज्ञातिवर्धन ॥ १७
एवं ब्रुवति कौन्तेय विदुरे दीर्घदर्शिनि ।
दुर्योधनमहं पापमन्ववर्तं ब्रूयामतिः ॥ १८

अश्रुत्वा तस्य धीरस्य वाक्यानि मधुराण्यहम् । वृद्धौ हि तेऽद्य पितरौ पश्य नौ दुःखितौ नृप ।
फलं प्राप्य महदुःखं निमग्नः शोकसागरे ॥ १९ न शोचितव्यं भवता पश्यामीह जनाधिप ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अश्वमेधपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

धृतराष्ट्रेण समाश्वासनेपि तूष्णीं तिष्ठन्तो युधिष्ठिरस्य कृष्णेन परिसान्त्वनम् ॥ १ ॥ पुनर्भीष्मद्रोणकर्णमारणानुस्मरण-
विषादेनारण्यगमनाय कृष्णानुज्ञानमाकाङ्क्षमाणस्य युधिष्ठिरस्य व्यासेन परिसान्त्वनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु राजाऽसौ धृतराष्ट्रेण धीमता ।
तूष्णीं बभूव मेधावी तमुवाचाथ केशवः ॥ १
अतीव मनसा शोकः क्रियमाणो जनाधिप ।
संतापयति चैतस्य पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ २
यजस्व विविधैर्यज्ञैर्वहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
देवांस्तर्पय सोमेन स्वधया च पितृनपि ॥ ३
अतिथीनन्नपानेन कामैरन्यैरकिंचनान् ।
'त्वद्विधस्य महाबुद्धे नैतदद्योपपद्यते ।'
विदितं वेदितव्यं ते कर्तव्यमपि ते कृतम् ॥ ४
श्रुताश्च राजधर्मास्ते भीष्माद्भागीरथीसुतात् ।
कृष्णद्वैपायनाच्चैव नारदाद्विदुरात्तथा ॥ ५
नेमामर्हसि मूढानां वृत्तिं त्वमनुवर्तितुम् ।
पितृपैतामहं वृत्तमास्थाय धुरमुद्वह ॥ ६
युक्तं हि यशसा क्षात्रं स्वर्गं प्राप्तुमसंशयम् ।
नहि कश्चिद्वि शूराणां निहतोऽत्र पराङ्मुखः ॥ ७
त्यज शोकं महाराज भवितव्यं हि तत्तथा ।
न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं त्वया येऽस्मिन्नणे हताः ॥ ८
एतावदुक्त्वा गोविन्दो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
विरराम महातेजास्तमुवाच युधिष्ठिरः ॥ ९
गोविन्द मयि या प्रीतिस्तव सा विदिता मम ।
सौहृदेन तथा प्रेम्णा सदा मय्यनुकम्पसे ॥ १०
प्रियं तु मे स्यात्सुमहत्कृतं चक्रगदाधर ।

श्रीमन्प्रीतेन मनसा सर्वं यादवनन्दन ॥ ११
यदि मामनुजानीयाद्भवान्गन्तुं तपोवनम् ।
'कृतकृत्यो भविष्यामि' इति मे निश्चिता मतिः ॥ १२
न हि शान्तिं प्रपश्यामि पातयित्वा पितामहम् ।
'नृशंसः पुरुषव्याघ्रं गुरुं वीर्यबलान्वितम् ।'
कर्णं च पुरुषव्याघ्रं संग्रामेष्वपलायिनम् ॥ १३
कर्मणा येन मुच्येयमस्मात्कूरादरिंदम ।
कर्मणा तद्विधत्स्वेह येन शुध्यति मे मनः ॥ १४
तमेवंवादिनं पार्थ व्यासः प्रोवाच धर्मवित् ।
सान्त्वयन्सुमहातेजाः शुभं वचनमर्थवत् ॥ १५
सुकृता ते मतिस्तात पुनर्बाल्येन मुह्यसे ।
किमाकाशे वयं सर्वे प्रलपामो मुहुर्मुहुः ॥ १६
विदिताः क्षत्रधर्मास्ते येषां युद्धेन जीविका ।
तथा प्रवृत्तो नृपतिर्नाधिबन्धेन युज्यसे ॥ १७
मोक्षधर्माश्च निखिला याथातथ्येन ते श्रुताः ।
'यथा वै कामजां मायां परित्यक्तुं त्वमर्हसि ॥' १८
असकृच्चापि संदेहाश्लिन्नास्ते कामजा मया ।
अश्रद्धधानो दुर्मेधा लुप्तस्मृतिरसि ध्रुवम् ॥ १९
मैवं भव न ते युक्तमिदमज्ञानमीदृशम् ॥ २०
प्रायश्चित्तानि सर्वाणि विदितानि च तेऽनघ ।
राजधर्माश्च ते सर्वे दानधर्माश्च ते श्रुताः ॥ २१
स कथं सर्वधर्मज्ञः सर्वागमविशारदः ।
परिमुह्यसि भूयस्त्वमज्ञानादिव भारत ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अश्वमेधपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

व्यासेन युधिष्ठिरं प्रति पुरुषकर्मणामीश्वरप्रेरणायत्ततया दोषानापादकत्वकथनपूर्वकं तदभ्युपगमेनापि पापापनोदायाश्वमे-
धादिविधानम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण स्वस्य तावद्ब्रह्माभावनिवेदने व्यासेन तं प्रति हिमवति गिरौ विद्यमानमरुत्तयागावशि-
ष्टद्रव्यानयनेनाश्वमेधकरणचोदना ॥ २ ॥

व्यास उवाच ।

युधिष्ठिर तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः ।
न हि कश्चित्स्वयं मर्त्यः स्ववशः कुरुते क्रियाम् ॥ १
ईश्वरेण च युक्तोऽयं साध्वसाधु च मानवः ।
करोत्यसुकरं कर्म तत्र का परिदेवना ॥ २
आत्मानं मन्यसे चाथ पापकर्मणमन्ततः ।
शृणु तत्र यथा पापमपकृष्येत भारत ॥ ३
तपोभिः क्रतुभिश्चैव दानेन च युधिष्ठिर ।
तरन्ति नित्यं पुरुषा ये स पापानि कुर्वते ॥ ४
यज्ञेन तपसा चैव दानेन च नराधिप ।
पूयन्ते नरशार्दूल नरा दुष्कृतकारिणः ॥ ५
असुराश्च सुराश्चैव पुण्यहेतोर्मत्सक्रियाम् ।
प्रवर्तन्ते महात्मानस्तस्माद्यज्ञः परायणम् ॥ ६
यज्ञैरेव महात्मानो बभूवुरधिकाः सुराः ।
ततो देवाः क्रियावन्तो दानवानभ्यर्षयन् ॥ ७
राजसूयाश्वमेधौ च सर्वमेधं च भारत ।
नरमेधं च नृपते त्वमाहर युधिष्ठिर ॥ ८
यजस्व वाजिमेधेन विधिवदक्षिणावता ।
बहुकामान्नवित्तेन रामो दाशरथिर्यथा ॥ ९
यथा च भरतो राजा दौष्यन्तिः पृथिवीपतिः ।
शाकुन्तलो महावीर्यस्तव पूर्वपितामहः ॥ १०
युधिष्ठिर उवाच ।
असंशयं वाजिमेधः पारयेत्पृथिवीमपि ।
अभिप्रायस्तु मे कश्चित्त्वं श्रोतुमिहार्हसि ॥ ११
हमं ज्ञातिवधं कृत्वा सुमहान्तं द्विजोत्तम ।
'अहमाराधयिष्यामि कथं शोकपरायणः ।'

दानमल्पं न शक्नोमि दातुं वित्तं च नास्ति मे ॥ १२
न तु बालानिमान्दीनानुत्सहे वसु याचितुम् ।
तथैवाद्रविणान्कृच्छ्रे वर्तमानानृपात्मजान् ॥ १३
स्वयं विनाश्य पृथिवीं यज्ञार्थं द्विजसत्तम ।
करमाहारयिष्यामि कथं शोकपरायणः ॥ १४
दुर्योधनापराधेन वसुधायां नराधिपाः ।
प्रनष्टा योजयित्वाऽऽसानकीर्त्या मुनिसत्तम ॥ १५
दुर्योधनेन पृथिवी क्षपिता जयकारणात् ।
कोशश्चापि विशीर्णोऽसौ धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ १६
पृथिवी दक्षिणा चात्र वाजिमेधे महाक्रतौ ।
विद्वद्भिः परिदृष्टोऽयं शिष्टो विधिविपर्ययः ॥ १७
न च प्रतिनिधिं कर्तुं चिकीर्षामि तपोधन ।
अत्र मे भगवन्सम्यक्साचिव्यं कर्तुमर्हसि ॥ १८
एवमुक्तस्तु पार्थेन कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
मुहूर्तमनुसंचिन्त्य धर्मराजानमब्रवीत् ॥ १९
कोशश्चापि विशीर्णोऽयं परिपूर्णो भविष्यति ।
विद्यते द्रविणं पार्थ गिरौ हिमवति स्थितम् ॥ २०
उत्सृष्टं ब्राह्मणैर्यज्ञे मरुत्तस्य महीपते ।
तदानयस्व कौन्तेय पर्याप्तं तद्भविष्यति ॥ २१
युधिष्ठिर उवाच ।
कथं यज्ञे मरुत्तस्य द्रविणं तत्समाचितम् ।
कस्मिंश्च काले स नृपो बभूव ददतांवर ॥ २२
व्यास उवाच ।
यदि शुश्रूषसे पार्थ शृणु कारंधमं नृपम् ।
यस्मिन्काले महावीर्यः स राजाऽऽसीन्महाधनः ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अश्वमेधपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

व्यासेन युधिष्ठिरं प्रति संवर्तमरुत्तीयोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ मरुत्तेन राज्ञा हिमवदुत्तरपार्श्वे सौवर्णेरेव कुण्डभा-
ण्डालुपकरणैर्यज्ञारम्भः ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

शुश्रूषे तस्य धर्मज्ञ राजर्षेः परिकीर्तनम् ।
द्वैपायन मरुत्तस्य कथां प्रब्रूहि मेऽनघ ॥ १

व्यास उवाच ।

आसीत्कृतयुगे तात मनुर्दण्डधरः प्रभुः ।
तस्य पुत्रो महेष्वासः प्रजातिरभवन्नृपः ॥ २

प्रजातेरभवत्पुत्रः क्षुत इत्यभिविश्रुतः ।
क्षुतस्य पुत्र इक्ष्वाकुर्महीपालोऽभवत्प्रभुः ॥ ३

तस्य पुत्रशतं राजन्नासीत्परमधार्मिकम् ।
तांस्तु सर्वान्महीपालानिष्वाकुरकरोत्प्रभुः ॥ ४

तेषां ज्येष्ठस्तु विंशोऽभूत्प्रतिमानं धनुष्मताम् ।
विंशस्य पुत्रः कल्याणो विविंशो नाम भारत ॥ ५

विविंशस्य सुता राजन्वभूवुर्दश पञ्च च ।
सर्वे धनुषि विक्रान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६

दानधर्मरताः शान्ताः सततं प्रियवादिनः ।
तेषां ज्येष्ठः खनीनेत्रः स तान्सर्वानपीडयत् ॥ ७

खनीनेत्रस्तु विक्रान्तो जित्वा राज्यमकण्टकम् ।
नाशकद्रक्षितुं राज्यं नान्वरज्यन्त तं प्रजाः ॥ ८

तमपास्य च तद्राज्ये तस्य पुत्रं सुवर्चसम् ।
अभ्यषिञ्चन्त राजेन्द्र मुदिता ह्यभवंस्तदा ॥ ९

स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निरसनं च तत् ।
नियतो वर्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया ॥ १०

ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः शमदमान्वितः ।
प्रजास्तं चान्वरज्यन्त धर्मनित्यं मनस्विनम् ॥ ११

तस्य धर्मप्रवृत्तस्य व्यशीर्यत्कोशवाहनम् ।
तं क्षीणकोशं सामन्ताः समन्तात्पर्यपीडयन् ॥ १२

स पीड्यमानो बहुभिः क्षीणकोशाश्ववाहनः ।
आर्तिमार्च्छत्परां राजा सह भृत्यैः पुरेण च ॥ १३

न चैनमभिहन्तुं ते शक्नुवन्ति बलक्षये ।

सम्यग्वृत्तो हि राजा स धर्मनित्यो युधिष्ठिर ॥ १४

यदा तु परमामार्तिं गतोऽसौ सपुरो नृपः ।
ततः प्रदध्मौ स करं प्रादुरासीत्ततो बलम् ॥ १५

ततस्तानजयत्सर्वान्प्रातिसीमान्नराधिपान् ।
एतस्मात्कारणाद्राजन्विश्रुतः स करंधमः ॥ १६

आवीक्षित्तस्य पुत्रोऽभूत्त्रेतायुगमुखे पुरा ।
इन्द्रादनवरः श्रीमान्देवैरपि सुदुर्जयः ॥ १७

‘कारंधम इति ख्यातो बभूव जगतीपतिः ।’
तस्य सर्वे महीपाला वर्तन्ते स्म वशे तदा ।

स हि सम्राडभूत्तेषां वृत्तेन च बलेन च ॥ १८

अविक्षिन्नाम धर्मात्मा शौर्येणेन्द्रसमोऽभवत् ।
यज्ञशीलो धर्मरतिर्धृतिमान्संयतेन्द्रियः ॥ १९

तेजसाऽऽदित्यसदृशः क्षमया पृथिवीसमः ।
बृहस्पतिसमो बुद्ध्या हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २०

कर्मणा मनसा वाचा दमेन प्रशमेन च ।
मनांस्थाराधयामास प्रजानां स महीपतिः ॥ २१

य ईजे हयमेधानां शतेन विधिवत्प्रभुः ।
याजयामास यं विद्वान्स्वयमेवाङ्गिराः प्रभुः ॥ २२

तस्य पुत्रोऽतिचक्राम पितरं गुणवत्तया ।
मरुत्तो नाम धर्मज्ञश्चक्रवर्ती महायशाः ।

नागायुतसमप्राणः साक्षाद्विष्णुरिवापरः ॥ २३

स यक्ष्यमाणो धर्मात्मा शातकुम्भमयान्युत ।
कारयामास शुभ्राणि भाजनानि सहस्रशः ॥ २४

मेरुं पर्वतमासाद्य हिमवत्पार्श्वे उत्तरे ।
काञ्चनः सुमहान्पादस्तत्र कर्म चकार सः ॥ २५

ततः कुण्डानि पात्रीश्च पिठराण्यासनानि च ।
चक्रुः सुवर्णकर्तारो येषां सङ्ख्या न विद्यते ॥ २६

तस्यैव च समीपे तु यज्ञवाटो बभूव ह ।
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

शुश्रूषे श्रोतुमिच्छामि ॥ १ ॥ पूर्वजानां महीपतिरिति क.
थ. पाठः ॥ २१ ॥ दैवं तत्र समासाद्येति क. थ. पाठः ॥ २५ ॥

ईजे तत्र स धर्मात्मा विधिवत्पृथिवीपतिः ।

मरुतः सहितैः सर्वैः प्रजापालैर्नराधिपः ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अश्वमेधपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अङ्गिरसः पुत्रेण संवर्तेनाकारणवैरिणः स्वाग्रजन्मनो बृहस्पतेरुपद्रवासहनेन सर्वस्वत्यागपूर्वकमरण्यप्रवेशः ॥ १ ॥ इन्द्रेण स्वातिशायिनि मरुते राजनि स्पर्धया बृहस्पतिसाचिव्येन ततोप्यतिशयलिप्सया मरुत्पुरोहितस्य बृहस्पतेर्भेदोपायेन वशीकरणम् ॥ २ ॥ बृहस्पतिनेन्द्रं प्रति मरुत्तस्य स्वेनायाजनप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं वीर्यैः समभवत्स राजा ददतांवरः ।

कथं च जातरूपेण समयुज्यत वै नृपः ॥ १

कं च तत्सांप्रतं द्रव्यं भगवन्नवतिष्ठते ।

कथं च शक्यमस्माभिस्तदवाप्तुं तपोधन ॥ २

व्यास उवाच ।

असुराश्चैव देवाश्च दक्षस्यासन्प्रजापतेः ।

अपत्यं बहुलं तात तेऽस्पर्धन्त परस्परम् ॥ ३

तथैवाङ्गिरसः पुत्रौ पितृतुल्यौ बभूवतुः ।

बृहस्पतिर्वृहत्तेजाः संवर्तश्च तपोधनः ॥ ४

तावति स्पर्धिनौ राजन्पृथगास्तां परस्परम् ।

बृहस्पतिः स संवर्तं बाधते स पुनः पुनः ॥ ५

स बाध्यमानः सततं भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत ।

अर्थानुत्सृज्य दिग्वासा वने वासमरोचयत् ॥ ६

वासवोऽप्यसुरान्सर्वान्विजित्य च निपात्य च ।

इन्द्रत्वं प्राप्य लोकेषु ततो वने पुरोहितम् ॥ ७

पुत्रमङ्गिरसो ज्येष्ठं विप्रज्येष्ठं बृहस्पतिम् ।

याज्यस्त्वङ्गिरसः पूर्वमासीद्राजा करंधमः ॥ ८

वीर्येणाप्रतिमो लोके वृत्तेन च बलेन च ।

शतक्रतुरिवौजस्वी धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ ९

वाहनं यस्य योधाश्च मित्राणि विविधानि च ।

शयनानि च मुख्यानि महार्हाणि च सर्वशः ॥ १०

ध्यानादेवाभवद्राजन्मुखवातेन सर्वशः ।

स गुणैः पार्थिवान्सर्वान्वशे चक्रे नराधिपः ॥ ११

संजीव्य कालमिष्टं च सशरीरो दिवं गतः ।

बभूव तस्य पुत्रस्तु ययातिरिव धर्मवित् ॥ १२

अविक्षिन्नाम शत्रुंजित्स वशे कृतवान्महीम् ।

विक्रमेण गुणैश्चैव पितेवासीत्स पार्थिवः ॥ १३

तस्य वासवतुल्योऽभून्मरुत्तो नाम वीर्यवान् ।

पुत्रस्तमनुरक्ताऽभूत्पृथिवी सागराम्बरा ॥ १४

स्पर्धते स स सततं देवराजेन नित्यदा ।

वासवोऽपि मरुत्तेन स्पर्धते पाण्डुनन्दन ॥ १५

शुचिः स गुणवानासीन्मरुत्तः पृथिवीपतिः ।

यतमानोपि यं शक्रो न विशेषयति स ह ॥ १६

सोऽशक्रुवन्विशेषाय समाहूय बृहस्पतिम् ।

उवाचेदं वचो देवैः सहितो हरिवाहनः ॥ १७

बृहस्पते मरुत्तस्य मा स कार्षीः कथंचन ।

दैवं कर्माथ पित्र्यं वा कर्तासि मम चेत्प्रियम् ॥ १८

अहं हि त्रिषु लोकेषु सुराणां च बृहस्पते ।

इन्द्रत्वं प्राप्तवानेको मरुत्तस्तु महीपतिः ॥ १९

कथं ह्यमर्त्यं ब्रह्मस्त्वं याजयित्वा सुराधिपम् ।

याजयेर्मृत्युसंयुक्तं मरुत्तमविशङ्कया ॥ २०

मां वा वृणीष्व भद्रं ते मरुत्तं वा महीपतिम् ।

परित्यज्य मरुत्तं वा यथाजोषं भजस्व माम् ॥ २१

एवमुक्तः स कौरव्य देवराज्ञा बृहस्पतिः ।

मुहूर्तमिव संचिन्त्य देवराजानमब्रवीत् ॥ २२

त्वं भूतानामधिपतिस्त्वयि लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

नमुचेर्विश्वरूपस्य निहन्ता त्वं बलस्य च ॥ २३

त्वमाजहर्था देवानामेको वीरश्रियं पराम् ।

त्वं विभर्षिं भुवं द्यां च सदैव बलमूदन ॥ २४

पौरोहित्यं कथं कृत्वा तव देवगणेश्वर ।

याजयेयमहं मर्त्यं मरुत्तं पाकशासन ॥ २५

समाश्वसिहि देवेन्द्र नाहं मर्त्यस्य कर्हिचित् ।

ग्रहीष्यामि सुवं यज्ञे शृणु चेदं वचो मम ॥ २६
 हिरण्यरेता नोष्णः स्यात्परिवर्तेत मेदिनी ।
 भासं तु न रविः कुर्यान्न तु सत्यं चलेन्मयि ॥ २७

व्यास उवाच ।

बृहस्पतिवचः श्रुत्वा शक्रो विगतमत्सरः ।

प्रशस्यैनं विवेशाथ स्वमेव भवनं तदा ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधपर्वणि अश्वमेधपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

बृहस्पतिना इन्द्रे स्वेन मरुत्तस्यायाजनप्रतिज्ञानश्रवणामर्षिणा मरुत्तेन स्वयाजनप्रार्थने तत्प्रत्याख्यानम् ॥ १ ॥ ततः
 प्रतिनिवृत्तस्य मरुत्तस्य मध्येमार्गं नारदसमागमः ॥ २ ॥ नारदचोदनया मरुत्तेन वाराणसीद्वारे स्वेन स्थापितकुणपावलो-
 कनेन पलायमानं संवर्तं प्रत्यनुगमनम् ॥ ३ ॥ संवर्तेन तत्प्रतिनिवर्तनाय पांसुकर्दमप्रक्षेपेऽप्यनिवर्तमानं तमवलोक्य विजने
 न्यग्रोधमूले समुपवेशः ॥ ४ ॥

व्यास उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

बृहस्पतेश्च संवादं मरुत्तस्य च धीमतः ॥ १

देवराजस्य समयं कृतमाङ्गिरसेन ह ।

श्रुत्वा मरुत्तो नृपतिर्मन्युमाहारयत्परम् ॥ २

संकल्प्य मनसा यज्ञं करंधमसुतात्मजः ।

बृहस्पतिमुपागम्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३

भगवन्त्यन्मया पूर्वमभिगम्य तपोधन ।

कृतोऽभिसन्धिर्यज्ञस्य भवतो वचनाद्गुरो ॥ ४

तमहं यष्टुमिच्छामि संभाराः संभृताश्च मे ।

याज्योसि भवतः साधो तत्प्राप्नुहि विधत्स्व च ॥ ५

बृहस्पतिरुवाच ।

न कामये याजयितुं त्वामहं पृथिवीपते ।

वृत्तोसि देवराजेन प्रतिज्ञातं च तस्य मे ॥ ६

मरुत्त उवाच ।

पित्र्यमसि तव क्षेत्रं बहुमन्ये च ते भृशम् ।

तवांसि याज्यतां प्राप्तो भजमानं भजस्व माम् ॥ ७

बृहस्पतिरुवाच ।

अमर्त्यं याजयित्वाऽहं याजयिष्ये कथं नरम् ।

मरुत्त गच्छ वा मा वा निवृत्तोऽस्म्यद्य याजनात् ॥ ८

न त्वां याजयितास्म्यद्य वृणु यं त्वमिहेच्छसि ।

उपाध्यायं महाबाहो यस्ते यज्ञं करिष्यति ॥ ९

व्यास उवाच ।

एवमुक्तस्तु नृपतिर्मरुत्तो व्रीडितोऽभवत् ।

प्रत्यागच्छन्मुसंविशो ददर्श पथि नारदम् ॥ १०

देवर्षिणा समागम्य नारदेन स पार्थिवः ।

विधिवत्प्राञ्जलिस्तथावर्धनं नारदोऽब्रवीत् ॥ ११

राजर्षे नातिहृष्टोसि कश्चित्क्षेमं तवानघ ।

क गतोसि कुतश्चेदमप्रीतिस्थानमागतम् ॥ १२

श्रोतव्यं चेन्मया राजन्ब्रूहि मे पार्थिवर्षभ ।

व्यपनेष्यामि ते मन्युं सर्वयज्ञैर्नराधिप ॥ १३

एवमुक्तो मरुत्तः स नारदेन महर्षिणा ।

विप्रलम्भमुपाध्यायात्सर्वज्ञे तं न्यवेदयत् ॥ १४

मरुत्त उवाच ।

गतोऽस्म्यङ्गिरसः पुत्रं देवाचार्यं बृहस्पतिम् ।

यज्ञार्थमृत्विजं प्रष्टुं स च मां नाभ्यनन्दत ॥ १५

प्रत्याख्यातश्च तेनाहं जीवितुं नाद्य कामये ।

परित्यक्तश्च गुरुणा दूषितश्चासि नारद ॥ १६

व्यास उवाच ।

एवमुक्तस्तु राज्ञा स नारदः प्रत्युवाच ह ।

आविक्षितं महाराज वाचा संजीवयन्निव ॥ १७

राजन्नङ्गिरसः पुत्रः संवर्तो नाम धार्मिकः ।

चङ्कमीति दिशः सर्वा दिग्वासा मोहयन्प्रजाः ॥ १८

तं गच्छ यदि याज्यं त्वां न वाञ्छति बृहस्पतिः ।

प्रसन्नस्त्वां महातेजाः संवर्तो याजयिष्यति ॥ १९

मरुत्त उवाच ।

संजीवितोऽहं भवता वाक्येनानेन नारद ।
पश्येयं कं नु संवर्तं शंस मे वदतांवर ॥ २०
कथं च तस्मै वर्तेयं कथं मां न परित्यजेत् ।
प्रत्याख्यातश्च तेनापि नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ २१
नारद उवाच ।
उन्मत्तवेषं विभ्रत्स चङ्कमीति यथासुखम् ।
वाराणसीं तु नगरीमभीक्ष्णमुपसेवते ॥ २२
तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं कचित् ।
तं दृष्ट्वा यो निवर्तेत संवर्तः स महीपते ॥ २३
तं पृष्ठतोऽनुगच्छेथा यत्र गच्छेत्स वीर्यवान् ।
तमेकान्ते समासाद्य प्राञ्जलिः शरणं ब्रजे ॥ २४
पृच्छेत्त्वां यदि केनाहं तवाख्यात इति स ह ।
ब्रूयास्त्वं नारदेनेति स कुत्र इति शत्रुहन् ॥ २५
स चेत्त्वामनुयुञ्जीत ममानुगमनेप्सया ।
शंसेथा वह्निमारुढं मामपि त्वमशङ्कया ॥ २६

व्यास उवाच ।

स तथेति प्रतिश्रुत्य पूजयित्वा च नारदम् ।
अभ्यनुज्ञाय राजर्षिर्ययौ वाराणसीं पुरीम् ॥ २७
तत्र गत्वा यथोक्तं स पुर्या द्वारे महायशाः ।
कुणपं स्थापयामास नारदस्य वचः सरन् ॥ २८
यौगपद्येन विप्रश्च पुरीद्वारमथाविशत् ।
ततः स कुणपं दृष्ट्वा सहसा संन्यवर्तत ॥ २९
स तं निवृत्तमालक्ष्य प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ।
आविक्षितो महीपालः संवर्तमुपशिक्षितुम् ॥ ३०
स च तं विजने दृष्ट्वा पांसुभिः कर्दमेन च ।
श्लेष्मणा चैव राजानं घृिवनैश्च समाकिरत् ॥ ३१
स तथा बाध्यमानो वै संवर्तेन महीपतिः ।
अन्वगादेव तमृषिं प्राञ्जलिः संप्रसादयन् ॥ ३२
ततो निवर्त्य संवर्तः परिश्रान्त उपाविशत् ।
शीतलच्छायमासाद्य न्यग्रोधं बहुशाखिनम् ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अश्वमेधपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

संवर्तमरुत्तसंवादः ॥ १ ॥ संवर्तेन समयबन्धनपूर्वकं मरुत्तं प्रति याजनप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥

संवर्त उवाच ।

कथमस्मि त्वया ज्ञातः केन वा कथितोस्मि ते ।
एतदाचक्ष्व मे तत्त्वमिच्छसे चेन्मम प्रियम् ॥ १
सत्यं ते ब्रुवतः सर्वे संपत्स्यन्ते मनोरथाः ।
मिथ्या च ब्रुवतो मूर्धा शतधा ते स्फुटिष्यति २
मरुत्त उवाच ।
नारदेन भवान्मह्यमाख्यातो ह्यटता पथि ।
गुरुपुत्रो ममेति त्वं ततो मे प्रीतिरुत्तमा ॥ ३
संवर्त उवाच ।
सत्यमेतद्भवानाह स मां जानाति सत्रिणम् ।
कथयस्व तदेतन्मे कनु संप्रति नारदः ॥ ४

मरुत्त उवाच ।

भवन्तं कथयित्वा तु मम देवर्षिसत्तमः ।
ततो मामभ्यनुज्ञाय प्रविष्टो हव्यवाहनम् ॥ ५
व्यास उवाच ।
श्रुत्वा तु पार्थिवस्यैतसंवर्तः प्रमुदं गतः ।
एतावदहमप्येवं शक्रुयामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६
ततो मरुत्तमुन्मत्तो वाचा निर्भर्त्सयन्निव ।
रुक्षया ब्राह्मणो राजन्पुनःपुनरथाब्रवीत् ॥ ७
वातप्रधानेन मया स्वचित्तवशवर्तिना ।
एवं विकृतरूपेण कथं याजितुमिच्छसि ॥ ८
आता मम समर्थश्च वासवेन च संगतः ।

मे सत्यं जीवितं चेत्प्रियं तवेति क. थ. पाठः ॥ १ ॥ सत्रिणं
कपटवेषच्छत्रम् ॥ ४ ॥ अहमप्येनं कुर्यामिति तमब्रवीदिति

क. थ. पाठः ॥ ६ ॥ मधुप्रयोगदानेन स्वचित्तपरिवर्तिनेति
क. थ. पाठः ॥ ८ ॥

वर्तते याजने चैव तेन कर्माणि कारय ॥ ९
 गार्हस्थ्यं चैव याज्याश्च सर्वा गृह्याश्च देवताः ।
 पूर्वजेन ममाक्षिप्तं शरीरं वर्जितं त्विदम् ॥ १०
 नाहं तेनाननुज्ञातस्त्वामाविक्षितं कर्हिचित् ।
 याजयेयं कथंचिद्वै स हि पूज्यतमो मम ॥ ११
 स त्वं बृहस्पतिं गच्छ तमनुज्ञाप्य चाव्रज ।
 ततोऽहं याजयिष्ये त्वां यदि यष्टुमिहेच्छसि ॥ १२
 मरुत्त उवाच ।
 बृहस्पतिं गतः पूर्वमहं संवर्त तच्छृणु ।
 न मां कामयते याज्यं मुनिर्वासववारितः ॥ १३
 अमरं याज्यमासाद्य याजयिष्ये न मानुषम् ।
 शक्रेण प्रतिषिद्धोऽहं मरुत्तं मा स याजयेः ॥ १४
 स्पर्धते हि मया विप्र सदा हि स तु पार्थिवः ।
 एवमस्त्विति चाप्युक्तो भ्रात्रा ते बलसूदनः ॥ १५
 स मामधिगतं प्रेम्णा याज्यत्वे न बुभूषति ।
 देवराजं समाश्रित्य तद्विद्धि मुनिपुङ्गव ॥ १६
 सोहमिच्छामि भवता सर्वस्वेनापि याजितुम् ।
 कामये समतिक्रान्तुं वासवं त्वत्कृतैर्गुणैः ॥ १७
 न हि मे वर्तते बुद्धिर्गन्तुं ब्रह्मन्बृहस्पतिम् ।
 प्रत्याख्यातो हि तेनास्मि तथाऽनपकृते सति ॥ १८

संवर्त उवाच ।
 चिकीर्षसि यथाकामं सर्वमेतत्त्वयि ध्रुवम् ।
 यदि सर्वानभिप्रायान्कर्तासि मम पार्थिव ॥ १९
 याज्यमानं मया हि त्वां बृहस्पतिपुरंदरौ ।
 द्विपेतां समभिक्षुद्वावेतदेकं समर्थयेः ॥ २०
 स्वैर्यमत्र कथं मे स्यात्स त्वं निःसंशयं कुरु ।
 कुपितस्त्वां न हीदानीं भस्म कुर्यां सबान्धवम् ॥ २१
 मरुत्त उवाच ।
 यावत्तपेत्सहस्रांशुस्तिष्ठेरंश्चापि पर्वताः ।
 तावल्लोकान्न लभेयं त्यजेयं संगतं यदि ॥ २२
 मा चापि शुभवुद्धित्वं लभेयमिह कर्हिचित् ।
 विषयैः संगतं चास्तु त्यजेयं संगतं यदि ॥ २३
 संवर्त उवाच ।
 आविक्षित शुभा बुद्धिर्वर्ततां तव कर्मसु ।
 याजनं हि ममाप्येव वर्तते हृदि पार्थिव ॥ २४
 अभिधास्ये च ते राजन्नक्षयं द्रव्यमुत्तमम् ।
 येन देवान्सगन्धर्वाञ्शक्रं चाभिमविष्यसि ॥ २५
 न तु मे वर्तते बुद्धिर्धने याज्येषु वा पुनः ।
 विप्रियं तु करिष्यामि भ्रातुश्चेन्द्रस्य चोभयोः ॥ २६
 गमयिष्यामि शक्रेण समतामपि ते ध्रुवम् ।
 प्रियं च ते करिष्यामि सत्यमेतद्व्रीमि ते ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अश्वमेधपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

संवर्तेन मरुत्तं प्रति हिमवत्सन्निहिते मुञ्जवतिगिरौ महादेवस्य निवासकथनपूर्वकं स्तोत्रनामशतकेन स्तुत्या तत्प्रसाद-
 नेन यागाय तत्रत्यबहुसुवर्णहरणचोदना ॥ १ ॥ संवर्तेन तदाहरणेन शिल्पिभिर्यागोपयोगिभाण्डनिर्माणम् ॥ २ ॥ इन्द्रेण
 तच्छृण्वणनिर्विण्णस्य बृहस्पतेः समीपं प्रत्यागमनम् ॥ ३ ॥

संवर्त उवाच ।
 गिरेर्हिमवतः पृष्ठे मुञ्जवान्नाम पर्वतः ।
 तप्यते यत्र भगवांस्तपो नित्यमुमापतिः ॥ १
 वनस्पतीनां मूलेषु शृङ्गेषु विषमेषु च ।
 गुहासु शैलराजस्य यथाकामं यथासुखम् ॥ २
 उमासहायो भगवान्यत्र नित्यं महेश्वरः ।

भोगेषु सम्यग्भोगांश्च त्यजेयमिति क. थ. पाठः ॥ २३ ॥

आस्ते शूली महातेजा नानाभूतगणावृतः ॥ ३
 तत्र रुद्राश्च साध्याश्च विश्वेऽथ वसवस्तथा ।
 यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च सहानुगः ॥ ४
 भूतानि च पिशाचाश्च नासत्यावपि चाश्विनौ ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव यक्षा देवर्षयस्तथा ॥ ५
 आदित्या मरुतश्चैव यातुधानाश्च सर्वशः ।

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

उपासन्ते महात्मानं बहुरूपमुपापतिम् ॥ ६
 रमते भगवांस्तत्र कुबेरानुचरैः सह ।
 विकृतैर्विकृताकारैः क्रीडद्भिः पृथिवीपते ॥ ७
 श्रिया ज्वलन्दृश्यते वै बालादित्यसमद्युतिः ।
 न रूपं शक्यते तस्य संस्थानं वा कदाचन ।
 निर्देष्टुं प्राणिभिः कैश्चित्प्राकृतैर्मसलोचनैः ॥ ८
 नोष्णं न शिशिरं तत्र न वायुर्न च भास्करः ।
 न जरा क्षुत्पिपासे वा न मृत्युर्न भयं नृप ॥ ९
 तस्य शैलस्य पार्श्वेषु सर्वेषु जयतांवर ।
 धातवो जातरूपस्य रश्मयः सवितुर्यथा ॥ १०
 रक्षन्ते ते कुबेरस्य सहायैरुद्यतायुधैः ।
 चिकीर्षद्भिः प्रियं राजन्कुबेरस्य महात्मनः ॥ ११
 'तत्र गत्वा समन्वास्य महायोगेश्वरं शिवम् ।
 कुरु प्रणामं राजर्षे भक्त्या परमया यतुः ॥' १२
 तस्मै भगवते कृत्वा नमः शर्वाय वेधसे ।
 'एभिस्तं नामभिर्देवं सर्वविद्याधरं स्तुहि ॥' १३
 रुद्राय शितिकण्ठाय सुरूपाय सुवर्चसे ।
 कपर्दिने करालाय हर्यक्षणे वरदाय च ॥ १४
 त्र्यक्षणे पूष्णो दन्तभिदे वामनाय शिवाय च ।
 याम्यायाव्यक्तरूपाय सद्गुप्ते शंकराय च ॥ १५
 क्षेम्याय हरिकेशाय स्थाणवे पुरुषाय च ।
 हरिनेत्राय मुण्डाय कुट्टायोत्तरणाय च ॥ १६
 भास्वराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे ।
 उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे ॥ १७
 गिरिषाय प्राशान्ताय यतये चीरवाससे ।
 विल्वदण्डाय सिद्धाय सर्वदण्डधराय च ॥ १८
 मृगव्याधाय महते धन्विनेऽथ भवाय च ।
 वराय सोमवक्त्राय सिद्धमन्त्राय चक्षुषे ॥ १९
 हिरण्यबाहवे राजन्नुग्राय पतये दिशाम् ।
 लेलिहानाय गोष्ठाय सिद्धमन्त्राय वृष्णये ॥ २०
 पशूनां पतये चैव भूतानां पतये नमः ।
 वृषाय मातृभक्ताय सेनान्ये मध्यमाय च ॥ २१

'अभिवक्त्राय पतये सर्वदेवमयाय च ।'
 सुवहस्ताय पतये धन्विने भार्गवाय च ।
 अजाय कृष्णनेत्राय विरूपाक्षाय चैव ह ॥ २२
 तीक्ष्णदंष्ट्राय तीक्ष्णाय वैश्वानरमुखाय च ।
 महात्मने चानङ्गाय सर्वाय पतये विशाम् ॥ २३
 'तथा रुद्राय पतये पृथ्वे कृत्तिवाससे ।'
 विलोहिताय दीप्ताय दीप्ताक्षाय महौजसे ।
 वसुरेतःसुवपुषे पृथ्वे कृत्तिवाससे ॥ २४
 कपालमालिने चैव सुवर्णमुकुटाय च ।
 महादेवाय कृष्णाय त्र्यम्बकायानघाय च ॥ २५
 क्रोधनायानृशंसाय मृदवे बाहुशालिने ।
 दण्डिने तप्तपसे तथैवाक्रूरकर्मणे ॥ २६
 सहस्रशिरसे चैव सहस्रचरणाय च ।
 नमः स्वधास्वरूपाय बहुरूपाय दंष्ट्रिणे ॥ २७
 पिनाकिनं महादेवं महाभोगिनमव्ययम् ।
 त्रिशूलहस्तं वरदं त्र्यम्बकं भुवनेश्वरम् ॥ २८
 त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ।
 प्रभवं सर्वभूतानां दातारं धरणीधरम् ॥ २९
 ईशानं शंकरं सर्वं शिवं विश्वेश्वरं भवम् ।
 उमापतिं पशुपतिं विश्वरूपं महेश्वरम् ॥ ३०
 विरूपाक्षं दशभुजं विष्णुदं गोतृषध्वजम् ।
 उग्रं स्थाणुं शिवं रौद्रं शर्वं गौरीशमीश्वरम् ॥ ३१
 शितिकण्ठमजं शुक्रं पृथुं पृथुहरं वरम् ।
 विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुपापतिम् ॥ ३२
 प्रणम्य शिरसा देवमनङ्गाङ्गहरं हरम् ।
 शरण्यं शरणं याहि महादेवं चतुर्मुखम् ॥ ३३
 'विरोचमानं वपुषा दिव्याभरणभूषितम् ।
 अनाद्यन्तमजं शंभुं सर्वव्यापिनमीश्वरम् ॥ ३४
 निस्त्रैगुण्यं निरुद्वेगं निर्मलं निधिमोजसाम् ।
 प्रणम्य प्राञ्जलिः शर्वं प्रयामि शरणं हरम् ॥ ३५
 संमान्यं निश्चलं नित्यमकारुण्यमलेपनम् ।
 अध्यात्मवेदमासाद्य प्रयामि शरणं मुहुः ॥ ३६

दैत्यानामशिवाय चेति क. ट. थ. पाठः ॥ १५ ॥ धन्विने
 भार्गवाय चेति ट. पाठः । वराय सौम्यवक्त्राय पशुहस्ताय
 आश्व. २

वर्षिणे इति क. ट. थ. पाठः ॥ १९ ॥ विरूपाय सुरूपाय
 महारूपाय दंष्ट्रिणे इति थ. पाठः ॥ २७ ॥ अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

यस्य नित्यं विदुः स्थानं मोक्षमध्यात्मचिन्तकाः ।
 योगीशं तत्त्वमार्गस्थाः कैवल्यं पदमक्षरम् ॥ ३७
 यं विदुः सङ्गिनं मुक्ताः सामान्यं समदर्शिनः ।
 तं प्रपद्ये जगद्योनिमयोनिं निर्गुणात्मकम् ॥ ३८
 असृजद्यस्तु भूतादीन्सप्त लोकान्सनातनान् ।
 स्थितः सत्योपरि स्थाणुस्तं प्रपद्ये सनातनम् ॥ ३९
 भक्तानां सुलभं तं हि दुर्लभं दूरपातिनाम् ।
 अदूरस्थममुं देवं प्रकृतेः परतः स्थितम् ॥ ४०
 नमामि सर्वलोकस्थं ब्रजामि शरणं शिवम् ।
 एवं कृत्वा नमस्तस्मै महादेवाय रंहसे ।
 महात्मने क्षितिपते तत्सुवर्णमवाप्स्यसि ॥ ४१
 'लभन्ते गाणपत्यं च तदेकाग्रा हि मानवाः ।
 किं पुनः स्वर्णभाण्डानि तस्मात्त्वं गच्छ मा चिरं ॥ ४२
 महत्तरं हि ते लाभं हस्त्यश्वोष्ट्रादिभिः सह ।'

सुवर्णमाहरिष्यन्तस्तत्र गच्छन्तु ते नराः ॥ ४३
 व्यास उवाच ।
 इत्युक्तः स वचस्तस्य चक्रे कारन्धमात्मजः ।
 'गङ्गाधरं नमस्कृत्य लब्धवान्धनमुत्तमम् ॥ ४४
 कुबेर इव तत्प्राप्य महादेवप्रसादतः ।'
 ततोऽतिमानुषं सर्वं चक्रे यज्ञस्य संविधिम् ॥ ४५
 सौवर्णानि च भाण्डानि संचक्रुस्तत्र शिल्पिनः ।
 'शालाश्च सर्वसंभारांस्तत्र संवर्तशासनात् ॥ ४६
 बृहस्पतिस्तु तां श्रुत्वा मरुत्तस्य महीपतेः ।
 समृद्धिमति देवेभ्यः संतापमकरोद्भृशम् ॥ ४७
 संतप्यमानो वैवर्ण्यं कृशत्वं चागमत्परम् ।
 भविष्यति हि मे शत्रुः संवर्तो वसुमानिति ॥ ४८
 तं श्रुत्वा भृशसंतप्तं देवराजो बृहस्पतिम् ।
 अभिगम्यामरवृतः प्रोवाचेदं वचस्तदा ॥ ४९

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अश्वमेधपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

बृहस्पतिना इन्द्रं प्रति स्वानुजेन संवर्तेन मरुत्तस्य याजनकथनपूर्वकं तद्विघटनचोदना ॥ १ ॥ अग्निना मरुत्तमेत्य याज-
 नाय बृहस्पतिस्वीकरणरूपेन्द्रसंदेशकथनम् ॥ २ ॥ तथा पुनरिन्द्रमेत्य मरुत्तेन स्वसंदेशापरिग्रहणनिवेदनम् ॥ ३ ॥ तथा
 इन्द्रेण पुनर्मरुत्ते स्वसंदेशनिवेदनचोदने संवर्ततपोभयात्तदनङ्गीकरणम् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच ।
 कच्चित्सुखं स्वपिपि त्वं बृहस्पते
 कचिन्मनोज्ञाः परिचारकास्ते ।
 कचिद्देवानां सुखकामोसि विप्र
 कचिद्देवास्त्वां परिपालयन्ति ॥ १

बृहस्पतिरुवाच ।
 सुखं शये शयने देवराज
 तथा मनोज्ञाः परिचारका मे ।
 तथा देवानां सुखकामोसि नित्यं
 देवाश्च मां सुभृशं पालयन्ति ॥ २

इन्द्र उवाच ।
 कुतो दुःखं मानसं देहजं वा
 पाण्डुर्विवर्णश्च कुतस्त्वमद्य ।
 आचक्ष्व मे ब्राह्मण यावदेता-
 निहन्मि सर्वास्तव दुःखकर्तृन् ॥ ३

बृहस्पतिरुवाच ।
 मरुत्तमाहुर्मधवन्त्यक्ष्यमाणं
 महायज्ञेनोत्तमदक्षिणेन ।
 संवर्तो याजयतीति मे श्रुतं
 तदिच्छामि न स तं याजयेत् ॥ ४

इन्द्र उवाच ।
 सर्वान्कामाननुयातोसि विप्र
 त्वं देवानां मन्त्रयसे पुरोधाः ।
 उभौ च ते जरामृत्यू व्यतीतौ
 किं संवर्तस्तव कर्तोऽद्य विप्र ॥ ५

बृहस्पतिरुवाच ।
 देवैः सह त्वमसुरान्संप्रणुद्य
 जिघांससे चाप्युत सानुबन्धान् ।
 ययं समृद्धं पश्यसि तत्रतत्र
 दुःखं सपत्नेषु समृद्धिभावः ॥ ६

अतोऽसि देवेन्द्र विवर्णरूपः
 सपत्नो मे वर्धते तन्निश्चयम् ।
 सर्वोपायैर्मघवन्संनियञ्च
 संवर्तं वा पार्थिवं वा मरुत्तम् ॥ ७
 इन्द्र उवाच ।
 एहि गच्छ प्रहितो जातवेदो
 बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
 अयं वै त्वां याजयिता बृहस्पति-
 स्तथाऽमरं चैव करिष्यतीति ॥ ८
 अग्निरुवाच ।
 अहं गच्छामि तव शक्राय दूतो
 बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
 वाचं सत्यां पुरुहूतस्य कर्तुं
 बृहस्पतेश्चापचितिं चिकीर्षुः ॥ ९
 व्यास उवाच ।
 ततः प्रायाद्धूमकेतुर्महात्मा
 वनस्पतीन्वीरुधश्चावमृद्रन् ।
 कामाद्धिमान्ते परिवर्तमानः
 काष्ठातिगो मातरिश्वेव नर्दन् ॥ १०
 मरुत्त उवाच ।
 आश्चर्यमद्य पश्यामि रूपिणं वह्निमागतम् ।
 आसनं सलिलं पाद्यं गां चोपानय वै मुने ॥ ११
 अग्निरुवाच ।
 आसनं सलिलं पाद्यं प्रतिनन्दामि तेऽनघ ।
 इन्द्रेण तु समादिष्टं विद्धि मां दूतमागतम् ॥ १२
 मरुत्त उवाच ।
 कच्चिच्छ्रीमान्देवराजः सुखी च
 कच्चिच्चास्मान्प्रीयते धूमकेतो ।
 कच्चिदेवा अस्य वशे यथाव-
 त्प्रब्रूहि त्वं मम कात्स्न्येन देव ॥ १३
 अग्निरुवाच ।
 शक्रो भृशं सुसुखी पार्थिवेन्द्र
 प्रीतिं चेच्छत्यजरां वै त्वया सः ।
 देवाश्च सर्वे वशगास्तस्य राज-
 न्सदेशं त्वं शृणु मे देवराज्ञः ॥ १४

यदर्थं मां ग्राहिणोत्त्वत्सकाशं
 बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
 अयं गुरुर्याजयतां नृप त्वां
 मर्त्यं सन्तममरं त्वां करोतु ॥ १५
 मरुत्त उवाच ।
 संवर्तोऽयं याजयिता द्विजो मां
 बृहस्पतेरञ्जलिरेष तस्य ।
 न चैवासौ याजयित्वा महेन्द्रं
 मर्त्यं सन्तं याजयन्नद्य शोभेत् ॥ १६
 अग्निरुवाच ।
 ये वै लोका देवलोके महान्तः
 संप्राप्स्यसे तान्देवराजप्रसादात् ।
 त्वां चेदसौ याजयेद्वै बृहस्पति-
 र्नूनं स्वर्गं त्वं जयेः कीर्तियुक्तः ॥ १७
 तथा लोका मानुषा ये च दिव्याः
 प्रजापतेश्चापि ये वै महान्तः ।
 तेते जिता देवराज्यं च कृत्स्नं
 बृहस्पतिर्याजयेच्चेन्नरेन्द्र ॥ १८
 संवर्त उवाच ।
 मा सैव त्वं पुनरागाः कथंचि-
 द्बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
 मा त्वां धक्ष्ये चक्षुषा दारुणेन
 संक्रुद्धोऽहं पावकं त्वं निबोध ॥ १९
 व्यास उवाच ।
 ततो देवानगमद्धूमकेतु-
 र्दाहाद्भीतो व्यथितोऽश्वत्थपर्णवत् ।
 तं वै दृष्ट्वा ग्राह शक्रो महात्मा
 बृहस्पतेः सन्निधौ हव्यवाहम् ॥ २०
 यस्त्वं गतः प्रहितो जातवेदो
 बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
 तत्किं ग्राह स नृपो यक्ष्यमाणः
 कच्चिद्वचः प्रतिगृह्णाति तच्च ॥ २१
 अग्निरुवाच ।
 न ते वाचं रोचयते मरुत्तो
 बृहस्पतेरञ्जलिं ग्राहिणोत्सः ।

संवर्तो मां याजयितेत्युवाच

पुनः पुनः स मया याच्यमानः ॥ २२

उवाचेदं मानुषा ये च दिव्याः

प्रजापतेर्ये च लोका महान्तः ।

तांश्चेष्टभेयं संविदं तेन कृत्वा

तथापि नेच्छेयमिति प्रतीतः ॥ २३

इन्द्र उवाच ।

पुनर्गत्वा पार्थिवं त्वं समेत्य

वाक्यं मदीयं प्रापय स्वार्थयुक्तम् ।

पुनर्यशुक्तो न करिष्यते वच-

स्त्वत्तो वज्रं संप्रहर्तास्मि तस्मै ॥ २४

अग्निरुवाच ।

गन्धर्वराड्यात्वयं तत्र दूतो

विभेम्यहं वासव तत्र गन्तुम् ।

संरब्धो मामब्रवीत्तीक्ष्णरोषः

संवर्तो वाक्यं चरितब्रह्मचर्यः ॥ २५

यद्यागच्छेः पुनरेवं कथंचि-

द्ब्रुहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।

दहेयं त्वां चक्षुषा दारुणेन

संक्रुद्ध इत्येतदवैहि शक्र ॥ २६

शक्र उवाच ।

त्वमेवान्यान्दहसे जातवेदो

न हि त्वदन्यो विद्यते भस्मकर्ता ।

त्वत्संस्पर्शात्सर्वलोको विभेति

अश्रद्धेयं वदसे हव्यवाह ॥ २७

अग्निरुवाच ।

दिवं देवेन्द्र पृथिवीं च सर्वां

संवेष्टयेस्त्वं स्वबलेनैव शक्र ।

एवंविधस्येह सतस्तवासौ

कथं वृत्रस्त्रिदिवं प्राग्जहार ॥ २८

इन्द्र उवाच ।

नगण्डिकाकारयोगं करेऽणुं

न चारिसोमं प्रपिबामि वहे ।

न क्षीणशक्तौ प्रहरामि वज्रं

को मे सुखाय प्रहरेत मर्त्यः ॥ २९

प्रव्राजयेयं कालकेयान्पृथिव्या-

मपाकर्षन्दानवानन्तरिक्षात् ।

दिवः प्रह्लादमवसानमानयं

को मेऽसुखाय प्रहरेत मानवः ॥ ३०

अग्निरुवाच ।

यत्र शर्यातिं च्यवनो याजयिष्य-

न्सहाश्विभ्यां सोममगृह्णदेकः ।

तं त्वं क्रुद्धः प्रत्यषेधीः पुरस्ता-

च्छर्यातियज्ञं स्मर तं महेन्द्र ॥ ३१

वज्रं गृहीत्वा च पुरन्दर त्वं

संप्राहार्षींश्च्यवनस्यातिघोरम् ।

स ते विप्रः सह वज्रेण बाहु-

मपागृह्णात्तपसा जातमनुषुः ॥ ३२

ततो रोषात्सर्वतो घोररूपं

सपत्नं ते जनयामास भूयः ।

मदं नाम्ना चासुरं विश्वरूपं

यं त्वं दृष्ट्वा चक्षुषी संन्यमीलः ॥ ३३

हनुरेका जगतीस्था तथैका

दिवं गता महतो दानवस्य ।

सहस्रं दन्तानां शतयोजनानां

सुतीक्ष्णानां घोररूपं बभूव ॥ ३४

वृत्ताः स्थूला रजतस्तम्भवर्णा

दंष्ट्राश्चतस्रो द्वे शते योजनानाम् ।

स त्वां दन्तान्विदशन्नभ्यधाव-

ज्जिघांसया शूलमुद्यम्य घोरम् ॥ ३५

नाहं दौर्बल्याद्बुधेन जित इति वक्तुं स्वसामर्थ्यमिन्द्रो
वर्हिप्रति वदति नगण्डिकाकारयोगं करेणुम् । नगं पर्वतं डी-
यते विद्यायसा गच्छतीति डीः पक्षी अल्पो डीर्ढिका मक्षिका-
मशकादित्यस्या आकारेण योगोस्यास्तीत्येवंरूपं अणुं सूक्ष्मं करे
कुर्वे । कुञ्जच्छान्दसं भौवादिकत्वम् । करेणेतिपाठे करोमीत्यध्या-
हारः । पाथोर्धि करे कर्तुमगस्त्य इवाहं पर्वतमपि मशकीकर्तुं

समर्थोऽस्मीत्यर्थः । कुतस्तर्हि वृत्रस्त्वां नाराधितवानित्यत आह
न चारिसोमं प्रपिबामि वहे । अरिसोमं शत्रुदत्तं सोमम् ।
त्वयैव स कुती न निर्जित इत्यत आह न क्षीणशक्तौ प्रहरामि
वज्रमित्यादिना न दण्डकाभारकान्नो कलिहान्न करुशान्सोमं
प्रपिबामि वहे । न दुर्बलायावसृजामि वज्रं को मे सुखी यः
प्रहरेन्मनुष्यः इति क. थ. पाठः ॥ २९ ॥ नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

तं नापश्यस्त्वं तदा घोररूपं
सर्वे वै त्वां ददृशुर्दर्शनीयम् ।
यस्माद्धीतः प्राञ्जलिस्त्वं महर्षि-
मागच्छेथाः शरणं दानवघ्न ॥

३६

क्षात्राद्ब्रह्मबलं गरीयो
न ब्रह्मतः किञ्चिदन्यद्गरीयः ।
सोहं जानन्ब्रह्मतेजो यथाव-
न्न संवर्तं गन्तुमिच्छामि शक्र ॥

३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अश्वमेधपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

इन्द्रेण गन्धर्वमुखास्त्वेन याजनाय बृहस्पतिवरणं चोदितेनापि मरुतेन तदनङ्गीकारे यज्ञविघाताय साटोपं यज्ञवाटं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ संवर्तेन मरुत्तप्रार्थनया विद्याबलेनेन्द्रादीनां संस्तम्भनम् ॥ २ ॥ ततः संवर्तानुवर्तिनेन्द्रेण सभानि-
र्माणदिना यज्ञनिर्वर्तनपूर्वकं देवैः सह हविर्ग्रहणम् ॥ ३ ॥ व्यासेनैवं युधिष्ठिरं प्रति मरुत्तयज्ञप्रवृत्तिप्रकारकथनपूर्वकं
तच्छिष्टद्रव्याहरणेनाश्वमेधकरणविधानम् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच ।

एवमेतद्ब्रह्मबलं गरीयो
न ब्राह्मणात्किञ्चिदन्यद्गरीयः ।
आविक्षितस्य तु बलं न मृष्ये
वज्रमस्मै प्रहरिष्यामि घोरम् ॥
धृतराष्ट्र गच्छ प्रहितो मरुत्तं
संवर्तेन संगतं तं वदस्व ।
बृहस्पतिं त्वमुपशिक्षस्व राज-
न्वज्रं वा ते प्रहरिष्यामि घोरम् ॥

१

२

व्यास उवाच ।

ततो गत्वा धृतराष्ट्रो नरेन्द्रं
प्रोवाचेदं वचनं वासवस्य ॥
गन्धर्वं मां धृतराष्ट्रं निबोध
त्वामागतं वक्तुकामं नरेन्द्र ।
ऐन्द्रं वाक्यं शृणु मे राजसिंह
यत्प्राह लोकाधिपतिर्महात्मा ॥
बृहस्पतिं याजकं त्वं वृणीष्व
वज्रं वा ते प्रहरिष्यामि घोरम् ।
वचश्चेदेतन्न करिष्यसे मे
प्राहैतदेतावदचिन्त्यकर्मा ॥

४

५

मरुत्त उवाच ।

त्वं चैवैतद्वेत्थ पुरन्दरश्च
विश्वेदेवा वसवश्चाश्विनौ च ।
मित्रद्रोहे निष्कृतिर्नास्ति लोके
महत्पापं ब्रह्महत्यासमं तत् ॥
बृहस्पतिर्याजयतां महेन्द्रं
देवश्रेष्ठं वज्रभृतां वरिष्ठम् ।
संवर्तो मां याजयिताऽद्य राज-
न्न ते वाक्यं तस्य वा रोचयामि ॥

६

७

गन्धर्व उवाच ।

घोरो नादः श्रूयतां वासवस्य
नभस्तले गर्जतो राजसिंह ।
व्यक्तं वज्रं मोक्षयते ते महेन्द्रः
क्षेमं राजंश्चिन्त्यतामेष कालः ॥

८

व्यास उवाच ।

इत्येवमुक्तो धृतराष्ट्रेण राज-
ञ्श्रुत्वा नादं नदतो वासवस्य ।
तपोनित्यं धर्मविदां वरिष्ठं
संवर्तं तं ज्ञापयामास कार्यम् ॥

९

मरुत्त उवाच ।

पश्यात्मानं पुवमानं तमारा-
दध्वा दूरं तेन न दृश्यतेऽद्य ।

प्रपद्येऽहं शर्म विप्रेन्द्र त्वत्तः

प्रयच्छ तस्मादभयं विप्रमुख्य ॥ १०

अयमायाति वै वज्री दिशो विद्योतयन्दश ।

अमानुषेण घोरेण सदस्यास्त्रासिता हि नः ॥ ११

संवर्त उवाच ।

भयं शक्राच्चेतु ते राजसिंह

प्रणोत्स्येऽहं भयमेतत्सुघोरम् ।

संस्तम्भिन्या विद्यया क्षिप्रमेव

मा भैस्त्वमस्याभिभवात्प्रतीतः ॥ १२

अहं संस्तम्भयिष्यामि मा भैस्त्वं शक्रतो नृप ।

सर्वेषामेव देवानां क्षयितान्यायुधानि मे ॥ १३

दिशो वज्रं व्रजतां वायुरेतु

वर्षं भूत्वा वर्षतां काननेषु ।

आपः पुवन्त्वन्तरिक्षे वृथा च

सौदामनी दृश्यते माऽपि भैस्त्वम् ॥ १४

वर्द्धिर्देवस्त्रातु वा सर्वतस्ते

कामान्सर्वान्वर्षतु वासवो वा ।

वज्रं तथा स्थापयतां वधाय

महाघोरं पुवमानं जलौघैः ॥ १५

मरुत्त उवाच ।

घोरः शब्दः श्रूयते वै महास्वनो

वज्रस्यैष सहितो मारुतेन ।

आत्मा हि मे प्रव्यथते मुहुर्मुहु-

र्न मे स्वास्थ्यं जायते चाद्य विप्र ॥ १६

संवर्त उवाच ।

वज्रादुग्राच्चेतु भयं तवाद्य

वातो भूत्वा व्रजतु नरेन्द्र वज्रम् ।

भयं त्यक्त्वा वरमन्यं वृणीष्व

कं ते कामं तपसा साधयामि ॥ १७

मरुत्त उवाच ।

इन्द्रः साक्षात्सहसाऽभ्येतु विप्र

हविर्यज्ञे प्रतिगृह्णातु चैव ।

स्वंस्वं हविश्चैव जुषन्तु देवा

हुतं सोमं प्रतिगृह्णन्तु चैव ॥ १८

संवर्त उवाच ।

अयमिन्द्रो हरिभिरायाति राज-

न्देवैः सर्वैस्त्वरितैः स्तूयमानः ।

मन्त्राहूतो यज्ञमिमं मयाऽद्य

पश्यस्त्वेनं मन्त्रविस्त्रस्तकायम् ॥ १९

व्यास उवाच ।

ततो देवैः सहितो देवराजो

रथे युङ्क्त्वा तान्हरीन्वाजिमुख्यान् ।

आयाद्यज्ञमथ राज्ञः पिपासु-

राविक्षितस्याप्रमेयस्य सोमम् ॥ २०

तमायान्तं सहितं देवसङ्घैः

प्रत्युद्ययौ सपुरोधा मरुत्तः ।

चक्रे पूजां देवराजाय चाग्न्यां

यथाशास्त्रं विधिवत्प्रीयमाणः ॥ २१

संवर्त उवाच ।

सुखागतं ते पुरुहूतेह विद्व-

न्यज्ञोऽप्ययं सन्निहिते त्वयीन्द्र ।

शोशुभ्यते बलवृत्रघ्न भूयः

पिवस्व सोमं सुतमुद्यतं मया ॥ २२

मरुत्त उवाच ।

शिवेन मां पश्य नमश्च तेऽस्तु

प्राप्तो यज्ञः सफलं जीवितं मे ।

अयं यज्ञं कुरुते मे सुरेन्द्र

बृहस्पतेरवरो जन्मना च ॥ २३

इन्द्र उवाच ।

जानामि ते गुरुमेनं तपोधनं

बृहस्पतेरनुजं तिग्मतेजसम् ।

यस्याह्नानादागतोऽहं नरेन्द्र

प्रीतिर्मेऽद्य त्वयि मन्युः प्रनष्टः ॥ २४

संवर्त उवाच ।

यदि प्रीतस्त्वमसि वै देवराज

तस्मात्स्वयं शाधि यज्ञे विधानम् ।

स्वयं सर्वान्कुरु भागान्सुरेन्द्र

जानात्वयं सर्वलोकश्च देव ॥ २५

व्यास उवाच ।

एवमुक्तस्त्वाङ्गिरसेन शक्रः
समादिदेश स्वयमेव देवान् ।
सभाः क्रियन्तामावसथाश्च मुख्याः
सहस्रशश्चित्रभूताः समृद्धाः ॥ २६
हृष्टाः स्थूणाः कुरुतारोहणानि
गन्धर्वाणामप्सरसां च शीघ्रम् ।
यत्र नृत्येरन्नाप्सरसः समस्ताः
स्वर्गोपमः क्रियतां यज्ञवाटः ॥ २७
इत्युक्तास्ते चक्रुराशु प्रतीता
दिवौकसः शक्रवाक्यान्नेन्द्र ।
ततो वाक्यं प्राह राजानमिन्द्रः
प्रीतो राजन्पूज्यमानो मरुत्तम् ॥ २८
एष त्वयाऽहमिह राजन्समेत्य
ये चाप्यन्ये तव पूर्वे नरेन्द्र ।
सर्वाश्चान्या देवताः प्रीयमाणा
हविस्तुभ्यं प्रतिगृह्णन्तु राजन् ॥ २९
आग्नेयं वै लोहितमालभन्तां
वैश्वदेवं बहुरूपं हि राजन् ।
निलं चोक्षाणं मेध्यमप्यालभन्तां
चलच्छिन्नं संप्रदिष्टं द्विजाभ्याः ॥ ३०
ततो यज्ञो ववृधे तस्य राज-
न्यत्र देवाः स्वयमन्नानि जहुः ।
यस्मिञ्शक्रो ब्राह्मणैः पूज्यमानः
सदस्योऽभूद्भरिमान्देवराजः ॥ ३१

ततः संवर्तश्चैत्यगतो माहात्मा
यथा वह्निः प्रज्वलितो द्वितीयः ।
हवींष्युच्चैराह्वयन्देवसङ्घा-
ज्जुहावाग्नौ मन्त्रवत्सुप्रतीतः ॥ ३२
ततः पीत्वा बलभित्सोममयं
ये चाप्यन्ये सोमपा देवसङ्घाः ।
सर्वेऽनुज्ञाताः प्रययुः पार्थिवेन
यथाजोषं तर्पिताः प्रीतिमन्तः ॥ ३३
ततो राजा जातरूपस्य राशी-
न्यदेपदे कारयामास हृष्टः ।
द्विजातिभ्यो विसृजन्भूरि वित्तं
रराज वित्तेन इवारिहन्ता ॥ ३४
ततो वित्तं विविधं सन्निधाय
यथोत्साहं कारयित्वा च कोशम् ।
अनुज्ञातो गुरुणा संनिवृत्त्य
शशास गामखिलां सागरान्ताम् ॥ ३५
एवंगुणः संबभूवेह राजा
यस्य क्रतौ तत्सुवर्णं प्रभूतम् ।
तत्त्वं समादाय नरेन्द्र वित्तं
यजस्व देवांस्तपनीयैर्विधानैः ॥ ३६
वैशंपायन उवाच ।
ततो राजा पाण्डवो हृष्टरूपः
श्रुत्वा वाक्यं सत्यवत्याः सुतस्य ।
मनश्चक्रे तेन वित्तेन यष्टुं
ततोऽमात्यैर्मन्त्रयामास भूयः ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अश्वमेधपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति इन्द्रवृत्रासुरयुद्धप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्ते नृपतौ तस्मिन्व्यासेनाद्भुतकर्मणा ।
वासुदेवो महातेजास्ततो वचनमाददे ॥ १

विलोभ्य च्छित्त्वा सत्प्रतिष्ठा द्विजेन्द्राः इति क. ट. थ. पाठः
॥ ३० ॥ देवांस्तर्पयानो निवापैः इति झ. पाठः ॥ ३६ ॥

तं नृपं दीनमनसं निहतज्ञातिबान्धवम् ।
उपप्लुतमिवादित्यं सधूममिव पावकम् ॥ २
निर्विण्णमनसं पार्थ ज्ञात्वा वृष्णिकुलोद्ग्रहः ।

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

उपप्लुतं राहुप्रस्तम् ॥ २ ॥

आश्वासयन्धर्मसुतं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥	३	व्याप्ते ज्योतिषि वृत्रेण रूपेऽथ विषये हते ।	
वासुदेव उवाच ।		शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् ॥	१२
सर्वं जिह्मं मृत्युपदमजिह्मं ब्रह्मणः पदम् ।		स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा ।	
एतावान्ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ॥ ४		विवेश सहसा वायुं जग्राह विषयं ततः ॥	१३
नैव तेऽनुष्ठितं कर्म नैव ते शत्रवो जिताः ।		व्याप्ते वायौ तु वृत्रेण स्पर्शेऽथ विषये हते ।	
कथं शत्रुं शरीरस्थमात्मनो नावबुध्यसे ॥	५	शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् ॥	१४
अत्र ते वर्तयिष्यामि यथाधर्मं यथाश्रुतम् ।		स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा ।	
इन्द्रस्य सह वृत्रेण यथा युद्धमवर्तत ॥	६	आकाशमभिदुद्राव जग्राह विषयं ततः ॥	१५
वृत्रेण पृथिवी व्याप्ता पुरा किल नराधिप ।		आकाशे वृत्रभूतेऽथ शब्दे च विषये हते ।	
दृष्ट्वा स पृथिवीं व्याप्तां गन्धस्य विषये हते ।		शतक्रतुरभिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् ॥	१६
धराहरणदुर्गन्धो विषयः समपद्यत ॥	७	स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा ।	
शतक्रतुश्चुकोपाथ गन्धस्य विषये हते ।		विवेश सहसा शक्रं जग्राह विषयं ततः ॥	१७
वृत्रस्य सततः क्रुद्धो घोरं वज्रमवासृजत् ॥	८	तस्य वृत्रगृहीतस्य मोहः समभवन्महान् ।	
स वध्यमानो वज्रेण सुभृशं भूरितेजसा ।		रथन्तरेण तं साम्रा वसिष्ठः प्रत्यबोधयत् ॥	१८
विवेश सहसा तोयं जग्राह विषयं ततः ॥	९	ततो वृत्रं शरीरस्थं जघान भरतर्षभ ।	
अप्सु वृत्रगृहीतासु रसे च विषये हते ।		शतक्रतुरदृश्येन वज्रेणेतीह नः श्रुतम् ॥	१९
शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् ॥	१०	इदं धर्म्यं रहस्यं वै शक्रेणोक्तं महर्षिषु ।	
स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा ।		ऋषिभिश्च मम प्रोक्तं तन्निबोध जनाधिप ॥	२०
विवेश सहसा ज्योतिर्जग्राह विषयं ततः ॥	११		

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधपर्वणि अश्वमेधपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति शारीरमानसभेदेन व्याधेर्द्वैविध्याभिधानपूर्वकं तत्परिहारोपायकथनम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।		उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं च बाध्यते ॥ ४	
द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा ।		सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रय आत्मगुणाः स्मृताः ।	
परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वन्द्वं नोपपद्यते ॥	१	तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ॥ ५	
शरीरे जायते व्याधिः शारीरः स निगद्यते ।		तेषामन्यतमोत्सेके विधानमुपदिश्यते ।	
मानसे जायते व्याधिर्मानसस्तु निगद्यते ॥	२	हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते ॥ ६	
शीतोष्णे चैव वायुश्च गुणा राजञ्शरीरजाः ।		कश्चिदुःखे वर्तमानः सुखस्य सर्तुमिच्छति ।	
तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ॥ ३		कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःखस्य सर्तुमिच्छति ॥ ७	

जिह्मं कामादि । मृत्युपदं संसारप्रापकम् । अजिह्मं शमादि । ब्रह्मणः पदं मोक्षस्य प्रापकम् । ज्ञानविषयो हेयोपादेयतया ज्ञातव्योर्थः । आर्जवं ब्रह्मणः पदमिति झ. ध. पाठः ॥ ४ ॥ धराहरणनिस्सार इति क. थ. पाठः ॥ ७ ॥ एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

शीतोष्णे कफपित्ते वायुर्वातः तेषां साम्ये स्वास्थ्यं वैषम्ये व्याधिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ शीतोष्णयोरन्यतराधिक्यजं दोष-मितरवर्धकेनौषधादिनापनयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी सुमुखस्य वा ।
 स्रुतिमिच्छसि कौन्तेय दैवं हि बलवत्तरम् ।
 अथवा ते स्वभावोऽयं येन पार्थावकृष्यसे ॥ ८
 दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलाम् ।
 मिषतां पाण्डवेयानां न तस्य स्रुतिमिच्छसि ॥ ९
 प्रव्राजनं च नगरादजिनैश्च विवासनम् ।
 महारण्यनिवासश्च न तस्य स्रुतिमिच्छसि ॥ १०
 जटासुरात्परिक्लेशश्चित्रसेनेन चाहवः ।
 सैन्धवाच्च परिक्लेशो न तस्य स्रुतिमिच्छसि ॥ ११
 पुनरज्ञातचर्यायां कीचकेन पदा बधः ।
 याज्ञसेन्यास्तथा पार्थ न तस्य स्रुतिमिच्छसि ॥ १२

यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिंदम ।
 मनसैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ १३
 तस्मादभ्युपगन्तव्यं युद्धाय भरतर्षभ ।
 परमव्यक्तरूपस्य पारं युक्त्या स्वकर्मभिः ॥ १४
 यत्र नैव शरैः कार्यं न भृत्यैर्न च बन्धुभिः ।
 आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ १५
 तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्थां गमिष्यसि ।
 एतज्ज्ञात्वा तु कौन्तेय कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ १६
 एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम् ।
 पितृपैतामहे वृत्ते शाधि राज्यं यथोचितम् ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अश्वमेधपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कामस्य शक्तिकथनेन दुर्जयत्वकथनपूर्वकं तज्जयोपायकथनम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
 न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ।
 शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ॥ १
 बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शरीरेषु च गृह्यतः ।
 यो धर्मो यत्सुखं चैव द्विषतामस्तु तत्तव ॥ २
 ब्रह्मरस्तु भवेन्मृत्युर्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।
 ममेति ब्रह्मरस्तु मृत्युर्नममेति च शाश्वतम् ॥ ३
 ब्रह्ममृत्यु ततो राजन्नात्मन्येव व्यवस्थितौ ।
 अदृश्यमानौ भूतानि योधयेतामसंशयम् ॥ ४
 अविनाशोऽस्य तत्त्वस्य नियतो यदि भारत ।
 भित्त्वा शरीरं भूतानामहिंसां प्रतिपद्यते ॥ ५
 लब्ध्वा हि पृथिवीं कृत्स्नां सहस्रावरजङ्गमाम् ।
 ममत्वं यस्य नैव स्यात्किं तथा स करिष्यति ॥ ६
 अथवा वसतः पार्थ वने वन्येन जीवतः ।
 ममता यस्य वित्तेषु मृत्योरास्ये स वर्तते ॥ ७

बाह्यान्तराणां शत्रूणां स्वभावं पश्य भारत ।
 यन्न पश्यति तद्भूतं मुच्यते स महाभयात् ॥ ८
 कामात्मानं न प्रशंसन्ति लोके
 नेहाकामा काचिदस्ति प्रवृत्तिः ।
 सर्वे कामा मनसोऽङ्ग प्रभूता
 यान्पण्डितः संहरते विचिन्त्य ।
 भूयोभूयो जन्मनोऽभ्यासयोगा-
 द्योगी योगं सारमार्गं विचिन्त्य ॥ ९
 दानं च वेदाध्ययनं तपश्च
 काम्यानि कर्माणि च वैदिकानि ।
 व्रतं यज्ञान्नियमान्ध्यानयोगा-
 न्कामेन यो नारभते विदित्वा ।
 यद्यच्चायं कामयते स धर्मो
 नयो धर्मो नियमस्तस्य मूलम् ॥ १०
 अत्र गाथाः कामगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।

कीचकेन पराभव इति क. पाठः ॥ १२ ॥ आत्मना मनसा
 ॥ १५ ॥ द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

न बाह्यस्य राज्यादेरर्थस्य त्यागात्प्राप्ती भवति किंतु शरीरं
 कामादिकं त्यक्त्वा सिद्धिर्मात्रः नवेति शुष्कवैराग्यवतो विवेक-
 आश्र. ३

शून्यस्य सिद्धिभावं सूचयति । उत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारते-
 तिक. ध. पाठः ॥ १ ॥ गृह्यतः सक्तस्य यो धर्मः सः अध-
 र्मेव यत्सुखं तदुःखमेव ॥ २ ॥ मम त्वं संसारहेतुः तदभावो
 ब्रह्मप्राप्तिहेतुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

शृणु संकीर्त्यमानास्ता अखिलेन युधिष्ठिर ॥ ११
 काम उवाच ।
 नाहं शक्योऽनुपायेन हन्तुं भूतेन केनचित् ॥ १२
 यो मां प्रयतते हन्तुं ज्ञात्वा प्रहरणे बलम् ।
 तस्य तस्मिन्प्रहरणे पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १३
 यो मां प्रयतते हन्तुं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
 जङ्गमेष्विव धर्मात्मा पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १४
 यो मां प्रयतते हन्तुं वेदैर्वेदान्तसाधनैः ।
 स्थावरेष्विव भूतात्मा तस्य प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १५
 यो मां प्रयतते हन्तुं धृत्या सत्यपराक्रमः ।
 भावो भवामि तस्याहं स च मां नावबुध्यते ॥ १६
 यो मां प्रयतते हन्तुं तपसा संशितव्रतः ।

ततस्तपसि तस्याथ पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १७
 यो मां प्रयतते हन्तुं मोक्षमास्थाय पण्डितः ।
 तस्य मोक्षरतिस्थस्य नृत्यामि च हसामि च ।
 अवध्यः सर्वभूतानामहमेकः सनातनः ॥ १८
 तस्मात्त्वमपि तं कामं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
 धर्मे कुरु महाराज तत्र ते स भविष्यति ॥ १९
 यजस्व वाजिमेधेन विधिवदक्षिणावता ।
 अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ॥ २०
 मा ते व्यथाऽस्तु निहतान्वन्धून्वीक्ष्य पुनः पुनः ।
 न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं येऽहतास्त्रिजगजिरे ॥ २१
 स त्वमिष्ट्वा महायज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ।
 कीर्तिं लोके परां प्राप्य गतिमर्घ्यां गमिष्यसि ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधपर्वणि अश्वमेधपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

व्यासनारदकृष्णादिभिर्बन्धुनिधनपरिशोचिनो युधिष्ठिरस्य समाश्वासनेन तत्रान्तर्धानम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण भीष्मादी-
 नामौर्ध्वदेहिकदानेन हास्तिननगरप्रवेशः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एवं बहुविधैर्वाक्यैर्मुनिभिस्तैस्तपोधनैः ।
 समाश्वस्यत राजर्षिर्हतबन्धुर्युधिष्ठिरः ॥ १
 सोऽनुनीतो भगवता विष्टरश्रवसा स्वयम् ।
 द्वैपायनेन कृष्णेन देवस्थानेन चाभिभूः ॥ २
 नारदेनाथ भीमेन नकुलेन च पार्थिव ।
 कृष्णया सहदेवेन विजयेन च धीमता ॥ ३
 अन्यैश्च पुरुषव्याघ्रैर्ब्राह्मणैः शास्त्रदृष्टिभिः ।
 व्यजहाञ्छोकजं दुःखं संतापं चैव मानसम् ॥ ४
 अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च युधिष्ठिरः ।
 कृत्वाऽथ प्रेतकार्याणि सर्वेषां कुरुनन्दनः ।
 अन्वशासच्च धर्मात्मा पृथिवीं सागराम्बराम् ॥ ५
 प्रशान्तचेताः कौरव्यः खराज्यं प्राप्य केवलम् ।
 व्यासं च नारदं चैव तांश्चान्यानब्रवीन्नृपः ॥ ६
 आश्वासितोऽहं प्राग्वृद्धैर्भवद्भिर्मुनिपुङ्गवैः ।
 न सूक्ष्ममपि मे किञ्चिद्वलीकमिह विद्यते ॥ ७
 अर्थश्च सुमहान्प्राप्तो येन यक्ष्यामि देवताः ।

पुरस्कृत्याद्य भवतः समानेष्यामहे मखम् ॥ ८
 हिमवन्तं त्वया गुप्ता गमिष्यामः पितामह ।
 ब्रह्माश्रयो हि देशः स श्रूयते द्विजसत्तम ॥ ९
 तथा भगवता चित्रं कल्याणं बहु भाषितम् ।
 देवर्षिणा नारदेन देवस्थानेन चैव ह ॥ १०
 नाभागधेयः पुरुषः कश्चिदेवंविधान्गुरुन् ।
 लभते व्यसनं प्राप्य सुहृदः साधुसंमतान् ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तास्तु ते राजा सर्व एव महर्षयः ।
 अभ्यनुज्ञाप्य राजानं तथोभौ कृष्णफलगुणौ ॥ १२
 पश्यतामेव सर्वेषां तत्रैवादर्शनं ययुः ।
 ततो धर्मसुतो राजा तत्रैवोपाविशत्प्रभुः ॥ १३
 एवं नातिमहान्कालः स तेषां संन्यवर्तत ।
 कुर्वतां शौचकार्याणि भीष्मस्य निधने तदा ।
 महादानानि विप्रेभ्यो ददतामौर्ध्वदेहिकम् ॥ १४
 भीष्मकर्णपुरोगाणां कुरूणां कुरुसत्तम ।
 सहितो धृतराष्ट्रेण स ददावौर्ध्वदेहिकम् ॥ १५

ततो दत्त्वा बहुधनं विप्रेभ्यः पाण्डवर्षभः ।

धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विवेश गजसाह्वयम् ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अश्वमेधपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

वैशंपायनेन जनमेजयप्रति युधिष्ठिरस्य प्रजापालनकाले प्रजादीनामभ्युदयप्रकारवर्णनम् ॥ १ ॥

“वैशंपायन उवाच ।

स समाश्वास्य पितरं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
अन्वशासत धर्मात्मा पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ १
यथा मनुर्महाराजो रामो दाशरथिर्यथा ।
तथा भरतसिंहोऽपि पालयामास मेदिनीम् ॥ २
नाधर्म्यमभवत्तत्र सर्वो धर्मरुचिर्जनः ।
बभूव नरशार्दूल यथा कृतयुगे तथा ॥ ३
कलिमासन्नमाविष्टं निवार्य नृपनन्दनः ।
भ्रातृभिः सहितो धीमान्बभौ धर्मबलोद्धतः ॥ ४
ववर्ष भगवान्देवः काले देशे यथेप्सितम् ।
निरामयं जगद्भूत्क्षुत्पिपासे न किञ्चन ॥ ५
आधिर्नास्ति मनुष्याणां व्यसने नाभवन्मतिः ।
ब्राह्मणप्रमुखा वर्णास्ते स्वधर्मोत्तराः शुभाः ॥ ६
धर्मसत्यप्रधानाश्च सत्यं सद्विषयान्वितम् ।
धर्मासनस्थः सद्भिः स स्त्रीबालातुरवृद्धकान् ।
वर्णक्रमान्पूर्णभृतान्साकल्याद्रक्ष्णोद्यतः ॥ ७
अवृत्तिवृत्तिदानाद्यैर्यज्ञाद्यैर्व्याधितैरपि ।
आमुष्मिकं भयं नास्ति लौकिकं कृतमेव तु ॥ ८
स्वर्गलोकोपमो लोकस्तदा तस्मिन्प्रशासति ।
बभूव सुखमेवाग्रं तद्विशिष्टतरं परम् ॥ ९
नार्यः पतिव्रताः सर्वा रूपवत्यः खलंकृताः ।
यथोक्तवृत्ताः स्वगुणैर्बभूवुः प्रीतिहेतवः ॥ १०
पुमांसः पुण्यशीलाढ्याः खंखं धर्ममनुव्रताः ।
सुखिनः सूक्ष्ममप्येनो न कुर्वन्ति कदाचन ॥ ११
सर्वे नराश्च नार्यश्च सततं प्रियवादिनः ।
अजिह्वमनसः शुक्ला बभूवुः श्रमवर्जिताः ॥ १२
भूषिताः कुण्डलैर्हारैः कटकैः कटिसूत्रकैः ।

सुवाससः सुगन्धाढ्याः प्रायशः पृथिवीतले ॥ १३
सर्वे ब्रह्मविदो विप्राः सर्वत्र परिनिष्ठिताः ।
वलीपलितहीनास्तु सुखिनो दीर्घदर्शिनः ॥ १४
इच्छा न जायतेऽन्यत्र वर्णेषु न च संकरः ।
मनुष्याणां महाराज मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥ १५
तस्मिन्प्रशासति राजेन्द्रे मृगव्यालसरीसृपाः ।
अन्योन्यमपि चान्येषु न बाधन्ते कदाचन ॥ १६
गावः सुक्षीरभूयिष्ठाः सुखबालमुखोदराः ।
अपीडिताः कर्षकाद्यैर्हृतव्याधिकवत्सकाः ॥ १७
अवन्ध्यकाला मनुजाः पुरुषार्थेषु च क्रमात् ।
विषयेष्वनिषिद्धेषु वेदशास्त्रेषु चोद्यताः ॥ १८
सुवृत्ता वृषभाः पुष्टा रसनाभाः सुखोदयाः ॥ १९
अतीव मधुरः शब्दः स्पर्शश्चातिमुखं रसम् ।
रूपं दृष्टिर्गन्धं रस्यं मनोज्ञं गन्धवद्बभौ ॥ २०
धर्मार्थकामसंयुक्तं मोक्षाभ्युदयसाधनम् ।
प्रह्लादजननं पुण्यं संवभूवाथ मानसम् ॥ २१
स्थावरा बहुपुष्पाढ्याः फलच्छायावहास्तथा ।
सुस्पर्शा विषहीनाश्च सुपत्रत्वक्प्ररोहिणः ॥ २२
मनोनुकूलाः सर्वेषां चेष्टाभूतापवर्जिताः ।
तथा बभूव राजर्षिस्तद्वृत्तमभवद्भुवि ॥ २३
सर्वलक्षणसंपन्नाः पाण्डवा धर्मचारिणः ।
ज्येष्ठानुवर्तिनः सर्वे बभूवुः प्रियदर्शनाः ॥ २४
सिंहोरस्का जितक्रोधास्तेजोबलसमन्विताः ।
आजानुबाहवः सर्वे दानशीला जितेन्द्रियाः ॥ २५
तेषु शासत्सु धरणीमृतवः स्वगुणैर्बभूवुः ।
सुखोदयाय वर्तन्ते ग्रहास्तारागणैः सह ॥ २६
मही च सस्यबहुला सर्वरत्नगुणोदया ।

कामधुग्धेनुवद्भोगान्फलन्ति स सहस्रधा ॥ २७
मन्वादिभिः कृताः पूर्वं मर्यादा मानवेषु याः ।
अनतिक्रम्य ताः सर्वाः कुलेषु समयानि च ।
अन्वशासत राजानो धर्मपुत्रप्रियंकराः ॥ २८
महाकुलानि धर्मिष्ठा वर्धयन्तो विशेषतः ।

मनुप्रणीतया वृत्त्या तेऽन्वशासन्वसुंधराम् ॥ २९
राजवृत्तिर्हि सा शश्वद्वर्मिष्ठाऽभून्महीतले ।
प्रायो लोकमतिस्तात राजवृत्तानुगामिनी ॥ ३०
एवं भारतवर्षं स्वं राजा स्वर्गं सुरेन्द्रवत् ।
शशास जिष्णुना सार्धं गोत्रां गाण्डीवधन्वना'३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अश्वमेधपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वैशंपायनेन कुरुविजयानन्तरं हास्तिनपुरे कृष्णार्जुनविहारप्रकारवर्णनम् ॥ १ ॥ कृष्णेनार्जुनं प्रति युधिष्ठिरे स्वस्य निज-
नगरजिगमिषानिवेदनचोदना ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
विजिते पाण्डवैस्तु प्रशान्ते च द्विजोत्तम ।
राष्ट्रे ते चक्रतुर्वीरौ वासुदेवधनंजयौ ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
विजिते पाण्डवै राजन्प्रशान्ते च विशांपतौ ।
राष्ट्रे बभूवतुर्हृष्टौ वासुदेवधनंजयौ ॥ २
विजहाते मुदा युक्तौ दिवि देवेश्वराविव ।
तौ वनेषु विचित्रेषु पर्वतेषु ससानुषु ॥ ३
तीर्थेषु चैव पुण्येषु पल्वलेषु नदीषु च ।
चक्रम्यमाणौ संहृष्टावश्विनाविव नन्दने ॥ ४
इन्द्रप्रस्थे महात्मानौ रेमाते कृष्णपाण्डवौ ।
प्रविश्य तां सभां रम्यां विजहाते च भारत ॥ ५
तत्र युद्धकथाश्रित्राः परिक्रेशांश्च पार्थिव ।
कथायोगे कथायोगे कथयामासतुः सदा ॥ ६
ऋषीणां देवतानां च वंशांस्तावाहतुः सदा ।
प्रीयमाणौ महात्मानौ पुराणावृषिसत्तमौ ॥ ७
मधुरास्तु कथाश्रित्राश्रित्रार्थपदनिश्चयाः ।
निश्चयज्ञः स पार्थाय कथयामास केशवः ॥ ८
पुत्रशोकाभिसंतप्तं ज्ञातीनां च सहस्रशः ।
कथाभिः शमयामास पार्थ शौरिर्जनार्दनः ॥ ९
स तमाश्वास्य विधिवद्विधानज्ञो महातपाः ।
अपहृत्यात्मनो भारं विशश्रामेव सात्वतः ॥ १०

ततः कथान्ते गोविन्दो गुडाकेशमुवाच ह ।
सान्त्वयञ्छृङ्खणया वाचा हेतुयुक्तमिदं वचः ॥ ११
विजितेयं धरा कृत्स्ना सव्यसाचिन्परंतप ।
त्वद्बाहुबलमाश्रित्य राज्ञा धर्मसुतेन ह ॥ १२
असपत्नां महीं भुङ्क्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनानुभावेन यमयोश्च नरोत्तम ॥ १३
धर्मेण राज्ञा धर्मज्ञ प्राप्तं राज्यमकण्टकम् ।
धर्मेण निहतः सङ्ख्ये स च राजा सुयोधनः ॥ १४
अधर्मरुचयो लुब्धाः सदा चाप्रियवादिनः ।
धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सानुबन्धा निपातिताः ॥ १५
प्रशान्तामखिलां पार्थ पृथिवीं पृथिवीपतिः ।
भुङ्क्ते धर्मसुतो राजा त्वया गुप्तः कुरूद्वह ॥ १६
रमे चाहं त्वया सार्धमरण्येष्वपि पाण्डव ।
किमु यत्र जनोऽयं वै पृथा चामित्रकर्शन ॥ १७
यत्र धर्मसुतो राजा यत्र भीमो महाबलः ।
यत्र माद्रवतीपुत्रौ रतिस्रत्र परा मम ॥ १८
तथैव स्वर्गलोकेषु सभोदेशेषु कौरव ।
रमणीयेषु पुण्येषु सहितस्य त्वयाऽनघ ॥ १९
कालो महांस्त्वतीतो मे शूरसूनुमपश्यतः ।
बलदेवं च कौरव्य तथाऽन्यान्वृष्णिपुङ्गवान् ॥ २०
सोहं गन्तुमभीप्सामि पुरीं द्वारावतीं प्रति ।
रोचतां गमनं तुभ्यं ममापि पुरुषर्षभ ॥ २१

शशास जिष्णुना सार्धं गुप्तो गाण्डीवधन्वनेति थ. पाठः
॥ ३१ ॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

शैलेषु गङ्गारण्ये पल्वलेष्विति क. थ. पाठः ॥ ४ ॥
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

उक्तो बहुविधं राजा तत्रतत्र युधिष्ठिरः ।
 सह भीष्मेण यद्युक्तमस्माभिः शोकशितः ॥ २२
 शिष्टो युधिष्ठिरोऽस्माभिः शास्ता सन्नपि पाण्डवः ।
 तेन तत्तु वचः सम्यग्गृहीतं सुमहात्मना ॥ २३
 धर्मपुत्रे हि धर्मज्ञे कृतज्ञे सत्यवादिनि ।
 सत्यं धर्मो मतिश्चाय्या स्थितिश्च सततं स्थिरा ॥ २४
 तत्र गत्वा महात्मानं यदि ते रोचतेऽर्जुन ।
 अस्मद्रमनसंयुक्तं वचो ब्रूहि जनाधिपम् ॥ २५
 न हि तस्याप्रियं कुर्या प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ।
 कुतो गन्तुं महाबाहो पुरीं द्वारावतीं प्रति ॥ २६
 सर्वं त्विदमहं पार्थ त्वत्प्रीतिहितकाम्यया ।
 ब्रवीमि सत्यं कौरव्य न मिथ्यैतत्कथंचन ॥ २७
 प्रयोजनं च निर्वृत्तमिह वासेन मेऽर्जुन ।
 धार्तराष्ट्रो हतो राजा सबलः सपदानुगः ॥ २८
 पृथिवी च वशे तात धर्मपुत्रस्य धीमतः ।
 स्थिता समुद्रवसना सशैलवनकानना ॥ २९
 चिता रत्नैर्बहुविधैः कुरुराजस्य पाण्डव ।

धर्मेण राजा धर्मज्ञः पातु सर्वा वसुंधराम् ॥ ३०
 उपास्यमानो मुनिभिः सिद्धैश्चापि महात्मभिः ।
 स्तूयमानश्च सततं बन्दिभिर्भरतर्षभ ॥ ३१
 तं मया सह गत्वाऽद्य राजानं कुरुवर्धनम् ।
 आपृच्छ कुरुशार्दूल गमनं द्वारकां प्रति ॥ ३२
 इदं शरीरं वसु यच्च मे गृहे
 निवेदितं पार्थ सदा युधिष्ठिरे ।
 प्रियश्च मान्यश्च हि मे युधिष्ठिरः
 सदा कुरुणामधिपो महामतिः ॥ ३३
 प्रयोजनं चापि निवासकारणे
 न विद्यते मे त्वद्वते नृपात्मज ।
 स्थिता हि पृथ्वी तव पार्थ शासने
 गुरोः सुवृत्तस्य युधिष्ठिरस्य च ॥ ३४
 इतीदमुक्तः स तदा महात्मना
 जनार्दनेनामितविक्रमोऽर्जुनः ।
 तथेति दुःखादिव वाक्यमैरय-
 ज्जनार्दनं संप्रतिपूज्य पार्थिव ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अश्वमेधपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तं च अश्वमेधपर्व ॥ १ ॥

(अथानुगीतापर्व ॥ २ ॥)

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अर्जुनेन कृष्णंप्रति पूर्वोपदिष्टगीतार्थस्य विस्मरणोक्त्या पुनस्तदुपदेशप्रार्थना ॥ १ ॥ कृष्णेनार्जुनंप्रति स्वसौ ब्राह्मणोक्त-
 सिद्धकाश्यपसंवादानुवादः ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 सभायां वसतोस्तत्र निहत्यारीन्महात्मनोः ।
 केशवार्जुनयोः का नु कथा समभवद्विज ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 कृष्णेन सहितः पार्थः स्वं राज्यं प्राप्य केवलम् ।
 तस्यां सभायां दिव्यायां विजहार मुदा युतः ॥ २
 तत्र कंचित्सभोद्देशं स्वर्गोद्देशसमं नृप ।
 यदृच्छया तौ मुदितौ जग्मतुः स्वजनावृतौ ॥ ३
 ततः प्रतीतः कृष्णेन सहितः पाण्डवोऽर्जुनः ।

निरीक्ष्य तां सभां रम्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४
 विदितं मे महाबाहो संग्रामे समुपस्थिते ।
 माहात्म्यं देवकीपुत्र तच्च ते रूपमैश्वरम् ॥ ५
 यत्तु तद्भवता प्रोक्तं पुरा केशव सौहृदात् ।
 तत्सर्वं पुरुषव्याघ्र नष्टं मे व्यग्रचेतसः ॥ ६
 मम कौतूहलं त्वस्ति तेष्वर्थेषु पुनः पुनः ।
 भवांस्तु द्वारकां गन्ता नचिरादिव माघव ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु तं कृष्णः फाल्गुनं प्रत्यभाषत ।

परिष्वज्य महातेजा वचनं वदतांवरः ॥ ८
 वासुदेव उवाच ।
 श्रावितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितश्च सनातनम् ।
 धर्मं स्वरूपिणं पार्थ सर्वलोकांश्च शाश्वतान् ॥ ९
 अबुद्ध्या यन्न गृहीथास्तन्मे सुमहदप्रियम् ।
 न च साऽद्य पुनर्भूयः स्मृतिर्मे संभविष्यति ॥ १०
 नूनमश्रद्धधानोऽसि दुर्मेधा ह्यसि पाण्डव ।
 न च शक्यं पुनर्वक्तुमशेषेण धनंजय ॥ ११
 स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ।
 न शक्यं तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः ॥ १२
 परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मया ।
 इतिहासं तु वक्ष्यामि तस्मिन्नर्थे पुरातनम् ॥ १३
 यथा तां बुद्धिमास्थाय गतिमर्ग्यां गमिष्यसि ।
 शृणु धर्मभृतांश्रेष्ठ गदतः सर्वमेव मे ॥ १४
 आगच्छद्वाह्मणः कश्चित्स्वर्गलोकादरिंदम ।
 ब्रह्मलोकाच्च दुर्धर्षः सोऽस्माभिः पूजितोऽभवत् ॥ १५
 अस्माभिः परिपृष्टश्च यदाह भरतर्षभ ।
 दिव्येन विधिना पार्थ तच्छृणुष्वविचारयन् ॥ १६
 ब्राह्मण उवाच ।
 मोक्षधर्मं समाश्रित्य कृष्ण यन्माऽनुपृच्छसि ।
 भूतानामनुकम्पार्थं मनमोहच्छेदनं विभो ॥ १७
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावन्मधुसूदन ।
 शृणुष्ववहितो भूत्वा गदतो मम माधव ॥ १८
 कश्चिद्विप्रस्तपोयुक्तः काश्यपो धर्मवित्तमः ।
 आससाद् द्विजं कंचिद्धर्माणामागतागमम् ॥ १९
 गतागमं सुबहुशो ज्ञानविज्ञानपारगम् ।
 लोकतत्त्वार्थकुशलं ज्ञातारं सुखदुःखयोः ॥ २०
 जातिस्मरणतत्त्वज्ञं कोविदं पापपुण्ययोः ।
 द्रष्टारमुच्चनीचानां कर्मभिर्देहिनां गतिम् ॥ २१
 चरन्तं मुक्तवत्सिद्धं प्रशान्तं संयतेन्द्रियम् ।
 दीप्यमानं श्रिया ब्राह्मया क्रममाणं च सर्वशः ॥ २२
 अन्तर्धानगतिज्ञं च श्रुत्वा तत्त्वेन काश्यपः ।
 तथैवान्तर्हितैः सिद्धैर्यान्तं चक्रधरैः सह ॥ २३

संभाषमाणमेकान्ते समासीनं च तैः सह ।
 यदृच्छया च गच्छन्तमसक्तं पवनं यथा ॥ २४
 तं समासाद्य मेधावी स तदा द्विजसत्तमः ।
 चरणौ धर्मकामो वै स तस्य सुसमाहितः ।
 प्रतिपेदे यथान्यायं भक्त्या परमया युतः ॥ २५
 विस्मितश्चाद्भुतं दृष्ट्वा काश्यपस्तं द्विजोत्तमम् ।
 परिचारेण महता गुरुं तं पर्यतोषयत् ॥ २६
 उपपन्नं च तत्सर्वं श्रुतचारित्रसंयुतम् ।
 भौमेनातोषयच्चैनं गुरुवृत्तिं समास्थितः ॥ २७
 तस्मै तुष्टः स शिष्याय यत्प्रसन्नोऽब्रवीद्गुरुः ।
 सिद्धिं परामभिप्रेक्ष्य शृणु मत्तो जनार्दन ॥ २८
 सिद्ध उवाच ।
 विविधैः कर्मभिस्तात पुण्ययोगैश्च केवलैः ।
 गच्छन्तीह गतिं मर्त्या देवलोके च वा स्थितिम् ॥ २९
 न कचित्सुखमत्यन्तं न कचिच्छाश्वती स्थितिः ।
 स्थानाच्च महतो भ्रंशो दुःखलब्धात्पुनः पुनः ॥ ३०
 अशुभा गतयः प्राप्ताः कष्टा मे पापसेवनात् ।
 काममन्युपरीतेन तृष्णया मोहितेन च ॥ ३१
 पुनः पुनश्च मरणं जन्म चैव पुनः पुनः ।
 आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ॥
 मातरो विविधा दृष्टाः पितरश्च पृथग्विधाः ।
 सुखानि च विचित्राणि दुःखानि च मयाऽनघ ॥ ३३
 प्रियैर्विवासो बहुशः संवासश्चाप्रियैः सह ।
 धननाशश्च संप्राप्तो लब्ध्वा दुःखेन तद्धनम् ॥ ३४
 अवमानाः सुकष्टाश्च परतः स्वजनात्तथा ।
 शरीरा मानसा वाऽपि वेदना भृशदारुणाः ॥ ३५
 प्राप्ता विमाननाश्चोग्रा बध्वन्धाश्च दारुणाः ।
 पतनं निरये चैव यातनाश्च यमक्षये ॥ ३६
 जरारोगाश्च सततं व्यसनानि च भूरिशः ।
 लोकेऽस्मिन्ननुभूतानि द्वन्द्वजानि भृशं मया ॥ ३७
 ततः कदाचिन्निर्वेदान्निकारान्निकृतेन च ।
 लोकतन्त्रं परित्यक्तं दुःखार्तेन भृशं मया ॥ ३८
 लोकेऽस्मिन्ननुभूयाहमिमं मार्गमनुष्ठितः ।
 ततः सिद्धिरियं प्राप्ता प्रसादादात्मनो मया ।

नाहं पुनरिहागन्ता लोकानालोकयाम्यहम् ॥ ३९
 आसिद्धेराप्रजासर्गादात्मनोपि गतीः शुभाः ।
 उपलब्धा द्विजश्रेष्ठ तथेयं सिद्धिरुत्तमा ॥ ४०
 इतः परं गमिष्यामि ततः परतरं पुनः ।
 ब्रह्मणः पदमव्यक्तं मा तेऽभूदत्र संशयः ॥ ४१
 नाहं पुनरिहागन्ता मर्त्यलोकं परंतप ।
 प्रीतोस्मि ते महाप्राज्ञ ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ४२

यदीप्सुरूपपन्नस्त्वं तस्य कालोऽयमागतः ।
 अभिजाने च तदहं यदर्थं मामुपागतः ॥ ४३
 अचिरात्तु गमिष्यामि येनाहं त्वामचूचुदम् ।
 भृशं प्रीतोस्मि भवतश्चारित्र्येण विचक्षण ॥ ४४
 परिपृच्छ यावद्भवतो भाषे यद्यत्तवेप्सितम् ॥ ४५
 बहुमन्ये च ते बुद्धिं भृशं संपूजयामि च ।
 येनाहं भवता बुद्धो मेधावी ह्यसि काश्यप ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ब्राह्मणेन कृष्णं प्रति प्राणिनां जननमरणादिप्रतिपादकसिद्धकश्यपसंवादानुवादः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
 ततस्तस्योपसंगृह्य पादौ प्रश्नान्सुदुर्वचान् ।
 पप्रच्छ तांश्च धर्मान्स ग्राह धर्मभृतांवरः ॥ १
 काश्यप उवाच ।
 कथं शरीराव्यवते कथं चैवोपपद्यते ।
 कथं कष्टाच्च संसारात्संसरन्परिमुच्यते ॥ २
 आत्मानं वा कथं युक्त्वा तच्छरीरं विमुञ्चति ।
 शरीरे च विनिर्मुक्तो कथमन्यत्प्रपद्यते ॥ ३
 कथं शुभाशुभे चायं कर्मणी स्वकृते नरः ।
 उपभुङ्क्ते क वा कर्म विदेहस्योपतिष्ठते ॥ ४
 ब्राह्मण उवाच ।
 एवं संचोदितः सिद्धः प्रश्नांस्तान्प्रत्यभाषत ।
 आनुपूर्व्येण वार्ष्णेय तन्मे निगदतः शृणु ॥ ५
 सिद्ध उवाच ।
 'अस्मिन्नेवाशु फलदा आयुष्यास्तु क्रियाः स्मृताः ।
 आयुः कीर्तिकराणीह यानि कृत्यानि सेवते ।
 शरीरग्रहणेऽन्यस्मिंस्तेषु क्षीणेषु सर्वशः ॥ ६
 आयुः क्षयपरीतात्मा विपरीतानि सेवते ।
 बुद्धिर्व्यावर्तते चास्य विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ ७
 सत्त्वं बलं च कालं चाविदित्वा चात्मनस्तथा ।
 अतिवेलमुपाश्र्नाति स्वविरुद्धान्यनात्मवान् ॥ ८

यदाऽयमतिकष्टानि सर्वाण्युपनिषेवते ।
 अत्यर्थमपि वा भुङ्क्ते न वा भुङ्क्ते कदाचन ॥ ९
 दुष्टान्नामिषपानं च यदन्योन्यविरोधि च ।
 गुरु चाप्यमितं भुङ्क्ते नातिजीर्णे दिवा पुनः ॥ १०
 व्यायाममतिमात्रं च व्यवायं चोपसेवते ।
 सततं कर्मलोभाद्वा प्राप्तं वेगं विधारयेत् ॥ ११
 रसाभियुक्तमन्नं वा दिवास्वप्नं च सेवते ।
 अपक्वानागते काले स्वयं दोषान्प्रकोपयेत् ॥ १२
 स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम् ।
 अपि वोद्धन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति ॥ १३
 तस्य तैः कारणैर्जन्तोः शरीरं च्यवते तदा ।
 जीवितं प्रोच्यमानं तद्यथावदुपधारय ॥ १४
 ऊष्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः ।
 शरीरमनुपर्येत्य सर्वान्प्राणान्नुणद्धि वै ॥ १५
 अत्यर्थं बलवानूष्मा शरीरे परिकुपितः ।
 भिनत्ति जीवस्थानानि तानि कर्माणि विद्धि च ॥ १६
 ततः सवेदनः सद्यो जीवः प्रच्यवते क्षरन् ।
 शरीरं त्यजते जन्तुश्छिद्यमानेषु मर्मसु ।
 वेदनाभिः परीतात्मा तद्विद्धि द्विजसत्तम ॥ १७
 जनीमरणसंविन्नाः सततं सर्वजन्तवः ।
 दृश्यन्ते संत्यजन्तश्च शरीराणि द्विजर्षभ ॥ १८

बहुमन्ये भृशं पूजये । अहमन्तर्धानगतोऽपि यतस्त्वया ज्ञातः
 ॥ ४६ ॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

दुष्टान्नं विषमन्नं वेति क. ट. य. पाठः ॥ १० ॥ अपक्वांशं
 गते काले स्वयं दोषप्रकोपनमिति क. ठ. य. पाठः ॥ १२ ॥

गर्भसंक्रमणे चापि गर्भाणामुपसर्पणे ।
 तादृशीमेव लभते वेदनां मानवः पुनः ॥ १९
 भिन्नसंधिरथ क्लेदमद्भिः स लभते नरः ॥ २०
 यथा पञ्चसु भूतेषु संभूतत्वं नियच्छति ।
 शैत्यात्प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः ॥ २१
 यः स पञ्चसु भूतेषु प्राणापाने व्यवस्थितः ।
 स गच्छत्यूर्ध्वगो वायुः कृच्छ्रान्मुक्त्वा शरीरिणः ।
 शरीरं च जहात्येवं निरुच्छ्वासश्च दृश्यते ॥ २२
 स निरुष्मा निरुच्छ्वासो निःश्रीको गतचेतनः ।
 कर्मणा संपरित्यक्तो मृत इत्युच्यते नरः ॥ २३
 स्रोतोभिर्भैर्विजानाति इन्द्रियार्थाञ्छरीरभृत् ।
 तैरेव न विजानाति प्राणानाहारसंभवान् ॥ २४
 तत्रैव कुरुते काये यः स जीवः सनातनः ॥ २५
 तथा यद्यद्भवेन्मुक्तं सन्निपाते क्वचित्क्वचित् ।
 तत्तन्मर्म विजानीहि शास्त्रदृष्टं हि तत्तथा ॥ २६
 तेषु मर्मसु भिन्नेषु ततः स समुदीरयन् ।
 आविश्य हृदयं जन्तोः सत्त्वं चाशु रुणद्धि वै ॥ २७
 ततः सचेतनो जन्तुर्नाभिजानाति किञ्चन ।
 तमसा संवृतज्ञानः संवृतेष्वेव मर्मसु ।
 स जीवो निरधिष्ठानश्चाल्यते मातरिश्चना ॥ २८
 ततः स तं महोच्छ्वासं भृशमुच्छ्वस्य दारुणम् ।
 निष्क्रमन्कम्पयत्याशु तच्छरीरमचेतनम् ॥ २९
 स जीवः प्रच्युतः कायात्कर्मभिः स्वैः समावृतः ।
 अङ्कितः स्वैः शुभैः पुण्यैः पापैर्वाऽप्युपपद्यते ॥ ३०
 ब्राह्मणा ज्ञानसंपन्ना यथावच्छ्रुतनिश्चयाः ।

इतरं कृतपुण्यं वा तं विजानन्ति लक्षणैः ॥ ३१
 यथान्धकारे खद्योतं दीप्यमानं ततस्ततः ।
 चक्षुष्मन्तः प्रपश्यन्ति तथा च ज्ञानचक्षुषः ॥ ३२
 पश्यन्त्येवंविधं सिद्धा जीवं दिव्येन चक्षुषा ।
 च्यवन्तं जायमानं च योनिं चानुप्रवेशितम् ॥ ३३
 तस्य स्थानानि दृष्टानि विविधानीह शास्त्रतः ।
 कर्मभूमिरियं भूमिर्यत्र तिष्ठन्ति जन्तवः ॥ ३४
 ततः शुभाशुभं कृत्वा लभन्ते सर्वदेहिनः ।
 इहैवोच्चावचान्भोगान्प्राप्नुवन्ति स्वकर्मभिः ॥ ३५
 इहैवाशुभकर्माणः कर्मभिर्निरयं गताः ।
 अवागतिरियं कष्टा यत्र पच्यन्ति मानवाः ।
 तस्मात्सुदुर्लभो मोक्षो रक्ष्यश्चात्मा ततो भृशम् ॥ ३६
 ऊर्ध्वं तु जन्तवो गत्वा येषु स्थानेष्ववस्थिताः ।
 कीर्त्यमानानि तानीह तत्त्वतः संनिबोध मे ॥ ३७
 तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं बुद्ध्येथाः कर्मनिश्चयम् ।
 तारारूपाणि सर्वाणि यत्रैतच्चन्द्रमण्डलम् ॥ ३८
 यत्र विभ्राजते लोके स्वभासा सूर्यमण्डलम् ।
 स्थानान्येतानि जानीहि जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥
 कर्मक्षयाच्च ते सर्वे च्यवन्ते वै पुनः पुनः ।
 तत्रापि च विशेषोस्ति दिवि नीचोच्चमध्यमः ॥ ४०
 न च तत्रापि संतोषो दृष्ट्वा दीप्तरां श्रियम् ।
 इत्येता गतयः सर्वाः पृथक्ते समुदीरिताः ॥ ४१
 उपपत्तिं तु वक्ष्यामि गर्भस्याहमतः परम् ।
 तथावत्तां निगदतः शृणुष्ववहितो द्विज ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

ब्राह्मणेन कृष्णं प्रति जीवस्य गर्भप्रवेशादिप्रतिपादककाश्यपसिद्धसंवादानुवादः ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच ।
 शुभानामशुभानां च नेह नाशोस्ति कर्मणाम् ।
 प्राप्यप्राप्यानुपच्यन्ते क्षेत्रेक्षेत्रे तथातथा ॥ १

गर्भसंक्रमणे गर्भस्थदेहप्रवेशे ॥ १९ ॥ श्लेष्मा प्रकुपित
 इति क. थ. पाठः ॥ २१ ॥ स्रोतोभिरिन्द्रियैः ॥ २४ ॥

यथा प्रसूयमानस्तु फली दद्यात्फलं बहु ।
 तथा स्याद्विपुलं पुण्यं शुद्धेन मनसा कृतम् ॥ २
 पापं चापि तथैव स्यात्पापेन मनसा कृतम् ।

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
 फली वृक्षः ॥ २ ॥

पुरोधाय मनो हीह कर्मण्यात्मा प्रवर्तते ॥ ३
 यथा कर्मसमाविष्टः काममन्युसमावृतः ।
 नरो गर्भं प्रविशति तत्रापि शृणु चोत्तरम् ॥ ४
 शुक्रं शोणितसंसृष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतम् ।
 क्षेत्रं कर्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ ५
 सौक्ष्म्यादव्यक्तभावाच्च न च कचन सज्जति ।
 संप्राप्य ब्राह्मणः कायं तस्मात्तद्ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ६
 तद्बीजं सर्वभूतानां तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ७
 स जीवः सर्वभूतानां गर्भमाविश्य भागशः ।
 दधाति चेतनां सद्यः प्राणस्थानेष्ववस्थितः ।
 ततः स्पन्दयतेऽङ्गानि स गर्भश्चेतनान्वितः ॥ ८
 यथा लोहस्य विष्यन्दो निषिक्तो विम्बविग्रहम् ।
 उपैति तद्ब्रह्मानीहि गर्भे जीवप्रवेशनम् ॥ ९
 लोहपिण्डं यथा वह्निः प्रविश्य ह्यतितापयेत् ।
 तथा त्वमपि जानीहि गर्भे जीवोपपादनम् ॥ १०
 यथा च दीपः शरणं दीप्यमानः प्रकाशयेत् ।
 एवमेव शरीराणि प्रकाशयति चेतनः ॥ ११
 यद्यच्च कुरुते कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
 पूर्वदेहकृतं सर्वमवश्यमुपभुज्यते ॥ १२
 ततस्तु क्षीयते चैव पुनश्चान्यत्प्रचीयते ।
 यावत्तु मोक्षयोगस्थं धर्मं नैवावबुध्यते ॥ १३
 तत्ते धर्मं प्रवक्ष्यामि सुखी भवति येन वै ।
 आवर्तमानो जातीषु यथाऽन्योन्यासु सत्तम ॥ १४
 दानं व्रतं ब्रह्मचर्यं यथोक्तव्रतधारणम् ।
 दमः प्रशान्तता चैव भूतानां चानुकम्पनम् ॥ १५
 संयमश्चानृशंसं च परस्वादानवर्जनम् ।
 व्यलीकानामकरणं भूतानां मनसा भुवि ॥ १६
 मातापित्रोश्च शुश्रूषा देवतातिथिपूजनम् ।
 गुरुपूजा घृणा शौचं नित्यमिन्द्रियसंयमः ॥ १७
 प्रवर्तनं शुभानां च तत्सतां व्रतमुच्यते ।
 ततो धर्मः प्रभवति यः प्रजाः पाति शाश्वतीः ॥ १८

‘सद्भिराचरितो धर्मः सदाचारे प्रतिष्ठितः ।
 उभयार्थो भवत्येव स्वर्गार्थो मोक्षतस्तथा ॥’ १९
 एवं सत्सु सदा पश्येत्तत्राप्येषा ध्रुवा स्थितिः ।
 आचारो धर्ममाचष्टे यस्मिन्सन्तो व्यवस्थिताः ॥ २०
 तेषु तत्कर्म निक्षिप्तं यः स धर्मः सनातनः ।
 यस्तं समभिपद्येत न स दुर्गतिमाप्नुयात् ॥ २१
 अतो नियम्यते लोकः प्रच्यवन्धर्मवर्त्मसु ।
 यश्च योगी च मुक्तश्च स एतेभ्यो विशिष्यते ॥ २२
 वर्तमानस्य धर्मेण पुरुषस्य यथा तथा ।
 संसारतारणं ह्यस्य कालेन महता भवेत् ॥ २३
 एवं पूर्वकृतं कर्म सर्वो जन्तुः प्रपद्यते ।
 सर्वं तत्कारणं येन निकृतोऽयमिहागतः ॥ २४
 शरीरग्रहणं चास्य केन पूर्वं प्रकल्पितम् ।
 इत्येवं संशये लोके तच्च वक्ष्याम्यतः परम् ॥ २५
 शरीरमात्मनः कृत्वा सर्वलोकपितामहः ।
 त्रैलोक्यमसृजद्ब्रह्मा कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ॥ २६
 ततः प्रधानमसृजच्चेतनां तु शरीरिणाम् ।
 यया सर्वमिदं व्याप्तं यां लोके परमां विदुः ॥ २७
 इदं तत्क्षरमित्युक्तं परं त्वमृतमक्षरम् ।
 त्रयाणां मिथुनं सर्वमेकैकस्य पृथक्पृथक् ॥ २८
 असृजत्सर्वभूतानि पूर्वदृष्टः प्रजापतिः ।
 स्थावराणि च भूतानि इत्येषा पौर्विकी श्रुतिः ॥ २९
 तस्य कालपरीमाणमकरोत्स पितामहः ।
 भूतेषु परिवर्त्ति च पुनरावृत्तिमेव च ॥ ३०
 यथा तु कश्चिन्मेधावी दृष्टात्मा पूर्वजन्मनि ।
 यत्प्रवक्ष्यामि तत्सर्वं यथावदुपपद्यते ॥ ३१
 सुखदुःखे यथा सम्यगनित्ये यः प्रपश्यति ।
 कायं चामेध्यसंस्थानं विनाशं कर्मसंहितम् ॥ ३२
 यच्च किञ्चित्सुखं तच्च दुःखं दृष्टमिति स्मरन् ।
 संसारसागरं घोरं तरिष्यति सुदुस्तरम् ॥ ३३
 जनीमरणरोगैश्च समाविष्टः प्रधानवित् ।
 चेतनावत्सु चैतन्यं समं भूतेषु पश्यति ॥ ३४

तथापि तेजसा सम्यक्प्राणस्थाने इति थ. पाठः ॥ ८ ॥ यथा
 स्वर्णद्रवः स्वल्पोपि कृत्स्नां ताम्रप्रतिमां स्वर्णमयीमिव करोत्येवं

गर्भे जीवप्रवेशनं । शरीरे सूक्ष्मस्यापि चैतन्यस्य व्याप्तिरित्याद्यस्य
 परिहारः ॥ ९ ॥ क्षरं जडम् ॥ २८ ॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

निर्विद्यते ततः कश्चिन्मार्गमाणः परं पदम् ।
तस्योपदेशं वक्ष्यामि यथातथ्येन सत्तम ॥ ३५

शाश्वतस्याव्ययस्याथ यदस्य ज्ञानमुत्तमम् ।
प्रोच्यमानं मया विप्र निबोधेदमशेषतः ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि एकोविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कृष्णेनार्जुनं प्रति मोक्षसाधनादिप्रतिपादकसिद्धकाश्यपसंवादरूपानुगीतोपदेशः ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

यः स्यादेकान्त आसीनस्तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन् ।
पूर्वपूर्वं परित्यज्य स निरारम्भको भवेत् ॥ १
सर्वमित्रः सर्वसहः शमे रक्तो जितेन्द्रियः ।
व्यपेतभयमन्युश्च कामहा मुच्यते नरः ॥ २
आत्मवत्सर्वभूतेषु यश्चरेन्नियतः शुचिः ।
'नित्यमेव यथान्यायं यश्चरेन्नियतेन्द्रियः ।'
अमानी निरभीमानः सर्वतो मुक्त एव सः ॥ ३
जीवितं मरणं चोभे सुखदुःखे तथैव च ।
लाभालाभे प्रियद्वेष्ये यः समः स च मुच्यते ॥ ४
न कस्यचित्स्पृहयते नावजानाति किञ्चन ।
निर्द्वन्द्वो वीतरागात्मा सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ५
अनमित्रश्च निर्वन्धुरनपत्यश्च यः क्वचित् ।
त्यक्तधर्मार्थकामश्च निराकाङ्क्षी च मुच्यते ॥ ६
नैव धर्मी न चाधर्मी पूर्वोपचितहा च यः ।
क्षीणधातुः प्रशान्तात्मा निर्द्वन्द्वः स विमुच्यते ॥ ७
अकर्मा चाविकाङ्क्षश्च पश्येज्जगदशाश्वतम् ।
अस्वस्थमवशं नित्यं जन्ममृत्युजरायुतम् ॥ ८
वैराग्यबुद्धिः सततं तावदोषव्यपेक्षकः ।
आत्मबन्धविनिर्मोक्षं स करोत्यचिरादिव ॥ ९
अगन्धमरसस्पर्शमशब्दमपरिग्रहम् ।
अरूपमनभिज्ञेयं दृष्ट्वाऽऽत्मानं विमुच्यते ॥ १०
पञ्चभूतगुणैर्हीनममूर्तिमदलेपकम् ।
अगुणं गुणभोक्तारं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ११
विहाय सर्वसंकल्पान्बुद्ध्या शरीरमानसान् ।
शनैर्निर्वाणमाप्नोति निरिन्धन इवानलः ॥ १२

सर्वसंस्कारनिर्मुक्तो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ।
तपसा इन्द्रियग्रामं यश्चरेन्मुक्त एव सः ॥ १३
विमुक्तः सर्वसंस्कारैस्ततो ब्रह्म सनातनम् ।
परमाप्नोति संशान्तमचलं नित्यमक्षरम् ॥ १४
अतः परं प्रवक्ष्यामि योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा सिद्धमात्मानं लोके पश्यन्ति योगिनः ॥
तस्योपदेशं वक्ष्यामि यथावत्तन्निबोध मे ।
यैर्योगैर्भावयन्नित्यं पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १६
इन्द्रियाणि तु संहृत्य मन आत्मनि धारयेत् ।
तीव्रं तप्त्वा तपः पूर्वं मोक्षयोगं समाचरेत् ॥ १७
तपस्वी नित्यसंकल्पो दम्भाहङ्कारवर्जितः ।
मनीषी मनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १८
स चेच्छक्नोत्ययं साधुर्योक्तुमात्मानमात्मनि ।
तत एकान्तशीलः स पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १९
संयतः सततं युक्त आत्मवान्विजितेन्द्रियः ।
यथा य आत्मनाऽऽत्मानं संग्रयुक्तः प्रपश्यति २०
यथाहि पुरुषः स्वप्ने दृष्ट्वा पश्यत्यसाविति ।
तथारूपमिवात्मानं साधुयुक्तः प्रपश्यति ॥ २१
इषीकां च यथा मुञ्जात्कश्चिन्निष्कृष्य दर्शयेत् ।
योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति देहतः २२
मुञ्जं शरीरमित्याहुरिषीकामात्मनि श्रिताम् ।
एतन्निदर्शनं प्रोक्तं योगविद्भिरनुत्तमम् ॥ २३
यदा हि युक्तमात्मानं सम्यक् पश्यति देहभृत् ।
न तस्येश्वरः कश्चिन्नैलोक्यस्यापि यः प्रभुः ॥ २४
अन्यान्याश्चैव तनवो यथेष्टं प्रतिपद्यते ।
विनिर्भिद्य जरां मृत्युं न शोचति न हृष्यति ॥ २५

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

सर्वमित्रोऽद्रोही । सर्वसहः क्षमी ॥ २ ॥ अनमित्रः शत्रु-
हीनः ॥ ६ ॥ अमूर्तिमदहेतुकमिति श्र. पाठः ॥ ११ ॥

देवानामपि देवत्वं युक्तः कारयते वशी ।
 ब्रह्म चाव्ययमाप्नोति हित्वा देहमशाश्वतम् ॥ २६
 विनश्यत्सु च लोकेषु न भयं तस्य जायते ।
 क्लिश्यमानेषु भूतेषु न स क्लिश्यति केनचित् ॥ २७
 दुःखशोकमलैर्घोरैः सङ्गस्नेहसमुद्भवैः ।
 न विचालयति युक्तात्मा निस्पृहः शान्तमानसः ॥
 नैनं शस्त्राणि विध्यन्ते न मृत्युश्चास्य विद्यते ।
 नातः सुखतरं किंचिल्लोके कचन दृश्यते ॥ २९
 सम्यग्युक्त्वा स आत्मानमात्मन्येव प्रतिष्ठिते ।
 विनिवृत्तजरादुःखः सुखं स्वपिति चापि सः ॥ ३०
 देहान्यथेष्टमभ्येति हित्वेमां मानुषीं तनुम् ।
 निर्वेदस्तु न कर्तव्यो भुञ्जानेन कथंचन ॥ ३१
 सम्यग्युक्तो यदात्मानमात्मन्येव प्रपश्यति ।
 तदैव न स्पृहयते साक्षादपि शतक्रतोः ॥ ३२
 योगमेकान्तशीलस्तु यथा विन्दति तच्छृणु ।
 दृष्टपूर्वां दिशं चिन्त्य यस्मिन्संनिवसेत्पुरे ॥ ३३
 पुरस्याभ्यन्तरे तस्य मनः स्थाप्यं न बाह्यतः ।
 पुरस्याभ्यन्तरे तिष्ठन्यस्मिन्नावसथे वसेत् ।
 तस्मिन्नावसथे धार्यं सवाह्याभ्यन्तरं मनः ॥ ३४
 प्रचिन्त्यावसथे कृत्स्नं यस्मिन्काये स पश्यति ।
 तस्मिन्काये मनश्चास्य न च किंचन बाह्यतः ॥ ३५
 सन्नियम्येन्द्रियग्रामं निर्घोषं निर्जने वने ।
 कायमभ्यन्तरं कृत्स्नमेकाग्रः परिचिन्तयेत् ॥ ३६
 दन्तांस्तालु च जिह्वां च गलं ग्रीवां तथैव च ।
 हृदयं चिन्तयेच्चापि तथा हृदयबन्धनम् ॥ ३७
 इत्युक्तः स मया शिष्यो मेधावी मधुसूदन ।
 पप्रच्छ पुनरेवेमं मोक्षधर्मं सुदुर्बलम् ॥ ३८
 भुक्तं भुक्तमिदं कोष्ठे कथमन्नं विपच्यते ।
 कथं रसत्वं ब्रजति शोणितत्वं कथं पुनः ॥ ३९
 तथा मांसं च मेदश्च स्नाय्वस्थीनि च पोषयेत् ।
 कथमेतानि सर्वाणि शरीराणि शरीरिणाम् ॥ ४०
 वर्धन्ते वर्धमानस्य वर्धते च कथं बलम् ।
 निरासनं निष्कसनं मलानां च पृथक् पृथक् ॥ ४१
 कुतो वाऽयं प्रशस्यति उच्छ्वसित्यपि वा पुनः ।

कं च देशमधिष्ठाय तिष्ठत्यात्माऽयमात्मनि ॥ ४२
 जीवः कथं ब्रह्मति च चेष्टमानः कलेवरम् ।
 किंवर्णं कीदृशं चैव निवेशयति वै मनः ॥ ४३
 याथातथ्येन भगवन्वक्तुमर्हसि मेऽनघ ।
 इति संपरिपृष्टोऽहं तेन विप्रेण माधव ॥ ४४
 प्रत्यब्रवं महाबाहो यथाश्रुतमरिंदम ।
 यथा स्वकोष्ठे प्रक्षिप्य भाण्डं भाण्डमना भवेत् ॥ ४५
 तथा स्वकाये प्रक्षिप्य मनोद्वारैरनिश्चलैः ।
 आत्मानं तत्र मार्गेत प्रमादं परिवर्जयेत् ॥ ४६
 एवं सततमुद्युक्तः प्रीतात्मा नचिरादिव ।
 आसादयति तद्ब्रह्म यदृष्ट्वा स्वात्प्रधानवित् ॥ ४७
 न त्वसौ चक्षुषा ग्राह्यो न च सर्वैरपीन्द्रियैः ।
 मनसैव प्रदीपेन महानात्मा प्रदृश्यते ॥ ४८
 सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।
 सर्वतः श्रुतिमाँल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ४९
 जीवो निष्क्रान्तमात्मानं शरीरात्संप्रपश्यति ।
 स तमुत्सृज्य देहं स्वं पारयेद्ब्रह्म केवलम् ॥ ५०
 आत्मानमालोकयति मनसा प्रहसन्निव ।
 तदेवमाश्रयं कृत्वा मोक्षं याति ततो मयि ॥ ५१
 इदं सर्वरहस्यं ते मया प्रोक्तं द्विजोत्तम ।
 आपृच्छे साधयिष्यामि गच्छ विप्र यथासुखम् ॥ ५२
 इत्युक्तः स तदा कृष्ण मया शिष्यो महातपाः ।
 अगच्छत यथाकामं ब्राह्मणश्छिन्नसंशयः ॥ ५३
 वासुदेव उवाच ।
 इत्युक्त्वा स तदा वाक्यं मां पार्थ द्विजसत्तमः ।
 मोक्षधर्माश्रितं सम्यक् तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५४
 कच्चिदेतत्त्वया पार्थ श्रुतमेकाग्रचेतसा ।
 तदापि हि रथस्थस्त्वं श्रुतवानेतदेव हि ॥ ५५
 नैतत्पार्थ सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणेति मे मतिः ।
 नरेणाकृतसङ्गेन विशुद्धेनान्तरात्मना ॥ ५६
 सुरहस्यमिदं प्रोक्तं देवानां भरतर्षभ ।
 कच्चित्चिदं श्रुतं पार्थ मनुष्येणेह कर्हिचित् ॥ ५७
 न ह्येतच्छ्रोतुमर्होऽन्यो मनुष्यस्त्वामृतेऽनघ ।
 नैतदन्येन विज्ञेयं व्यामिश्रेणान्तरात्मना ॥ ५८

क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः ।
न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यैरुपरि वर्तनम् ॥ ५९
परा हि सा गतिः पार्थ यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ।
यत्रामृतत्वं प्राप्नोति त्यक्त्वा दुःखं सदा सुखी ६०
इमं धर्मं समास्थाय येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्
किं पुनर्ब्राह्मणाः पार्थ क्षत्रिया वा बहुश्रुताः ।
स्वधर्मरतयो नित्यं ब्रह्मलोकपरायणाः ॥ ६२

हेतुमच्चैतदुद्दिष्टमुपायाश्चास्य साधने ।
सिद्धिं फलं च मोक्षश्च दुःखस्य च विनिर्णयः ६३
नातः परं सुखं त्वन्यत्किञ्चित्स्याद्भरतर्षभ ।
श्रुतवाञ्छद्धानश्च पराक्रान्तश्च पाण्डव ॥ ६४
यः परित्यज्यते मर्त्यो लोकसारमसारवत् ।
एतैरुपायैः स क्षिप्रं परां गतिमवाप्नुते ॥ ६५
एतावदेव वक्तव्यं नान्तो भूयोस्ति किञ्चन ।
षण्मासान्नित्ययुक्तस्य योगः पार्थ प्रवर्तते ॥ ६६

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

कृष्णो नार्जुनं प्रति भूतप्राणादिसृष्ट्यादिप्रतिपादकब्राह्मणदंपतिसंवादानुवादः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
दंपत्योः पार्थ संवादो योऽभवद्भरतर्षभ ॥ १
ब्राह्मणी ब्राह्मणं कञ्चिज्ज्ञानविज्ञानपारगम् ।
दृष्ट्वा विविक्त आसीनं भार्या भर्तारमब्रवीत् ॥ २
कं नु लोकं गमिष्यामि त्वामहं पतिमाश्रिता ।
न्यस्तकर्मणमासीनं कीनाशमविचक्षणम् ॥ ३
भार्याः पतिकृताँल्लोकानामुवन्तीति नः श्रुतम् ।
त्वामहं पतिमासाद्य कां गमिष्यामि वै गतिम् ४
एवमुक्तः स शान्तात्मा तामुवाच हसन्निव ।
सुभगे नाभ्यसूयामि वाक्यस्यास्य तवानघे ॥ ५
ग्राह्यं दृश्यं तथा श्राव्यं यदिदं कर्म विद्यते ।
एतदेव व्यवस्यन्ति कर्म कर्मेति कर्मिणः ॥ ६
मोहमेव निगच्छन्ति कर्मिणो ज्ञानवर्जिताः ।
नैष्कर्म्यं न च लोकेऽस्मिन्मौर्तमित्युपलभ्यते ॥ ७
कर्मणा मनसा वाचा शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
जन्मादिमूर्तिभेदानां कर्म भूतेषु वर्तते ॥ ८
रक्षोभिर्वध्यमानेषु दृश्यश्राव्येषु कर्मसु ।
आत्मस्थमात्मना तेन दृष्टमायतनं मया ॥ ९
यत्र तद्ब्रह्म निर्द्वन्द्वं यत्र सोमः सहाग्निना ।

व्यवायं कुरुते नित्यं धीरो भूतानि धारयन् ॥ १०
यत्र ब्रह्मादयो युक्तास्तदक्षरमुपासते ।
विद्वांसः सुव्रता यत्र शान्तात्मानो जितेन्द्रियाः ॥
प्राणेन न तदाग्रेयं नास्वाद्यं चैव जिह्वया ।
स्पर्शनेन तदस्पृश्यं मनसा त्ववगम्यते ॥ १२
चक्षुषा न विषह्यं च यत्किञ्चिच्छ्रवणात्परम् ।
अगन्धमरसस्पर्शमरूपं शब्दवर्जितम् ।
यतः प्रवर्तते तत्रं यत्र चैतत्प्रतिष्ठितम् ॥ १३
प्राणोऽपानः समानश्च व्यानश्चोदान एव च ।
तत एव प्रवर्तते तदेव प्रविशन्ति च ॥ १४
समानव्यानयोर्मध्ये प्राणापानौ विचेरतुः ।
तस्मिन्मुप्ते प्रलीयेते समानो व्यान एव च ॥ १५
अपानप्राणयोर्मध्ये उदानो व्याप्य तिष्ठति ।
तस्माच्छ्यानं पुरुषं प्राणापानौ न मुञ्चतः ॥ १६
प्राणोनोपहते यत्तु तमुदानं प्रचक्षते ।
तस्मात्तपो व्यवस्यन्ति तद्भवं ब्रह्मवादिनः ॥ १७
तेषामन्योन्यसक्तानां सर्वेषां देहचारिणाम् ।
अग्निवैश्वानरो मध्ये सप्तधा विहितोऽन्तरा ॥ १८
प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं च पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च सप्तैता जिह्वा वैश्वानरार्चिषः ॥ १९

कर्म. अग्निहोत्रादिकं न्यस्तं येन तम् । कीनाशं कर्कशं मयि
सिरनुकोशम् । अविचक्षणं मम अनन्यगतिक्त्वमजानन्तम् ॥ ३ ॥

मौख्यमित्युपलभ्यते इति थ. द. पाठः ॥ ७ ॥ तत्परं ब्रह्मवा-
दिन इति द. पाठः ॥ १७ ॥ एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

प्रेयं दृश्यं च पेयं च स्पृश्यं श्राव्यं तथैव च ।
मन्तव्यमवबोद्धव्यं ताः सप्त समिधो मताः ॥२०॥
घ्राता भक्षयिता द्रष्टा स्पृष्टा श्रोता च पञ्चमः ।
मन्ता बोद्धा च सप्तैते भवन्ति परमर्त्विजः ॥ २१॥
प्रेये पेये च दृश्ये च स्पृश्ये श्राव्ये तथैव च ।
मन्तव्येऽप्यथ बोद्धव्ये सुभगे पश्य सर्वदा ॥२२॥
हवींष्यग्निषु होतारः सप्तधा सप्तसप्तसु ।
सम्यक्प्रक्षिप्य विद्वांसो जनयन्ति स्वयोनिषु २३॥
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च सप्तैता योनिरित्येव शब्दिताः ॥२४॥

हविर्भूतगुणाः सर्वे प्रविशन्त्यग्निजं मुखम् ।
अन्तर्वासमुपित्वा च जायन्ते स्वासु योनिषु ॥२५॥
तत्रैव च निरुध्यन्ते प्रलये भूतभावेन ।
ततः संजायते गन्धस्ततः संजायते रसः ॥ २६॥
ततः संजायते रूपं ततः स्पर्शोऽभिजायते ।
ततः संजायते शब्दः संशयस्तत्र जायते ।
ततः संजायते निष्ठा जन्मैतत्सप्तधा विदुः ॥ २७॥
अनेनैव प्रकारेण प्रगृहीतं पुरातनैः ।
पूर्णाहुतिभिरापूर्णास्ते पूर्यन्ते हि तेजसा ॥ २८॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

कृष्णेनार्जुनं प्रति दशेन्द्रियगुणादिप्रतिपादकब्राह्मणदंपतिसंवादानुवादः ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निबोध दशहोतृणां विधानमिह यादृशम् ॥ १॥
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चरणौ करौ ।
उपस्थं पायुरिति बाष्पोदृणि दश भामिनि ॥ २॥
शब्दस्पर्शौ रूपरसौ गन्धो वाक्यं क्रिया गतिः ।
रेतोमूत्रपुरीषाणां त्यागो दश हवींषि च ॥ ३॥
दिशो वायु रविश्चन्द्रः पृथ्व्यग्नी विष्णुरेव च ।
इन्द्रः प्रजापतिर्मित्रमग्नयो दश भामिनि ॥ ४॥
दशेन्द्रियाणि होतृणि हवींषि दश भामिनि ।
विषया नाम समिधो हूयन्ते तु दशाग्निषु ॥ ५॥
चित्तं सुवश्च वित्तं च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ।
सुविभक्तमिदं पूर्वं जगदासीदिति श्रुतम् ॥ ६॥
'ततो विविक्ता वित्तासीत्सा वित्तं पर्यवेक्षते ।'
सर्वमेवात्र विज्ञेयं चित्ते ज्ञानमवेक्षता ।
रेतः शरीरभृत्काये विज्ञाता तु शरीरभृत् ॥ ७॥
शरीरभृद्गार्हपत्यस्तस्मादग्निः प्रणीयते ।
मनश्चाहवनीयस्तु तस्मिन्प्रक्षिप्यते हविः ॥ ८॥

ततो वाचस्पतिर्जज्ञे तं मनः पर्यवेक्षते ।
रूपं भवति वै वक्त्रं तदनुद्रवते मनः ॥ ९॥
ब्राह्मण्युवाच ।
कस्माद्वागभवत्पूर्वं कस्मात्पश्वान्मनोऽभवत् ।
मनसा चिन्तितं पूर्वं वाक्यं समभिपद्यते ॥ १०॥
केन विज्ञानयोगेन मतिश्चित्तं समास्थिता ।
समुन्नीता नाध्यगच्छत्को वै तां प्रतिवाधते ॥ ११॥
ब्राह्मण उवाच ।
तन्मनस्थः पतिर्भूत्वा तस्मात्प्रेहन्निवायति ।
तां मतिं मनसः प्राहुर्मनस्तस्मादपेक्षते ॥ १२॥
प्रश्नं तु वाङ्मनसयोर्यस्माच्चमनुपृच्छसि ।
तस्मात्ते वर्तयिष्यामि तयोरेव समाह्वयम् ॥ १३॥
उभे वाङ्मनसी गत्वा भूतात्मानमपृच्छताम् ।
आवयोः श्रेष्ठमाचक्ष्व च्छिन्धि नौ संशयं विभो ॥ १४॥
मन इत्येव भगवांस्तदा प्राह सरस्वतीम् ।
अहं वै कामधुक्तुभ्यमिति तं प्राह वागथ ॥ १५॥
ब्राह्मण उवाच ।
स्थावरं जंगमं चैव विद्ध्युभे मनसी मम ।

जज्ञे समानः पर्यवेक्षत इति ट. थ. पाठः ॥ ९ ॥ समाह्वयं
सम्यक्सुखं आह्वयन्ते विजिगीषवोऽस्मिन्निति समाह्वयः संवा-

दस्तम् ॥ १३ ॥

स्थावरं मत्सकाशे वै जङ्गमं विषये तव ॥ १६
 यस्तु ते विषये गच्छन्मन्त्रो वर्णः खरोपि वा ।
 तन्मनो जङ्गमं नाम तस्मादसि गरीयसी ॥ १७
 तस्माद्भवितुमर्हामि स्वयमभ्येत्य शोभने ।
 तस्मादुच्छ्वासमासाद्य प्रवक्ष्यामि सरस्वति ॥ १८
 प्राणापानावन्तरे यद्वाग्वै नित्यं स तिष्ठति ।
 प्रीयमाणा महाभागे विना प्राणांश्च मामपि ।
 प्रजापतिमुपाधावत्प्रसीद भगवन्निति ॥ १९
 ततः प्राणः प्रादुरभूदाचमाप्याययन्पुनः ।
 तस्मादुच्छ्वासमासाद्य न वाग्वदति कर्हिचित् २०
 घोषिणी जातनिर्घोषा नित्यमेव प्रवर्तते ।
 तयोरपि च घोषिण्या निर्घोषैव गरीयसी ॥ २१
 गौरिव प्रस्रवत्यर्थात्रसमुत्तमशालिनी ।
 सततं स्यन्दते ह्येषा शाश्वतं ब्रह्मवादिनी ॥ २२

दिव्यादिव्यप्रभावेन भारती गौः शुचिस्मिते ।
 एतयोरन्तरं पश्य सूक्ष्मयोर्यतमानयोः ॥ २३
 ब्राह्मण्युवाच ।
 अनुत्पन्नेषु वाक्येषु चोद्यमाना सिद्धक्षया ।
 किन्तु पूर्वं तदा देवी व्याजहार सरस्वती ॥ २४
 ब्राह्मण उवाच ।
 प्राणेन या संभवते शरीरे
 प्राणादपानं प्रतिपद्यते च ।
 उदानभूता च विमुच्यते देहं
 व्यानेन सर्वं दिवमावृणोति ॥ २५
 ततः समाने प्रतितिष्ठतीह
 इत्येव पूर्वं प्रजजल्प वागपि ।
 तस्मान्मनः स्थावरत्वाद्विशिष्टं
 तथा देवी जङ्गमत्वाद्विशिष्टा ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

कृष्णेनार्जुनं प्रति पृथग्प्राणादीन्द्रियगुणप्रतिपादनपूर्वकं तेषां मनसा सह विवादप्रतिपादकब्राह्मणदंपतिसंवादानुवादः ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 सुभगे सप्तहोतृणां विधानमिह यादृशम् ॥ १
 प्राणश्चक्षुश्च जिह्वा च त्वक् श्रोत्रं चैव पञ्चमम् ।
 मनो बुद्धिश्च सप्तैते होतारः पृथगाश्रिताः ॥ २
 सूक्ष्माकाशे समं प्राप्ते न पश्यन्तीतरेतरम् ।
 एतद्वै सप्तहोतृत्वं स्वभावाद्विद्वि शोभने ॥ ३
 ब्राह्मण्युवाच ।
 सूक्ष्मे तु काशे संप्राप्ते कथं नान्योन्यदर्शिनः ।
 कथं स्वभावाद्भगवन्नेतदाचक्ष्व मे प्रभो ॥ ४
 ब्राह्मण उवाच ।
 गुणज्ञानेषु विज्ञानं गुणज्ञानामभिज्ञता ।
 परस्परं गुणानेते नाभिजानन्ति कर्हिचित् ॥ ५
 जिह्वा चक्षुस्तथा श्रोत्रं त्वङ्मनो बुद्धिरेव च ।
 न गन्धानधिगच्छन्ति घ्राणस्तानधिगच्छति ॥ ६

घ्राणं चक्षुस्तथा श्रोत्रं त्वङ्मनो बुद्धिरेव च ।
 न रसानधिगच्छन्ति जिह्वा तानधिगच्छति ॥ ७
 घ्राणं जिह्वा तथा श्रोत्रं त्वङ्मनो बुद्धिरेव च ।
 न रूपाण्यधिगच्छन्ति चक्षुस्तान्यधिगच्छति ॥ ८
 घ्राणं जिह्वा ततश्चक्षुः श्रोत्रं बुद्धिर्मनस्तथा ।
 न स्पर्शानधिगच्छन्ति त्वक् तानधिगच्छति ॥ ९
 घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वङ्मनो बुद्धिरेव च ।
 न शब्दानधिगच्छन्ति श्रोत्रं तानधिगच्छति ॥ १०
 घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं बुद्धिरेव च ।
 संकल्पान्नाधिगच्छन्ति मनस्तानधिगच्छति ॥ ११
 घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं मन एव च ।
 न निष्ठामधिगच्छन्ति बुद्धिस्तानधिगच्छति ॥ १२
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 इन्द्रियाणां च संवादं मनसश्चैव भामिनि ॥ १३

मन उवाच ।

नाग्राति मामृते घ्राणं रसं जिह्वा न वेत्ति च ।
 रूपं चक्षुर्न गृह्णाति त्वक् स्पर्शं नावबुध्यते ॥ १४
 न श्रोत्रं बुध्यते शब्दं मया हीनं कथंचन ।
 प्रवरं सर्वभूतानामहमस्मि सनातनम् ॥ १५
 अगाराणीव शून्यानि शान्तार्चिष इवाग्नयः ।
 इन्द्रियाणि न भासन्ते मया हीनानि नित्यशः १६
 काष्ठानीवार्द्रशुष्काणि यतमानैरपीन्द्रियैः ।
 गुणार्थान्नाधिगच्छन्ति मामृते सर्वजन्तवः ॥ १७
 इन्द्रियाण्युचुः ।
 एवमेतद्भवेत्सत्यं यथैतन्मन्यते भवान् ।
 ऋतेऽस्मान्सदर्थीस्त्वं भोगान्भुङ्क्ते भवान्यदि ॥ १८
 यद्यस्मासु प्रलीनेषु तर्पणं प्राणधारणम् ।
 भोगान्भुङ्क्ते भवान्सत्यं यथैतन्मन्यते तथा ॥ १९
 अथवाऽस्मासु लीनेषु तिष्ठत्सु विषयेषु च ।
 यदि संकल्पमात्रेण भुङ्क्ते भोगान्यथार्थवत् ॥ २०
 अथ चेन्मन्यसे सिद्धिमसदर्थेषु नित्यदा ।
 घ्राणेन रूपमादत्स्व रसमादत्स्व चक्षुषा ॥ २१
 श्रोत्रेण गन्धानादत्स्व स्पर्शानादत्स्व जिह्वा ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

कृष्णेनार्जुनं प्रति प्राणापानादीनां स्वस्वश्रेष्ठप्रकारकविवादादिप्रतिपादकब्राह्मणदंपतिसंवादानुवादः ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 सुभगे पञ्चहोतृणां विधानमिह यादृशम् ॥ १
 प्राणापानाबुदानश्च समानो व्यान एव च ।
 पञ्चहोतृस्तथैतान्वै परं भावं विदुर्बुधाः ॥ २
 ब्राह्मण्युवाच ।
 स्वभावात्सप्तहोतार इति मे पूर्विका मतिः ।
 यथा वै पञ्च होतारः परो भावस्तदुच्यताम् ॥ ३
 ब्राह्मण उवाच ।
 प्राणेन संभृतो वायुरपानो जायते ततः ।

तथा च शब्दमादत्स्व बुद्ध्या स्पर्शमथापि च ॥ २२
 बलवन्तो ह्यनियमा नियमा दुर्बलीयसाम् ।
 भोगानपूर्वानादत्स्व नोच्छिष्टं भोक्तुमर्हति ॥ २३
 यथा हि शिष्यः शास्त्रारं श्रुत्यर्थमभिधावति ।
 ततः श्रुतमुपादाय श्रुतार्थमुपतिष्ठति ॥ २४
 विषयानेवमस्माभिर्दर्शितानभिमन्यसे ।
 अनुभूतानतीतांश्च स्वप्ने जागरणे तथा ॥ २५
 वैमनस्यं गतानां च जन्तूनामल्पचेतसाम् ।
 असदर्थे कृते कार्ये दृश्यते प्राणधारणम् ॥ २६
 बहूनपि हि संकल्पान्मत्वा स्वप्नानुपास्य च ।
 बुभुक्षया पीड्यमानो विषयानेव धावति ॥ २७

अगारमद्वारमिव प्रविश्य

संकल्पभोगान्विषयानविन्दन् ।

प्राणक्षये शान्तिमुपैति नित्यं

दारुक्षयेऽग्निर्ज्वलितो यथैव ॥ २८

कामं तु नष्टेषु गुणेषु सङ्गः

कामं च नान्योन्यगुणोपलब्धिः ।

अस्मान्विना नास्ति तपोपलब्धि-

स्तामप्यृते त्वां न भजेत्प्रहर्षः ॥ २९

अपाने संभृतो वायुस्ततो व्यानः प्रवर्तते ॥ ४
 व्यानेन संभृतो वायुस्ततोदानः प्रवर्तते ।
 उदाने संभृतो वायुः समानो नाम जायते ॥ ५
 तेऽपृच्छन्त पुरो गत्वा पूर्वजातं पितामहम् ।
 यो नः श्रेष्ठस्तमाचक्ष्व स नः श्रेष्ठो भविष्यति ॥ ६
 ब्रह्मोवाच ।

यस्मिन्प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

यस्मिन्प्रवृत्ते च पुनश्चरन्ति

स वै श्रेष्ठो गच्छत यत्र कामः ॥ ७

प्राण उवाच ।

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति
सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

मयि प्रवृत्ते च पुनश्चरन्ति
श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ८

ब्राह्मण उवाच ।

प्राणः प्रालीयत ततः पुनश्च प्रचचार ह ।
समानश्चाप्युदानश्च वचो ब्रूतां पुनः शुभे ॥ ९

न त्वं सर्वमिदं व्याप्य तिष्ठसीह यथा वयम् ।
न त्वं श्रेष्ठो हि नः प्राण अपानो हि वशे तव ।

प्रचचार पुनः प्राणस्ततोऽपानोऽभ्यभाषत ॥ १०
अपान उवाच ।

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति
सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे

मयि प्रवृत्ते च पुनश्चरन्ति
श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ११

ब्राह्मण उवाच ।

व्यानश्च तमुदानश्च भाषमाणमथोचतुः ।
अपान न त्वं श्रेष्ठोसि प्राणो हि वशस्तव ॥ १२

अपानः प्रचचाराथ व्यानस्तं पुनरब्रवीत् ।
श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १३

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति
सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

मयि प्रवृत्ते च पुनश्चरन्ति
श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १४

ब्राह्मण उवाच ।

प्रालीयत ततो व्यानः पुनश्च प्रचचार ह ।
प्राणापानाबुदानश्च समानश्च तमब्रुवन् ॥ १५

न त्वं श्रेष्ठोसि नो व्यान समानस्तु वशे तव ।
प्रचचार पुनर्व्यानः समानः पुनरब्रवीत् ।

श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १६
मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।
मयि प्रवृत्ते च पुनश्चरन्ति

श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १७
‘ततः समानः प्रालिल्ये पुनश्च प्रचचार ह ।

प्राणापानाबुदानश्च व्यानश्चैव तमब्रवीत् ।
न त्वं समान श्रेष्ठोसि व्यान एव वशे तव ॥ १८

समानः प्रचचाराथ उदानस्तमुवाच ह ।
श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १९

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति
सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

मयि प्रवृत्ते च पुनश्चरन्ति
श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ २०

ततः प्रालीयतोदानः पुनश्च प्रचचार ह ।
प्राणापानौ समानश्च व्यानश्चैव तमब्रुवन् ।

उदान न त्वं श्रेष्ठोसि व्यान एव वशे तव ॥ २१
ब्राह्मण उवाच ।

ततस्तानब्रवीत्सर्वान्समयमानः प्रजापतिः ।
सर्वे श्रेष्ठा न च श्रेष्ठाः सर्वे चान्योन्यकाङ्क्षिणः ॥ २२

सर्वे स्वविषये श्रेष्ठाः सर्वे चान्योन्यधर्मिणः ।
इति तानब्रवीत्सर्वान्समवेतान्प्रजापतिः ॥ २३

एकः स्थिरश्चराश्चान्ये विशेषात्पञ्च वायवः ।
एक एव च सर्वात्मा बहुधाऽप्युपचीयते ॥ २४

परस्परस्य सुहृदो भावयन्तः परस्परम् ।
स्वस्ति व्रजत भद्रं वो धारयध्वं परस्परम् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

कृष्णेनार्जुनं प्रति ब्राह्मणेन ब्राह्मणीप्रत्युक्तसृष्ट्यादिप्रतिपादकनारददेवमतसंवादानुवादः ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

बहुधाऽप्युपलीयते इति क. थ. पाठः ॥ २४ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

नारदस्य च संवादमृषेर्देवमतस्य च ॥ १
 देवमत उवाच ।
 जन्तोः संजायमानस्य किन्तु पूर्वं प्रवर्तते ।
 प्राणोऽपानः समानो वा व्यानो वोदान एव च ॥ २
 नारद उवाच ।
 येनायं सृज्यते जन्तुस्ततोऽन्यः पूर्वमेति तम् ।
 प्राणद्वन्द्वं हि विज्ञेयं तिर्यगूर्ध्वमधश्च यत् ॥ ३
 देवमत उवाच ।
 केनायं सृज्यते जन्तुः कश्चान्यः पूर्वमेति तम् ।
 प्राणद्वन्द्वं च मे ब्रूहि तिर्यगूर्ध्वमधश्च यत् ॥ ४
 नारद उवाच ।
 संकल्पाज्जायते हर्षः शब्दादपि च जायते ।
 रसात्संजायते चापि रूपादपि च जायते ॥ ५
 'स्पर्शात्संजायते चापि गन्धादपि च जायते ।'
 शुक्राच्छोणितसंसृष्टात्पूर्वं प्राणः प्रवर्तते ।
 प्राणेन विकृते शुक्रे ततोऽपानः प्रवर्तते ॥ ६
 शुक्रात्संजायते चापि रसादपि च जायते ।
 एतद्रूपमुदानस्य हर्षो मिथुनमन्तरा ॥ ७
 कामात्संजायते शुक्रं शुक्रात्संजायते रजः ।
 समानव्यानजनिते सामान्ये शुक्रशोणिते ॥ ८
 प्राणापानाविदं द्वन्द्वमवाक् चोर्ध्वं च गच्छतः ।

व्यानः समानश्चैवोभौ तिर्यग्द्वन्द्वत्वमुच्यते ॥ ९
 अग्निर्यै देवताः सर्वा इति देवस्य शासनात् ।
 संजायते हि प्राणेषु ज्ञानं बुद्धिसमन्वितम् ॥ १०
 तस्य धूमस्तमोरूपं रजो भस्म सुतेजसः ।
 सर्वं संजायते तस्य यत्र प्रक्षिप्यते हविः ॥ ११
 हविः समानो व्यानश्च इति यज्ञविदो विदुः ।
 प्राणापानावाज्यभागौ तयोर्मध्ये हुताशनः ॥ १२
 एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ।
 निर्द्वन्द्वमिति यच्चेतत्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १३
 अहोरात्रमिदं द्वन्द्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
 एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १४
 'उभे सत्यानृते द्वन्द्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
 एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥' १५
 सच्चासच्चैव तद्वन्द्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
 एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १६
 'उभे शुभाशुभे द्वन्द्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
 एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥' १७
 ऊर्ध्वं समानो व्यानश्च व्यस्यते कर्म तेन तत् ।
 द्वितीयं तु समानेन पुनरेव व्यवस्यते ॥ १८
 शान्त्यर्थं वामदेव्यं च शान्तिर्ब्रह्म सनातनम् ।
 एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महामारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति कर्तृकर्मादिप्रतिपादकब्राह्मणदंपतिसंवादानुवादः ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 चातुर्होत्रविधानस्य विधानमिह यादृशम् ॥ १
 तस्य सर्वस्य विधिवद्विधानमुपदेक्ष्यते ।
 शृणु मे गदतो भद्रे रहस्यमिदमद्भुतम् ॥ २
 करणं कर्म कर्ता च मोक्ष इत्येव भामिनि ।
 चत्वार एते होतारो यैरिदं जगदावृतम् ॥ ३
 होतृणां साधनं चैव शृणु सर्वमशेषतः ।

प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्कं श्रोत्रं च पञ्चमम् ।
 मनो बुद्धिश्च सप्तैते ज्ञेयाः कारणहेतवः ॥ ४
 गन्धो रसश्च रूपं च शब्दः स्पर्शश्च पञ्चमः ।
 मन्तव्यमवबोद्धव्यं सप्तैते कर्महेतवः ॥ ५
 प्राता भक्षयिता द्रष्टा स्पृष्टा श्रोता च पञ्चमः ।
 मन्ता बोद्धा च सप्तैते विज्ञेयाः कर्तृहेतवः ॥ ६
 स्वगुणान्भक्षयन्त्येते गुणवन्तः शुभाशुभान् ।
 असन्तो निर्गुणाश्चैते सप्तैते मोक्षहेतवः ॥ ७

पूर्वं समानो व्यानोऽथ व्यस्यते तेन कर्मकृत् इति क. ट. पाठः
 आश्व. ५

॥ १८ ॥ पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

विदुषां बुध्यमानानां स्वं स्वं स्थानं यथाविधि ।
 गुणास्ते देवता भूत्वा सततं भुञ्जते हविः ॥ ८
 'अदन्द्हवींषि चान्नानि ममत्वेन विहन्यते ।'
 आत्मार्थे पाचयन्नन्नं ममत्वेनोपहन्यते ॥ ९
 अभक्ष्यभक्षणं चैव मद्यपानं च हन्ति तम् ।
 स चान्नं हन्ति तं चान्नं स हत्वा हन्यते पुनः १०
 हन्ता ह्यन्नमिदं विद्वान्पुनर्जनयतीश्वरः ।
 न चान्नाज्जायते तस्मिन्सूक्ष्मो नाम व्यतिक्रमः ११
 मनसा मन्यते यच्च यच्च वाचा निगद्यते ।
 श्रोत्रेण श्रूयते यच्च चक्षुषा यच्च दृश्यते ॥ १२
 स्पर्शेन स्पृश्यते यच्च घ्राणेन घ्रायते च यत् ।

मनस्येतानि संयम्य हवींष्येतानि सर्वशः ॥ १३
 गुणवत्पावको मह्यं दीव्यतेऽन्तःशरीरगः ।
 योगयज्ञः प्रवृत्तो मे ज्ञानं ब्रह्ममयो हविः ।
 प्राणस्तोत्रोऽपानशस्त्रः सर्वत्यागमुदक्षिणः ॥ १४
 कर्ताऽनुमन्ता ब्रह्मात्मा होताऽध्वर्युः कृतस्तुतिः ।
 ऋतं प्रशास्ता तच्छस्त्रमपवर्गोऽस्य दक्षिणा ॥ १५
 ऋचश्चाप्यत्र शंसन्ति नारायणविदो जनाः ।
 नारायणाय देवाय यदविन्दन्पशून्पुरा ॥ १६
 तत्र सामानि गायन्ति तत्र चाहुर्निर्दर्शनम् ।
 देवं नारायणं भीरु सर्वात्मानं निबोध तम् ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति प्रजापतिना एकेनैव शब्देन परब्रह्मोपदेशे देवर्ष्यादीनां स्वस्वयोर्यतानुसारेण नानार्थावगमप्रति-
 पादकब्राह्मणदंष्ट्रितिसंवादानुवादः ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता
 यो हृच्छयस्तमहमनु ब्रवीमि ।
 तेनैव युक्तः प्रवणादिवोदकं
 यथा नियुक्तोऽसि तथा वहामि ॥ १
 एको गुरुर्नास्ति ततो द्वितीयो
 यो हृच्छयस्तमहमनु ब्रवीमि ।
 तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव
 पुरा हता दानवाः सर्व एव ॥ २
 एको बन्धुर्नास्ति ततो द्वितीयो
 यो हृच्छयस्तमहमनु ब्रवीमि ।
 तेनानुशिष्टा बान्धवा बन्धुमन्तः
 सप्तर्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति ॥ ३
 एकः श्रोता नास्ति ततो द्वितीयो
 यो हृच्छयस्तमहमनु ब्रवीमि ।

तस्मिन्गुरौ गुरुवासं निरुध्य
 शक्रो गतः सर्वलोकामरत्वम् ॥ ४
 एको द्वेष्टा नास्ति ततो द्वितीयो
 यो हृच्छयस्तमहमनु ब्रवीमि ।
 तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव
 लोके द्वेष्टाः पन्नगाः सर्व एव ॥ ५
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 प्रजापतौ पन्नगानां देवर्षीणां च संविदम् ॥ ६
 देवर्षयश्च नागाश्चाप्यसुराश्च प्रजापतिम् ।
 पर्यपृच्छन्नुपासीनं श्रेयो नः प्रोच्यतामिति ॥ ७
 तेषां प्रोवाच भगवाञ्श्रेयः समनुपृच्छताम् ।
 ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ते श्रुत्वा प्राद्रवन्दिशः ॥ ८
 तेषां प्रद्रवमाणानामुपदेशं च शृण्वताम् ।
 सर्पाणां दंशने भावः प्रवृत्तः पूर्वमेव तु ॥ ९
 असुराणां प्रवृत्तस्तु दंभभावः स्वभावजः ।

अयमन्नमदन्नं पुनरिति क. पाठः ॥ ११ ॥ दीप्यते हव्यवा-
 हन इति क. ट. थ. पाठः ॥ १४ ॥ षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति कश्चिद्यथा नियुक्तोऽसि तथा

चरामि । ह्येष तिष्ठन्पुरुषः शास्ति शास्ता तेनानुयुक्तः प्रवणा-
 दिवोदकमिति क. ट. द. पाठः ॥ १ ॥ देवाश्च ऋषयश्चेति
 द्वन्द्वः ॥ ७ ॥ प्राद्रवन्प्रतिपेदिरे । दिशो बहुन्मार्गान् ॥ ८ ॥

दानं देवा व्यवसिता दममेव महर्षयः ॥ १०
 एकं शास्तरमासाद्य शब्देनैकेन संस्कृताः ।
 नानाव्यवसिताः सर्वे सर्पदेवर्षिदानवाः ॥ ११
 शृणोत्ययं प्रोच्यमानं गृह्णाति च यथातथम् ।
 पृच्छतस्तदतो भूयो गुरुरन्यो न विद्यते ॥ १२
 तस्य चानुमते कर्म ततः पश्चात्प्रवर्तते ।
 गुरुर्बन्धुश्च शास्ता च द्वेष्टा च हृदि संश्रिताः ॥ १३
 पापेन विचरँल्लोके पापचारी भवत्ययम् ।
 शुभेन विचरँल्लोके शुभचारी भवत्युत ॥ १४

कामचारी तु कामेन य इन्द्रियसुखे रतः ।
 ब्रह्मचारी सदैवैष य इन्द्रियजये रतः ॥ १५
 अपेतव्रतकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि स्थितः ।
 ब्रह्मभूतश्चरँल्लोके ब्रह्मचारी भवत्ययम् ॥ १६
 ब्रह्मैव समिधस्तस्य ब्रह्माग्निर्ब्रह्मसंस्तरः ।
 आपो ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म स ब्रह्मणि समाहितः ॥ १७
 एतदेवेदं स सूक्ष्मं ब्रह्मचर्यं विदुर्बुधाः ।
 विदित्वा चान्वपद्यन्त क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिताः ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति विद्याब्रह्मणोररण्यत्वरूपणपरब्राह्मणदंपतिसंवादानुवादः ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच ।
 संकल्पदंशमशकं शोकहर्षहिमातपम् ।
 मोहान्धकारतिमिरं लोभव्याधिसरीसृपम् ॥ १
 विषयैकात्ययाध्वानं कामक्रोधकिरातकम् ।
 तदतीत्य महादुर्गं प्रविष्टोऽसि महद्भनम् ॥ २
 ब्राह्मण्युवाच ।
 क तद्वनं महाप्राज्ञ के वृक्षाः सरितश्च काः ।
 कियन्तः पर्वताश्चैव कियत्यध्वनि तद्वनम् ॥ ३
 ब्राह्मण उवाच ।
 नैतदस्ति पृथग्भावः किंचिदन्यत्ततः सुखम् ।
 नैतदस्त्यपृथग्भावः किंचिदुःखतरं ततः ॥ ४
 तस्माद्भूतस्वतरं नास्ति न ततोऽस्ति महत्तरम् ।
 नास्ति तस्माद्दुःखतरं नास्त्यन्यत्तत्समं सुखम् ॥ ५
 न तत्राविश्य शोचन्ति न ग्रह्णन्ति च द्विजाः ।
 न च विभ्यति केभ्यश्चिन्नैभ्यो विभ्यति केचन ॥ ६
 तस्मिन्वने सप्त महाद्रुमाश्च
 फलानि सप्तातिथयश्च सप्त ।
 सप्ताश्रमाः सप्त समाधयश्च
 दीक्षाश्च सप्तैतदरण्यरूपम् ॥ ७

पञ्चवर्णानि दिव्यानि पुष्पाणि च फलानि च ।
 सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ८
 सुवर्णानि द्विवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।
 सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ९
 'शंकराणि त्रिवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।
 सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम्' ॥ १०
 सुरभीणि द्विवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।
 सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ११
 सुरभीण्येकवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।
 सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ १२
 बहुन्यव्यक्तवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।
 विसृजन्तौ महावृक्षौ तद्वनं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १३
 एको वह्निः सुमना ब्राह्मणोत्र
 पञ्चेन्द्रियाणि समिधश्चात्र सन्ति ।
 तेभ्यो वृक्षाः सप्त फलन्ति दीक्षा
 गुणाः फलान्यतिथयः फलाशाः ॥ १४
 आतिथ्यं प्रतिगृह्णन्ति तत्र सप्त महर्षयः ।
 अर्चितेषु प्रलीनेषु तेष्वन्यद्रोचते वनम् ॥ १५
 प्रज्ञावृक्षं मोक्षफलं शान्तिच्छायासमन्वितम् ।

गुरुर्बोद्धा च श्रोता च द्वेष्टा च हृदि निःसृत इति झ. पाठः
 ॥ १३ ॥ सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

सप्तर्षयः सप्त तथेन्द्रनानि इति क. थ. पाठः ॥ ७ ॥

चतुर्वर्णानि दिव्यानीति क. थ. पाठः ॥ ९ ॥ सृजन्तः पाद-
 पास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनमिति क. ट. थ. पाठः ॥ १३ ॥

ज्ञानाश्रयं तृप्तितोयमन्तःक्षेत्रज्ञभास्करम् ॥ १६
 येऽधिगच्छन्ति तत्सन्तस्तेषां नास्ति पुनर्भवः ।
 ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक् तस्य नान्तोऽधिगम्यते ॥ १७
 सप्त स्त्रियस्तत्र चरन्ति सत्या-
 स्त्ववाञ्छुखा भानुमत्यो जनित्र्यः ।
 ऊर्ध्वं रसानाददते प्रजाभ्यः
 सर्वान्यथा नित्यमनित्यता च ॥ १८
 तत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनस्तत्रोदयन्ति च ।
 सप्त सप्तर्षयः सिद्धा वसिष्ठप्रमुखैः सह ॥ १९
 यशो वर्चो भगश्चैव विजयः सिद्धतेजसः ।
 एतमेवानुवर्तन्ते सप्त ज्योतींषि भास्करम् ॥ २०

ऋषयः पर्वताश्चैव सन्ति तत्र समासतः ।
 नद्यश्च परितो वारि वह्न्यो ब्रह्मसंभवम् ॥ २१
 नदीनां संगमश्चैव वैताने समुपहरे ।
 स्वात्मतृप्ता यतो यान्ति साक्षादेव पितामहम् ॥ २२
 कृशाशाः सुव्रताः शान्तास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
 आत्मन्यात्मानमावेश्य ब्राह्मणास्तमुपासते ॥ २३
 शममप्यत्र शंसन्ति विद्यारण्यविदो जनाः ।
 तदरण्यमभिप्रेत्य यथातत्त्वमजायत ॥ २४
 एतदेवेदं पुण्यमरण्यं ब्राह्मणा विदुः ।
 विदित्वा चानुतिष्ठन्ति क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिना ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

कृष्णेनार्जुनं प्रति यागीयहिंसाया अधर्म्यत्वाभावप्रतिपादकाध्वर्युयतिसंवादानुवादः ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

गन्धान् जिघ्रामि रसान् वेद्मि
 रूपं न पश्यामि न च स्पृशामि ।
 न चापि शब्दान्विविधाञ्छृणोमि
 न चापि संकल्पमुपैमि कंचित् ॥ १
 अर्थानिष्टान्कामयते स्वभावः
 सर्वान्द्वेष्यान्प्रद्विषते स्वभावः ।
 कामद्वेषानुद्भवतः स्वभावा-
 त्प्राणापानौ जन्तुदेहान्निवेश्य ॥ २
 तेभ्यश्चान्यास्तेषु नित्याश्च भावा-
 न्भूतात्मानं लक्ष्येऽहं शरीरे ।
 तस्मिंस्तिष्ठन्नास्मि सक्तः कथंचि-
 त्कामक्रोधाभ्यां जरया मृत्युना च ॥ ३
 अकामयानस्य च सर्वकामा-
 नविद्विषाणस्य च सर्वदोषान् ।

न मे स्वभावेषु भवन्ति लेपा-
 स्तोयस्य बिन्दोरिव पुष्करेषु ॥ ४
 नित्यस्य चैतस्य भवन्ति नित्या
 निरीक्ष्यमाणस्य बहून्स्वभावान् ।
 न सज्जते कर्मसु भोगजालं
 दिवीव सूर्यस्य मयूखजालम् ॥ ५
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 अध्वर्युयतिसंवादं तं निबोध यशस्विनि ॥ ६
 प्रोक्ष्यमाणं पशुं दृष्ट्वा यज्ञकर्मण्यथाब्रवीत् ।
 यतिरध्वर्युमासीनो हिंसेयमिति कुत्सयन् ॥ ७
 तमध्वर्युः प्रत्युवाच नायं छागो विनश्यति ।
 श्रेयसा योक्ष्यते जन्तुर्गृह्णाच्छ्रुतिरियं तथा ॥ ८
 यो ह्यस्य पार्थिवो भागः पृथिवीं स गमिष्यति ।
 यदस्य वारिजं किंचिदपस्तत्संप्रवेक्ष्यति ॥ ९
 सूर्यं चक्षुर्दिशः श्रोत्रे प्राणोऽस्य दिवमेव च ।

तत्रोपयन्ति चेति झ. पाठः । तेच सप्तर्षयः सिद्धा इति क.
 थ. पाठः ॥ १९ ॥ भगवो ज्यो विजयः सिद्धितेजसी इति क.
 थ. पाठः ॥ २० ॥ ऋचमप्यत्र पश्यन्ति विद्यारण्येति क. थ.
 पाठः ॥ २४ ॥ विदित्वा नानुपश्यन्ति क्षेत्रज्ञा नानुदर्शनमिति

क. थ. पाठः ॥ २५ ॥ अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥
 सर्वानेतान्द्वेष्टि चैव स्वभाव इति क. ट. थ. पाठः । जन्तु-
 देहानिहृत्येति क. ट. थ. पाठः ॥ २ ॥ नास्मि शक्यः कथंचि-
 दिति क. ट. थ. पाठः ॥ ३ ॥

आगमे वर्तमानस्य नमे दोषोस्ति कश्चन ॥ १०
यतिरुवाच ।

प्राणैर्वियोगे छागस्य यदि श्रेयः प्रपश्यसि ।
छागार्थं वर्तते यज्ञो भवतः किं प्रयोजनम् ॥ ११
अनु त्वां मन्यते माता अनु त्वां मन्यते पिता ।
मन्त्रविज्ञानमुन्नीय परिवर्ते विशेषतः ॥ १२
एवमेवानुमन्येरंस्तान्भवान्द्रष्टुमर्हति ।
तेषामनुमतिं श्रुत्वा शक्या कर्तुं विचारणा ॥ १३
अध्वर्युरुवाच ।

प्राणा अप्यस्य छागस्य प्रापितास्ते स्वयोनिषु ।
शरीरं केवलं शिष्टं निश्चेष्टमिति मे मतिः ॥ १४
इन्धनस्य तु तुल्येन शरीरेण विचेतसा ।
हिंसा हि यष्टुकामानामिन्धनं पशुसंज्ञितम् ॥ १५
अहिंसा सर्वधर्माणामिति वृद्धानुशासनम् ।
यदहिंसं भवेत्कर्म तत्कार्यमिति विब्रहे ॥ १६
अहिंसेति प्रतिज्ञेयं यदि वक्ष्याम्यतः परम् ।
शक्यं बहुविधं वक्तुं भवता कार्यदूषणम् ॥ १७
अहिंसा सर्वभूतानां नित्यमस्मासु रोचते ।
प्रत्यक्षतः साधयामो न परोक्षमुपासहे ॥ १८
अध्वर्युरुवाच ।

भूमेर्गन्धगुणान्भुङ्क्ष्व पिवस्यापोमयात्रसान् ।
ज्योतिषां पश्यसे रूपं स्पृशस्यनिलजान्गुणान् ॥ १९

शृणोष्याकाशजाञ्छब्दान्मनसा मन्यसे मतिम् ।
सर्वाण्येतानि भूतानि प्राणा इति च मन्यसे ॥ २०
प्राणादाने निवृत्तोसि हिंसायां वर्तते भवान् ।
नास्ति चेष्टा विना हिंसां किं वा त्वं मन्यसे द्विज ॥ २१
यतिरुवाच ।

अक्षरं च क्षरं चैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः ।
अक्षरं तत्र सद्भावः स्वभावः क्षर उच्यते ॥ २२
प्राणो जिह्वा मनः सत्त्वं सद्भावो रजसा सह ।
भावैरेतैर्विमुक्तस्य निर्द्वन्द्वस्य निराशिषः ॥ २३
समस्य सर्वभूतेषु निर्ममस्य जितात्मनः ।
समन्तात्परिमुक्तस्य न भयं विद्यते कश्चित् ॥ २४
अध्वर्युरुवाच ।

सद्भिरेवेह संवादः कार्यो मतिमतांवर ।
भवतो हि मतं श्रुत्वा प्रतिभाति मतिर्मम ॥ २५
भगवन्भगवद्बुद्ध्या प्रतिबुद्धो ब्रवीम्यहम् ।
व्रतं मन्त्रकृतं कर्तुर्नापराधोस्ति मे द्विज ॥ २६
ब्राह्मण उवाच ।

उपपत्त्या यतिस्तूष्णीं वर्तमानस्ततः परम् ।
अध्वर्युरपि निर्मोहः प्रचचार महामखे ॥ २७
एवमेतादृशं मोक्षं सुसूक्ष्मं ब्राह्मणा विदुः ।
विदित्वा चानुतिष्ठन्ति क्षेत्रज्ञेनार्थदर्शिना ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

ब्राह्मणेन स्वभार्यूप्रति हिंसाया अकर्तव्यत्वे महर्षिवचसां प्रमाणीकरणोपयोगितया परशुरामचरित्रकथनारम्भः
॥ १ ॥ रामेण कार्तवीर्ये निहते तदनुयायिभिर्जमदग्नेर्हननम् ॥ २ ॥ ततः क्रुद्धेन रामेण त्रिःसप्तकृत्वः सर्वक्षत्रियहनने
तत्पितृभी रामस्य परिसान्त्वयप्रयत्नम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
कार्तवीर्यस्य संवादं समुद्रस्य च भामिनि ॥ १

अत्र त्वां मन्यतां भ्राता पिता माता सखेति च । मन्त्रयस्त्रैनु-
न्नीय परवन्तं विशेषत इति श्र. द. पाठः ॥ १२ ॥ भूमेरिति नानु-
पहस्य भूतानि भोगः संभवतीति न्यायाज्जीवतोऽपरिहायैव

कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रवान् ।
येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ॥ २
स कदाचित्समुद्रान्ते विचरन्बलदर्पितः ।

हिंसेत्यर्थः ॥ १९ ॥ किं कथं त्वं मन्यसेऽहिंसामिति शेषः
॥ २१ ॥ मतं मन्तुं कर्तुं कर्तुमिति थ. पाठः ॥ २६ ॥
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अवाकिरच्छरशतैः समुद्रमिति नः श्रुतम् ॥ ३
 तं समुद्रो नमस्कृत्य कृताञ्जलिर्वाचह ।
 मा मुञ्च वीर नाराचान्ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ४
 मदाश्रयाणि भूतानि त्वद्विस्मृष्टैर्महेषुभिः ।
 बध्यन्ते राजशार्दूल तेभ्यो देह्यभयं विभो ॥ ५
 अर्जुन उवाच ।
 मत्समो यदि संग्रामे शरासनधरः क्वचित् ।
 विद्यते तं समाचक्ष्व यः समो मे महामृधे ॥ ६
 समुद्र उवाच ।
 महर्षिर्जमदग्निस्ते यदि राजन्पुरा श्रुतः ।
 तस्य पुत्रस्तवातिथ्यं यथावत्कर्तुमर्हति ॥ ७
 ततः स राजा प्रययौ क्रोधेन महता वृतः ।
 स तमाश्रममागम्य राममेवान्वपद्यत ॥ ८
 स रामप्रतिकूलानि चकार सह बन्धुभिः ।
 आयासं जनयामास रामस्य च महात्मनः ॥ ९
 ततस्तेजः प्रज्ज्वाल रामस्यामिततेजसः ।
 प्रदहन्निपुसैन्यानि तदा कमललोचने ॥ १०
 ततः परशुमादाय स तं बाहुसहस्रिणम् ।
 चिच्छेद सहसा रामो बहुशाखमिव द्रुमम् ॥ ११
 तं हतं पतितं दृष्ट्वा समेताः सर्ववान्धवाः ।
 असीनादाय शक्तीश्च भार्गवं पर्यधावयन् ॥ १२

रामोऽपि धनुरादाय रथमारुह्य सत्वरः ।
 विसृजञ्छरवर्षाणि व्यधमत्पार्थिवं बलम् ॥ १३
 ततस्तु क्षत्रियाः केचिज्जमदग्निं निहत्य च ।
 विविशुर्गिरिदुर्गाणि मृगाः सिंहादिता इव ॥ १४
 तेषां स्वविहितं कर्म तद्भयान्नानुतिष्ठताम् ।
 प्रजा वृषलतां प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ १५
 एवं ते द्रविडाऽभीराः पुण्ड्राश्च शबरैः सह ।
 वृषलत्वं परिगता व्युत्थानात्क्षत्रधर्मतः ॥ १६
 ततश्च हतवीरासु क्षत्रियासु पुनः पुनः ।
 द्विजैरुत्पादितं क्षत्रं जामदग्न्यो न्यकृन्तत ॥ १७
 एकविंशतिमे याते रामं वागशरीरिणी ।
 दिव्या प्रोवाच मधुरा सर्वलोकपरिश्रुता ॥ १८
 रामराम निवर्तस्व कं गुणं तात पश्यसि ।
 क्षत्रबन्धूनिमान्प्राणैर्विप्रयोज्य पुनः पुनः ॥ १९
 तथैव तं महात्मानमृचीकप्रमुखास्तदा ।
 पितामहा महाभाग निवर्तस्वेत्यथाश्रुवन् ॥ २०
 पितुर्वधममृष्यंस्तु रामः प्रोवाच तानृषीन् ।
 नार्हन्तीह भवन्तो मां निवारयितुमित्युत ॥ २१
 पितर ऊचुः ।
 नार्हसे क्षत्रबन्धूंस्त्वं निहन्तुं जयतांवर ।
 नेह युक्तं त्वया हन्तुं ब्राह्मणेन सता नृपान् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

परशुरामं प्रति तत्पितृभिः क्षत्रियवधास्त्रिवर्तनायालकौपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥ रामेण तच्छ्रवणाद्विज्ञातो निबल्यं
 तपश्चरणम् ॥ २ ॥

पितर ऊचुः ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 श्रुत्वा च तत्तथा कार्यं भवता द्विजसत्तम ॥ १
 अलर्को नाम राजर्षिर्भवत्सुमहातपाः ।
 धर्मज्ञः सत्यवादी च महात्मा सुदृढव्रतः ॥ २
 स सागरान्तां धनुषा विनिर्जित्य महीमिमाम् ।

कृत्वा सुदुष्करं कर्म मनः सूक्ष्मे समादधे ॥ ३
 स्थितस्य वृक्षमूलेऽथ तस्य चिन्ता बभूव ह ।
 उत्सृज्य सुमहद्राज्यं सूक्ष्मं प्रति महामते ॥ ४
 अलर्क उवाच ।
 मनसो मे बलं जातं मनो जित्वा ध्रुवो जयः ।
 अन्यत्र बाणानस्यामि शत्रुभिः परिवारितः ॥ ५

तेषामुपरतं कर्मेति ट. पाठः ॥ १५ ॥ व्युत्थानात्क्षत्र-
 धर्मिण इति झ. पाठः ॥ १६ ॥ त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अत्र हिंसाया अकार्यत्वे ॥ १ ॥ अन्यत्र बाणशत्रुभ्य इति
 शेषः । शत्रुभिरिन्द्रियाख्यवैरिभिः ॥ ५ ॥ एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१

यदिदं चापलात्कर्म सर्वान्मर्त्याश्चिकीर्षति ।
 मनः प्रति सुतीक्ष्णाग्रानहं मोक्षयामि सायकान् ६
 मन उवाच ।
 नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।
 तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ ७
 अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
 तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८
 आघ्राय सुबहून्गन्धांस्तानेव प्रतिगृध्यति ।
 तस्माद्भाणं प्रति शरान्प्रतिमोक्षयाम्यहं शितान् ९
 घ्राण उवाच ।
 नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।
 तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १०
 अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
 तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ११
 इयं स्वादूत्रसान्धुक्त्वा तानेव प्रति गृध्यति ।
 तस्माज्जिह्वां प्रति शरान्प्रतिमोक्षयाम्यहं शितान् ॥
 जिह्वा उवाच ।
 नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।
 तवैव मर्म भेत्स्यन्ति ततो हास्यसि जीवितम् ॥ १३
 अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
 तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ १४
 स्पृष्ट्वा त्वग्विविधान्स्पर्शांस्तानेव प्रतिगृध्यति ।
 तस्मात्त्वचं पाटयिष्ये विविधैः कङ्कपत्रिभिः ॥ १५
 त्वगुवाच ।
 नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।
 तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १६
 अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
 तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् १७
 श्रुत्वा तु विविधाञ्शब्दांस्तानेव प्रतिगृध्यति ।
 तस्माच्छ्रोत्रं प्रति शरान्प्रति मुञ्चाम्यहं शितान् १८
 श्रोत्रमुवाच ।
 नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।
 तवैव मर्म भेत्स्यन्ति ततो हास्यसि जीवितम् ॥ १९

अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
 तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् २०
 दृष्ट्वा रूपाणि बहुशस्तान्येव प्रतिगृध्यति ।
 तस्माच्चक्षुर्हनिष्यामि निशितैः सायकैरहम् ॥ २१
 चक्षुरुवाच ।
 नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।
 तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ २२
 अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
 तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् २३
 इयं निष्ठा बहुविधा प्रज्ञया त्वध्यवस्यति ।
 तस्माद्बुद्धिं प्रति शरान्प्रतिमोक्षयाम्यहं शितान् ॥
 बुद्धिरुवाच ।
 नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।
 तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ।
 अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि २५
 पितर ऊचुः ।
 ततोऽलर्कस्तपो घोरं तत्रैवास्थाय दुष्करम् ।
 नाध्यगच्छत्परं शक्त्या बाणमेतेषु सप्तसु ॥ २६
 सुसमाहितचेतास्तु स ततोऽचिन्तयत्प्रभुः ।
 स विचिन्त्य चिरं कालमलर्को द्विजसत्तम ।
 नाध्यगच्छत्परं श्रेयो योगान्मतिमतांवरः ॥ २७
 स एकाग्रं मनः कृत्वा निश्चलो योगमास्थितः ।
 इन्द्रियाणि जघानाशु बाणेनैकेन वीर्यवान् ॥ २८
 योगेनात्मानमाविश्य सिद्धिं परमिकां गतः ।
 विस्मितश्चापि राजर्षिरिमां गाथां जगाद ह ॥ २९
 अहो कष्टं यदस्माभिः सर्वं बाह्यमनुष्ठितम् ।
 भोगतृष्णासमायुक्तैः पूर्वं राज्यमुपासितम् ।
 इति पश्चान्मया ज्ञातं योगान्नास्ति परं सुखम् ३०
 इति त्वमनुजानीहि राम मा क्षत्रियान्वधीः ।
 तपो घोरमुपातिष्ठ ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ ३१
 इत्युक्तः पितृभिः सोथ तपो घोरं समास्थितः ।
 जामदग्न्यो महाभागे सिद्धिं च परमां गतः ॥ ३२

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

ब्राह्मणेन स्वभायीप्रति कामक्रोधादिपरित्यागपूर्वकं भगवद्वचोऽस्य परमपुरुषार्थसाधनतावबोधकाम्बरीपगीतगाथा-
कथनम् ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

त्रयो वै रिपवो लोके नवधा गुणतः स्मृताः ।
हर्षः संभोतिमानश्च त्रयस्ते सात्विका गुणाः ॥ १ ॥
शोकः क्रोधाभिसंरंभो राजसास्ते गुणाः स्मृताः ।
स्वप्नस्तन्द्रा च मोहश्च त्रयस्ते तामसा गुणाः ॥ २ ॥
एताभिकृत्य धृतिमान्वाणसङ्घैरतन्द्रितः ।
जेतुं परानुत्सहते प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः ॥ ३ ॥
अत्र गाथाः कीर्तयन्ति पुराकल्पविदो जनाः ।
अंबरीषेण या गीता राज्ञा राज्यं प्रशासता ॥ ४ ॥
समुदीर्णेषु दोषेषु बाध्यमानेषु साधुषु ।
जग्राह तरसा राज्यमंबरीष इति श्रुतिः ॥ ५ ॥
स निगृह्यात्मनो दोषान्साधून्समभिपूज्य च ।
जगाम महतीं सिद्धिं गाथाश्रेमा जगाद ह ॥ ६ ॥
भूयिष्ठं विजिता दोषा निहताः सर्वशत्रवः ।
एको दोषो वरिष्ठश्च बध्यः स न हतो मया ॥ ७ ॥
यत्प्रयुक्तो जन्तुरयं वैतृष्ण्यं नाधिगच्छति ।

तृष्णार्त इव निम्नानि धावमानो न बुध्यते ॥ ८ ॥
अकार्यमपि येनेह प्रयुक्तः सेवते नरः ।
तं लोभमसिभिस्तीक्ष्णैर्निकृत्य सुखमेधते ॥ ९ ॥
लोभाद्धि जायते तृष्णा ततश्चिन्ता प्रवर्तते ।
स लिप्समानो लभते भूयिष्ठं राजसान्गुणान् ।
तदवाप्तौ तु लभते भूयिष्ठं तामसान्गुणान् ॥ १० ॥
स तैर्गुणैः संहतदेहबन्धनः
पुनःपुनर्जायति कर्म चेहते ।
जन्मक्षये भिन्नविकीर्णदेहो
मृत्युं पुनर्गच्छति जन्मनैव ॥ ११ ॥
तस्मादेतं सम्यगवेक्ष्य लोभं
निगृह्य धृत्याऽऽत्मनि राज्यमिच्छेत् ।
एतद्राज्यं नान्यदस्तीह राज्य-
मात्मैव राजा विदितो यथावत् ॥ १२ ॥
इति राज्ञाऽम्बरीषेण गाथा गीता यशस्विना ।
आधिराज्यं पुरस्कृत्य लोभमेकं निकृन्तता ॥ १३ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

ब्राह्मणेन स्वभायीप्रति ममतावर्जनस्य पुरुषार्थसाधनतायां दृष्टान्ततया ब्राह्मणजनकसंवादानुवादः ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ब्राह्मणस्य च संवादं जनकस्य च भामिनि ॥ १ ॥
ब्राह्मणं जनको राजा सन्नं कस्मिंश्चिदागसि ।
विषये मे न वस्तुमिति शिष्टव्यर्थमब्रवीत् ॥ २ ॥
इत्युक्तः प्रत्युवाचाथ ब्राह्मणो राजसत्तमम् ।

आचक्ष्व विषयं राजन्यावांस्तव वशे स्थितः ॥ ३ ॥
सोऽन्यस्य विषये राज्ञो वस्तुमिच्छाम्यहं विभो ।
वचस्ते कर्तुमिच्छामि यथाशास्त्रं महीपते ॥ ४ ॥
इत्युक्तस्तु तदा राजा ब्राह्मणेन यशस्विना ।
मुहुरुष्णं विनिःश्वस्य न किञ्चित्प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥
तमासीनं ध्यायमानं राजानममितौजसम् ।

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अत्र लोभे निकृन्तनीये ॥ १ ॥ क्लान्तं कस्मिंश्चिदागमे
इति द. पाठः । क्लान्तं कस्मिंश्चिदागमे इति क. ठ. थ. पाठः ।
शिष्यार्थमब्रवीदिति पाठान्तरम् ॥ २ ॥ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः
॥ ३३ ॥

गुणतः वृत्तिभेदात् ॥ १ ॥ अभिसंरम्भो द्वेषाभिनिवेशः
॥ २ ॥ निकृत्य चिच्छत्वा । बाणसंघैः शमादिभिः ॥ ३ ॥
पुनर्जायति चेह तत्फलम् । फलक्षये भिन्नविदीर्णदेहः पुनर्मृत्युं
गच्छति चैव जन्मनीति क. थ. पाठः ॥ ११ ॥ नान्यदस्तीति-
विद्या यैश्चैव राजा विजितो मयैक इति क. थ. पाठः ॥ १२ ॥

कश्मलं सहसाऽगच्छद्भानुमन्तमिव ग्रहः ॥ ६
 समाश्वास्य ततो राजा विगते कश्मले तदा ।
 ततो मुहूर्तादिव तं ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
 पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ।
 विषयं नाधिगच्छामि विचिन्वन्पृथिवीमहम् ॥ ८
 नाध्यगच्छं यदा पृथ्व्यां मिथिला मार्गिता मया ।
 नाध्यगच्छं यदा तस्यां स्वप्रजा मार्गिता मया ॥ ९
 नाध्यगच्छं यदा तस्यां तदा मे कश्मलोऽभवत् ।
 ततो मे कश्मलस्यान्ते मतिः पुनरुपस्थिता ॥ १०
 तदा न विषयं मन्ये सर्वो वा विषयो मम ।
 आत्माऽपि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ॥ ११
 यथा मम तथाऽन्येषामिति मन्ये द्विजोत्तम ।
 उष्यतां यावदुत्साहो भुज्यतां यावदिष्यते ॥ १२
 ब्राह्मण उवाच ।
 पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ।
 ब्रूहि कां मतिमास्थाय ममत्वं वर्जितं त्वया ॥ १३
 कां वै बुद्धिं समाश्रित्य सर्वो वै विषयस्तव ।
 नावैषि विषयं येन सर्वो वा विषयस्तव ॥ १४
 जनक उवाच ।
 अन्तवन्त इहारम्भा विदिताः सर्वकर्मसु ।
 नाध्यगच्छमहं तस्मान्ममेदमिति यद्भवेत् ॥ १५
 कस्येदमिति कस्य स्वमिति वेदवचस्तथा ।

नाध्यगच्छमहं बुद्ध्या ममेदमिति यद्भवेत् ॥ १६
 एतां बुद्धिं समाश्रित्य ममत्वं वर्जितं मया ।
 शृणु बुद्धिं च यां ज्ञात्वा सर्वत्र विषयो मम ॥ १७
 नाहमात्मार्थमिच्छामि गन्धान्घ्राणगतानपि ।
 तस्मान्मे निर्जिता भूमिर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ १८
 नाहमात्मार्थमिच्छामि रसानास्येऽपि वर्ततः ।
 आपो मे निर्जितास्तस्माद्वशे तिष्ठन्ति नित्यदा ॥ १९
 नाहमात्मार्थमिच्छामि रूपं ज्योतिश्च चक्षुषः ।
 तस्मान्मे निर्जितं ज्योतिर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ २०
 नाहमात्मार्थमिच्छामि स्पर्शास्त्वचि गताश्च ये ।
 तस्मान्मे निर्जितो वायुर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ २१
 नाहमात्मार्थमिच्छामि शब्दाञ्छ्रोत्रगतानपि ।
 आकाशं मे जितं तस्माद्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ २२
 नाहमात्मार्थमिच्छामि मनो नित्यं मनोन्तरे ।
 मनो मे निर्जितं तस्माद्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ २३
 देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भूतेभ्योऽतिथिभिः सह ।
 इत्यर्थं सर्व एवेति समारंभा भवन्ति वै ॥ २४
 ततः प्रहस्य जनकं ब्राह्मणः पुनरब्रवीत् ।
 त्वज्जिज्ञासार्थमद्यहं विद्धि मां धर्ममागतम् ॥ २५
 त्वमस्य ब्रह्मनाभस्य दुर्वारस्यानिवर्तिनः ।
 सत्त्वनेमिनिरुद्धस्य चक्रस्यैकः प्रवर्तकः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

ब्राह्मणेन ब्राह्मणीं प्रति स्वमाहात्म्यप्रकाशनम् ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच ।
 नाहं तथा भीरु चरामि लोके
 यथा त्वं मां तर्जयसे खबुद्ध्या ।
 विप्रोऽसि मुक्तोऽसि वनेचरोऽसि
 गृहस्थधर्मा व्रतवांस्तथाऽसि ॥ १
 नाहमसि यथा मां त्वं पश्यसे च शुभाशुभे ।
 मया व्याप्तमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ॥ २
 ये केचिज्जन्तवो लोके जङ्गमाः स्थावराश्च ह ।

आश्व. ६

तेषां मामन्तकं विद्धि दारुणामिव पावकम् ॥ ३
 राज्ये पृथिव्यां सर्वस्यामथवापि त्रिविष्टपे ।
 तथा बुद्धिरियं वेत्ति बुद्धिरेव धनं मम ॥ ४
 एकः पन्था ब्राह्मणानां येन गच्छन्ति तद्विदः ।
 गृहेषु वनवासेषु गुरुवासेषु भिक्षुषु ॥ ५
 लिङ्गैर्वहुभिरव्यग्रैरेका बुद्धिरुपास्यते ।
 नानालिङ्गाश्रमस्थानां येषां बुद्धिः शमात्मिका ॥ ६

तेषामन्तर्गतं विद्धि इति क. घ. पाठः ॥ ३ ॥

ते भावमेकमायान्ति सरितः सागरं यथा ।
बुद्ध्याऽयं गम्यते मार्गः शरीरेण न गम्यते ।
आद्यन्तवन्ति कर्माणि शरीरं कर्मबन्धनम् ॥ ७

तस्मान्मे सुभगे नास्ति परलोककृतं भयम् ।
तद्भावभावनिरता ममैवात्मानमेष्यसि ॥ ८

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

कृष्णेनार्जुनं प्रति ब्राह्मणीब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टयोः क्रमेण बुद्धिमानस्त्वकथनम् ॥ १ ॥

ब्राह्मण्युवाच ।
नेदमल्पात्मना शक्यं वेदितुं वाऽकृतात्मना ।
बहु चाल्पं च संक्षिप्तं विस्तृतं च मतं मम ॥ १
उपायं तं मम ब्रूहि येनैषा लभ्यते मतिः ।
तन्मन्ये कारणं कर्म यत् एषा प्रवर्तते ॥ २
ब्राह्मण उवाच ।
अरणीं ब्राह्मणीं विद्धि गुरुरस्योत्तरारणिः ।
तपःश्रुतेभिर्मथिनी ज्ञानाग्निर्जायते ततः ॥ ३
ब्राह्मण्युवाच ।
यदिदं ब्रह्मणो लिङ्गं क्षेत्रज्ञ इति संज्ञितम् ।
ग्रहीतुं येन यच्छक्यं लक्षणं तस्य तद्वद ॥ ४
ब्राह्मण उवाच ।
अलिङ्गो निर्गुणश्चैव कारणं नास्य विग्रहे ।
उपायमेव वक्ष्यामि येन गृह्येत भावना ॥ ५
सम्यगप्युपदिष्टस्य ह्यमृतस्येव तृप्यसे ।
कर्मबुद्धिरबुद्धित्वाज्ज्ञानलिङ्गान्निपातितः ॥ ६

इदं कार्यमिदं नेति न मोक्षेषूपदिश्यते ।
पश्यतः शृण्वतो बुद्धिरात्मनैवोपजायते ॥ ७
यावन्त इह शक्येरंस्तावतोऽज्ञानप्रकल्पयेत् ।
अव्यक्तान्व्यक्तरूपांश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८
सर्वानुमानयुक्तांश्च सर्वान्प्रत्यक्षहेतुकान् ।
यतः परं न विद्येत ततोऽभ्यासे भविष्यति ॥ ९
श्रीभगवानुवाच ।
ततस्तु तस्या ब्राह्मण्या मतिः क्षेत्रज्ञसंशये ।
क्षेत्रज्ञानेन परतः क्षेत्रज्ञोऽन्यः प्रवर्तते ॥ १०
अर्जुन उवाच ।
कं नु सा ब्राह्मणी कृष्ण कं चासौ ब्राह्मणर्षभः ।
याभ्यां सिद्धिरियं प्राप्ता तावुभौ वद मेऽच्युत ॥ ११
श्रीभगवानुवाच ।
मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि ब्राह्मणीम् ।
क्षेत्रज्ञ इति यश्चोक्तः सोऽहमेव धनंजय ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

कृष्णेनार्जुनं प्रति परब्रह्मस्वरूपतत्प्राप्तिसाधनादिप्रतिपादकगुरुशिष्यसंवादानुवादः ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।
ब्रह्म यत्परमं ज्ञेयं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
भवतो हि प्रसादेन सूक्ष्मे मे रमते मतिः ॥ १
विज्यन्तवन्ति कर्माणीति क. थ. पाठः ॥ ७ ॥ तस्मात्ते सुभगे
इति झ. पाठः । मद्भावभावनिरता मामेवैष्यस्यधात्मनेति
क. पाठः ॥ ८ ॥ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

वासुदेव उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह ॥ २
सम्यगुपायो दृष्टश्च भ्रमरैरिव लक्ष्यत इति झ. पाठः ॥ ६ ॥
पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

कश्चिद्ब्राह्मणमासीनमाचार्यं संशितव्रतम् ।
 शिष्यः पप्रच्छ मेधावी किंस्विच्छ्रेयः परंतप ॥ ३
 भगवन्तं प्रपन्नोऽहं निःश्रेयसपरायणः ।
 याचे त्वां शिरसा विप्र यद्व्यां ब्रूहि तन्मम ॥ ४
 तमेवंवादिनं पार्थ शिष्यं गुरुखाच ह ।
 कथयस्व प्रवक्ष्यामि यत्र ते संशयो द्विज ॥ ५
 इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठ गुरुणा गुरुवत्सलः ।
 प्राञ्जलिः परिपप्रच्छ यत्तच्छृणु महामते ॥ ६
 शिष्य उवाच ।
 कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत्सत्यं ब्रूहि यत्परम् ।
 कुतो जातानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ७
 केन जीवन्ति भूतानि तेषामायुश्च किं परम् ।
 किं सत्यं किं तपो विप्र के गुणाः सद्भिरीरिताः ॥ ८
 के पन्थानः शिवाश्च स्युः किं सुखं किं च दुष्कृतम् ।
 एतान्मे भगवन्प्रश्नान्याथातथ्येन सुव्रत ॥ ९
 वक्तुमर्हसि विप्रर्षे यथावदिह तत्त्वतः ।
 त्वदन्यः कश्च न प्रश्नानेतान्वक्तुमिहार्हति ॥ १०
 ब्रूहि धर्मविदां श्रेष्ठ परं कौतूहलं मम ।
 मोक्षधर्मार्थकुशलो भवाँल्लोकेषु गीयते ॥ ११
 सर्वसंशयसंछेत्ता त्वदन्यो न च विद्यते ।
 संसारभीरवश्चैव मोक्षकामास्तथा वयम् ॥ १२
 वासुदेव उवाच ।
 तस्मै संप्रतिपन्नाय यथावत्परिपृच्छते ।
 शिष्याय गुणयुक्ताय शान्ताय गुरुवर्तिने ॥ १३
 छायाभूताय दान्ताय यतते ब्रह्माचारिणे ।
 तान्प्रश्नानब्रवीत्पार्थ मेधावी स धृतव्रतः ।
 गुरुः कुरुकुलश्रेष्ठ सम्यक्सर्वानरिंदम ॥ १४
 गुरुखाच ।
 ब्रह्मणोक्तमिदं धर्ममृषिप्रवरसेवितम् ।
 वेदविद्यासमावाप्तं तत्त्वभूतार्थभावनम् ॥ १५
 ज्ञानं त्वेव परं विद्मः संन्यासं तप उत्तमम् ।
 यस्तु वेद निराबाधं ज्ञानतत्त्वं विनिश्चयात् ।
 सर्वभूतस्थमात्मानं स सर्वगतिरिष्यते ॥ १६

यो विद्वान्सहसंवासं विवासं चैव पश्यति ।
 तथैवैकत्वनानात्वे स दुःखात्परिमुच्यते ॥ १७
 यो न कामयते किञ्चिन्न किञ्चिदभिमन्यते ।
 इह लोकस्थ एवैष ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १८
 प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतविधानवित् ।
 निर्ममो निरहंकारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ १९
 अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ।
 महाहंकारविटप इन्द्रियाङ्गुरकोटरः ॥ २०
 महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।
 सदापर्णः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः ॥ २१
 आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मबीजः सनातनः ।
 एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वानि ज्ञानेन परमासिना ।
 छित्त्वा चामरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी ॥ २२
 भूतभव्यभविष्यादिधर्मकामार्थनिश्चयम् ।
 सिद्धसङ्गपरिज्ञातं पुराकल्पं सनातनम् ॥ २३
 प्रवक्ष्येऽहं महाप्राज्ञ पदमुत्तममद्य ते ।
 बुद्ध्या यदिह संसिद्धा भवन्तीह मनीषिणः ॥ २४
 उपगम्यर्षयः पूर्वं जिज्ञासन्तः परस्परम् ।
 प्रजापतिभरद्वाजौ गौतमो भार्गवस्तथा ॥ २५
 वसिष्ठः कश्यपश्चैव विश्वामित्रोऽत्रिरेव च ।
 मार्गान्सर्वान्परिक्रम्य परिश्रान्ताः स्वकर्मभिः ॥ २६
 ऋषिमाङ्गिरसं वृद्धं पुरस्कृत्य तु ते द्विजाः ।
 ददृशुर्ब्रह्मभवने ब्रह्माणं वीतकल्मषम् ॥ २७
 तं प्रणम्य महात्मानं सुखासीनं महर्षयः ।
 पप्रच्छुर्विनयोपेता नैःश्रेयसमिदं परम् ॥ २८
 कथं कर्म कृतं साधु कथं मुच्येत किल्बिषात् ।
 के नो मार्गाः शिवाश्च स्युः किं सत्यं किं च दुष्कृतं ॥ २९
 कौ चोभौ कर्मणां मार्गौ प्राप्नुयुर्दक्षिणोत्तरौ ।
 निरयं चापवर्गं च भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ ३०
 इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठैर्यदाह प्रपितामहः ।
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु शिष्य यथागमम् ॥ ३१
 ब्रह्मोवाच ।
 सत्याद्भूतानि जातानि स्थावराणि चराणि च ।

तपसा तानि जीवन्ति जीवितं तद्वि सुव्रतम् ।
 स्वां योनिं पुनरागम्य वर्तते स्वेन कर्मणा ॥ ३२
 सत्यं हि गुणसंयुक्तं नियतं पञ्चलक्षणम् ॥ ३३
 ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः ।
 सत्याद्भूतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत् ॥ ३४
 तस्मात्सत्याश्रया विप्रा नित्यं योगपरायणाः ।
 अतीतक्रोधसंतापा नियता धर्मसेतवः ॥ ३५
 अन्योन्यनियतान्वैद्यान्धर्मसेतुप्रवर्तकान् ।
 तानहं संप्रवक्ष्यामि शाश्वताँल्लोकभावनान् ॥ ३६
 चातुर्विधं तथा वर्णाश्रमाश्रमिकान्पृथक् ।
 धर्ममेकं चतुष्पादं नित्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ३७
 पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः ।
 नियतं ब्रह्मभावाय यातं पूर्वं मनीषिभिः ॥ ३८
 गदन्तस्तु ममाद्येह पन्थानं दुर्विदं परैः ।
 निबोधत महाभागा निखिलेन परं पदम् ॥ ३९
 ब्रह्मचर्यमिहैवाहुराश्रमं प्रथमं पदम् ।
 गार्हस्थ्यं तु द्वितीयं स्याद्भानप्रथमतः परम् ।
 ततः परं तु विज्ञेयमध्यात्मं परमं पदम् ॥ ४०
 ष्योतिराकाशमादित्यो वायुरिन्द्रः प्रजापतिः ।
 नोपैति यावदध्यात्मं तावदेतान्न पश्यति ॥ ४१
 तस्योपायं प्रवक्ष्यामि पुरस्तात्तं निबोधत ।

फलमूलानिलभुजां मुनीनां वसतां वने ॥ ४२
 वानप्रस्थं द्विजातीनां त्रयाणामुपदिश्यते ।
 सर्वेषामेव वर्णानां गृहस्थोऽयं विशिष्यते ॥ ४३
 श्रद्धालक्षणमित्येकं धर्मं धीराः प्रचक्षते ।
 'नैष्ठिकोऽथ यतिर्वाऽपि विरक्तो ब्रह्मदर्शनः' ॥ ४४
 इत्येवं देवयाना वः पन्थानः परिकीर्तिताः ।
 सद्भिरध्यासिता धीरैः कर्मभिर्धर्मसेतवः ॥ ४५
 एतेषां पृथग्ध्यास्ते यो धर्मं संशितव्रतः ।
 कालात्पश्यति भूतानां सदैव प्रभवाप्ययौ ॥ ४६
 अतस्तत्त्वानि वक्ष्यामि याथातथ्येन हेतुना ।
 विषयस्थानि सर्वाणि वर्तमानानि भागशः ॥ ४७
 महानात्मा तथाऽव्यक्तमहंकारस्तथैव च ।
 इन्द्रियाणि दशैकं च महाभूतानि पञ्च च ॥ ४८
 विशेषाः पञ्चभूतानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
 चतुर्विंशतिरेषा वस्तत्वानां परिकीर्तिता ॥ ४९
 तत्त्वानामथ यो वेद सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ।
 स धीरः सर्वभूतेषु न मोऽहमधिगच्छति ॥ ५०
 तत्त्वानि यो वेदयते यथातथं
 गुणांश्च सर्वानखिलाश्च देवताः ।
 विधूतपाप्मा प्रविमुच्य बन्धनं
 स सर्वलोकानमलान्समश्नुते ॥ ५१

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

ब्रह्मणा कश्यपादिमहर्षीन्प्रति तमोगुणकार्यनिरूपणम् ॥ १ ॥

ब्रह्मोवाच ।
 तदव्यक्तमनुद्रिक्तं सर्वव्यापि ध्रुवं स्थिरम् ।
 नवद्वारं पुरं विद्यात्रिगुणं पञ्चधातुकम् ॥ १
 एकादशपरिक्षेपं मनोव्याकरणात्मकम् ।
 बुद्धिस्वामिकमित्येतत्परमेकादशं भवेत् ॥ २
 त्रीणि स्रोतांसि यान्यसिन्नाप्यायन्ते पुनःपुनः ।
 प्रनाड्यस्तिस् एवैताः प्रवर्तते गुणात्मिकाः ॥ ३
 तमो रजस्तथा सत्त्वं गुणानेतान्प्रचक्षते ।

अन्योन्यमिथुनाः सर्वे तथाऽन्योन्यानुजीविनः ४
 अन्योन्यापाश्रयाश्चापि तथाऽन्योन्यानुवर्तिनः ।
 अन्योन्यव्यतिपक्ताश्च त्रिगुणाः पञ्चधातवः ॥ ५
 तमसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ।
 रजसश्चापि सत्त्वं स्यात्सत्त्वस्य मिथुनं तमः ॥ ६
 नियम्यते तमो यत्र रजस्तत्र निवर्तते ।
 नियम्यते रजो यत्र सत्त्वं तत्र प्रवर्तते ॥ ७
 नैशात्मकं तमो विद्यात्रिगुणं मोहसंज्ञितम् ।

गार्हस्थ्यं तद्विधीयते इति ब्र. पाठः ॥ ४३ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

अधर्मलक्षणं चैव नियतं पापकर्मसु ।
 तामसं रूपमेतत्तु दृश्यते चापि संगतम् ॥ ८
 प्रकृत्यात्मकमेवाह रजः पर्यायकारकम् ।
 सत्त्वे तु सर्वभूतेषु दृश्यमुत्पत्तिलक्षणम् ॥ ९
 प्रकाशं सर्वभूतेषु लाघवं श्रद्धानता ।
 सात्त्विकं रूपमेवं तु लाघवं साधुसंमितम् ॥ १०
 एतेषां गुणतत्त्वानि वक्ष्यन्ते तत्त्वहेतुभिः ।
 समासव्यासयुक्तानि तत्त्वतस्तानि बोधत ॥ ११
 संमोहो ज्ञानमत्यागः कर्मणामविनिर्णयः ।
 स्वप्नः स्तंभो भयं लोभः शोकः सुकृतदूषणम् ॥ १२
 अस्मृतिश्चाविपाकश्च नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
 निर्विशेषत्वमन्धत्वं जघन्यगुणवृत्तिता ॥ १३
 अकृते कृतमानित्वमज्ञाने ज्ञानमानिता ।
 अमैत्री विकृतो भावो ह्यश्रद्धा मूढभावना ॥ १४
 अनार्जवमसंज्ञत्वं कर्म पापमचेतना ।
 गुरुत्वं सन्नभावत्वमवशित्वमवाग्गतिः ॥ १५
 सर्व एते गुणा वृत्तास्तामसाः संप्रकीर्तिताः ।
 ये चान्ये विहिता भावा लोकेऽस्मिन्भावसंज्ञिताः ॥
 तत्रतत्र नियम्यन्ते सर्वे ते तामसा गुणाः ।
 परिवादकथा नित्यं देवब्राह्मणवैरिता ॥ १७
 अत्यागश्चातिमानश्च मोहो मनुस्तथाऽक्षमा ।
 मत्सरश्चैव भूतेषु तामसं वृत्तमिष्यते ॥ १८
 वृथारंभा हि ये केचिद्वृथा दानानि यानि च ।
 वृथाभक्षणमित्येतत्तामसं वृत्तमिष्यते ॥ १९
 अतिवादोऽतितीक्षा च मात्सर्यमभिमानिता ।
 अश्रद्धानता चैव तामसं वृत्तमिष्यते ॥ २०
 एवंविधाश्च ये केचिल्लोकेऽस्मिन्पापकर्मिणः ।
 मनुष्या भिन्नमर्यादास्ते सर्वे तामसाः स्मृताः ॥ २१
 तेषां योनीः प्रवक्ष्यामि नियताः पापकर्मिणाम् ।
 अवाङ्मिरयभावा ये तिर्यङ्मिरयगामिनः ॥ २२

स्थावराणि च भूतानि पशवो वाहनानि च ।
 क्रव्यादा दंशकाश्च कृमिकीटविहंगमाः ॥ २३
 अज्जाता जन्तवश्चैव सर्वे चापि चतुष्पदाः ।
 उन्मत्ता बधिरा मूका ये चान्ये पापरोगिणः ॥ २४
 मग्नास्तमसि दुर्वृत्ताः स्वकर्मकृतलक्षणाः ।
 अवाक्स्त्रोतस इत्येते मग्नास्तमसि तामसाः ॥ २५
 तेषामुत्कर्षमुद्रेकं वक्ष्याम्यहमतः परम् ।
 यथा ते सुकृतां लोकाँल्लभन्ते पुण्यकर्मिणः ॥ २६
 अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धा ये च कर्मसु ।
 स्वकर्मनिरतानां च ब्राह्मणानां शुभैषिणाम् ॥ २७
 संस्कारेणोर्ध्वमायान्ति यतमानाः सलोकताम् ।
 स्वर्गे गच्छन्ति देवानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ २८
 अन्यथा प्रतिपन्नास्ते विवृद्धाः स्वेषु कर्मसु ।
 पुनरावृत्तिधर्माणस्ते भवन्तीह मानुषाः ॥ २९
 पापयोनिं समापन्नाश्चण्डाला मूकचूचुकाः ।
 वर्णान्पर्यायशश्चापि प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् ॥ ३०
 शूद्रयोनिमतिक्रम्य ये चान्ये तामसा गुणाः ।
 स्त्रोतोमध्ये समागम्य वर्तन्ते तामसे गुणे ॥ ३१
 अभिष्वङ्गस्तु कामेषु महामोह इति स्मृतः ।
 ऋषयो मुनयो देवा मुह्यन्त्यत्र सुखेप्सवः ॥ ३२
 तमोमोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञितः ।
 मरणं त्वन्धतामिस्रस्तामिस्रः क्रोध उच्यते ॥ ३३
 वर्णतो गुणतश्चैव योनितश्चैव तत्त्वतः ।
 सर्वमेतत्तमो विप्राः कीर्तितं वो यथाविधि ॥ ३४
 को न्वेतद्बुध्यते साधु को न्वेतत्साधु पश्यति ।
 अतत्त्वे तत्त्वदर्शी यस्तमसस्तच्च लक्षणम् ॥ ३५
 तमोगुणा बहुविधाः प्रकीर्तिता
 यथावदुक्तं च तमः परावरम् ।
 नरो हि यो वेद गुणानिमान्सदा
 स तामसैः सर्वगुणैः प्रमुच्यते ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

ब्रह्मणा महर्षीन्प्रति रजोगुणकार्यनिरूपणम् ॥ १ ॥

ब्रह्मोवाच ।

रजोऽहं वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तमाः ।
 निबोधत महाभागा गुणवृत्तं च राजसम् ॥ १
 संतापो रूपमायासः सुखदुःखे हिमातपौ ।
 ऐश्वर्यं विग्रहः सिद्धिर्हेतुवादोऽरतिः क्षमा ॥ २
 बलं शौर्यं मदो रोषो व्यायामकलहावपि ।
 ईर्ष्यंसा पैशुनं युद्धं ममत्वं परिपालनम् ॥ ३
 वधवन्धपरिकेशाः क्रयो विक्रय एव च ।
 निकृन्त च्छिन्धि भिन्धीति परवर्मावकर्तनम् ॥ ४
 उग्रं दारुणमाक्रोशः परवित्तानुरागिता ।
 लोकचिन्ताऽनुचिन्ता च मत्सरः परिभाषणम् ५
 वृथाशास्त्रं मृषावादो विकल्पपरिभाषणम् ।
 निन्दा स्तुतिः प्रशंसा च प्रतापः परिधर्षणम् ॥ ६
 परिचर्या च शुश्रूषा सेवा तृष्णा व्यपाश्रयः ।
 व्यूहो नयः प्रमादश्च परिवादः परिग्रहः ॥ ७
 संस्कारा ये च लोकेषु प्रवर्तन्ते पृथक्पृथक् ।
 नृषु नारीषु भूतेषु द्रव्येषु शरणेषु च ॥ ८
 संतापोऽप्रत्ययश्चैव व्रतानि नियमाश्च ये ।
 प्रधानमाशीर्युक्तं च सततं मे भवत्विति ॥ ९
 स्वाहाकारो नमस्कारः स्वधाकारो वपदक्रिया ।

याजनाध्यापने चोभे यजनाध्ययने अपि ॥ १०
 दानं प्रतिग्रहश्चैव प्रायश्चित्तानि मङ्गलम् ।
 इदं मे स्यादिदं मे स्यात्स्नेहो गुणसमुद्भवः ॥ ११
 अभिद्रोहस्तथा माया निकृतिर्मान एव च ।
 स्तैन्यं हिंसा जुगुप्सा च परितापः प्रजागरः ॥ १२
 दंभो दर्पोऽथ रागश्च भक्तिः प्रीतिः प्रमोदनम् ।
 द्यूतं च जनवादश्च संबन्धाः स्त्रीकृताश्च ये ॥ १३
 नृत्यवादित्रगीतानां प्रसंगा ये च केचन ।
 सर्व एते गुणा विप्रा राजसाः संप्रकीर्तिताः ॥ १४
 भूतभव्यभविष्याणां भावानां भुवि भावनाः ।
 त्रिवर्गनिरता नित्यं धर्मोऽर्थः काम इत्यपि ॥ १५
 कामवृत्ताः प्रमोदन्ते सर्वकामसमृद्धिभिः ।
 अर्वाक्स्त्रोतस इत्येते मनुष्या रजसा वृताः ॥ १६
 अस्मिँलोके प्रमोदन्ते जायमानाः पुनःपुनः ।
 प्रेत्यभाविकमीहन्ते ऐहलौकिकमेव च ।
 ददति प्रतिगृह्णन्ति तर्पयन्त्यथ जुह्वति ॥ १७
 रजोगुणा वो बहुधानुकीर्तिता
 यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च ।
 नरोपि यो वेद गुणानिमान्सदा
 स राजसैः सर्वगुणैर्विमुच्यते ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

ब्रह्मणा महर्षीन्प्रति सत्त्वगुणकार्यनिरूपणम् ॥ १ ॥

ब्रह्मोवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि तृतीयं गुणमुत्तमम् ।
 सर्वभूतहितं लोके सतां धर्ममनिन्दितम् ॥ १

संघातो रूपमायास इति क. ट. थ. पाठः ॥ २ ॥ उग्रं
 निष्ठुरं दारुणं हिंस्रत्वम् ॥ ५ ॥ परिभाषणं धिक्कुल्य भाषणम्
 ॥ ६ ॥ व्यूहः व्यवहाररचनाकौशलम् ॥ ७ ॥ शरणेषु रक्षि-
 तृषु ॥ ८ ॥ अप्रत्ययः अविश्वासः ॥ ९ ॥ परितापः स्वजन-

आनन्दः प्रीतिरुद्रेकः प्राकाश्यं सुखमेव च ।
 अकार्पण्यमसंरंभः संतोषः श्रद्धाधानता ॥ २
 क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।

कैवल्यनिमित्तो दाहः । पाठान्तरे परिवादः सर्वनिन्दा ॥ १२ ॥
 प्रसङ्गा येन केनचिदिति क. थ. पाठः ॥ १४ ॥ अर्वाक्
 स्वर्गोदधः भूमेरुपरि स्रोतः प्रवाहो येषां ते तथा ॥ १६ ॥
 प्रेत्यभाविकं जन्मान्तरीयं कुशलम् ॥ १७ ॥ अष्टत्रिंशोऽध्यायः ३८

अक्रोधश्चानसूया च शौचं दाक्ष्यं पराक्रमः ॥ ३
 मुधाज्ञानं मुधावृत्तं मुधासेवा मुधाश्रमः ।
 एवं यो युक्तधर्मः स्यात्सोमुत्रात्यन्तमश्रुते ॥ ४
 निर्ममो निरहंकारो निराशीः सर्वतः समः ।
 अकामहत इत्येव सतां धर्मः सनातनः ॥ ५
 विश्रंभो ह्रीस्तितीक्षा च त्यागः शौचमतन्द्रिता ।
 आनृशंस्यमसंमोहो दया भूतेष्वपैशुनम् ॥ ६
 हर्षस्तुष्टिर्विस्मयश्च विनयः साधुवृत्तिता ।
 शान्तिकर्मविशुद्धिश्च भावशुद्धिर्विमोचनम् ॥ ७
 उपेक्षा ब्रह्मचर्यं च परित्यागश्च सर्वशः ।
 निर्ममत्वमनाशीष्टमपरिक्षतधर्मता ॥ ८
 मुधादानं मुधायज्ञो मुधाधीतं मुधाव्रतम् ।
 मुधाप्रतिग्रहश्चैव मुधाधर्मो मुधातपः ॥ ९
 एवं वृत्तास्तु ये केचिल्लोकेऽस्मिन्सत्त्वसंश्रयाः ।

ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थास्ते धीराः साधुदर्शिनः १०
 हित्वा सर्वाणि पापानि निःशोका ह्यजरामराः ।
 दिव्यं प्राप्य तु ते धीराः कुर्वते वै ततस्तनूः ११
 ईशित्वं च वशित्वं च लघुत्वं चाणुता तथा ।
 विकुर्वते महात्मानो देवास्त्रिदिवगा इव ॥ १२
 ऊर्ध्वस्रोतस इत्येते देवा वैकारिकाः स्मृताः ।
 विकुर्वन्तः प्रकृत्या वै दिवं प्राप्तास्ततस्ततः ॥ १३
 यद्यदिच्छन्ति तत्सर्वं भजन्ते विभजन्ति च ।
 इत्येतत्सात्त्विकं वृत्तं कथितं वो द्विजर्षभाः ।
 एतद्विज्ञाय लभते विधिवद्यद्यदिच्छति ॥ १४
 प्रकीर्तिताः सत्त्वगुणा विशेषतो
 यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च ।
 नरस्तु यो वेद गुणानिमान्सदा
 गुणान्स भुङ्क्ते न गुणैः स युज्यते ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

ब्रह्मणा महर्षीन्प्रति सत्त्वादिगुणत्रयनिरूपणम् ॥ १ ॥

ब्रह्मोवाच ।
 नैव शक्या गुणा वक्तुं पृथक्त्वेनैव सर्वशः ।
 अविच्छिन्नानि दृश्यन्ते रजः सत्त्वं तमस्तथा ॥ १
 अन्योन्यमनुरज्यन्ते ह्यन्योन्येनानुजीविनः ।
 अन्योन्यापाश्रयाः सर्वे तथाऽन्योन्यानुवर्तिनः ॥ २
 यावत्सत्त्वं रजस्तावद्वर्तते नात्र संशयः ।
 यावत्तमश्च सत्त्वं च रजस्तावदिहोच्यते ॥ ३
 संहत्य कुर्वते यात्रां सहिताः सङ्घचारिणः ।
 सङ्घातवृत्तयो ह्येते वर्तन्ते हेत्वहेतुभिः ॥ ४
 उद्रेकव्यतिरिक्तानां तेषामन्योन्यवर्तिनाम् ।
 वक्ष्यते तद्यथाऽन्यूनं व्यतिरिक्तं च सर्वशः ॥ ५
 व्यतिरिक्तं तमो यत्र तिर्यग्भावगतं भवेत् ।

अल्पं तत्र रजो ज्ञेयं सत्त्वमल्पतरं तथा ॥ ६
 उद्विक्तं च रजो यत्र मध्यस्रोतोगतं भवेत् ।
 अल्पं तत्र तमो ज्ञेयं सत्त्वमल्पतरं तथा ॥ ७
 उद्विक्तं च यदा सत्त्वमूर्ध्वस्रोतोगतं भवेत् ।
 अल्पं तत्र तमो ज्ञेयं रजश्चाल्पतरं तथा ॥ ८
 सत्त्वं वैकारिकी योनिरिन्द्रियाणां प्रकाशिका ।
 न हि सत्त्वात्परो भावः कश्चिदन्यो विधीयते ॥ ९
 ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
 जघन्यगुणसंयुक्ता यान्त्यधस्तामसा जनाः ॥ १०
 तमः शूद्रे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्तमम् ।
 इत्येवं त्रिषु वर्णेषु विवर्तन्ते गुणास्त्रयः ॥ ११
 दूरादपि हि दृश्यन्ते सहिताः सङ्घचारिणः ।

हर्षः पुत्रजन्मादिजं सुखम् । तुष्टिरलंबुद्धिः । शान्तिकर्मणि
 मुक्त्युपाये शुद्धिः आर्जवेन प्रवृत्तिः ॥ ७ ॥ उपेक्षा औदासी-
 न्यम् ॥ ८ ॥ एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

अविच्छिन्नानि अपृथग्भूतानि । इदं सालिकमिदं राजस-

मिदं तामसं कार्यमिति व्यपदेशस्तु तत्तद्गुणप्राधान्यामात्रादि-
 ल्यर्थः ॥ १ ॥ संहत्य मिश्रीभूय यात्रां व्यवहारं कुर्वते ।
 यतः संघचारिणः संहतस्वभावाश्चरन्ति ॥ ४ ॥ चत्वारिंशो-
 ऽध्यायः ॥ ४० ॥

तमः सत्त्वं रजश्चैव पृथक्त्वेनानुशुश्रुम ॥ १२
 दृष्ट्वा त्वादित्यमुद्यन्तं कुचोराणां भयं भवेत् ।
 अध्वगाः परितप्येयुरुष्णतो दुःखभागिनः ॥ १३
 आदित्यः सत्त्वमुद्दिष्टः कुचोरास्तु तथा तमः ।
 परितापोऽध्वगानां च रजसो गुण उच्यते ॥ १४
 प्राकाश्यं सत्त्वमादित्यः संतापो रजसो गुणः ।
 उपप्लवस्तु विज्ञेयस्तामसस्तस्य पर्वसु ॥ १५
 एवं ज्योतिषु सर्वेषु प्रवर्तन्ते गुणास्त्रयः ।
 पर्यायेण च वर्तन्ते तत्रतत्र तथातथा ॥ १६
 स्थावरेषु तु भावेषु तिर्यग्भावगतं तमः ।
 राजसास्तु विवर्तन्ते स्नेहभावस्तु सात्त्विकः ॥ १७
 अहस्त्रिधा तु विज्ञेयं त्रिधा रात्रिर्विधीयते ।
 मासार्धमासवर्षाणि ऋतवः सन्धयस्तथा ॥ १८
 त्रिधा दानानि दीयन्ते त्रिधा यज्ञः प्रवर्तते ।
 त्रिधा लोकास्त्रिधा देवास्त्रिधा विद्यास्त्रिधा गतिः ॥

भूतं भव्यं भविष्यं च धर्मोऽर्थः काम एव च ।
 प्राणापानाबुदानश्चाप्येत एव त्रयो गुणाः ॥ २०
 पर्यायेण प्रवर्तन्ते तत्रतत्र तथातथा ।
 यत्किंचिदिह लोकेऽस्मिन्सर्वमेते त्रयो गुणाः ॥ २१
 त्रयो गुणाः प्रवर्तन्ते ह्यव्यक्ता नित्यमेव तु ।
 सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणसर्गः सनातनः ॥ २२
 तमोऽव्यक्तं शिवं धाम रजो योनिः सनातनः ।
 प्रकृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवाप्ययौ ॥ २३
 अनुद्रिक्तमनूनं वाऽप्यकंपमचलं ध्रुवम् ।
 सदसच्चैव तत्सर्वमव्यक्तं त्रिगुणं स्मृतम् ।
 ज्ञेयानि नामधेयानि नरैरध्यात्मचिन्तकैः ॥ २४
 अव्यक्तनामानि गुणांश्च तत्त्वतो
 यो वेद सर्वाणि गतींश्च केवलाः ।
 विमुक्तदेहः प्रविभागतच्चवि-
 त्स मुच्यते सर्वगुणैर्निरामयः ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

ब्रह्मणा महर्षीन्प्रति महदहंकारतत्त्वनिरूपणम् ॥ १ ॥

ब्रह्मोवाच ।
 अव्यक्तात्पूर्वमुत्पन्नो महानात्मा महामतिः ।
 आदिर्गुणानां सर्वेषां प्रथमः सर्ग उच्यते ॥ १
 महानात्मा मतिर्विष्णुर्जिष्णुः शंभुश्च वीर्यवान् ।
 बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः २
 पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यते ।
 तं जानन्ब्राह्मणो विद्वान्प्रमोहं नाधिगच्छति ॥ ३
 सर्वतः पाणिपादं च सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
 सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वं व्याप्यावतिष्ठति ॥ ४
 महाप्रभावः पुरुषः सर्वस्य हृदि निष्ठितः ।
 अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ ५
 तत्र बुद्धिमतां लोके सद्भावनिरताश्च ये ।
 ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः ६
 ज्ञानवन्तश्च ये केचिदलुब्धा जितमन्यवः ।
 प्रसन्नमनसो धीरा निर्ममा निरहंक्रियाः ॥ ७

विमुक्ताः सर्व एवैते महत्त्वमुपयान्त्युत ।
 आत्मनो महतो वेद यः पुण्यां गतिमुत्तमाम् ॥ ८
 अहंकारात्प्रसूतानि महाभूतानि पञ्च वै ।
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ९
 तेषु भूतानि युज्यन्ते महाभूतेषु पञ्चसु ।
 ते शब्दस्पर्शरूपेषु रसगन्धक्रियासु च ॥ १०
 महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते ।
 सर्वप्राणभृतां धीरा महदुत्पद्यते भयम् ॥ ११
 स धीरः सर्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति ।
 विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयंभूर्भवति प्रभुः ॥ १२
 एवं हि यो वेद गुहाशयं प्रभुं
 परं पुराणं पुरुषं विश्वरूपम् ।
 हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं
 स बुद्धिमान्बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

य उत्पन्नो महान्पूर्वमहंकारः स उच्यते ।
 अहमित्येव संभूतो द्वितीयः सर्ग उच्यते ॥ १४
 अहंकारश्च भूतादिर्वैकारिक इति स्मृतः ।
 तेजसश्चेतना धातुः प्रजासर्गः प्रजापतिः ॥ १५
 देवानां प्रभवो देवो मनसश्च त्रिलोककृत् ।
 अहमित्येव तत्सर्वमभिमानः स उच्यते ॥ १६

अध्यात्मज्ञानवृत्तानां मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 स्वाध्यायक्रतुसिद्धानामेष लोकः सनातनः ॥ १७
 अहंकारेणाहरतो गुणानिमा-
 न्भूतादिरेवं सृजते स भूतकृत् ।
 वैकारिकः सर्वमिदं विचेष्टते
 स्वतेजसा रञ्जयते जगत्तथा ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

ब्रह्मणा महर्षीन्प्रत्यहंकारतत्त्वाद्भूतादिसृष्टिप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

ब्रह्मोवाच ।
 अहंकारात्प्रसूतानि महाभूतानि पञ्च वै ।
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ १
 तेषु भूतानि मुह्यन्ति महाभूतेषु पञ्चसु ।
 शब्दस्पर्शरूपेषु रसगन्धक्रियासु च ॥ २
 महाभूतविकारान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते ।
 सर्वप्राणभृतां धीरा महदुत्पद्यते भयम् ॥ ३
 यद्यस्माज्जायते भूतं तत्र तत्प्रविलीयते ।
 लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥ ४
 ततः प्रलीने सर्वस्मिन्भूते स्थावरजङ्गमे ।
 स्मृतिमन्तस्तदा धीरा न लीयन्ते कदाचन ॥ ५
 शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
 क्रियाः करणयुक्ताः स्युरनित्या मोहसंज्ञिताः ॥ ६
 लोभप्रजनसंभूता निर्विशेषा ह्यकिंचनाः ।
 मांसशोणितसङ्घाता अन्योन्यस्योपजीविनः ॥ ७
 बहिरात्मान इत्येते दीनाः कृपणजीविनः ।
 प्राणापानाबुदानश्च समानो व्यान एव च ॥ ८
 अन्तरात्मनि चाप्येते नियताः पञ्च वायवः ।
 बाह्यनोबुद्धिरित्येभिः सार्धमष्टात्मकं जगत् ॥ ९
 त्वग्प्राणश्रोत्रचक्षूंषि रसना वाक् संयताः ।
 विशुद्धं च मनो यस्य बुद्धिश्चाव्यभिचारिणी ॥ १०
 अष्टौ यस्याग्रयो ह्येते दहन्तेऽहंक्रियाः सदा ।
 स तद्ब्रह्म शुभं याति तस्माद्भूयो न विद्यते ॥ ११

एकादश च यान्याहुरिन्द्रियाणि विशेषतः ।
 अहंकारात्प्रसूतानि तानि वक्ष्यामि नामतः ॥ १२
 श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
 पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाग्दशमी भवेत् ॥ १३
 इन्द्रियग्राम इत्येष मन एकादशं भवेत् ।
 एतं ग्रामं जयेत्पूर्वं ततो ब्रह्म प्रकाशते ॥ १४
 बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चाहुः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
 श्रोत्रादीन्यपि पञ्चाहुर्बुद्धियुक्तानि तत्त्वतः ॥ १५
 अविशेषाणि चान्यानि कर्मयुक्तानि यानि तु ।
 उभयत्र मनो ज्ञेयं बुद्धिस्तु द्वादशी भवेत् ॥ १६
 इत्युक्तानीन्द्रियाण्येतान्येकादश यथाक्रमम् ।
 मन्यन्ते कृतमित्येवं विदित्वा तानि पण्डिताः ॥ १७
 'त्रीणि स्थानानि भूतानां चतुर्थं नोपपद्यते ।'
 स्थलमापस्तथाऽऽकाशं जन्म चापि चतुर्विधम् ॥ १८
 अण्डजोद्भिज्जसंस्वेदजरायुजमथापि च ।
 चतुर्धा जन्म इत्येतद्भूतग्रामस्य लक्ष्यते ॥ १९
 अपराण्यथ भूतानि खेचराणि तथैव च ।
 अण्डजानि विजानीयात्सर्वान्धैव सरीसृपान् ॥ २०
 स्वेदजाः कृमयः प्रोक्ता जन्तवश्च यथाक्रमम् ।
 जन्मद्वितीयमित्येतज्जघन्यतरमुच्यते ॥ २१
 भित्त्वा तु पृथिवीं यानि जायन्ते कालपर्ययात् ।
 उद्भिज्जानि च तान्याहुर्भूतानि द्विजसत्तमाः ॥ २२
 द्विपादबहुपादानि तिर्यग्गतिमतीनि च ।

लोकप्रजनसंयुक्ता इति क. ट. पाठः ॥ ७ ॥ अन्तरात्मान
 आश्व. ७

इत्युक्ता इति क. पाठः ॥ ९ ॥

जरायुजानि भूतानि विकृतान्यपि सत्तमाः॥२३
 द्विविधा खलु विज्ञेया ब्रह्मयोनिः सनातना ।
 तपः कर्म च यत्पुण्यमित्येष विदुषां नयः ॥२४
 विविधं कर्म विज्ञेयमिज्या दानं च तन्मखे ।
 वेदस्याध्ययनं पुण्यमिति वृद्धानुशासनम् ॥ २५
 एतद्यो वेत्ति विधिवत्स मुक्तः स्याद्विजर्षभाः ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्य इति चैव निबोधत ॥ २६
 'अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविधमिन्द्रियम्॥'२७
 आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते ।
 अधिभूतं तथा शब्दो दिशश्चात्राधिदैवतम् ॥२८
 द्वितीयं मारुतं भूतं त्वगध्यात्मं च विश्रुतम् ।
 स्पष्टव्यमधिभूतं तु विद्युत्तत्राधिदैवतम् ॥ २९
 तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममिष्यते ।
 अधिभूतं ततो रूपं सूर्यस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३०
 चतुर्थमापो विज्ञेयं जिह्वा चाध्यात्ममिष्यते ।
 अधिभूतं रसश्चात्र सोमस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३१
 पृथिवी पञ्चमं भूतं घ्राणश्चाध्यात्ममुच्यते ।
 अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३२
 एषु पञ्चसु भूतेषु चतुष्टयविधिः स्मृतः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं त्रिविधमिन्द्रियम् ॥३३
 पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।
 अधिभूतं तु गन्तव्यं विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३४
 अवागगतिरपानश्च पायुरध्यात्ममिष्यते ।
 अधिभूतं विसर्गश्च मित्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३५
 प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्ममुच्यते ।
 अधिभूतं तथा शुक्रं दैवतं च प्रजापतिः ॥ ३६
 हस्तावध्यात्ममित्याहुर्ध्यात्मविदुषो जनाः ।
 अधिभूतं च कर्माणि शक्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३७
 वैश्वदेवी मनःपूर्वा वागध्यात्ममिहोच्यते ।
 वक्तव्यमधिभूतं च वह्निस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३८
 अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूतात्मचारकम् ।
 अधिभूतं च संकल्पश्चन्द्रमाश्चाधिदैवतम् ॥ ३९
 अहंकारस्तथाऽध्यात्मं सर्वसंसारकारणम् ।

अभिमानोऽधिभूतं च रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ ४०
 अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः षडिन्द्रियविचारिणी ।
 अधिभूतं तु विज्ञेयमहस्तत्राधिदैवतम् ॥ ४१
 यथावदध्यात्मविधिरेष वः कीर्तितो मया ।
 ज्ञानमस्य हि धर्मज्ञाः प्राप्तं ज्ञानवतामिह ॥ ४२
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पञ्च च ।
 सर्वाण्येतानि संधाय मनसा संप्रधारयेत् ॥ ४३
 क्षीणे मनसि सर्वस्मिन् जन्मसुखमिष्यते ।
 ज्ञानसंपन्नसत्त्वानां तत्सुखं विदुषां मतम् ॥ ४४
 अतः परं प्रवक्ष्यामि सूक्ष्मभावकरीं शिवाम् ।
 निवृत्तिं सर्वभूतेषु मृदुना दारुणेन वा ॥ ४५
 गुणागुणमनासङ्गमेकचर्यमनन्तरम् ।
 एतद्ब्राह्मणजं वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ४६
 विद्वान्कूर्म इवाङ्गानि कामान्संहत्य सर्वशः ।
 विरजाः सर्वतो मुक्तो यो नरः स सुखी सदा ४७
 कामानात्मनि संयम्य क्षीणतृष्णः समाहितः ।
 सर्वभूतसुहृन्मैत्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ४८
 इन्द्रियाणां निरोधेन सर्वेषां विषयैषिणाम् ।
 मुनेर्जनपदत्यागादध्यात्माग्निः समिध्यते ॥ ४९
 यथाऽग्निरिन्धनैरिद्धो महाज्योतिः प्रकाशते ।
 तथेन्द्रियनिरोधेन महानात्मा प्रकाशते ॥ ५०
 यदा पश्यति भूतानि प्रसन्नात्माऽत्मनो हृदि ।
 स्वयंज्योतिस्तदा सूक्ष्मात्सूक्ष्मं प्रामोत्यनुत्तमम् ५१
 अग्नी रूपं रसं स्रोतो वायुः स्पर्शनमेव च ।
 मही गन्धधरा घ्राणमाकाशः श्रवणं तथा ।
 'दृश्यमादित्यमेवाहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥' ५२
 रोगशोकसमाविष्टं पञ्चस्रोतःसमावृतम् ।
 पञ्चभूतसमायुक्तं नवद्वारं द्विदैवतम् ॥ ५३
 रजस्वलमथादृश्यं त्रिगुणं सप्तधातुकम् ।
 संसर्गाभिरतं मूढं शरीरमिति धारणा ॥ ५४
 दुश्चरं जीवलोकेऽस्मिन्सत्त्वं प्रति समाश्रितम् ।
 एतदेव हि लोकेऽस्मिन्कालचक्रं प्रवर्तते ॥ ५५
 एतन्महार्णवं घोरमगाधं मोहसंज्ञितम् ।
 विसृजन्संक्षिपेच्चैव मोहयन्स्वापयज्जगत् ॥ ५६

कामं क्रोधं भयं लोभमभिद्रोहमथानृतम् ।
 इन्द्रियाणां निरोधेन सतस्त्यजति दुस्त्यजान् ५७
 यस्यैते निर्जिता लोके त्रिगुणाः पञ्चधातवः ।
 व्योम्नि तस्य परं स्थानमानन्तमथ लक्ष्यते ॥ ५८
 पञ्चेन्द्रियमहाकूलां मनःस्रोतोभयावहाम् ।
 नदीं मोहद्वां तीर्त्वा कामक्रोधाबुधौ जयेत् ५९
 स सर्वदोषनिर्मुक्तस्ततः पश्यति तत्परम् ।
 मनो मनसि सन्धाय पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ ६०
 सर्ववित्सर्वभूतेषु द्रक्ष्यत्यात्मानमात्मनि ।

एकधा बहुधा चैव विकुर्वाणस्ततस्ततः ॥ ६१
 ध्रुवं पश्यति रूपाणि दीपादीपशतं यथा ।
 स वै विष्णुश्च मित्रश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ६२
 स हि धाता विधाता च स प्रभुः सर्वतोमुखः ।
 हृदयं सर्वभूतानां महानात्मा प्रकाशते ॥ ६३
 तं विप्रसङ्गाश्च सुरासुराश्च
 यक्षाः पिशाचाः पितरो वयांसि ।
 रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे
 महर्षयश्चैव सदा स्तुवन्ति ॥ ६४

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

ब्रह्मणा महर्षीन्प्रति मनुष्येषु क्षत्रियाणां रजोगुणकार्यबलप्रधानतया तेषां सत्त्वप्रधानब्राह्मणरक्षणस्य कर्तव्यत्वकथनप्रस-
 ज्जेन तत्तज्जातिश्रेष्ठवस्तुकथनम् ॥ १ ॥ तथाऽहिंसादिधर्मादिप्रतिपादनम् ॥ २ ॥

ब्रह्मोवाच ।

मनुष्याणां तु राजन्यः क्षत्रियो मध्यमो गुणः ।
 कुञ्जरो बाहनानां च सिंहश्चारण्यवासिनाम् ॥ १
 अविः पशूनां सर्वेषामहिस्तु विलवासिनाम् ।
 गवां गोवृषभश्चैव स्त्रीणां पुरुष एव च ॥ २
 न्यग्रोधो जंबुवृक्षश्च पिप्पलः शालमलिस्तथा ।
 शिंशपा मेपशृङ्गश्च तथा कीचकवेणवः ॥ ३
 एते द्रुमाणां राजानो गणानां मरुतस्तथा ।
 हिमवान्पारियात्रश्च सद्यो विन्ध्यस्त्रिकूटवान् ॥ ४
 श्वेतो नीलश्च भासश्च राष्ट्रवांश्चैव पर्वतः ।
 भृशस्कन्धो महेन्द्रश्च माल्यवान्पर्वतस्तथा ॥ ५
 एते पर्वतराजानो गणानां मरुतस्तथा ।
 सूर्यो ग्रहाणामधिपो नक्षत्राणां च चन्द्रमाः ॥ ६
 यमः पितृणामधिपः सरितामथ सागरः ।
 अंभसां वरुणो राजा मरुतामिन्द्र उच्यते ॥ ७
 अर्कोऽधिपतिरुष्णानां ज्योतिषामिन्दुरुच्यते ।

पितरश्च सिद्धा इति क. पाठः ॥ ६४ ॥ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः
 ॥ ४२ ॥

आखुश्च विलवासिनामिति क. थ. पाठः ॥ २ ॥ राजा-
 सत्त्वानां मित्र उच्यत इति क. ट. थ. ॥ ७ ॥ उष्णानां देवा-

अग्निर्भूतपतिर्नित्यं ब्राह्मणानां बृहस्पतिः ॥ ८
 ओषधीनां पतिः सोमो विष्णुर्वलवतां वरः ।
 त्वष्टाऽधिराजो रूपाणां पशूनामीश्वरः शिवः ॥ ९
 दक्षिणानां तथा यज्ञो वेदानामृच एव च ।
 दिशामुदीची विप्राणां सोमो राजा प्रतापवान् १०
 कुबेरः सर्वरत्नानां देवतानां पुरंदरः ।
 एष भूताधिपः सर्गः प्रजानां च प्रजापतिः ॥ ११
 सर्वेषामेव भूतानामहं ब्रह्ममयो महान् ।
 भूतं परतरं मत्तो विष्णोर्वाऽपि न विद्यते ॥ १२
 राजाधिराजः सर्वेषां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् ।
 ईश्वरं तं विजानीमः स विभुः स प्रजापतिः ॥ १३
 नरकिन्नरयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 देवदानवनागानां सर्वेषामीश्वरो हि सः ॥ १४
 भगदेवानुयातानां सर्वासां वामलोचना ।
 माहेश्वरी महादेवी प्रोच्यते पार्वती हि सा ॥ १५
 उमां देवीं विजानीध्वं नारीणामुत्तमां शुभाम् ।

नामिन्द्र उच्यत इति क. ट. थ. पाठः ॥ ८ ॥ भगदेवाः
 कामुकास्तैरनुयातानामनुसृतानां स्त्रीणां सर्वासां मध्ये माहे-
 श्वरी वामलोचनेति संबन्धः । भद्रादेवामिजातानां सर्वेषां वारि-
 जेक्षणेति क. ट. पाठः ॥ १५ ॥

रतीनां वसुमत्यस्तु स्त्रीणामप्सरसस्तथा ॥ १६
 धर्मकामाश्च राजानो ब्राह्मणा धर्मसेतवः ।
 तस्माद्राजा द्विजातीनां प्रयतेतेह रक्षणे ॥ १७
 राज्ञां हि विषये येषामवसीदन्ति साधवः ।
 हीनास्ते स्वगुणैः सर्वैः प्रेत्यावाङ्मार्गगामिनः ॥ १८
 राज्ञां हि विषये येषां साधवः परिरक्षिताः ।
 तेऽस्मिँल्लोके प्रमोदन्ते प्रेत्य चानन्दमेव च ॥ १९
 प्राप्नुवन्ति महात्मान इति विचित्रं द्विजर्षभाः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नियतं धर्मलक्षणम् ॥ २०
 अहिंसालक्षणो धर्मो हिंसा चाधर्मलक्षणा ।
 प्रकाशलक्षणा देवा मनुष्याः कर्मलक्षणाः ॥ २१
 शब्दलक्षणमाकाशं वायुस्तु स्पर्शलक्षणः ।
 ज्योतिषां लक्षणं रूपमापश्च रसलक्षणाः ॥ २२
 धारिणी सर्वभूतानां पृथिवी गन्धलक्षणा ।
 स्वरव्यञ्जनसंस्कारा भारती शब्दलक्षणा ॥ २३
 मनसो लक्षणं चिन्ता तथोक्ता बुद्धिरन्वयात् ।
 मनसा चिन्तितानर्थान्बुद्ध्या चेह व्यवस्यति ॥ २४
 बुद्धिर्हि व्यवसायेन लक्ष्यते नात्र संशयः ।
 लक्षणं मनसो ध्यानमव्यक्तं साधुलक्षणम् ॥ २५
 प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् ।
 तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् ॥ २६
 संन्यासी ज्ञानसंयुक्तः प्राप्नोति परमां गतिम् ।
 अतीतो द्वन्द्वमभ्येति तमोमृत्युजरातिगः ॥ २७
 धर्मलक्षणसंयुक्तमुक्तं वो विधिवन्मया ।
 गुणानां ग्रहणं सम्यग्वक्ष्याम्यहमतः परम् ॥ २८
 पार्थिवो यस्तु गन्धो वै घ्राणेन हि स गृह्यते ।
 प्राणस्यश्च तथा वायुर्गन्धज्ञाने विधीयते ॥ २९

अपां धातू रसो नित्यं जिह्वया स तु गृह्यते ।
 जिह्वास्थश्च तथा सोमो रसज्ञाने विधीयते ॥ ३०
 तेजसस्तु गुणो रूपं चक्षुषा तच्च गृह्यते ।
 चक्षुःस्थश्च तथादित्यो रूपज्ञाने विधीयते ॥ ३१
 वायव्यस्तु सदा स्पर्शस्त्वचा प्रज्ञायते च सः ।
 त्वक्स्थश्चैव सदा वायुः स्पर्शने स विधीयते ॥ ३२
 आकाशस्य गुणो घोषः श्रोत्रेण च स गृह्यते ।
 श्रोत्रस्थाश्च दिशः सर्वाः शब्दज्ञाने प्रकीर्तिताः ॥ ३३
 मनसश्च गुणश्चिन्ता प्रज्ञया स तु गृह्यते ।
 हृदिस्थश्चेतनो धातुर्मनोज्ञाने विधीयते ॥ ३४
 बुद्धिरध्यवसायेन ध्यानेन च महान्स्थथा ।
 निश्चित्य ग्रहणाच्चैव मव्यक्तं नात्र संशयः ॥ ३५
 अलिङ्गग्रहणो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ।
 तस्मादलिङ्गः क्षेत्रज्ञः केवलं ज्ञानलक्षणः ॥ ३६
 अव्यक्तं क्षेत्रमुद्दिष्टं गुणानां प्रभवाप्ययम् ।
 सदा पश्याम्यहं लीनं विजानामि शृणोमि च ॥ ३७
 पुरुषस्तद्विजानीते तस्मात्क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
 गुणवृत्तं तथा कृत्स्नं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ॥ ३८
 आदिमध्यावसानं तत्सृज्यमानमचेतनम् ।
 न गुणा विदुरात्मानं सृज्यमानाः पुनःपुनः ॥ ३९
 न सत्यं वेद वै कश्चित्क्षेत्रज्ञस्त्वेव विन्दति ।
 गुणानां गुणभूतानां यत्परं परतो महत् ॥ ४०
 तस्माद्गुणांश्च तत्त्वं च परित्यज्येह तत्त्ववित् ।
 क्षीणदोषो गुणान्निहत्वा क्षेत्रज्ञं प्रविशत्यथ ॥ ४१
 निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।
 अचलश्चानिकेतश्च क्षेत्रज्ञः स परो विधिः ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

ब्रह्मणा महर्षिर्नम्रति स्वस्वजातिषु श्रेष्ठवस्तुप्रतिपादनपूर्वकं ज्ञानस्याविनाशित्वकथनेन तस्यैव श्रेयःसाधनत्वोक्तिः ॥ १ ॥

ब्रह्मोवाच ।

यदादिमध्यपर्यन्तं ग्रहणोपायमेव च ।

रतीनां प्रीतिषुखानाम् । वसुमत्यः धनवत्यः । धनलाभगर्वितं यत्प्रीतिषुखं तदेव महदित्यर्थः ॥ १६ ॥ वर्णकामाश्च राजान

नामलक्षणसंयुक्तं सर्वं वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ १

अहः पूर्वं ततो रात्रिर्मासाः शुक्लादयः स्मृताः ।

इति क. ट. थ. पाठः ॥ १७ ॥ लक्षणं महतो ध्यानमिति क. पाठः ॥ २५ ॥ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

श्रवणादीनि ऋक्षाणि ऋतवः शिशिरादयः ॥ २
 भूमिरादिस्तु गन्धानां रसानामाप एव च ।
 रूपाणामादिरग्निस्तु स्पर्शादिर्वायुरुच्यते ॥ ३
 शब्दस्यादिस्तथाऽऽकाशमेष भूतकृतो गुणः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि भूतानामादिमुत्तमम् ॥ ४
 आदित्यो ज्योतिषामादिरग्निर्भूतादिरुच्यते ।
 सावित्री सर्वविद्यानां देवतानां प्रजापतिः ॥ ५
 ओंकारः सर्ववेदानां वचसां प्राण एव च ।
 यदस्मिन्नित्यतं लोके सर्वं सावित्रमुच्यते ॥ ६
 गायत्री च्छन्दसामादिः प्रजानां सर्ग उच्यते ।
 गावश्चतुष्पदामादिर्मनुष्याणां द्विजातयः ॥ ७
 श्येनः पतत्रिणामादिर्यज्ञानां हुतमुत्तमम् ।
 प्रसर्पिणां तु सर्वेषां ज्येष्ठः सर्पो द्विजोत्तमाः ॥ ८
 कृतमादिर्युगानां च सर्वेषां नात्र संशयः ।
 हिरण्यं सर्वरत्नानामोषधीनां यवास्तथा ॥ ९
 सर्वेषां भक्ष्यभोज्यानामन्नं परममुच्यते ।
 द्रवाणां चैव सर्वेषां पेयानामाप उत्तमाः ॥ १०
 स्थावराणां तु भूतानां सर्वेषामविशेषतः ।
 ब्रह्मक्षेत्रं सदा पुण्यं पुक्षः प्रवरजः स्मृतः ॥ ११
 अहं प्रजापतीनां च सर्वेषां नात्र संशयः ।
 मम विष्णुरचिन्त्यात्मा स्वयंभूरिति संस्मृतः ॥ १२

पर्वतानां महामेरुः सर्वेषामग्रजः स्मृतः ।
 दिशां च प्रदिशां चोर्ध्वं दिक्पूर्वा प्रथमा तथा ॥ १३
 तथा त्रिपथगा गङ्गा नदीनामग्रजा स्मृता ।
 तथा सरोदपानानां सर्वेषां सागरोऽग्रजः ॥ १४
 देवदानवभूतानां पिशाचोरगरक्षसाम् ।
 नरकिन्नरयक्षाणां सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १५
 आदिविश्वस्य जगतो विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् ।
 ततः परतरं यस्मात्रैलोक्ये नेह विद्यते ॥ १६
 आश्रमाणां च सर्वेषां गार्हस्थ्यं नात्र संशयः ।
 लोकानामादिरव्यक्तं सर्वस्यान्तस्तदेव च ॥ १७
 अहान्यस्तमयान्तानि उदयान्ता च शर्वरी ।
 सुखस्यान्तं सदा दुःखं दुःखस्यान्तं सदा सुखम् ॥
 सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
 संयोगाश्च वियोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥ १९
 सर्वं कृतं विनाशान्तं जातस्य मरणं ध्रुवम् ।
 अशाश्वतं हि लोकेऽस्मिन्सदा स्थावरजङ्गमम् ॥ २०
 इष्टं दत्तं तपोऽधीतं व्रतानि नियमाश्च ये ।
 सर्वमेतद्विनाशान्तं ज्ञानस्यान्तो न विद्यते ॥ २१
 तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः ।
 निर्भमो निरहंकारो मुच्यते सर्वपाप्मभिः ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

ब्रह्मणा महर्षीन्प्रति शरीरस्य कालचक्रवत्सर्वनाशकत्वोक्तिपूर्वकं गृहस्थधर्मानुष्ठानस्य श्रेयःसाधनत्वोक्तिः ॥ १ ॥

ब्रह्मोवाच ।
 बुद्धिसारं मनस्तम्भमिन्द्रियग्रामबन्धनम् ।
 महाभूतारविष्कम्भं निमेषपरिवेष्टनम् ॥ १
 जराशोकसमाविष्टं व्याधिव्यसनसंचरम् ।
 देशकालविचारीदं श्रमव्यायामनिःस्वनम् ॥ २

अहोरात्रपरिक्षेपं शीतोष्णपरिमण्डलम् ।
 सुखदुःखान्तसंश्लेषं क्षुत्पिपासावकीलकम् ॥ ३
 छायातपविलेखं च निमेषोन्मेषविह्वलम् ।
 शोकमोहजराकीर्णं वर्तमानमचेतनम् ॥ ४
 मासार्धमासगुणितं विषमं लोकसंचरम् ।

श्रविष्ठादीनि सर्वाणीति क. ट. थ. पाठः ॥ २ ॥ रूपाणां
 ज्योतिरादित्य इति झ. पाठः ॥ ३ ॥ हुतं अग्नौ ब्राह्मणे वा
 देवतोद्देशेन दत्तम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मवृक्षः सदा पुण्यः इति क. थ.
 पाठः ॥ ११ ॥ सरोदपानानां सरसां कूपादीनां च । संधि-

रार्षः । तथाचाश्वो वाहनानां सर्वेषां सागरोग्रज इति क. पाठः
 ॥ १४ ॥ ईश्वरः रुद्रः ॥ १५ ॥ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः
 ॥ ४४ ॥

इन्द्रियग्रामवर्धनमिति क. ट. थ. पाठः ॥ १ ॥

तमोनिचयपङ्कं च रजोवेगप्रवर्तकम् ॥	५	पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्धधानो यजेदिह ॥ १६
सत्त्वालङ्कारदीप्तं च गुणसंघातमण्डलम् ।		देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्मसु ।
विरतिग्रहणाभीकं शोकसंहारवर्तनम् ॥	६	इज्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥ १७
क्रियाकारणसंयुक्तं रागविस्तारमायतम् ।		न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
लोभेप्सापरिविक्षोभं विविक्तज्ञानसंभवम् ॥	७	न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥ १८
भयमोहपरीवारं भूतसंमोहकारकम् ।		नित्यं यज्ञोपवीती स्याच्छुक्लवासाः शुचिव्रतः ।
आनन्दप्रीतिचारं च कामक्रोधपरिग्रहम् ॥	८	नियतो यमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् १९
महदादिविशेषान्तमव्यक्तं प्रभावाप्ययम् ।		जितशिश्नोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः ।
मनोजवनमश्रान्तं कालचक्रं प्रवर्तते ॥	९	वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ॥ २०
एतद्वन्द्वसमायुक्तं कालचक्रमचेतनम् ।		‘त्रीणि धारयते नित्यं कमण्डलुमतन्द्रितः ।
विमृजेत्संक्षिपेच्चापि बोधयेत्स्वापयेज्जगत् ॥ १०		एकमाचमनार्थाय एकं वै पादधावनम् ।
कालचक्रप्रवृत्तिं च निवृत्तिं चैव तत्त्वतः ।		एकं शौचविधानार्थमित्येतन्नित्यं तथा ॥’ २१
यस्तु वेद नरो नित्यं न स भूतेषु मुह्यति ॥ ११		अधीत्याध्यापनं कुर्यात्तथा यजनयाजने ।
विमुक्तः सर्वसंकेशैः सर्वद्वन्द्वान्तिगो मुनिः ।		दानं प्रतिग्रहं वाऽपि षड्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥ २२
विमुक्तः सर्वपापेभ्यः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १२		त्रीणि कर्माणि जानीत ब्राह्मणानां तु जीविकाः ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।		याजनाध्यापने चोभे शुद्धाच्चापि प्रतिग्रहः ॥ २३
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥		अथ शेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्माणि यानि तु ।
यः कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नाश्रमः परिकीर्तितः ।		दानमध्ययनं यज्ञो धर्मयुक्तानि तानि तु ॥ २४
तस्यान्तगमनं श्रेयः कीर्तिरेषा सनातनी ॥ १४		तेष्वप्रमादं कुर्वीत त्रिषु कर्मसु धर्मवित् ।
संस्कारैः संस्कृतः पूर्वं यथावच्चरितव्रतः ।		दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्वभूतसमो मुनिः ॥ २५
जातौ गुणविशिष्टायां समावर्तेत वेदवित् ॥ १५		सर्वमेतद्यथाशक्ति विप्रो निर्वर्तयञ्छुचिः ।
खदारनिरतो नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।		एवं युक्तो जयेत्स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

ब्रह्मणा महर्षीन्प्रति ब्रह्मचारिवनस्थधर्मनिरूपणपूर्वकं तदनुष्ठानस्य श्रेयःसाधनत्वोक्तिः ॥ १ ॥

ब्रह्मोवाच ।		हविष्यभैक्ष्यभुक् चापि स्थानासनविहारवान् ॥ ३
एवमेतेन मार्गेण पूर्वोक्तेन यथाविधि ।		द्विकालमग्निं जुह्वानः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
अधीतवान्यथाशक्ति तथैव ब्रह्मचर्यवान् ॥ १		धारयीत सदा दण्डं बैल्वं पालाशमेव वा ॥ ४
स्वधर्मनिरतो विद्वान्सर्वेन्द्रिययतो मुनिः ।		क्षौमं कार्पासिकं वाऽपि मृगाजिनमथापि वा ।
गुरोः प्रियहिते युक्तः सत्यधर्मपरः शुचिः ॥ २		सर्वं काषायरक्तं वा वासो वाऽपि द्विजस्य ह ॥ ५
गुरुणा समनुज्ञातो भुञ्जीतान्नमकुत्सयन् ।		मेखला च भवेन्मौञ्जी जटी नित्योदकस्तथा ।

अनन्तप्रतिसारं चेति ट. पाठः ॥ ८ ॥ मोहयेत्सामरं जगदिति

क. ट. थ. पाठः ॥ १० ॥ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

यज्ञोपवीती स्वाध्यायी अलुप्तनियतव्रतः ॥ ६
 पूताभिश्च तथैवाद्भिः सदा दैवततर्पणम् ।
 भावेन नियतः कुर्वन्ब्रह्मचारी प्रशस्यते ॥ ७
 एवं युक्तो जयेत्स्वर्गमूर्ध्वरेताः समाहितः ।
 न संसरति जातीषु परमं स्थानमाश्रितः ॥ ८
 संस्कृतः सर्वसंस्कारैस्तथैव ब्रह्मचर्यवान् ।
 ग्रामान्निष्क्रम्य चारण्ये मुनिः प्रव्रजितो वसेत् ९
 चर्मवल्कलसंवासी सायं प्रातरुपस्पृशेत् ।
 अरण्यगोचरो नित्यं न ग्रामं प्रविशेत्पुनः ॥ १०
 अर्चयन्नतिथीन्काले दद्याच्चापि प्रतिश्रयम् ।
 फलपत्रावरैर्मूलैः श्यामाकेन च वर्तयन् ॥ ११
 स नित्यमुदकं वायुं सर्वं वानेयमाश्रयेत् ।
 प्राश्नीयादानुपूर्व्येण यथादीक्षमतन्द्रितः ॥ १२
 समूलफलशाकाद्यैरर्चयेदतिथिमागतम् ।
 यद्भक्षः स्यात्ततो दद्याद्भिक्षां नित्यमतन्द्रितः ॥ १३
 देवतातिथिपूर्वं च सदा प्राश्नीत वाग्यतः ।
 अस्कन्दितमनाश्चैव लघ्वाशी देवताश्रयः ॥ १४
 दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः केशाञ्जमश्रु च धारयन् ।
 जुहन्स्वाध्यायशीलश्च सत्यधर्मपरायणः ॥ १५
 न्यस्तदेहः सदा दक्षो वननित्यः समाहितः ।
 एवं युक्तो जयेत्स्वर्गं वानप्रस्थो जितेन्द्रियः ॥ १६
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथवा पुनः ।
 य इच्छेन्मोक्षमास्थानमुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत् ॥ १७
 अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् ।
 सर्वभूतहितो मैत्रः सर्वेन्द्रिययतो मुनिः ॥ १८
 अयाचितमसंकृप्तमुपपन्नं यदृच्छया ।
 कृत्वा प्राह्णे चरेद्भैक्ष्यं विधूमे भुक्तवज्जने ॥ १९
 वृत्ते शरावसंपाते भैक्ष्यं लिप्सेत मोक्षवित् ।
 लाभेन च न हृष्येत नालाभे विमना भवेत् ।
 न चातिभिक्षां भिक्षेत केवलं प्राणयात्रिकः २०
 यात्रार्थी कालमाकाङ्क्षंश्चरेद्भैक्ष्यं समाहितः ।
 लाभं साधारणं नेच्छेन्न भुञ्जीताभिपूजितः ॥ २१

अभिपूजितलाभाद्वि विजुगुप्सेत भिक्षुकः ।
 भुक्तान्यन्नानि तिक्तानि कपायकटुकानि च २२
 नास्वादयीत भुञ्जानो रसांश्च मधुरांस्तथा ।
 यात्रामात्रं च भुञ्जीत केवलं प्राणधारणम् ॥ २३
 असंरोधेन भूतानां वृत्तिं लिप्सेत मोक्षवित् ।
 न चान्यमन्नं लिप्सेत भिक्षमाणः कथंचन ॥ २४
 न सन्निकाशयेद्धर्मं विविक्ते चारजाश्चरेत् ।
 शून्यागारमण्यं वा वृक्षमूलं नदीं तथा ॥ २५
 प्रतिश्रयार्थं सेवेत पार्वतीं वा पुनर्गुहाम् ।
 ग्रामैकरात्रिको ग्रीष्मे वर्षास्त्रेकत्र वा वसेत् ॥ २६
 अध्वा सूर्येण निर्दिष्टः कीटवच्च चरेन्महीम् ।
 दयार्थं चैव भूतानां समीक्ष्य पृथिवीं चरेत् ॥ २७
 संचयांश्च न कुर्वीत स्नेहवासं च वर्जयेत् ।
 पूताभिरद्भिर्नित्यं वै कार्यं कुर्वीत मोक्षवित् ॥ २८
 उपस्पृशेदुद्धृताभिरद्भिश्च पुरुषः सदा ।
 अहिंसा ब्रह्मचर्यं च सत्यमार्जवमेव च ॥ २९
 अक्रोधश्चानसूया च दमो नित्यमपैशुनम् ।
 अष्टस्वतेषु युक्तः स्याद्रतेषु नियतेन्द्रियः ॥ ३०
 अपापमशठं वृत्तमजिह्वं नित्यमाचरेत् ।
 जोषयेत सदा भोज्यं ग्रासमागतमस्पृहः ॥ ३१
 यात्रामात्रं च भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकम् ।
 धर्मलब्धमथाश्नीयान्न काममनुवर्तयेत् ॥ ३२
 ग्रासादाच्छादनादन्यन्नं गृह्णीयात्कथंचन ।
 यावदाहारयेत्तावत्प्रतिगृह्णीत नाधिकम् ॥ ३३
 परेभ्यो न प्रतिग्राह्यं न च देयं कदाचन ।
 दैन्यभावाच्च भूतानां संविभज्य सदा बुधः ॥ ३४
 नाददीत परस्वानि न गृह्णीयान्न याचयेत् ।
 न किञ्चिद्विषयं भुक्त्वा स्पृहयेत्तस्य वै पुनः ॥ ३५
 मृदमापस्तथाऽन्नानि पत्रपुष्पफलानि च ।
 असंवृतानि गृह्णीयात्प्रवृत्तानि च कार्यवान् ॥ ३६
 न शिल्पजीविकां जीवेद्विरन्नं नोत कामयेत् ।
 न द्वेष्टा नोपदेष्टा च भवेच्च निरुपस्कृतः ॥ ३७

जयेन्नो कान्वानप्रस्थो जितेन्द्रिय इति श्र. पाठः ॥ ८ ॥ सायं
 प्रातरपः स्पृशेदिति क. पाठः ॥ १० ॥ न किञ्चिद्वैषयेभ्यः कृत्वा

तस्मै नो गृह्येत्युनरिति क. पाठः । स्पृहयेदितरस्य वै इति
 ट. थ. पाठः ॥ ३५ ॥ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

श्रद्धापूतानि भुञ्जीत निमित्तानि च वर्जयेत् ।
 मुधावृत्तिसक्तश्च सर्वभूतैरसंधितः ॥ ३८
 आशीर्षुक्तानि सर्वाणि हिंसायुक्तानि यानि च ।
 लोकसंग्रहधर्मं च नैव कुर्यान्न कारयेत् ॥ ३९
 सर्वभावानतिक्रम्य लघुमात्रः परिव्रजेत् ।
 समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ ४०
 परं नोद्वेजयेत्कंचिन्न च कस्यचिदुद्विजेत् ।
 विश्वास्यः सर्वभूतानामभ्यो मोक्षविदुच्यते ॥ ४१
 अनागतं च न ध्यायेन्नातीतमनुचिन्तयेत् ।
 वर्तमानमुपेक्षेत कालाकाङ्क्षी समाहितः ॥ ४२
 न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेत्कचित् ।
 न प्रत्यक्षं परोक्षं वा किञ्चिदुष्टं समाचरेत् ॥ ४३
 इन्द्रियाण्युपसंहृत्य कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
 शीणेन्द्रियमनोबुद्धिर्निरीहः सर्वतत्त्ववित् ॥ ४४
 निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वाहाकार एव च ।
 निर्ममो निरहंकारो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५
 निराशीर्निर्गुणः शान्तो निरासक्तो निराश्रयः ।
 आत्मसङ्गी च तत्त्वज्ञो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ४६
 अपादपाणिपृष्ठं तदशिरस्कमनूदरम् ।
 अभिन्नगुणकर्माणं केवलं विमलं स्थिरम् ॥ ४७
 अगन्धमरसस्पर्शमरूपाशब्दमेव च ।

अनुगम्यमनासक्तममांसमपि चैव यत् ॥ ४८
 निश्चिन्तमव्ययं दिव्यं गृहस्थमपि सर्वदा ।
 सर्वभूतस्थमात्मानं ये पश्यन्ति न ते मृताः ॥ ४९
 न तत्र क्रमते बुद्धिर्नेन्द्रियाणि न देवताः ।
 वेदा यज्ञाश्च लोकाश्च न तपो न व्रतानि च ॥ ५०
 यत्र ज्ञानवतां प्राप्तिरलिङ्गग्रहणा स्मृता ।
 तस्मादलिङ्गधर्मज्ञो धर्मतत्त्वमुपाचरेत् ॥ ५१
 गूढधर्माश्रितो विद्वान्विज्ञानचरितं चरेत् ।
 अमूढो मूढरूपेण चेरद्धर्ममदूषयन् ॥ ५२
 यथैनमवमन्येरन्परे सततमेव हि ।
 तथावृत्तश्चरेच्छान्तः सतां धर्मानकुत्सयन् ॥ ५३
 य एवं वृत्तसंपन्नः स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पश्य च ॥ ५४
 मनो बुद्धिरहंकारमव्यक्तं पुरुषं तथा ।
 एतत्सर्वं प्रसङ्गाय यथावत्तत्त्वनिश्चयात् ॥ ५५
 ततः स्वर्गमवाप्नोति विमुक्तः सर्वबन्धनैः ।
 एतावदन्तवेलायां परिसङ्गाय तत्त्ववित् ॥ ५६
 ध्यायेदेकान्तमास्थाय मुच्यतेऽथ निराश्रयः ।
 निर्मुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो वायुराकाशगो यथा ॥ ५७
 क्षीणकोशो निरातङ्कस्तथेदं प्राप्नुयात्परम् ॥ ५८

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि षट्त्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

ब्रह्मणा महर्षीन्प्रति संन्यासज्ञानतपसां परमपुरुषार्थसाधनत्वोक्तिः ॥ १ ॥

ब्रह्मोवाच ।
 संन्यासं तप इत्याहुर्दृष्ट्वा निश्चितवादिनः ।
 ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ज्ञानं ब्रह्म परं विदुः ॥ १
 अतिदूरात्मकं ब्रह्म वेदविद्याव्यपाश्रयम् ।
 निर्द्वन्द्वं निर्गुणं नित्यमचिन्त्यगुणमुत्तमम् ॥ २
 ज्ञानेन तपसा चैव धीराः पश्यन्ति तत्परम् ।
 निर्णिक्तमनसः पूता व्युत्क्रान्तरजसोऽमलाः ॥ ३
 तपसा क्षेममध्वानं गच्छन्ति परमेश्वरम् ।
 संन्यासनिरता नित्यं ये च ब्रह्मविदो जनाः ॥ ४

तपः प्रदीप इत्याहुराचारो धर्मसाधकः ।
 ज्ञानं वै परमं विद्यात्संन्यासं तप उत्तमम् ॥ ५
 यस्तु वेद निराबाधं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयात् ।
 सर्वभूतस्थमात्मानं स सर्वविदिहोच्यते ॥ ६
 यो विद्वान्सहवासं च विवासं चैव पश्यति ।
 तथैवैकत्वनानात्वे स दुःखात्प्रतिमुच्यते ॥ ७
 यो न कामयते किञ्चिन्न किञ्चिदवमन्यते ।
 इह लोकस्थ एवैष ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ८
 प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतविधानवित् ।

निर्ममो निरहंकारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९
 निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।
 निर्गुणं नित्यमद्वन्द्वं प्रशमेनैव गच्छति ॥ १०
 हित्वा गुणमयं सर्वं कर्म जन्तुः शुभाशुभम् ।
 उभे सत्यानृते हित्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥ ११
 अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ।
 महाहंकारविटप इन्द्रियान्तरकोटरः ॥ १२
 महाभूतविशाखश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।
 सदापत्रः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः ॥ १३
 आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः ।

एनं छित्त्वा च भित्त्वा च तत्त्वज्ञानासिना बुधः ॥ १४
 हित्वा सङ्गमयान्पाशान्मृत्युजन्मजरोदयान् ।
 निर्ममो निरहङ्कारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ १५
 द्वाविमौ पक्षिणौ नित्यौ संक्षेपौ चाप्यचेतनौ ।
 एताभ्यां तु परो योऽन्यश्चेतनावान्स उच्यते ॥ १६
 अचेतनः सत्वसङ्ख्याविमुक्तः
 सत्त्वात्परं चेतयतेऽन्तरात्मा ।
 स क्षेत्रवित्सर्वसङ्ख्यातबुद्धि-
 गुणातिगो मुच्यते सर्वपापैः ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

ब्रह्मणा महर्षीन्प्रति योगिनां चातुर्विध्यादिकथनपूर्वकं सुसुक्ष्मवेदनानार्थकथनम् ॥ १ ॥

ब्रह्मोवाच ।
 केचिद्ब्रह्ममयं वृक्षं केचिद्ब्रह्ममयं वनम् ।
 केचित्परममव्यक्तं केचित्परमनामयम् ।
 मन्यन्ते सर्वमप्येतदव्यक्तप्रभवमव्ययम् ॥ १
 उच्छ्वासमात्रमपि चेद्योऽन्तकाले समो भवेत् ।
 आत्मानमुपसङ्गम्य सोमृतत्वाय कल्पते ॥ २
 निमेषमात्रमपि चेतसंम्यात्मानमात्मनि ।
 गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषां प्राप्तिमव्ययाम् ॥ ३
 प्राणायामैरथ प्राणान्संयम्य स पुनःपुनः ।
 दशद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशत्समन्ततः ॥ ४
 एवं पूर्वं प्रसन्नात्मा लभते यद्यदिच्छति ।
 अव्यक्तात्सत्त्वमुद्रिक्तममृतत्वाय कल्पते ॥ ५
 सत्त्वात्परतरं नान्यत्प्रशंसन्तीह तद्विदः ।
 अनुमानाद्विजानीमः पुरुषं सत्त्वसंश्रयम् ।
 न शक्यमन्यथा गन्तुं पुरुषं द्विजसत्तमाः ॥ ६

क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
 ज्ञानं त्यागोऽथ संन्यासः सात्त्विकं वृत्तमिष्यते ॥ ७
 एतेनैवानुमानेन मन्यन्ते वै मनीषिणः ।
 सत्त्वं च पुरुषश्चैव तत्र नास्ति विचारणा ॥ ८
 आहुरेके च विद्वांसो ये ज्ञाने सुप्रतिष्ठिताः ।
 क्षेत्रज्ञसत्त्वयोरैक्यमित्येतन्नोपपद्यते ॥ ९
 पृथग्भूतस्तथा नित्यमित्येतदविचारितम् ।
 पृथग्भावश्च विज्ञेयः सहजश्चापि तत्त्वतः ॥ १०
 तथैवैकत्वनानात्वमिष्यते विदुषां नयः ।
 मशकोदुंबरे चैक्यं पृथक्त्वमपि दृश्यते ॥ ११
 मत्स्यो यथाऽन्यः स्यादप्सु संप्रयोगस्तथा तयोः ।
 संबन्धस्तोयविन्दूनां पर्णैः कोकनदस्य च ॥ १२
 गुरुत्वाच्च ।
 इत्युक्तवन्तस्ते विप्रास्तदा लोकपितामहम् ।
 पुनः संशयमापन्नाः पप्रच्छुर्मुनिसत्तमाः ॥ १३

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

हित्वा चामरतां प्राप्य जह्याथो मृत्युजन्मनीति क. ठ. थ.
 पाठः ॥ १५ ॥ पक्षिणौ जीवेश्वरौ ॥ १६ ॥ अचेतनस्तत्त्व-
 संघातयुक्तस्तत्त्वात्परं चेतयतेऽन्तरात्मा । स क्षेत्रज्ञस्तत्त्वसं-
 घातबुद्धिगुणातिगो मुच्यते मृत्युपाशादिति क. थ. पाठः
 आश्व. ८

॥ १७ ॥ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥
 भोक्तुः कालेन वै भवेदिति ट. पाठः ॥ २ ॥ उक्तं विद्यते
 येषु ते उक्तवन्तः उक्तमर्थं सम्यगवधृतवन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥
 अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

महर्षिर्भिक्षाणं प्रति धर्मविषये नानाविधवादिविप्रतिपत्तिप्रदर्शनपूर्वकं तत्प्रयुक्तस्वीयसंशयनिवर्तनप्रार्थना ॥ १ ॥

ऋषय ऊचुः ।

को वा स्विदिह धर्माणामनुष्ठेयतमो मतः ।
व्याहतामिव पश्यामो धर्मस्य विविधां गतिम् ॥ १
ऊर्ध्वं देहाद्वदन्त्येके नैतदस्तीति चापरे ।
केचित्संशयितं सर्वं निःसंशयमथापरे ॥ २
अनित्यं नित्यमित्येके नास्त्यस्तीत्यपि चापरे ।
त्रिधेत्येके द्विधेत्येके व्याकीर्णमिति चापरे ॥ ३
मन्यन्ते ब्राह्मणा एव ब्रह्मज्ञास्तत्त्वदर्शिनः ।
एकमेके पृथक्कान्ये बहुत्वमिति चापरे ॥ ४
देशकालावुभौ केचिन्नैतदस्तीति चापरे ।
जटाजिनधराश्चान्ये मुण्डाः केचिदसंवृताः ॥ ५
अस्नानं केचिदिच्छन्ति स्नानमप्यपरे जनाः ।
मन्यन्ते ब्राह्मणा देवा ब्रह्मज्ञास्तत्त्वदर्शिनः ॥ ६
आहारं केचिदिच्छन्ति केचिच्चानशने रताः ।
कर्म केचित्प्रशंसन्ति प्रशान्तिं चापरे जनाः ॥ ७
केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद्भोगान्पृथग्विधान् ।
धनानि केचिदिच्छन्ति निर्धनत्वमथापरे ।
उपास्य साधनं त्वेके नैतदस्तीति चापरे ॥ ८

अहिंसानिरताश्चान्ये केचिद्विसापरायणाः ।
पुण्येन यशसा चान्ये नैतदस्तीति चापरे ॥ ९
सद्भावनिरताश्चान्ये केचित्संशयिते स्थिताः ।
दुःखादन्ये सुखादन्ये ध्यानमित्यपरे जनाः ॥ १०
यज्ञ इत्यपरे विप्राः प्रदानमिति चापरे ।
तपस्त्वन्ये प्रशंसन्ति स्वाध्यायमपरे जनाः ॥ ११
ज्ञानं संन्यासमित्येके स्वभावं भूतचिन्तकाः ।
सर्वमेके प्रशंसन्ति न सर्वमिति चापरे ॥ १२
एवं व्युत्थापिते धर्मे बहुधा विप्रबोधिते ।
निश्चयं नाधिगच्छामः श्रेयः किमिति सत्तम ॥ १३
इदं श्रेय इदं श्रेय इत्येवं व्युत्थितो जनः ।
यो हि यस्मिन्नतो धर्मे स तं पूजयते सदा ॥ १४
तेन नोऽविहिता ब्रह्मा मनश्च बहुलीकृतम् ।
एतदाख्यातमिच्छामः श्रेयः किमिति सत्तम ॥ १५
अतः परं तु यदुद्धं तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
सत्त्वक्षेत्रज्ञयोश्चापि संबन्धः केन हेतुर्ना ॥ १६
एवमुक्तः स तैर्विप्रैर्भगवाँल्लोकभावनः ।
तेभ्यः शशंस धर्मात्मा याथातथ्येन बुद्धिमान् ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

न कर्मणेति कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्युभयविधश्रुतिदर्शान्मुखा-
महे इति भावः ॥ १ ॥ ऊर्ध्वं देहात् देहनाशादूर्ध्वमपि
आत्मास्तीत्येके वदन्तीति संबन्धः । नैतदिति लोकायताः ।
सर्वं संशयितमिति स्याद्वादिनः सप्तमञ्जीनयज्ञाः । निःसंशय-
मिति प्रातिस्निकं सर्वं तैर्थिकाः ॥ २ ॥ अनित्यं सर्वं सृष्टि-
प्रलययुक्तमिति तार्किकादयः । नित्यं प्रवाहनित्यमिति मीमां-
सकाः । नास्तीति शून्यवादिनः । अस्ति परंतु क्षणिकमिति
सौगताः ॥ ३ ॥ अस्नानं नैष्ठिकब्रह्मचर्यम् । स्नानं गार्हस्थ्यम्
॥ ६ ॥ साधनं ध्यानादिकमुपास्य कृत्वापि नैतदस्तीति पश्चा-
त्सर्वमपवदन्ति ॥ ८ ॥ पुण्येन पुण्यार्थमेव यतेतेत्यन्ये ।

एतत्पुण्यं नास्तेवेत्यन्ये लोकायताः ॥ ९ ॥ संशयिते कृत-
मस्ति नवेति संदिग्धे पथि । दुःखात् दुःखनिवृत्त्यर्थं सुखा-
त्सुखप्राप्त्यर्थं ध्यानं कर्तव्यम् । निष्काममेवेत्यपरे ॥ १० ॥
सत्यमेके प्रशंसन्ति असत्यमिति चापरे इति थ. पाठः ॥ ११ ॥
ज्ञानं संन्यासं संन्यासैकप्राप्यम् । भूतचिन्तकाः वस्तुतत्त्व-
विचारकाः । स्वभावं साधनपौष्कल्यम् । साधनपौष्कल्यस्वा-
भाव्यादेव ज्ञानमुत्पद्यते आश्रमान्तरेपि न संन्यासमात्रेणेत्याहुः
॥ १२ ॥ अविहिता अशिक्षिता । आख्यातं त्वयेति शेषः
॥ १५ ॥ एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

ब्रह्मणा महर्षीन्प्रति धर्मप्रदर्शनपूर्वकं तदनुष्ठानसहकृतज्ञानस्यैव दृष्टान्तप्रदर्शनेन परमपुरुषार्थसाधनत्वोक्तिः ॥ १ ॥
तथा क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंबन्धकथनम् ॥ २ ॥ तथा पृथिव्यादिभूतगुणादिप्रतिपादनम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

हन्त वः संप्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छथ सत्तमाः ।
गुरुणा शिष्यमासाद्य यदुक्तं तन्निबोधत ॥ १
समस्तमिह तच्छ्रुत्वा सम्यगेवावधार्यताम् ।
अहिंसा सर्वभूतानामेतत्कृत्यतमं मतम् ॥ २
एतत्पदमनुद्दिष्टं वरिष्ठं धर्मलक्षणम् ।
ज्ञानं निःश्रेय इत्याहुर्दृष्ट्वा निश्चितदर्शिनः ।
तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ ३
हिंसापराश्च ये केचिद्ये च नास्तिकवृत्तयः ।
लोभमोहसमायुक्तास्ते वै निरयगामिनः ॥ ४
आशीर्युक्तानि कर्माणि कुर्वते ये त्वतन्द्रिताः ।
तेऽस्मिन्लोके प्रमोदन्ते जायमानाः पुनः पुनः ५
कुर्वते ये तु कर्माणि श्रद्धाना विपश्चितः ।
अनाशीर्योगसंयुक्तास्ते धीराः साधुदर्शिनः ॥ ६
अतः परं प्रवक्ष्यामि सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्यथा ।
संयोगो विप्रयोगश्च तन्निबोधत सत्तमाः ॥ ७
विषयो विषयित्वं च संबन्धोऽयमिहोच्यते ।
विषयी पुरुषो नित्यं सत्त्वं च विषयः स्मृतः ॥ ८
व्याख्यातं पूर्वकल्पेन मशकोदुंबरं यथा ।
भुज्यमानं न जानीते नित्यं सत्त्वमचेतनम् ।
यस्त्वेवं तं विजानीते यो भुङ्क्ते यश्च भुज्यते ॥ ९
अनित्यं द्वन्द्वसंयुक्तं सत्त्वमाहुर्मनीषिणः ।
निर्द्वन्द्वो निष्कलो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ॥
समः संज्ञानुगश्चैव स सर्वत्र व्यवस्थितः ।
न सज्जते सदा सत्त्वमापः पुष्करपर्णवत् ॥ ११
सर्वैरपि गुणैर्विद्वान्व्यतिषक्तो न लिप्यते ।
जलविन्दुर्यथा लोलः पद्मिनीपत्रसंस्थितः ॥ १२
एवमेवाप्यसंयुक्तः पुरुषः स्थान्न संशयः ।
द्रव्यमात्रमभूत्सत्त्वं पुरुषस्येति निश्चयः ॥ १३
यथा द्रव्यं च कर्ता च संयोगोऽप्यनयोस्तथा ।
यथा प्रदीपमादाय कश्चित्तमसि गच्छति ।

तथा सत्त्वप्रदीपेन गच्छन्ति परमर्षयः ॥ १४
यावद्द्रव्यं गुणस्तावत्प्रदीपः संप्रकाशते ।
क्षीणे द्रव्ये गुणे ज्योतिरन्तर्धानाय गच्छति ॥ १५
व्यक्तः सत्त्वगुणस्त्वेवं पुरुषो द्रव्यमुच्यते ।
एतद्विप्रा विजानीत हन्त भूयो ब्रवीमि वः ॥ १६
सहस्रेणापि दुर्मेधा न बुद्धिमधिगच्छति ।
चतुर्थेनाप्यथांशेन बुद्धिमान्सुखमेधते ॥ १७
एवं धर्मस्य विज्ञेयं संसाधनमुपायतः ।
उपायज्ञो हि मेधावी सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ १८
यथाऽध्वानमपाथेयः प्रपन्नो मनुजः कश्चित् ।
क्लेशेन याति महता विनश्यत्यन्तराऽपि च ॥ १९
तथा कर्मसु विज्ञेयं फलं भवति वा न वा ।
पुरुषस्यात्मनिःश्रेयः शुभाशुभनिर्दर्शनम् ॥ २०
यथा च दीर्घमध्वानं पश्यामेव प्रपद्यते ।
अदृष्टपूर्वं सहसा तत्त्वदर्शनवर्जितः ॥ २१
तमेव च यथाऽध्वानं रथेनेहाशुगामिना ।
गच्छत्यश्वप्रयुक्तेन तथा बुद्धिमतां गतिः ॥ २२
ऊर्ध्वं पर्वतमारुह्य नान्ववेक्षेत भूतलम् ।
रथेन रथिनं पश्येत्किञ्चिदयमानमचेतनम् ॥ २३
यावद्रथपथस्तावद्रथेन स तु गच्छति ।
क्षीणे रथपदे विद्वान्रथमुत्सृज्य गच्छति ॥ २४
एवं गच्छति मेधावी तत्त्वयोगविधानवित् ।
परिज्ञाय गुणज्ञश्च उत्तरादुत्तरोत्तरम् ॥ २५
यथाऽर्णवं महाघोरमप्लवः संप्रगाहते ।
बाहुभ्यामेव संमोहाद्वधं बाञ्छत्यसंशयम् ॥ २६
नावा चापि यथा प्राज्ञो विभागज्ञः स्वरित्रया ।
अश्रान्तः सलिलं गाहेच्छीघ्रं संतरते हृदम् ॥ २७
तीर्णो गच्छेत्परं पारं नावमुत्सृज्य निर्ममः ।
व्याख्यातं पूर्वकल्पेन यथा रथपदातिनोः ॥ २८
स्नेहात्संमोहमापन्नो नावि दाशो यथा तथा ।
ममत्वेनाभिभूतः संस्तत्रैव परिवर्तते ॥ २९

नावं न शक्यमारुह्य स्थले विपरिवर्तितुम् ।
 तथैव रथमारुह्य नाप्सु चर्या विधीयते ॥ ३०
 एवं कर्म कृतं वित्त विषयस्थं पृथक्पृथक् ।
 यथा कर्म कृतं लोके तथा तदुपपद्यते ॥ ३१
 यन्नैव गन्धि नो रसं न रूपस्पर्शशब्दवत् ।
 मन्यते न मनो बुद्ध्या तत्प्रधानं प्रचक्षते ॥ ३२
 तत्र प्रधानमव्यक्तमव्यक्तस्य गुणो महान् ।
 महत्प्रधानभूतस्य गुणोऽहंकार एव च ॥ ३३
 अहंकारात्तु संभूतो महाभूतकृतो गुणः ।
 पृथक्त्वेन हि भूतानां विषया वै गुणाः स्मृताः ॥ ३४
 बीजधर्मं यथाऽव्यक्तं तथैव प्रसवात्मकम् ।
 बीजधर्मा महानात्मा प्रसवश्चेति नः श्रुतम् ॥ ३५
 बीजधर्मात्साहंकारात्प्रसवश्च पुनः पुनः ।
 बीजप्रसवधर्माणि महाभूतानि पञ्च वै ॥ ३६
 बीजधर्मिण इत्याहुः प्रसवं च प्रकुर्वते ।
 विशेषाः पञ्चभूतानां तेषां वित्त विशेषणम् ॥ ३७
 तत्रैकगुणमाकाशं द्विगुणो वायुरुच्यते ।
 त्रिगुणं ज्योतिरित्याहुरापश्चापि चतुर्गुणाः ॥ ३८
 पृथ्वी पञ्चगुणा ज्ञेया चरस्थावरसंकुला ।
 सर्वभूतकरी देवी शुभाशुभनिदर्शिनी ॥ ३९
 शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
 एते पञ्चगुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः ॥ ४०
 पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः ।
 तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून्गुणान् ॥ ४१
 इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा ।
 निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च ॥ ४२
 एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत ।

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं द्रवश्चापां गुणाः स्मृताः ॥
 रसज्ञानं तु वक्ष्यामि रसस्तु बहुधा स्मृतः ।
 मधुरोऽम्लः कटुस्तिक्तः कषायो लवणस्तथा ॥ ४४
 एवं षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः ।
 शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ॥ ४५
 ज्योतिषश्च गुणो रूपं रूपं च बहुधा स्मृतम् ।
 शुक्लं कृष्णं तथा रक्तं नीलं पीतारुणं तथा ॥ ४६
 ह्रस्वं दीर्घं कृशं स्थूलं चतुरश्राणुवृत्तकम् ।
 एवं द्वादशविस्तारं तेजसो रूपमुच्यते ॥ ४७
 विज्ञेयं ब्राह्मणैर्वैद्वैर्धर्मज्ञैः सत्यवादिभिः ।
 शब्दस्पर्शौ च विज्ञेयौ द्विगुणो वायुरुच्यते ॥ ४८
 वायोश्चापि गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः ।
 उष्णः शीतः सुखो दुःखः स्निग्धो विशद एव च ॥
 कठिनश्चिकणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो दारुणो मृदुः ।
 एवं द्वादशविस्तारो वायव्यो गुण उच्यते ॥ ५०
 विधिवद्ब्राह्मणैः सिद्धैर्मन्त्रज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५१
 तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव च स्मृतः ।
 तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून्गुणान् ॥ ५२
 षड्जर्षभः सगान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
 अतः परं तु विज्ञेयो निषादो धैवतस्तथा ।
 इष्टश्चानिष्टशब्दश्च संहतः प्रतिभानवान् ॥ ५३
 एवं बहुविधो ज्ञेयः शब्द आकाशसंभवः ।
 आकाशमुत्तमं भूतमहंकारस्ततः परः ॥ ५४
 अहंकारात्परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा ततः परः ।
 तस्मात्तु परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ॥ ५५
 परावरज्ञो भूतानां विधिज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
 सर्वभूतात्मभूतात्मा यं प्राप्यानन्त्यमश्नुते ॥ ५६

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

कृष्णेनार्जुनं प्रति मुक्तयुपायप्रतिपादकगुरुशिष्यसंवादानुवादसमापनपूर्वकं स्वस्य निजनगरजिगमिषानिवेदनम् ॥ १ ॥
 अर्जुनेन तं प्रति युधिष्ठिराभ्यनुज्ञानसंपादनपूर्वकगमनानुज्ञानम् ॥ २ ॥

ब्रह्मोवाच ।

भूतानामथ पञ्चानामथेषामीश्वरं मनः ।

नियमे च विसर्गे च भूतानां मन एव च ॥ १

अधिष्ठातृमनो नित्यं भूतानां महतां तथा ।

बुद्धिरैश्वर्यमाचष्टे क्षेत्रज्ञश्च स उच्यते ॥ २
 इन्द्रियाणि मनो युक्ते सदश्चानिव सारथिः ।
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः क्षेत्रज्ञे युज्यते सदा ॥ ३
 महदश्वसमायुक्तं बुद्धिसंयमनं रथम् ।
 समारुह्य स भूतात्मा समन्तात्परिधावति ॥ ४
 इन्द्रियग्रामसंयुक्तो मनःसारथिरेव च ।
 बुद्धिसंयमनो नित्यं महान्ब्रह्ममयो रथः ॥ ५
 एवं यो वेत्ति विद्वान्वै सदा ब्रह्ममयं रथम् ।
 स धीरः सर्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ६
 अव्यक्तादिविशेषान्तं सहस्रावरजङ्गमम् ।
 सूर्यचन्द्रप्रभालोकं ग्रहनक्षत्रमण्डितम् ॥ ७
 नदीपर्वतजालैश्च सर्वतः परिभूषितम् ।
 विविधाभिस्तथा चाद्भिः सततं समलंकृतम् ॥ ८
 अजितं सर्वभूतानां सर्वप्राणभृतां गतिः ।
 एतद्ब्रह्मवनं नित्यं तस्मिंश्चरति क्षेत्रवित् ॥ ९
 लोकेऽस्मिन्यानि सत्त्वानि त्रसानि स्थावराणि च ।
 तान्येवाग्रे प्रलीयन्ते पश्चाद्भूतकृता गुणाः ।
 गुणेभ्यः पञ्च भूतानि एष भूतसमुच्छ्रयः ॥ १०
 देवा मनुष्या गन्धर्वाः पिशाचासुरराक्षसाः ।
 सर्वे स्वभावतः सृष्टा न क्रियाभ्यो न कारणात् ॥ ११
 एते विश्वसृजो विप्रा जायन्तीह पुनः पुनः ।
 तेभ्यः प्रसृतास्तेष्वेव महाभूतेषु पञ्चसु ।
 प्रलीयन्ते यथाकालमूर्मयः सागरे यथा ॥ १२
 विश्वसृग्भ्यस्तु भूतेभ्यो महाभूतास्तु सर्वशः ।
 भूतेभ्यश्चापि पञ्चभ्यो मुक्तो गच्छेत्परां गतिम् ॥
 प्रजापतिरिदं सर्वं मनसैवासृजत्प्रभुः ।
 तथैव देवानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ १४
 तपसश्चानुपूर्व्येण फलमूलाशिनस्तथा ।
 त्रैलोक्यं तपसा सिद्धाः पश्यन्तीह समाहिताः ॥ १५
 औपधान्यगदादीनि नानाविद्याश्च सर्वशः ।
 तपसैव प्रसिद्ध्यन्ति तपोमूलं हि साधनम् ॥ १६
 यदुरापं दुराम्नायं दुराधर्षं दुरन्वयम् ।
 तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ १७

सुरापो ब्रह्महा स्तेनो भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
 तपसैव सुतप्तेन मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥ १८
 मनुष्याः पितरो देवाः पशवो मृगपक्षिणः ।
 यानि चान्यानि भूतानि चराणि स्थावराणि च ॥ १९
 तपःपरायणा नित्यं सिद्ध्यन्ते तपसा सदा ।
 तथैव तपसा देवा महाभागा दिवं गताः ॥ २०
 आशीर्युक्तानि कर्माणि कुर्वते ये त्वतन्द्रिताः ।
 अहंकारसमायुक्तास्ते सकाशे प्रजापतेः ॥ २१
 ध्यानयोगेन शुद्धेन निर्ममा निरहंकृताः ।
 आप्नुवन्ति महात्मानो महान्तं लोकमुत्तमम् ॥ २२
 ध्यानयोगमुपागम्य प्रसन्नमतयः सदा ।
 सुखोपचयमव्यक्तं प्रविशन्त्यात्मवित्तमाः ॥ २३
 ध्यानयोगादुपागम्य निर्ममा निरहंकृताः ।
 अव्यक्तं प्रविशन्तीह महतां लोकमुत्तमम् ॥ २४
 अव्यक्तादेव संभूताः समयज्ञा गताः पुनः ।
 तमोरजोभ्यां निर्मुक्ताः सत्त्वमास्थाय केवलम् ॥ २५
 निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वं त्यजति निष्कलः ।
 क्षेत्रज्ञ इति तं विद्याद्यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २६
 चित्तं चित्तादुपागम्य मुनिरासीत् संयतः ।
 यच्चित्तस्तन्मना भूत्वा ग्राह्यमेतत्सनातनम् ॥ २७
 अव्यक्तादिविशेषान्तमविद्यालक्षणं स्मृतम् ।
 निबोधत तथा ज्ञानं गुणैर्लक्षणमित्युत ॥ २८
 व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युरुयक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।
 ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ २९
 कर्म केचित्प्रशंसन्ति मन्दबुद्धितया नराः ।
 ये तु ब्रह्मा महात्मानो न प्रशंसन्ति कर्म ते ॥ ३०
 कर्मणा जायते जन्तुर्मूर्तिमान्पोडशात्मकः ।
 पुरुषं ग्रसते विद्या तद्ब्राह्मममृताशिनम् ॥ ३१
 तस्मात्कर्मसु निःश्लेहा ये केचित्पारदर्शिनः ।
 विद्यामयोऽयं पुरुषो न तु कर्ममयः स्मृतः ॥ ३२
 य एवममृतं नित्यमग्राह्यं शब्ददक्षरम् ।
 वश्यात्मानमसंश्लिष्टं यो वेद न मृतो भवेत् ॥ ३३
 अपूर्वमकृतं नित्यं य एनमविचारिणम् ।

य एवं विन्देदात्मानमग्राह्यममृताशनम् ।
 अग्राह्यो ह्यमृतो भवति स एभिः कारणैर्ध्रुवः ॥ ३४
 आयोज्य सर्वसंस्कारान्संयम्यात्मानमात्मनि ।
 स तद्ब्रह्म शुभं वेत्ति यस्माद्भूयो न विद्यते ॥ ३५
 प्रसादे चैव सत्वस्य प्रसादं समवाप्नुयात् ।
 लक्षणं हि प्रसादस्य यथा स्यात्स्वप्नदर्शनम् ॥ ३६
 गतिरेषा तु मुक्तानां ये ज्ञानपरिनिष्ठिताः ।
 प्रवृत्तयश्च याः सर्वाः पश्यन्ति परिणामजाः ॥ ३७
 एषा गतिर्विरक्तानामेष धर्मः सनातनः ।
 एषा ज्ञानवतां प्राप्तिरेतद्ब्रह्मनिन्दितम् ॥ ३८
 समेन सर्वभूतेषु निस्पृहेण निराशिषा ।
 शक्या गतिरियं गन्तुं सर्वत्र समदर्शिना ॥ ३९
 एतद्वः सर्वमाख्यातं मया विप्रर्षिसत्तमाः ।
 एवमाचरत क्षिप्रं ततः सिद्धिमवाप्स्यथ ॥ ४०
 गुरुवाच ।
 इत्युक्तास्ते तु मुनयो गुरुणा ब्रह्मणा तथा ।
 कृतवन्तो महात्मानस्ततो लोकमवाप्नुवन् ॥ ४१
 त्वमप्येतन्महाभाग मयोक्तं ब्रह्मणो वचः ।
 सम्यगाचर शुद्धात्मस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ ४२
 वासुदेव उवाच ।
 इत्युक्तः स तदा शिष्यो गुरुणा धर्ममुत्तमम् ।
 चकार सर्वं कौन्तेय ततो मोक्षमवाप्तवान् ॥ ४३
 कृतकृत्यश्च स तदा शिष्यः कुरुकुलोद्बह ।
 तत्पदं समनुप्राप्तो यत्र गत्वा न शोचति ॥ ४४

अर्जुन उवाच ।
 को न्वसौ ब्राह्मणः कृष्ण कश्च शिष्यो जनार्दन ।
 श्रोतव्यं चेन्मयैतद्वै तत्त्वमाचक्ष्व मे विभो ॥ ४५
 वासुदेव उवाच ।
 अहं गुरुर्महाबाहो मनः शिष्यं च विद्धि मे ।
 त्वत्प्रीत्या गुह्यमेतच्च कथितं ते धनंजय ॥ ४६
 मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्नित्यं कुरुकुलोद्बह ।
 अध्यात्ममेतच्छ्रुत्वा त्वं सम्यगाचर सुव्रत ॥ ४७
 ततस्त्वं सम्यगाचीर्णे धर्मेऽस्मिन्नरिकर्षण ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो मोक्षं प्राप्स्यसि केवलम् ॥ ४८
 पूर्वमप्येतदेवोक्तं युद्धकाल उपस्थिते ।
 मया तव महाबाहो तस्मादत्र मनः कुरु ॥ ४९
 मया तु भरतश्रेष्ठ चिरदृष्टः पिता प्रभुः ।
 तमहं द्रष्टुमिच्छामि संमते तव फल्गुन ॥ ५०
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तवचनं कृष्णं प्रत्युवाच धनंजयः ।
 'यदिष्टं कुरु सर्वेषामीश्वरोऽस्मान्प्रपालय ॥ ५१
 नमस्ते सर्वलोकात्मन्नारायण परात्पर ।
 मनोमलात्तपोशक्यं कर्म चाविद्यया हतम् ।
 दानमप्यर्थदोषेण नाम तस्मात्कलौ स्मरेत् ॥ ५२
 यदि गन्तुं कृता बुद्धिर्वासुदेव नमोस्तु ते ।'
 गच्छावो नगरं कृष्ण गजसाहयमद्य वै ॥ ५३
 समेत्य तत्र राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
 समनुज्ञाप्य राजानं स्वां पुरीं यातुमर्हसि ॥ ५४

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

अनुगीतोपदेशानन्तरं कृष्णार्जुनाभ्यां हास्तिनपुरं प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ तत्र मध्येमार्गमर्जुनेन कृष्णं प्रति स्तुतिपूर्वकं व्यासनारदादिभ्यः स्वस्य कृष्णयाथात्म्यावगतिनिवेदनम् ॥ २ ॥ ततः कृष्णेन सहार्जुनेन हास्तिनपुरमेत्य धृतराष्ट्रादिभ्यः पादाभिवादनम् ॥ ३ ॥ ततो युधिष्ठिराद्यनुमत्या सुभद्रामानीय सहस्रात्यकिना द्वारकां प्रति प्रस्थानम् ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततोऽभ्यनोदयत्कृष्णो युज्यतामिति दारुकम् ।

मुहूर्तादिव चाचष्ट युक्तमित्येव दारुकः ॥ १
 तथैव चानुयात्राणि चोदयामास पाण्डवः ।

अपोह्य सर्वान्संकल्पान्संयतात्मानमात्मनीति थ. पाठः ॥ ३५ ॥
 एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

रथ इति रथमिति चार्धद्वयेपि शेषः ॥ १ ॥

सन्नहध्वं प्रयास्यामो नगरं गजसाहयम् ॥ २
 इत्युक्ताः सैनिकास्ते तु सज्जीभूता विशांपते ।
 आचरुयुः सज्जमित्येवं पार्थायामिततेजसे ॥ ३
 ततस्तौ रथमास्थाय प्रयातौ कृष्णपाण्डवौ ।
 विकुर्वाणौ कथाश्रित्राः प्रीयमाणौ विशांपते ॥ ४
 रथस्थं तु महातेजा वासुदेवं धनञ्जयः ।
 पुनरेवाब्रवीद्वाक्यमिदं भरतसत्तम ॥ ५
 त्वत्प्रसादाज्जयः प्राप्तो राज्ञा वृष्णिकुलोद्बह ।
 निहताः शत्रवश्चापि प्राप्तं राज्यमकण्टकम् ॥ ६
 नाथवन्तश्च भवता पाण्डवा मधुसूदन ।
 भवन्तं प्लवमासाद्य तीर्णाः स्म कुरुसागरम् ।
 'भक्तांस्त्वमाश्रितानस्मान्पालयामुत्र चेह च ॥' ७
 विश्वकर्मन्मस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसत्तम ।
 तथा त्वामभिजानामि तथा चाहं भवान्मतः ॥ ८
 त्वत्तेजःसंभवो नित्यं हुताशो मधुसूदन ।
 रतिः क्रीडामयी तुभ्यं माया ते रोदसी विभो ॥ ९
 त्वयि सर्वमिदं विश्वं यदिदं स्थाणु जङ्गमम् ।
 त्वं हि सर्वं विकुरुषे भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ १०
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च तथा स्थावरजङ्गमम् ।
 हसितं तेऽमला ज्योत्स्ना ऋतवश्चेन्द्रियाणि ते ॥ ११
 प्राणो वायुः सततगः क्रोधो मृत्युः सनातनः ।
 प्रसादे चापि पद्मा श्रीर्नित्यं त्वयि महामते ॥ १२
 रतिस्तुष्टिर्धृतिः क्षान्तिर्मतिः कान्तिश्चराचरम् ।
 त्वमेवेह युगान्तेषु निधनं प्रोच्यसेऽनघ ॥ १३
 सुदीर्घेणापि कालेन न ते शक्या गुणा मया ।
 आत्मा च परमो वक्तुं नमस्ते नलिनेक्षण ॥ १४
 विदितो मे सुदुर्धर्ष नारदाद्देवलात्तथा ।
 कृष्णद्वैपायनाच्चैव तथा कुरुपितामहात् ॥ १५
 त्वयि सर्वं समासक्तं त्वमेवैको जनेश्वरः ।
 यच्चानुग्रहसंयुक्तमेतदुक्तं त्वयाऽनघ ॥ १६
 एतत्सर्वमहं सम्यगाचरिष्ये जनार्दन ।
 इदं चाद्भुतमत्यन्तं कृतमस्मत्प्रियेऽसया ॥ १७
 यत्पापो निहतः सङ्क्षेपे कौरव्यो धृतराष्ट्रजः ।

त्वया दग्धं हि तत्सैन्यं मया विजितमाहवे ॥ १८
 भवता तत्कृतं कर्म येनावामो जयो मया ।
 दुर्योधनस्य संग्रामे तव बुद्धिपराक्रमैः ॥ १९
 कर्णस्य च वधोपायो यथावत्संप्रदर्शितः ।
 सैन्धवस्य च पापस्य भूरिश्रवस एव च ॥ २०
 'तस्मात्त्वमेव संचिन्त्य हितं कुरु यथा तथा ।'
 अहं च प्रीयमाणेन त्वया देवकिनन्दन ।
 यदुक्तस्तत्करिष्यामि न हि मेऽत्र विचारणा ॥ २१
 राजानं च समासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
 चोदयिष्यामि धर्मज्ञ गमनार्थं तवानघ ॥ २२
 आहतं हि ममैतत्ते द्वारकागमनं प्रभो ।
 अचिरादेव द्रष्टा त्वं मातुलं मे जनार्दन ।
 बलदेवं च दुर्धर्षं तथाऽन्यान्वृष्णिपुङ्गवान् ॥ २३
 एवं संभाषमाणौ तौ प्राप्तौ वारणसाहयम् ।
 तथा विविशतुश्चोभौ संग्रहृष्टनराकुलम् ॥ २४
 तौ गत्वा धृतराष्ट्रस्य गृहं शक्रगृहोपमम् ।
 ददृशाते महाराज धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ २५
 विदुरं च महाबुद्धिं राजानं च युधिष्ठिरम् ।
 भीमसेनं च दुर्धर्षं माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २६
 धृतराष्ट्रमुपासीनं युयुत्सुं चापराजितम् ।
 गान्धारीं च महाप्रज्ञां पृथां कृष्णां च भामिनीम् ॥
 सुभद्राद्याश्च ताः सर्वा भरतानां स्त्रियस्तथा ।
 ददृशाते स्त्रियः सर्वा गान्धारीपरिचारिकाः ॥ २८
 ततः समेत्य राजानं धृतराष्ट्रमरिंदमौ ।
 निवेद्य नामधेये स्वे तस्य पादावगृह्णताम् ॥ २९
 गान्धार्याश्च पृथायाश्च धर्मराजस्य चैव हि ।
 भीमस्य च महात्मानौ तथा पादावगृह्णताम् ॥ ३०
 क्षत्तारं चापि संगृह्य पृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ।
 'परिष्वज्य महात्मानं वेद्यापुत्रं महारथम् ।'
 तैः सार्धं नृपतिं वृद्धं ततस्तौ पर्युपासताम् ॥ ३१
 ततो निशि महाराजो धृतराष्ट्रः कुरुद्वहान् ।
 जनार्दनं च मेधावी व्यसर्जयत वै गृहान् ॥ ३२
 तेऽनुज्ञाता नृपतिना ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ।

धनंजयगृहानेव ययौ कृष्णस्तु वीर्यवान् ॥ ३३
 तत्रार्चितो यथान्यायं सर्वकामैरुपस्थितः ।
 कृष्णः सुष्वाप मेधावी धनंजयसहायवान् ॥ ३४
 प्रभातायां तु शर्वर्यां कृत्वा पौर्वाहिकीं क्रियाम् ।
 धर्मराजस्य भवनं जग्मतुः परमार्चितौ ।
 यत्रास्ते स सहामात्यो धर्मराजो महाबलः ॥ ३५
 तौ प्रविश्य महात्मानौ तद्गृहं परमार्चितम् ।
 धर्मराजं ददृशुर्देवराजमिवाश्विनौ ॥ ३६
 समासाद्य तु राजानं वार्ष्णेयकुरुपुङ्गवौ ।
 निषीदतुरुज्जातौ ग्रीयमाणेन तेन तौ ॥ ३७
 ततः स राजा मेधावी विवक्षू प्रेक्ष्य तावुभौ ।
 प्रोवाच वदतां श्रेष्ठो वचनं राजसत्तमः ॥ ३८
 विवक्षू हि युवां मन्ये वीरौ यदुकुरुद्रहौ ।
 ब्रूतं कर्तास्मि सर्वेषां नचिरान्मा विचार्यताम् ॥ ३९
 इत्युक्तः फल्गुनस्तत्र धर्मराजानमब्रवीत् ।
 विनीतवदुपागम्य वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४०
 अयं चिरोषितो राजन्वासुदेवः प्रतापवान् ।
 भवन्तं समनुज्ञाप्य पितरं द्रष्टुमिच्छति ॥ ४१
 स गच्छेदभ्यनुज्ञातो भवता यदि मन्यसे ।
 आनर्तनगरीं वीरस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४२
 युधिष्ठिर उवाच ।
 पुण्डरीकाक्ष भद्रं ते गच्छ त्वं मधुसूदन ।
 पुरीं द्वावतीमद्य द्रष्टुं शूरसुतं प्रभो ॥ ४३
 रोचते मे महाबाहो गमनं तव केशव ।
 मातुलश्चिरदृष्टो मे त्वया देवी च देवकी ॥ ४४
 समेत्य मातुलं गत्वा बलदेवं च मानद ।
 पूजयेथा महाप्राज्ञ मद्वाक्येन यथाऽर्हतः ॥ ४५
 स्मरेथाश्चापि मां नित्यं भीमं च बलिनां वरम् ।
 फाल्गुनं सहदेवं च नकुलं चैव मानद ॥ ४६
 आनर्तानवलोक्य त्वं पितरं च महाभुज ।
 वृष्णींश्च पुनरागच्छेह्यमेधे ममानघ ॥ ४७
 स गच्छ रत्नान्यादाय विविधानि वसूनि च ।
 यच्चाप्यन्यन्मनोज्ञं ते तदप्यादत्स्व सात्वत ॥ ४८

इयं च वसुधा कृत्स्ना प्रसादात्तव केशव ।
 अस्मानुपागता वीर निहताश्चापि शत्रवः ॥ ४९
 स्वर्गापवर्गविषयं त्वद्भक्तानां न दुर्लभम् ।
 संसारगहने चेद्वपापाग्निप्रशमाम्बुद ॥ ५०
 एवं ब्रुवति कौरव्ये धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५१
 तवैव रत्नानि धनं च केवलं
 धरा तु कृत्स्ना तु महाभुजाद्य वै ।
 यदस्ति चान्यद्द्रविणं गृहे मम
 त्वमेव तस्येश्वर नित्यमीश्वरः ॥ ५२
 तथेत्यथोक्तः प्रतिपूजितस्तदा
 गदाग्रजो धर्मसुतेन वीर्यवान् ।
 पितृष्वसारं त्ववदद्यथाविधि
 संपूजितश्चाप्यगमत्प्रदक्षिणम् ॥ ५३
 तथा स सम्यक् प्रतिनन्दितस्ततः
 स्तथैव सर्वैर्विदुरादिभिस्तथा ।
 विनिर्ययौ नागपुराद्गदाग्रजो
 रथेन दिव्येन चतुर्भुजः स्वयम् ॥ ५४
 रथे सुभद्रामधिरोप्य भामिनीं
 युधिष्ठिरस्यानुमते जनार्दनः ।
 पितृष्वसुश्चापि तथा महाभुजो
 विनिर्ययौ पौरजनाभिसंवृतः ॥ ५५
 तमन्वयाद्धानरवर्यकेतनः
 ससाल्यकिर्माद्रवतीसुतावपि ।
 अगाधबुद्धिर्विदुरश्च माधवं
 स्वयं च भीमो गजराजविक्रमः ॥ ५६
 निवर्तयित्वा कुरुराष्ट्रवर्धनां-
 स्ततः स सर्वान्विदुरं च वीर्यवान् ।
 जनार्दनो दारुकमाह सत्वरः
 प्रचोदयाश्चानिति साल्यकिं तथा ॥ ५७
 ततो ययौ शत्रुगणप्रमर्दनः
 शिनिप्रवीरानुगतो जनार्दनः ।
 यथा निहत्यारिगणं शतक्रतु-
 दिवं तथाऽऽनर्तपुरीं प्रतापवान् ॥ ५८

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

कुरुपुराद्वारकां गच्छता कृष्णेन मध्येमार्गं दृष्टेनोदङ्केन सह संवादः ॥ १ ॥ तथा कौरवादिविनाशे स्वोपेक्षाया हेतुत्व-
धिया स्वंप्रति शापदानोद्यतोदङ्कपरिसान्त्वनाय तंप्रति तत्त्वकथनोपक्रमः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तथा प्रयान्तं वाष्ण्यं द्वारकां भरतर्षभाः ।
परिष्वज्य न्यवर्तन्त सानुयात्राः परंतपाः ॥ १
पुनःपुनश्च वाष्ण्यं पर्यष्वजत फल्गुनः ।
आचक्षुर्विषयाच्चैनं स ददर्श पुनःपुनः ॥ २
कृच्छ्रेणैव तु तां पार्थो गोविन्दे विनिवेशिताम् ।
संजहार ततो दृष्टिं कृष्णश्चाप्यपराजितः ॥ ३
तस्य प्रयाणे यान्यासन्निमित्तानि महात्मनः ।
बहून्यद्भुतरूपाणि तानि मे गदतः शृणु ॥ ४
वायुर्वेगेन महता रथस्य पुरतो ववौ ।
कुर्वन्निःशर्करं मार्गं विरजस्कमकण्टकम् ॥ ५
ववर्ष वासवश्चैव तोयं शुचि सुगन्धि च ।
दिव्यानि चैव पुष्पाणि पुरतः शार्ङ्गधन्वनः ॥ ६
स प्रयातो महाबाहुः समेषु मरुधन्वसु ।
ददर्शार्थं मुनिश्रेष्ठमुदङ्कममितौजसम् ॥ ७
'महर्षिं सिद्धतपसं सर्वलोकान्तविश्रुतम् ।'
स तं संपूज्य तेजस्वी मुनिं पृथुललोचनः ।
पूजितस्तेन च तदा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ८
स पृष्टः कुशलं तेन संपूज्य मधुसूदनम् ।
उदङ्को ब्राह्मणश्रेष्ठस्ततः पप्रच्छ माधवम् ॥ ९
कच्चिच्छौरे त्वया गत्वा कुरुपाण्डवसत्र तत् ।
कृतं सौभ्रात्रमचलं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १०
अपि सन्धाय तान्वीरानुपावृत्तोसि केशव ।
संबन्धिनः स्वदयितान्सततं वृष्णिपुङ्गव ॥ ११
कच्चित्पाण्डुसुताः पञ्च धृतराष्ट्रस्य चात्मजाः ।
लोकेषु विहरिष्यन्ति त्वया सह परंतप ॥ १२
स्वराष्ट्रे ते च राजानः कच्चित्प्राप्स्यन्ति वै सुखम् ।
कौरवेषु प्रशान्तेषु त्वया नाथेन केशव ॥ १३

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

या मे संभावना तात त्वयि नित्यमवर्तत ।
अपि सा सफला तात कृता ते भरतान्प्रति ॥ १४
श्रीभगवानुवाच ।
कृतो यत्नो मया पूर्वं सौशाम्ये कौरवान्प्रति ।
नाशक्यन्त यदा साम्ये ते स्थापयितुमञ्जसा ।
ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्वे ससुतबान्धवाः ॥ १५
न दिष्टमप्यतिक्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या बलेन वा ।
महर्षे विदितं भूयः सर्वमेतत्तवानघ ॥ १६
तेऽप्यक्रामन्मर्तिं मह्यं भीष्मस्य विदुरस्य च ।
ततो यमक्षयं जग्मुः समासाद्येतेरेतम् ॥ १७
पञ्चैव पाण्डवाः शिष्टा हतमित्रा हतात्मजाः ।
धार्तराष्ट्राश्च निहताः सर्वे ससुतबान्धवाः ॥ १८
इत्युक्तवचने कृष्णे भृशं क्रोधसमन्वितः ।
उदङ्क इत्युवाचैनं रोषादुत्फुल्ललोचनः ॥ १९
यस्माच्छक्तेन ते कृष्ण न त्राताः कुरुपुङ्गवाः ।
संबन्धिनः प्रियास्तस्माच्छप्येऽहं त्वामसंशयम् २०
न च ते प्रसभं यस्मात्ते निगृह्य निवारिताः ।
तस्मान्मन्युपरीतस्त्वां शप्स्यामि मधुसूदन ॥ २१
त्वया शक्तेन हि सता मिथ्याचारेण माधव ।
ते परीताः कुरुश्रेष्ठा नश्यन्तः स्रष्टुपेक्षिताः ॥ २२
वासुदेव उवाच ।
शृणु मे विस्तरेणेदं यद्वक्ष्ये भृगुनन्दन ।
गृहाणानुनयं चापि तपस्वी ह्यसि भार्गवम् ॥ २३
श्रुत्वा च मे तदध्यात्मं मुञ्चेथाः शापमद्य वै ।
न च मां तपसाऽल्पेन शक्तोऽभिभवितुं पुमान् २४
न च ते तपसो नाशमिच्छामि तपतां वर ।
तपस्ते सुमहदीप्तं गुरवश्चापि तोषिताः ॥ २५
कौमारं ब्रह्मचर्यं ते जानामि द्विजसत्तम ।
दुःखार्जितस्य तपसस्तस्मान्नेच्छामि तेऽव्ययम् २६

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

कृष्णोदङ्कप्रति स्वमाहात्म्यप्रकाशनपूर्वकं कुरुणां स्ववचनातिक्रमणादिरूपस्वापराधेनैव निधनोक्तिः ॥ १ ॥

उदङ्क उवाच ।

ब्रूहि केशव तत्त्वेन त्वमध्यात्ममनिन्दितम् ।

श्रुत्वा श्रेयोऽभिधास्यामि शापं वा ते जनार्दन १
वासुदेव उवाच ।

तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि भावान्मदाश्रयान् ।

‘स्थितिसृष्टिलयाध्यक्षो विष्णुब्रह्मेशसंज्ञितः ॥ २

कदाचित्तमसा रुद्रो विष्णुः सत्त्वगुणे स्थितः ।

रजस्यपि तथा ब्रह्मा स्वगुणान्यगुणानुभौ ॥ ३

प्रणवात्मा च शब्दादींस्त्रिगुणात्मा चराचरम् ।’

तथा रुद्रान्वसून्वाऽपि विद्धि मत्प्रभवान्द्विज ॥४

मयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चाप्यहम् ।

स्थित इत्यभिजानीहि मा ते भूदत्र संशयः ॥ ५

तथा दैत्यगणान्सर्वान्यक्षगन्धर्वराक्षसान् ।

नागानप्सरसश्चैव विद्धि मत्प्रभवान्द्विज ॥ ६

सदसच्चैव यत्प्राहुरव्यक्तं व्यक्तमेव च ।

अक्षरं च क्षरं चैव सर्वमेतन्मदात्मकम् ॥ ७

ये चाश्रमेषु वै धर्माश्चतुर्षु विहिता मुने ।

वैदिकानि च कर्माणि विद्धि सर्वं मदात्मकम् ॥८

असच्च सच्चैव च यद्विश्वं सदसतः परम् ।

ततः परतरं नास्ति देवदेवात्सनातनात् ॥ ९

ओंकारप्रभवान्वेदान्विद्धि मां त्वं भृगूद्वह ।

यूपं सोमं चरुं होमं त्रिदशाप्यायनं मखे ॥ १०

होतारमपि हव्यं च विद्धि मां भृगुनन्दन ।

अध्वर्युः कल्पकृचापि हविः परमसंस्कृतम् ॥११

उद्गाता चापि मां स्तौति गीतघोषैर्महाध्वरे ।

प्रायश्चित्तेषु मां ब्रह्मञ्शान्तिमङ्गलवाचकाः ॥१२

स्तुवन्ति विश्वकर्माणं सततं द्विजसत्तम ।

मम विद्धि सुतं धर्ममग्रजं द्विजसत्तम ॥ १३

मानसं दयितं विप्र सर्वभूतदयात्मकम् ।

तत्राहं वर्तमानैश्च निवृत्तैश्चैव मानवैः ॥ १४

बह्वीः संसरमाणो वै योनीर्वर्तामि सत्तम ।

लोकसंरक्षणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥ १५

तैस्तैर्वेषैश्च रूपैश्च त्रिषु लोकेषु भार्गव ।

अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रोऽथ प्रभवाप्ययः ॥१६

भूतग्रामस्य सर्वस्य स्रष्टा संहार एव च ।

अधर्मे वर्तमानानां सर्वेषामहमच्युतः ॥ १७

धर्मस्य सेतुं बध्नामि चलिते चलिते युगे ।

तास्ता योनीः प्रविश्याहं प्रजानां हितकाम्यया १८

यदा त्वहं देवयोनीं वर्तामि भृगुनन्दन ।

तदाऽहं देववत्सर्वमाचरामि न संशयः ॥ १९

यदा गन्धर्वयोनीं तु वर्तामि भृगुनन्दन ।

तदा गन्धर्ववच्चेष्टाः सर्वाश्चेष्टामि भार्गव ॥ २०

नागयोनीं यदा चैव तदा वर्तामि नागवत् ।

यक्षराक्षसयोन्योस्तु यथावद्विचराम्यहम् ॥ २१

मानुष्ये वर्तमाने तु कृपणं याचिता मया ।

न च ते जातसंमोहा वचोऽगृह्णन्त मोहिताः ॥२२

भयं च महदुद्दिश्य त्रासिताः कुरवो मया ।

क्रुद्धेन भूत्वा तु पुनर्यथावदनुदर्शिताः ॥ २३

तेऽधर्मेणेह संयुक्ताः परीताः कालधर्मणा ।

धर्मेण निहता युद्धे गताः स्वर्गं न संशयः ॥२४

लोकेषु पाण्डवाश्चैव गताः ख्यातिं द्विजोत्तम ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥२५

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

दैवतानि च कर्माणि विद्धि सर्वान्गुणान्ममेति ट. थ. पाठः
॥ ८ ॥ ओंकारप्रमुखानिति झ. पाठः ॥ १० ॥ अध्वर्युः
कल्पन इति ट. थ. पाठः ॥ ११ ॥ गतमोक्षे महाध्वरे इति

ट. थ. पाठः ॥ १२ ॥ सर्वभूतगुणात्मकमिति क. ट. थ.
पाठः ॥ १४ ॥ पुनस्त्वहं देवयोनाविति ट. थ. पाठः ॥ १९ ॥
चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

कृष्णेनोदङ्काय विश्वरूपप्रदर्शनपूर्वकं पिपासाकाले जललाभरूपवरदानम् ॥ १ ॥ कृष्णेनोदङ्कायामृतदानं चोदितेनेन्द्रेण कदाचिद्वनमध्ये पिपासुमुदङ्कप्रति चण्डालवेपेण जलस्वीकारप्रार्थने उदङ्केन चण्डालत्वबुद्ध्या तदधिकेपः ॥ २ ॥ पञ्चाक्षस्य तिरोधानेन परितप्यन्तमुदङ्कप्रति तत्र संनिहितेन कृष्णेनेन्द्रकृतवञ्चनानिवेदनपूर्वकं मरुप्रदेशे जललाभरूपवरदानम् ॥ ३ ॥

उदङ्क उवाच ।

अभिजानामि जगतः कर्तारं त्वां जनार्दन ।
नूनं भवत्प्रसादोऽयमिति मे नास्ति संशयः ॥ १ ॥
चित्तं च सुप्रसन्नं मे त्वद्भावगतमच्युत ।
विनिवृत्तश्च मे कोप इति विद्धि परंतप ॥ २ ॥
यदि त्वनुग्रहं कंचिच्चतोऽहमि जनार्दन ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपं वैष्णवं तन्निदर्शय ॥ ३ ॥
वैशंपायन उवाच ।
ततः स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास तद्रूपः ।
शाश्वतं वैष्णवं धीमान्दृष्ट्वा यद्वनंजयः ॥ ४ ॥
स ददर्श महात्मानं विश्वरूपं महाभुजम् ।
सहस्रसूर्यप्रतिमं दीप्तिमत्पावकोपमम् ।
सर्वमाकाशमावृत्य तिष्ठन्तं सर्वतोमुखम् ॥ ५ ॥
तदृष्ट्वा परमं रूपं विष्णोर्वैष्णवमद्भुतम् ।
विस्मयं च ययौ विप्रस्तं दृष्ट्वा परमेश्वरम् ॥ ६ ॥
उदङ्क उवाच ।
'नमोनमस्ते सर्वात्मन्नारायण परात्मक ।
परमात्मन्पद्मनाभ पुण्डरीकाक्ष माधव ॥ ७ ॥
हिरण्यगर्भरूपाय संसारोत्ताराय च ।
पुरुषाय पुराणाय शान्तश्यामाय ते नमः ॥ ८ ॥
अविद्यातिमिरादित्यं भवव्याधिमहौषधिम् ।
संसारार्णवसारं त्वां प्रणमामि गतिर्भव ॥ ९ ॥
सर्ववेदैकवेद्याय सर्ववेदमयाय च ।
वासुदेवाय नित्याय नमो भक्तप्रियाय ते ॥ १० ॥
दयया दुःखमोहान्मां समुद्धर्तुमिहार्हसि ।
कर्मभिर्बहुभिः पापैर्बद्धं पाहि जनार्दन ॥ ११ ॥
विश्वकर्मन्मस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।
पद्मां ते पृथिवी व्याप्ता शिरसा चावृतं नभः ॥ १२ ॥

द्यावापृथिव्योर्यन्मध्यं जठरेण तवावृतम् ।
भुजाभ्यामावृताश्चाशास्त्वमिदं सर्वमच्युत ॥ १३ ॥
संहरस्व पुनर्देव रूपमक्षय्यमुत्तमम् ।
पुनस्त्वां स्वेन रूपेण द्रष्टुमिच्छामि शाश्वतम् ॥ १४ ॥
वैशंपायन उवाच ।
तमुवाच प्रसन्नात्मा गोविन्दो जनमेजय ।
वरं वृणीष्वेति तदा तमुदङ्कोऽब्रवीदिदम् ॥ १५ ॥
पर्याप्त एष एवाद्य वरस्त्वत्तो महाद्युते ।
यत्ते रूपमिदं कृष्ण पश्यामि प्रभवाप्ययम् ॥ १६ ॥
तमब्रवीत्पुनः कृष्णो मा त्वमत्र विचारय ।
अवश्यमेतत्कर्तव्यममोघं दर्शनं मम ॥ १७ ॥
उदङ्क उवाच ।
अवश्यं करणीयं च यद्येतन्मन्यसे विभो ।
तोयमिच्छामि यत्रेष्टं मरुष्वेतद्वि दुर्लभम् ॥ १८ ॥
ततः संहृत्य तत्तेजः प्रोवाचोदङ्कमीश्वरः ।
एष्टव्ये सति चिन्त्योऽहमित्युक्त्वा द्वारकां ययौ ॥ १९ ॥
ततः कदाचिद्भगवानुदङ्कस्तोयकाङ्क्षया ।
तृपितः परिचक्राम मरौ सस्सार चाच्युतम् ॥ २० ॥
ततो दिग्वाससं धीमान्मातङ्गं मलपङ्क्तिनम् ।
अपश्यत मरौ तस्मिञ्श्वयूथपरिवारितम् ॥ २१ ॥
भीषणं बद्धनिस्त्रिंशं बाणकार्मुकधारिणम् ।
तस्याधःस्रोतसोऽपश्यद्वारि भूरि द्विजोत्तमः ॥ २२ ॥
स्मरन्नेव च तं प्राह मातङ्गः प्रहसन्निव ।
एष्टुदङ्क प्रतीच्छस्व मत्तो वारि भृगूदह ।
कृपा हि मे सुमहती त्वां दृष्ट्वा तृप्तमाश्रितम् ॥ २३ ॥
इत्युक्तस्तेन स मुनिस्ततोयं नाभ्यनन्दत ।
चिक्षेप च स तं धीमान्वाग्भिरुग्राभिरच्युतम् ॥ २४ ॥
पुनःपुनश्च मातङ्गः पिवस्वेति तमब्रवीत् ।

ते रूपमैश्वरमिति श्र. पाठः ॥ ३ ॥ एष्टव्ये जलेऽपेक्षिते सति ॥ १९ ॥ मातङ्गं चण्डालविशेषम् ॥ २१ ॥ अधः

पाददेशे स्रोतसो दृतेर्वारीति संबन्धः । ततः शङ्कितमानस इति क. ट. थ. पाठः ॥ २२ ॥ चिक्षेप निन्दितवान् ॥ २४ ॥

न चापिवत्स सक्रोधः क्षुभितेनान्तरात्मना ॥२५
 स तथा निश्चयात्तेन प्रत्याख्यातो महात्मना ।
 श्वभिः सह महाराज तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६
 उदङ्गस्तं तथा दृष्ट्वा ततो व्रीडितमानसः ।
 मेने प्रलब्धमात्मानं कृष्णेनामित्रघातिना ॥२७
 अथ तेनैव मार्गेण शङ्खचक्रगदाधरः ।
 आजगाम महाबाहुरुदङ्गश्चैनमब्रवीत् ॥ २८
 न युक्तं तादृशं दातुं त्वया पुरुषसत्तम ।
 सलिलं विप्रमुख्येभ्यो मातङ्गस्रोतसा विभो ॥२९
 इत्युक्तवचनं तं तु महाबुद्धिर्जनार्दनः ।
 उदङ्गं श्लक्ष्णया वाचा सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥३०
 यादृशेनेह रूपेण योग्यं दातुं धृतेन वै ।
 तादृशं खलु ते दत्तं यच्च त्वं नावबुध्यथाः ॥३१
 मया त्वदर्थमुक्तो वै वज्रपाणिः पुरंदरः ।
 उदङ्गायामृतं देहि तोयरूपमिति प्रभुः ॥ ३२
 स मामुवाच देवेन्द्र न मर्त्योऽमर्त्यतां व्रजेत् ।
 अन्यमस्मै वरं देहीत्यसकृद्भृगुनन्दन ॥ ३३

अमृतं देयमित्येव मयोक्तः स शचीपतिः ।
 स मां प्रसाद्य देवेन्द्रः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ ३४
 यदि देयमवश्यं वै मातङ्गोऽहं महामते ।
 भूत्वाऽमृतं प्रदास्यामि भार्गवाय महात्मने ॥ ३५
 यद्येवं प्रतिगृह्णाति भार्गवोऽमृतमद्य वै ।
 प्रदातुमेष गच्छामि भार्गवस्यामृतं विभो ।
 प्रत्याख्यातस्त्वहं तेन दास्यामि न कथंचन ॥३६
 स तथा समयं कृत्वा तेन रूपेण वासवः ।
 उपस्थितस्त्वया चापि प्रत्याख्यातोऽमृतं ददत् ।
 चाण्डालरूपी भगवान्मुमहांस्ते व्यतिक्रमः ॥३७
 यत्तु शक्यं मया कर्तुं भूय एव तवेप्सितम् ।
 तोयेप्सां तव दुर्धर्षा करिष्ये सफलामहम् ॥३८
 येष्वाहःसु च ते ब्रह्मन्सलिलेप्सा भविष्यति ।
 तदा मरौ भविष्यन्ति जलपूर्णाः पयोधराः ॥३९
 रसवच्च प्रदास्यन्ति तोयं ते भृगुनन्दन ।
 उदङ्गमेधा इत्युक्ताः ख्यातिं यास्यन्ति चापिते ४०
 इत्युक्तः प्रीतिमान्विप्रः कृष्णेन स बभूव ह ।
 अद्याप्युदङ्गमेधाश्च मरौ वर्षन्ति भारत ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

षड्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

वैशंपायनेन जनमेजयं प्रत्युदङ्गोपाख्यातकथनारम्भः ॥ १ ॥ उदङ्गकृतपरिचर्याविशेषतुष्टेन गौतमेन तस्मै प्रीत्यतिशयेन
 घिरादपि गृहगमनायाभ्यननुज्ञानम् ॥ २ ॥ कदाचन गुरुशासनेन काष्ठमारमाहृतवतोदङ्गेन काष्ठलज्जरापलितनिजकेशा-
 वलोकनेन परिदेवनम् ॥ ३ ॥ ततस्तदबोधितनिजरोदनहेतुना गुरुणा तस्मै निजतनयाप्रतिपादनम् ॥ ४ ॥ ततस्तेन गुरु-
 पत्नीनिदेशेन कुण्डलयाचनाय सौदासं प्रति गमनम् ॥ ५ ॥

जनमेजय उवाच ।
 उदङ्गः केन तपसा संयुक्तो वै महामनाः ।
 यः शापं दातुकामोऽभूद्विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 उदङ्गो महता युक्तस्तपसा जनमेजय ।
 गुरुभक्तः स तेजस्वी नान्यत्किंचिदपूजयत् ॥ २
 सर्वेषामृषिपुत्राणामेष आसीन्मनोरथः ।
 औदङ्गीं गुरुवृत्तिं वै प्राप्नुयामेति भारत ॥ ३

गौतमस्य तु शिष्याणां बहूनां जनमेजय ।
 उदङ्गेऽभ्यधिका प्रीतिः स्नेहश्चैवाभवत्तदा ॥ ४
 स तस्य दमशौचाभ्यां विक्रान्तेन च कर्मणा ।
 सम्यक्कैवोपचारेण गौतमः प्रीतिमानभूत् ॥ ५
 अथ शिष्यसहस्राणि समनुज्ञाय गौतमः ।
 उदङ्गं परया प्रीत्या नाभ्यनुज्ञातुमैच्छत् ॥ ६
 तं क्रमेण जरा तात प्रतिपेदे महामुनिम् ।
 न चान्वबुध्यत तदा स मुनिर्गुरुवत्सलः ॥ ७

ततः कदाचिद्राजेन्द्र काष्ठान्यानयितुं ययौ ।
 उदङ्कः काष्ठभारं च महान्तं समुपानयत् ॥ ८
 स तद्भाराभिभूतात्मा काष्ठभारमरिंदम ।
 निचिक्षेप क्षितौ राजन्परिश्रान्तो बुभुक्षितः ॥ ९
 तस्य काष्ठे विलग्नः भूजटा रूप्यसमप्रभा ।
 ततः काष्ठैः सह तदा पपात धरणीतलम् ॥ १०
 ततः स भारनिष्पिष्टः क्षुधाविष्टश्च भारत ।
 दृष्ट्वा तां वयसोऽवस्थां रुरोदार्तस्वरं तदा ॥ ११
 ततो गुरुसुता तस्य पद्मपत्रनिभानना ।
 जग्राहाश्रूणि सुश्रोणी करेण पृथुलोचना ।
 पितुर्नियोगाद्भावज्ञा शिरसाऽवनता तदा ॥ १२
 तस्या निपेततुर्दग्धौ करौ तैरश्रुविन्दुभिः ।
 न हि तानश्रुपातास्तु शक्ता धारयितुं मही ।
 गौतमस्त्वब्रवीद्विप्रमुदङ्कं प्रीतमानसः ॥ १३
 कस्मात्तात तवाद्येह शोकोत्तरमिदं मनः ।
 स स्वैरं ब्रूहि विप्रर्षे श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १४
 उदङ्क उवाच ।
 भवद्गतेन मनसा भवत्प्रियचिकीर्षया ।
 भवद्भक्तिगतेनेह भवद्भावानुगेन च ॥ १५
 जरेयं नावबुद्धा मे नाभिज्ञातं सुखं च मे ।
 शतवर्षोषितं मां हि न त्वमभ्यनुजानिथाः ॥ १६
 भवता त्वभ्यनुज्ञाताः शिष्याः प्रत्यवरा मम ।
 उपपन्ना द्विजश्रेष्ठ शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७
 गौतम उवाच ।
 त्वत्प्रीतियुक्तेन मया गुरुशुश्रूषया तव ।
 व्यतिक्रामन्महाकालो नावबुद्धो द्विजर्षभ ॥ १८
 किं त्वद्य यदि ते श्रद्धा गमनं प्रति भार्गव ।
 अनुज्ञां प्रतिगृह्य त्वं स्वगृहान्गच्छ माचिरम् ॥ १९
 उदङ्क उवाच ।
 गुर्वर्थं कं प्रयच्छामि ब्रूहि त्वं द्विजसत्तम ।
 तमुपाहृत्य गच्छेयमनुज्ञातस्त्वया विभो ॥ २०

गौतम उवाच ।
 दक्षिणापरितोषो वै गुरुणां सद्भिरुच्यते ।
 तव ह्याचरतो धर्मं तुष्टोऽहं वै न संशयः ।
 इत्थं च परितुष्टं मां विजानीहि भृगूद्वह ॥ २१
 युवा षोडशवर्षो हि यद्यद्य भविता भवान् ।
 ददानि पत्नीं कन्यां च स्वां ते दुहितरं द्विज ।
 एतामृतेऽङ्गना नान्या त्वत्तेजोऽर्हति सेवितुम् ॥ २२
 ततस्तां प्रतिजग्राह युवा भूत्वा यशस्विनीम् ।
 गुरुणा चाभ्यनुज्ञातो गुरुपत्नीमथाब्रवीत् ॥ २३
 किं भवत्यै प्रयच्छामि गुर्वर्थं विनियुङ्क्ष माम् ।
 प्रियं हितं च काङ्क्षामि प्राणैरपि धनैरपि ॥ २४
 यदुर्लभं हि लोकेऽस्मिन्नलमत्यद्भुतं महत् ।
 तदानयेयं तपसा न हि मेऽत्रास्ति संशयः ॥ २५
 अहल्योवाच ।
 परितुष्टाऽस्मि ते विप्र नित्यं भक्त्या तवानघ ।
 पर्याप्तमेतद्भद्रं ते गच्छ तात यथेप्सितम् ॥ २६
 वैशंपायन उवाच ।
 उदङ्कस्तु महाराज पुनरेवाब्रवीद्वचः ।
 आज्ञापयस्व मां मातः कर्तव्यं च तव प्रियम् ॥ २७
 अहल्योवाच ।
 सौदासपत्न्या विधृते दिव्ये ये मणिकुण्डले ।
 ते समानय भद्रं ते गुर्वर्थः सुकृतो भवेत् ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 स तथेति प्रतिश्रुत्य जगाम जनमेजय ।
 गुरुपत्नीप्रियार्थं वै ते समानयितुं तदा ॥ २९
 स जगाम ततः शीघ्रमुदङ्को ब्राह्मणर्षभः ।
 सौदासं पुरुषादं वै भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ ३०
 गौतमस्त्वब्रवीत्पत्नीमुदङ्को नात्र दृश्यते ।
 इति पृष्ट्वा तमाचष्ट कुण्डलार्थं गतं च सा ॥ ३१
 ततः प्रोवाच पत्नीं स न ते सम्यगिदं कृतम् ।
 शप्तः स पार्थिवो नूनं ब्राह्मणं तं वधिष्यति ॥ ३२

अहल्योवाच ।

अजानन्त्या नियुक्तः स भगवन्ब्राह्मणो मया ।

भवत्प्रसादान्न भयं किञ्चित्तस्य भविष्यति ॥३३॥

इत्युक्तः प्राह तां पत्नीमेवमस्त्विति गौतमः ।

उदङ्कोऽपि वने शून्ये राजानं तं ददर्श ह ॥ ३४ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

शापाद्राक्षसत्वं गतेन सौदासेनोदङ्कभक्षणेद्यमे उदङ्केन पुनः प्रत्यागमनप्रतिज्ञापूर्वकं तंप्रति कुण्डलयाचनम् ॥ १ ॥
उदङ्केन सौदासवचसा तत्पत्नीप्रति कुण्डलयाचने तथा तंप्रति मणिकुण्डलमहिमादिकथनपूर्वकं राजाभिज्ञानानयनचोदना ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स तं दृष्ट्वा तथाभूतं राजानं घोरदर्शनम् ।

दीर्घश्मश्रुधरं नृणां शोणितेन समुक्षितम् ॥ १ ॥

चकार न व्यथां विप्रो राजा त्वेनमथाब्रवीत् ।

प्रत्युत्थाय महातेजा भयकर्ता यमोपमः ॥ २ ॥

दिष्ट्वा त्वमसि कल्याण षष्ठे काले ममान्तिकम् ।

भक्ष्यं मृगयमाणस्य संप्राप्तो द्विजसत्तम ॥ ३ ॥

उदङ्क उवाच ।

राजन्गुर्वर्थिनं विद्धि चरन्तं मामिहागतम् ।

न च गुर्वर्थमुद्युक्तं हिंस्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

राजोवाच ।

षष्ठे काले ममाहारो विहितो द्विजसत्तम ।

न शक्यस्त्वं समुत्सृष्टं क्षुधितेन मयाऽद्य वै ॥ ५ ॥

उदङ्क उवाच ।

एवमस्तु महाराज समयः क्रियतां तु मे ।

गुर्वर्थमभिनिर्वर्त्य पुनरेष्यामि ते वशम् ॥ ६ ॥

संश्रुतश्च मया योऽर्थो गुरवे राजसत्तम ।

त्वदधीनः स राजेन्द्र तं त्वां भिक्षे नरेश्वर ॥ ७ ॥

ददासि विप्रमुख्येभ्यस्त्वं हि रत्नानि नित्यदा ।

दाता च त्वं नरव्याघ्र पात्रभूतः क्षिताविह ।

पात्रं प्रतिग्रहे चापि विद्धि मां नृपसत्तम ॥ ८ ॥

उपाहृत्य गुरोरर्थं त्वदायत्तमरिंदम ।

समयेनेह राजेन्द्र पुनरेष्यामि ते वशम् ॥ ९ ॥

सत्यं ते प्रतिजानामि नात्र मिथ्या कथंचन ।

अनृतं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १० ॥

सौदास उवाच ।

यदि मत्तस्तवायत्तो गुर्वर्थः कृत एव सः ।

यदि चास्ति प्रतिग्राह्यं सांप्रतं तद्वदस्व मे ॥ ११ ॥

उदङ्क उवाच ।

प्रतिग्राह्यो मतो मे त्वं सदैव पुरुषर्षभ ।

सोहं त्वामनुसंप्राप्तो भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ १२ ॥

सौदास उवाच ।

पत्न्यास्ते मम विप्रर्षे उचिते मणिकुण्डले ।

वरयार्थं त्वमन्यं वै तं ते दास्यामि सुव्रत ॥ १३ ॥

उदङ्क उवाच ।

अलं ते व्यपदेशेन प्रमाणं यदि ते वयम् ।

प्रयच्छ कुण्डले मह्यं सत्यवाग्भव पार्थिव ॥ १४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तस्त्वब्रवीद्राजा तमुदङ्कं पुनर्वचः ।

गच्छ मद्रचनादेवीं ब्रूहि देहीति सत्तम ॥ १५ ॥

सैवमुक्ता त्वया नूनं मद्राक्येन शुचित्रता ।

प्रदास्यति द्विजश्रेष्ठ कुण्डले ते न संशयः ॥ १६ ॥

उदङ्क उवाच ।

क पत्नी भवतः शक्या मया द्रष्टुं नरेश्वर ।

स्वयं वाऽपि भवान्पत्नीं किमर्थं नोपसर्पति ॥ १७ ॥

सौदास उवाच ।

तां द्रक्ष्यति भवानद्य कास्मिंश्चिद्वननिर्झरे ।

षष्ठे काले न हि मया सा शक्या द्रष्टुमद्य वै ॥ १८ ॥

वैशंपायन उवाच ।

उदङ्कस्तु तथोक्तः स जगाम भरतर्षभ ।

मदयन्तीं च दृष्ट्वा स ज्ञापयत्स्वप्रयोजनम् ॥ १९ ॥

सौदासवचनं श्रुत्वा ततः सा पृथुलोचना ।
 प्रत्युवाच महाबुद्धिमुदङ्कं जनमेजय ॥ २०
 एवमेतन्महाब्रह्मन्नानृतं वदसेऽनघ ।
 अभिज्ञानं तु किञ्चित्त्वं समानयितुमर्हसि ॥ २१
 इमे हि दिव्ये मणिकुण्डले मे
 देवाश्च यक्षाश्च महर्षयश्च ।
 तैस्तैरुपायैरपहर्तुकामा-
 श्लिष्टेषु नित्यं परितर्कयन्ति ॥ २२
 निक्षिप्तमेतद्भुवि पन्नगास्तु
 रत्नं समासाद्य परामृशेयुः ।
 यक्षास्तथोच्छिष्टधृतं सुराश्च

निद्रावशाद्वा परिधर्षयेयुः ॥ २३
 छिद्रेष्वेतेष्विमे नित्यं ह्रियेते द्विजसत्तम ।
 देवराक्षसनागानामप्रमत्तेन धार्यते ॥ २४
 एते दिवापि भासेते रात्रौ च द्विजसत्तम ।
 नक्तं नक्षत्रताराणां प्रभामाक्षिप्य वर्ततः ॥ २५
 एते ह्यामुच्य भगवन्क्षुत्पिपासाभयं कुतः ।
 विषाग्निश्चापदेभ्यश्च भयं जातु न विद्यते ॥ २६
 ह्रस्वेन चैते आमुक्ते भवतो ह्रस्वके तदा ।
 अनुरूपेण चामुक्ते जायेते तत्प्रमाणके ॥ २७
 एवंविधे ममैते वै कुण्डले परमार्चिते ।
 त्रिषु लोकेषु विज्ञाते तदभिज्ञानमानय ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

उदङ्केनाभिज्ञाननिवेदनेन मदयन्तीतः कुण्डलग्रहणपूर्वकं प्रतिनिवर्तनम् ॥ १ ॥ मध्येमार्गं क्षुधाविष्टेन तेन ब्रिल्वतरु-
 मारुह्य शाखायां कुण्डलासजनपूर्वकं फलपातनाय शाखाचालनम् ॥ २ ॥ तत्र पतत्फलघटनेन कुण्डलयोरधःपतने केन-
 चिदुरगवरेण तदपहृत्य नागलोकगमनम् ॥ ३ ॥ तत इन्द्रसाहाय्याद्भूविदारणेन नागलोकंगतेनोदङ्केन तत्राश्ववचसा तद-
 पानदेशधमने तन्निर्गतधूमपटलनिरुद्धैः सपैरुदङ्काय कुण्डलग्रहणम् ॥ ४ ॥ तत उदङ्केन गुरुपत्न्यै कुण्डलग्रहणम् ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 स मित्रसहमासाद्य अभिज्ञानमयाचत ।
 तस्मै ददावभिज्ञानं स चेक्ष्वाकुवरस्तदा ॥ १
 सौदास उवाच ।
 न चैवैषा गतिः क्षेम्या न चान्या विद्यते गतिः ।
 एतन्मे तत्त्वमाज्ञाय प्रयच्छ मणिकुण्डले ॥ २
 इत्युक्तस्तामुदङ्कस्तु भर्तुर्वाक्यमथाब्रवीत् ।
 श्रुत्वा च सा तदा प्रादात्ततस्ते मणिकुण्डले ॥ ३
 अवाप्य कुण्डले ते तु राजानं पुनरब्रवीत् ।
 किमेतद्ब्रह्मवचनं श्रोतुमिच्छामि पार्थिव ॥ ४
 सौदास उवाच ।
 प्रजाविसर्गाद्विप्रान्वै क्षत्रियाः पूजयन्ति ह ।
 विप्रेभ्यश्चापि बहवो दोषाः प्रादुर्भवन्ति नः ॥ ५

सोऽहं द्विजेभ्यः प्रणतो विप्रादोषमवाप्तवान् ।
 गतिमन्यां न पश्यामि मदयन्तीसहायवान् ॥ ६
 न चान्यामपि पश्यामि गतिं गतिमतांवर ।
 स्वर्गद्वारस्य गमने स्थाने चेह द्विजोत्तम ॥ ७
 न हि राज्ञा विशेषेण विरुद्धेन द्विजातिभिः ।
 शक्यं हि लोके स्थातुं वै प्रेत्य वा सुखमेधितुम् ॥ ८
 तदिष्टे ते मया दत्ते एते स्वे मणिकुण्डले ।
 यः कृतस्तेऽद्य समयः सफलं तं कुरुष्व मे ॥ ९
 उदङ्क उवाच ।
 राजस्तथेह कर्तास्मि पुनरेष्यामि ते वशम् ।
 प्रश्नं च कञ्चित्प्रष्टुं त्वां व्यवसिष्ये परंतप ॥ १०
 सौदास उवाच ।
 ब्रूहि विप्र यथाकामं प्रतिवृत्तास्मि ते वचः ।

छिद्रेष्वेतेष्विमे इति पूर्वान्वयि । नागानां नागैः ह्रियेत
 इति संबन्धः ॥ २४ ॥ सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥
 मित्रसहः सौदासः । अभिज्ञानं श्लोकरूपं ज्ञापकम् ॥ १ ॥

एषा रक्षोयोनिरूपा । अन्या इतो मुक्तिरूपा ॥ २ ॥ ततो-
 दंकाय वै प्रादात्तस्मै ते मणिकुण्डले इति क. ट. थ. पाठः ॥ ३ ॥
 निवृत्तोस्मि परं तपेति झ. पाठः ॥ १० ॥

छेत्तास्मि संशयं तेऽद्य न मेऽत्रास्ति विचारणा ११
उदङ्क उवाच ।

प्राहुर्वाक्संयतं विप्रं धर्मनैपुणदर्शिनः ।
मित्रेषु यश्च विषमः स्तेन इत्येव तं विदुः ॥ १२
स भवान्मित्रतामद्य संप्राप्तो मम पार्थिव ।
स मे बुद्धिं प्रयच्छस्व संमतां पुरुषर्षभ ॥ १३
अवाप्तार्थोऽहमद्येह भवांश्च पुरुषादकः ।
भवत्सकाशमागन्तुं क्षमं मम न वेति वै ॥ १४
सौदास उवाच ।

क्षमं चेदिह वक्तव्यं मया द्विजवरोत्तम ।
मत्समीपं द्विजश्रेष्ठ नागन्तव्यं कथंचन ॥ १५
एवं तव प्रपश्यामि श्रेयो भृगुकुलोद्ग्रह ।
आगच्छतो हि ते विप्र भवेन्मृत्युन संशयः ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तः स तदा राजा क्षमं बुद्धिमता हितम् ।
अनुज्ञाप्य स राजानमहल्यां प्रति जग्मिवान् ॥ १७
गृहीत्वा कुण्डले दिव्ये गुरुरूपत्याः प्रियंकरः ।
जवेन महता प्रायाद्गौतमस्याश्रमं प्रति ॥ १८
यथा तयो रक्षणं च मदयन्त्याऽभिभाषितम् ।
तथा ते कुण्डले बध्वा तदा कृष्णाजिनेऽनयत् ॥ १९
स कस्मिंश्चित्क्षुधाविष्टः फलभारसमन्वितम् ।
विल्वं ददर्श विप्रर्षिरारुरोह च तं ततः ॥ २०
शाखाखासज्य तस्यैव कृष्णाजिनमरिंदम ।
पातयामास विल्वानि तदा स द्विजपुङ्गवः ॥ २१
अथ पातयमानस्य विल्वापहतचक्षुषः ।
न्यपतंस्तानि विल्वानि तस्मिन्नेवाजिने विभो ॥ २२
यस्मिंस्ते कुण्डले बद्धे तदा द्विजवरेण वै ।
विल्वप्रहारैस्तस्याथ व्यशीर्यद्वन्धनं ततः ॥ २३
सकुण्डलं तदजिनं पपात सहसा तरोः ।
विशीर्णवन्धने तस्मिन्गते कृष्णाजिने महीम् ॥ २४
अपश्यद्भुजगः कश्चित्ते तत्र मणिकुण्डले ।
ऐरावतकुलोद्भूतः शीघ्रो भूत्वा तदा हि सः ॥ २५

प्राप्तवान्संगतिं मित्रं धर्मनैपुण्यदर्शनादिति क. ट. थ. पाठः
॥ १२ ॥ तत्रैव तु प्रपश्यामि श्रेयो भृगुकुलोद्ग्रहेति क. ट.

विदश्यास्येन वल्मीकं विवेशाथ स कुण्डले ।
द्वियमाणे तु दृष्ट्वा स कुण्डले भुजगेन ह ॥ २६
पपात वृक्षात्सोद्वेगो दुःखात्परमकोपनः ।
स दण्डकाष्टमादाय वल्मीकमखनत्तदा ॥ २७
[अहानि त्रिंशदव्यग्रः पञ्च चान्यानि भारत ।]
क्रोधादर्पाभिसंतप्तस्तदा ब्राह्मणसत्तमः ॥ २८
तस्य वेगमसह्यं तमसहन्ती वसुंधरा ।
दण्डकाष्टाभिनुन्नाङ्गी चचाल भृशमाकुला ।
ततः खनत एवाथ विप्रर्षेर्धरणीतलम् ।
नागलोकस्य पन्थानं कर्तुकामस्य निश्चयात् ॥ २९
रथेन हरियुक्तेन तं देशमुपजग्मिवान् ।
वज्रपाणिर्महातेजास्तं ददर्श द्विजोत्तमम् ॥ ३०
वैशंपायन उवाच ।

स तु तं ब्राह्मणो भूत्वा तस्य दुःखेन दुःखितः ।
उदङ्कमब्रवीद्वाक्यं नैतच्छक्यं त्वयेति वै ॥ ३१
इतो हि नागलोको वै योजनानि सहस्रशः ।
न दण्डकाष्टसाध्यं च मन्ये कार्यमिदं तव ॥ ३२
उदङ्क उवाच ।
नागलोके यदि ब्रह्मन्न शक्ये कुण्डले मया ।
प्राप्तुं प्राणान्विमोक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तमा ॥ ३३
वैशंपायन उवाच ।

यदा स नाशकत्तस्य निश्चयं कर्तुमन्यथा ।
वज्रपाणिस्तदा दण्डं वज्रास्त्रेण युयोज ह ॥ ३४
ततो वज्रप्रहारैस्तैर्दार्यमाणा वसुंधरा ।
नागलोकस्य पन्थानमकरोज्जनमेजय ॥ ३५
स तेन मार्गेण तदा नागलोकं विवेश ह ।
ददर्श नागलोकं च योजनानि सहस्रशः ॥ ३६
प्राकारनिचयैर्दिव्यैर्मणिमुक्ताखलंकृतैः ।
उपपन्नं महाभाग शातकुम्भमयैस्तथा ॥ ३७
वापीः स्फटिकसोपाना नदीश्च विमलोदकाः ।
ददर्श वृक्षांश्च बहून्नानाद्विजगणायुतान् ॥ ३८
तस्य लोकस्य च द्वारं स ददर्श भृगूद्ग्रहः ।

थ. पाठः ॥ १६ ॥ आस्येन कुण्डले विदश्य भूत्वा वल्मीकं
विवेशेति संबन्धः ॥ २६ ॥

पञ्चयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ३९
 नागलोकमुदङ्कस्तु प्रेक्ष्य दीनोऽभवत्तदा ।
 निराशश्चाभवत्तत्र कुण्डलाहरणे पुनः ॥ ४०
 तत्र प्रोवाच तुरगस्तं कृष्णश्चेतवालधिः ।
 ताम्रास्यनेत्रः कौरव्यः प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ ४१
 धमस्वापानमेतन्मे ततस्त्वं विप्र लप्स्यसे ।
 ऐरावतसुतेनेह तवानीते हि कुण्डले ॥ ४२
 मा जुगुप्सां कृथाः पुत्र त्वमत्रार्थे कथंचन ।
 त्वयैतद्वि समाचीर्णं गौतमस्याश्रमे तदा ॥ ४३
 उदङ्क उवाच ।
 कथं भवन्तं जानीयामुपाध्यायाश्रमं प्रति ।
 यन्मया चीर्णपूर्वं हि श्रोतुमिच्छामि तद्ब्रूहम् ॥ ४४
 अश्व उवाच ।
 गुरोर्गुरुं मां जानीहि ज्वलन्तं जातवेदसम् ।
 त्वया ह्यहं सदा विप्र गुरोरर्थेऽभिपूजितः ॥ ४५
 विधिवत्सततं विप्र शुचिना भृगुनन्दन ।
 तस्माच्छ्रेयो विधास्यामि तवैवं कुरु माचिरम् ॥ ४६
 इत्युक्तस्तु तथाऽकार्षीदुदङ्कश्चित्रभानुना ।
 ताम्राचिः प्रीतिमांश्चापि प्रजज्वाल दिधक्षया ॥ ४७
 ततोऽस्य रोमकूपेभ्यो ध्मायमानस्य भारत ।
 घनः प्रादुरभूद्धूमो नागलोकभयावहः ॥ ४८
 तेन धूमेन महता वर्धमानेन भारत ।
 नागलोके महाराज न प्राज्ञायत किंचन ॥ ४९

हाहाकृतमभूत्सर्वमैरावतनिवेशनम् ।
 वासुकिप्रमुखानां च नागानां जनमेजय ॥ ५०
 न प्राकाशन्त वेश्मानि धूमरुद्धानि भारत ।
 नीहारसंघटानीव वनानि गिरयस्तथा ॥ ५१
 ते धूमरक्तनयना वह्नितेजोभितापिताः ।
 आजग्मुर्निश्चयं ज्ञातुं भार्गवस्य महात्मनः ॥ ५२
 श्रुत्वा च निश्चयं तस्य महर्षेरतितेजसः ।
 संभ्रान्तनयनाः सर्वे पूजां चकुर्यथाविधि ॥ ५३
 सर्वे प्राञ्जलयो नागा वृद्धबालपुरोगमाः ।
 शिरोभिः प्रणिपत्योचुः प्रसीद भगवन्निति ॥ ५४
 प्रसाद्य ब्राह्मणं ते तु पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च ।
 प्रायच्छन्कुण्डले दिव्ये पद्मगाः परमार्चिते ॥ ५५
 ततः स पूजितो नागैस्तदोदङ्कः प्रतापवान् ।
 अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा जगाम गुरुसद्य तत् ॥ ५६
 स गत्वा त्वरितो राजन्गौतमस्य निवेशनम् ।
 प्रायच्छत्कुण्डले दिव्ये गुरुपत्न्यास्तदाऽनघ ॥ ५७
 वासुकिप्रमुखानां च नागानां जनमेजय ।
 सर्वे शशंस गुरवे यथावद्विजसत्तमः ॥ ५८
 एवं महात्मना तेन त्रींल्लोकाञ्जनमेजय ।
 परिक्रम्याहूते दिव्ये ततस्ते मणिकुण्डले ॥ ५९
 एवंप्रभावः स मुनिरुदङ्को भरतर्षभ ।
 परेण तपसा युक्तो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ६०

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

उदङ्काय वरदानात्परं द्वारकामागच्छता कृष्णेन मध्ये रैवतकप्रवेशः ॥ १ ॥ रैवतकोत्सववर्णनम् ॥ २ ॥ ततः कृष्णेन स्वभवनमेत्य मातापितृभ्यामभिवादनम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।
 उदङ्कस्य वरं दत्त्वा गोविन्दो द्विजसत्तम ।
 अत ऊर्ध्वं महाबाहुः किं चकार महायशः ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 उदङ्काय वरं दत्त्वा प्रायात्सात्यकिना सह ।
 द्वारकामेव गोविन्दः शीघ्रवेगैर्महाहयैः ॥ २

सरांसि सरितश्चैव वनानि च गिरीस्तथा ।
 अतिक्रम्याससादाथ रम्यां द्वारवतीं पुरीम् ॥ ३
 वर्तमाने महाराज महे रैवतकस्य च ।
 उपायात्पुण्डरीकाक्षो युयुधानानुगस्तदा ॥ ४
 अलंकृतस्तु स गिरिर्नारूपैर्विचित्रितैः ।
 बभौ रत्नमयैः कोशैः संवृतः पुरुषर्षभ ॥ ५

महे उत्सवे ॥ ४ ॥

काञ्चनस्रग्भिरग्याभिः सुमनोभिस्तथैव च ।
 वासोभिश्च महाशैलः कल्पवृक्षैस्तथैव च ॥ ६
 दीपवृक्षैश्च सौवर्णैर्भीक्ष्णमुपशोभितः ।
 गुहानिर्झरदेशेषु दिवाभूतो बभूव ह ॥ ७
 पताकाभिर्विचित्राभिः सघण्टाभिः समन्ततः ।
 पुंभिः स्त्रीभिश्च संप्लुष्टः प्रगीत इव चाभवत् ।
 अतीव प्रेक्षणीयोऽभून्मेरुमुनिगणैरिव ॥ ८
 मत्तानां हृष्टरूपाणां स्त्रीणां पुंसां च भारत ।
 गायतां पर्वतेन्द्रस्य दिविस्पृगिव निःस्वनः ॥ ९
 प्रमत्तमत्तसंमत्तक्ष्वेडितोद्भुष्टसंकुलः ।
 तथा किलकिलाशब्दैर्भूधरोऽभून्मनोहरः ॥ १०
 विपणापणवात्रम्यो भक्ष्यभोज्यविहारवान् ।
 वस्त्रमाल्योत्करयुतो वीणावेणुमृदङ्गवान् ॥ ११
 सुरामैरेयमिश्रेण भक्ष्यभोज्येन चैव ह ।
 दीनान्धकृपणादिभ्यो दीयमानेन चानिशम् ।
 वभौ परमकल्याणो महस्तस्य महागिरेः ॥ १२
 पुण्यावसथवान्वीरैः पुण्यकृद्भिर्निषेवितः ।
 विहारो वृष्णिवीराणां महे रैवतकस्य ह ॥ १३
 स नानावेश्मसंकीर्णो देवलोक इवावभौ ।
 तदा च कृष्णसान्निध्यान्मुदा देवगणैर्युतः ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

कृष्णेन वसुदेवादीन्प्रति कुरुपाण्डवयुद्धप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

वसुदेव उवाच ।
 श्रुतवानसि वाष्णेय संग्रामं परमाद्भुतम् ।
 नराणां वदतां पुत्र कथोद्धातेषु नित्यशः ॥ १
 त्वं तु प्रत्यक्षदर्शी च कार्यज्ञश्च महाभुजः ।
 तस्मात्प्रब्रूहि संग्रामं याथातथ्येन मेऽनघ ॥ २
 यथा तदभवद्युद्धं पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 भीष्मकर्णकृपद्रोणशल्यादिभिरनुत्तमम् ॥ ३
 अन्येषां क्षत्रियाणां च कृतास्त्राणामनेकशः ।

‘स्तुवन्त्यन्तर्हिता देवा गन्धर्वाश्च सहर्षिभिः ।
 साधकः सर्वधर्माणामसुराणां विनाशकः ॥ १५
 त्वं स्रष्टा सृज्यमाधारं कारणं धर्मवेदवित् ।
 त्वया सत्क्रियते देव न जानीमोऽत्र मायया ॥ १६
 केवलं त्वाऽभिजानीमः शरणं परमेश्वरम् ।
 ब्रह्मादीनां च गोविन्द सान्निध्यं शरणं नमः ॥ १७
 इति स्तुते मानुषैश्च पूजिते देवकीसुते ।
 शक्रसन्नप्रतीकाशो बभूव स हि शैलराट् ॥ १८
 ततः संपूज्यमानः स विवेश भवनं शुभम् ।
 गोविन्दः सात्यकिश्चैव जग्मतुर्भवनं स्वकम् ॥ १९
 विवेश च प्रहृष्टात्मा चिरकालप्रवासतः ।
 कृत्वा नसुकरं कर्म दानवेष्विव वासवः ॥ २०
 उपायान्तं तु वाष्णेयं भोजवृष्ण्यन्धकास्तथा ।
 अभ्यगच्छन्महात्मानं देवा इव शतक्रतुम् ॥ २१
 स तानभ्यर्च्य मेधावी पृष्ट्वा च कुशलं तदा ।
 अभ्यवादयत प्रीतः पितरं मातरं तदा ॥ २२
 ताभ्यां स संपरिष्वक्तः सान्त्वितश्च महाभुजः ।
 उपोपविष्टैः सर्वैस्तेर्वृष्णिभिः परिवारितः ॥ २३
 स विश्रान्तो महातेजाः कृतपादावनेजनः ।
 कथयामास तत्सर्वं पृष्टः पित्रा महाहवम् ॥ २४

दीपभूतो बभूवहेति क. थ. पाठः ॥ ७ ॥ प्रमत्ताः क्रीडाया-
 सत्तयानवहिताः । मत्ताः मथादिना । संमत्ता हृष्टाः ॥ १० ॥

नानावेषाकृतिमतां नानादेशनिवासिनाम् ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षः पित्रा मातुस्तदाऽन्तिके ।
 शशंस कुरुवीराणां संग्रामे निधनं यथा ॥ ५
 वासुदेव उवाच ।
 अत्यद्भुतानि कर्माणि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
 बहुलत्वाच्च सङ्ख्यातुं शक्यान्यब्दशतैरपि ॥ ६
 प्राधान्यतस्तु गदतः समासेनैव मे शृणु ।

सात्यकिश्च महाभुज इति क. पाठः ॥ २३ ॥ एकोनषष्टितमो-
 ऽध्यायः ॥ ५९ ॥

कर्माणि पृथिवीशानां यथावदमरद्युते ॥ ७
 भीष्मः सेनापतिरभूदेकादशचमूपतिः ।
 कौरव्यः कौरवेन्द्राणां देवानामिव पावकिः ॥८
 शिखण्डी पाण्डुपुत्राणां नेता सप्तचमूपतिः ।
 बभूव रक्षितो धीमाञ्श्रीमता सव्यसाचिना ॥९
 तेषां तदभवद्युद्धं दशाहानि महात्मनाम् ।
 कुरूणां पाण्डवानां च सुमहद्रोमहर्षणम् ॥ १०
 अयुध्यमानं गाङ्गेयं शिखण्डी तं महाद्युतिम् ।
 जघान बहुभिर्बाणैः सह गाण्डीवधन्वना ॥११
 अकरोत्स ततः कालं शरतल्पगतो मुनिः ।
 अयनं दक्षिणं हित्वा संप्राप्ते चोत्तरायणे ॥ १२
 ततः सेनापतिरभूद्रोणोऽस्त्रविदुषांवरः ।
 प्रवीरः कौरवेन्द्रस्य काव्यो दैत्यपतेरिव ॥ १३
 अश्वौहिणीभिः शिष्टाभिर्नवभिर्द्विजसत्तमः ।
 संवृतः समरश्लाघी गुप्तः कृपसुतादिभिः ॥ १४
 धृष्टद्युम्नस्त्वभून्नेता पाण्डवानां महास्रवित् ।
 गुप्तो भीमेन मेधावी मित्रेण वरुणो यथा ॥ १५
 स च सेनापरिवृतो द्रोणप्रेप्सुर्महामनाः ।
 पितुर्निकारान्संस्मृत्य रणे कर्माकरोन्महत् ॥ १६
 तस्मिंस्ते पृथिवीपाला द्रोणपार्षतसंगरे ।
 नानादिगागता वीराः प्रायशो निधनं गताः ॥ १७
 दिनानि पञ्च तद्युद्धमभूत्परमदारुणम् ।
 ततो द्रोणः परिश्रान्तो धृष्टद्युम्नवशं गतः ॥ १८
 ततः सेनापतिरभूत्कर्णो दौर्योधने बले ।
 अश्वौहिणीभिः शिष्टाभिर्वृतः पञ्चभिराहवे ॥ १९
 तिस्रस्तु पाण्डुपुत्राणां चम्बो वीभत्सुपालिताः ।
 हतप्रवीरभूयिष्ठा बभूवुः समवस्थिताः ॥ २०
 ततः पार्थ समासाद्य पतङ्ग इव पावकम् ।
 पञ्चत्वमगमत्सौतिर्द्वितीयेऽहनि दारुणः ॥ २१
 हते कर्णे तु कौरव्या निरुत्साहा हतौजसः ।

अश्वौहिणीभिस्तिसृभिर्मद्रेशं पर्यवारयन् ॥ २२
 हतवाहनभूयिष्ठाः पाण्डवास्तु युधिष्ठिरम् ।
 अश्वौहिण्या निरुत्साहाः शिष्टया पर्यवारयन् ॥ २३
 अवधीन्मद्राजानं कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 तस्मिंस्तदार्धदिवसे कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ २४
 हते शल्ये तु शकुनिं सहदेवो महामनाः ।
 आहर्तारं कलेस्तस्य जघानामितविक्रमः ॥ २५
 निहते शकुनौ राजा धार्तराष्ट्रः सुदुर्मनाः ।
 अपाक्रामद्गदापाणिर्हतभूयिष्ठसैनिकः ॥ २६
 तमन्वधावत्संकुद्धो भीमसेनः प्रतापवान् ।
 हृदे द्वैपायने चापि सलिलस्थं ददर्श तम् ॥ २७
 हतशिष्टेन सैन्येन समन्तात्पर्यवार्य तम् ।
 अथोपविविशुर्हृष्टा हृदस्थं पञ्च पाण्डवाः ॥ २८
 विगाह्य सलिलं त्वाशु वाग्वाणैर्भृशविक्षतः ।
 उत्थाय स गदापाणिर्युद्धाय समुपस्थितः ॥ २९
 ततः स निहतो राजा धार्तराष्ट्रो महारणे ।
 भीमसेनेन विक्रम्य पश्यतां पृथिवीक्षिताम् ॥ ३०
 ततस्तत्पाण्डवं सैन्यं प्रसुप्तं शिविरे निशि ।
 निहतं द्रोणपुत्रेण पितुर्वधममृष्यता ॥ ३१
 हतपुत्रा हतबला हतमित्रा मया सह ।
 युयुधानसहायेन पञ्च शिष्टास्तु पाण्डवाः ॥ ३२
 सहैव कृपभोजाभ्यां द्रौणिर्युद्धादमुच्यत ।
 युयुत्सुश्चापि कौरव्यो मुक्तः पाण्डवसंश्रयात् ॥ ३३
 निहते कौरवेन्द्रे तु सानुबन्धे सुयोधने ।
 विदुरः संजयश्चैव धर्मराजमुपस्थितौ ॥ ३४
 एवं तदभवद्युद्धमहान्यष्टादश प्रभो ।
 यत्र ते पृथिवीपाला निहताः स्वर्गमावसन् ॥ ३५
 वैशंपायन उवाच ।
 शृण्वतां तु महाराज कथां तां रोमहर्षणीम् ।
 दुःखशोकपरिक्लेशा वृष्णीनामभवंस्तदा ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

कृष्णेन सभायां वसुदेवंप्रति अभिमन्युनिधनाकथने सुभद्रया तंप्रति तत्कथनचोदनापूर्वकं शोकान्मोहावेशेन भुवि निपतनम् ॥ १ ॥ ततः कृष्णेन वसुदेवपरिसान्त्वनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

कथयन्नेव तु तदा वासुदेवः प्रतापवान् ।
महाभारतयुद्धं तत्कथान्ते पितुरग्रतः ॥ १
अभिमन्योर्वधं वीरः सोल्यक्रामन्महामतिः ।
अप्रियं वसुदेवस्य माभूदिति महामनाः ॥ २
मा दौहित्रवधं श्रुत्वा वसुदेवो महात्ययम् ।
दुःखशोकाभिसंतप्तो भवेदिति महामतिः ॥ ३
सुभद्रा तु तमुत्क्रान्तमात्मजस्य वधं रणे ।
आचक्ष्व कृष्ण सौभद्रवधमित्यपतद्भुवि ॥ ४
तामपश्यन्निपतितां वसुदेवः क्षितौ तदा ।
दृष्ट्वैव च पपातोर्व्यां सोऽपि दुःखेन मूर्छितः ॥ ५
ततः स दौहित्रवधादुःखशोकसमाहतः ।
वसुदेवो महाराज कृष्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ६
ननु त्वं पुण्डरीकाक्ष सत्यवाग्भुवि विश्रुतः ।
यदौहित्रवधं मेऽद्य न ख्यापयसि शत्रुहन् ॥ ७
तद्भाग्निनेयनिधनं तत्त्वेनाचक्ष्व मे प्रभो ।
सदृशाक्षस्तव कथं शत्रुभिर्निहतो रणे ॥ ८
दुर्मरं वत वाष्णेय कालेऽप्राप्ते नृभिः सह ।
यत्र मे हृदयं दुःखाच्छतधा न विदीर्यते ॥ ९
किमब्रवीत्त्वां संग्रामे सुभद्रां मातरं प्रति ।
मां चापि पुण्डरीकाक्ष चपलाक्षः प्रियो मम ॥ १०
आहवं पृष्ठतः कृत्वा कच्चिन्न निहतः परैः ।
कच्चिन्मुखं न गोविन्द तेनाजौ विकृतं कृतम् ॥ ११
स हि कृष्ण महातेजाः श्लाघन्निव ममाग्रतः ।
बालभावेन विजयमात्मनोऽकथयत्प्रभुः ॥ १२
कच्चिन्न निकृतो बालो द्रोणकर्णकृपादिभिः ।
धरण्यां निहतः शेते तन्ममाचक्ष्व केशव ॥ १३
स हि द्रोणं च भीष्मं च कर्णं च बलिनां वरम् ।
स्पर्धते स रणे नित्यं दुहितुः पुत्रको मम ॥ १४

एवंविधं बहु तदा विलपन्तं सुदुःखितम् ।
पितरं दुःखिततरं गोविन्दो वाक्यमब्रवीत् ॥ १५
न तेन विकृतं वक्त्रं कृतं संग्राममूर्धनि ।
न पृष्ठतः कृतश्चापि संग्रामस्तेन दुस्तरः ॥ १६
निहत्य पृथिवीपालान्सहस्रशतसङ्घशः ।
खेदितो द्रोणकर्णाभ्यां दौःशासनिवशं गतः ॥ १७
एको ह्येकेन सततं युध्यमानो यदि प्रभो ।
न स शक्येत संग्रामे निहन्तुमपि वज्रिणा ॥ १८
समाहूते च संग्रामे पार्थे संशप्तकैस्तदा ।
पर्यवार्यत संकुद्वैः स द्रोणादिभिराहवे ॥ १९
ततः शत्रुवधं कृत्वा सुमहान्तं रणे पितः ।
दौहित्रस्तव वाष्णेय दौःशासनिवशं गतः ॥ २०
नूनं च स गतः स्वर्गं जहि शोकं महामते ।
न हि व्यसनमासाद्य सीदन्ति कृतबुद्धयः ॥ २१
द्रोणकर्णप्रभृतयो येन प्रतिसमासिताः ।
रणे महेन्द्रप्रतिमाः स कथं नाम्रयादिवम् ॥ २२
स शोकं जहि दुर्धर्ष मा च मन्युवशं गमः ।
शस्त्रपूतां हि स गतिं गतः परपुरंजयः ॥ २३
तस्मिंस्तु निहते वीरे सुभद्रेयं स्वसा मम ।
दुःखार्ताऽथो सुतं प्राप्य कुररीव ननाद ह ॥ २४
द्रौपदीं च समासाद्य पर्यतप्यत दुःखिता ।
आर्ये क दारकाः सर्वे द्रष्टुमिच्छामि तानहम् ॥ २५
अस्यास्तु वचनं श्रुत्वा सर्वास्ताः कुरयोपितः ।
भुजाभ्यां परिगृह्णैनां चुक्रुशुः परमार्तवत् ॥ २६
उत्तरां चाब्रवीद्भद्रे भर्ता स क नु ते गतः ।
क्षिप्रमागमनं मद्यं तस्य त्वं वेदयस्व ह ॥ २७
ननु नामाद्य वैराटि श्रुत्वा मम गिरं सदा ।
भवन्नान्निष्पतत्याशु कस्मान्नाभ्येति ते पतिः ॥ २८
अभिमन्योऽनुशयिनो मातुलास्ते महारथाः ।

कश्चिद्बुधेन गोविन्द तत्राजौ विमुखीकृतः इति थ. पाठः
॥ ११ ॥ समाहूते च संग्रामादिति झ. पाठः । पर्यवार्यत

संतुष्टैरिति थ. पाठः ॥ १९ ॥ एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

कुशलं चाब्रुवन्सर्वे त्वां युयुत्सुमिहागतम् ॥ २९
 आचक्ष्व मेऽद्य संग्रामं यथापूर्वमरिन्दम ।
 कस्मादेवं विलपतीं नाद्येह प्रतिभाषसे ॥ ३०
 एवमादि तु वाष्णेय्यास्तस्यास्तत्परिदेवितम् ।
 श्रुत्वा पृथा सुदुःखार्ता शनैर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३१
 सुभद्रे वासुदेवेन तथा सात्यकिना रणे ।
 पित्रा च लालितो बालः स हतः कालधर्मणा ॥ ३२
 ईदृशो मर्त्यधर्मोऽयं मा शुचो यदुनन्दिनि ।
 पुत्रो हि तव दुर्धर्षः संग्रासः परमां गतिम् ॥ ३३
 कुले महति जातासि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
 मा शुचश्चपलाक्षं त्वं पद्मपत्रनिभेक्षणे ॥ ३४
 उत्तरां त्वमवेक्षस्व गुर्विणीं मा शुचः शुभे ।
 पुत्रमेषा हि तस्याशु जनयिष्यति भामिनी ॥ ३५

एवमाश्वासयित्वैनां कुन्ती यदुकुलोद्ब्रह ।
 विहाय शोकं दुर्धर्षं श्राद्धमस्य ह्यकल्पयत् ॥ ३६
 समनुज्ञाप्य धर्मज्ञं राजानं भीममेव च ।
 यमौ यमोपमौ चैव ददौ दानान्यनेकशः ॥ ३७
 ततः प्रदाय बह्वीर्गा ब्राह्मणेभ्यो यदूद्ब्रह ।
 समाहूय तु वाष्णेयी वैराटीमब्रवीदिदम् ॥ ३८
 वैराटि नेह संतापस्त्वया कार्यो ह्यनिन्दिते ।
 भर्तारं प्रति सुश्रोणि गर्भस्थं रक्ष वै शिशुम् ॥ ३९
 एवमुक्त्वा ततः कुन्ती विरराम महाद्युते ।
 तामनुज्ञाप्य चैवैमां सुभद्रां समुपानयम् ॥ ४०
 एवं स निधनं प्राप्तो दौहित्रस्तव मानद ।
 संतापं त्यज दुर्धर्ष मा च शोके मनः कृथाः ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

वासुदेवादिभिरभिमन्यवे श्राद्धदानम् ॥ १ ॥ व्यासेन हास्तिनपुरमेत्य उत्तरादिपरिसान्त्वपूर्वकं युधिष्ठिरं प्रत्यश्वमेधसंचो-
 दनेन पुनरन्तर्धानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु पुत्रस्य वचः शूरात्मजस्तदा ।
 विहाय शोकं धर्मात्मा ददौ श्राद्धमनुत्तमम् ॥ १
 तथैव वासुदेवश्च स्वस्तीयस्य महात्मनः ।
 दयितस्य पितुर्नित्यमकरोदौर्ध्वदेहिकम् ॥ २
 षष्टिं शतसहस्राणि ब्राह्मणानां महौजसाम् ।
 विधिवद्भोजयामास भोज्यं सर्वगुणान्वितम् ॥ ३
 आच्छाद्य च महाबाहुर्धनतृष्णामपातुदत् ।
 ब्राह्मणानां तदा कृष्णस्तदभूद्रोमहर्षणम् ॥ ४
 सुवर्णं चैव गाश्चैव शयनाच्छादनानि च ।
 दीयमानं तदा विप्रः प्रभूतमिति चाब्रुवन् ॥ ५
 वासुदेवोऽथ दाशार्हो बलदेवः ससात्यकिः ।
 अभिमन्योस्तदा श्राद्धमकुर्वन्सत्यकस्तदा ।
 अतीव दुःखसंतप्ता न शमं चोपलेभिरे ॥ ६
 तथैव पाण्डवा वीरा नगरे नागसाह्वये ।

नोपागच्छन्त वै शान्तिमभिमन्युविनाकृताः ॥ ७
 सुबहूनि च राजेन्द्र दिवसानि विराटजा ।
 नाशुङ्ग पतिदुःखार्ता तदभूत्करुणं महत् ॥ ८
 प्रियमाणे तु तस्मिंस्तु गर्भे कुक्षिस्थ एव च ।
 आजगाम ततो व्यासो ज्ञात्वा दिव्येन चक्षुषा ९
 समागम्याब्रवीद्वीमान्पृथां पृथुललोचनाम् ।
 उत्तरां च महातेजाः शोकः संत्यज्यतामयम् १०
 जनिष्यते महातेजाः पुत्रस्तव यशस्विनि ।
 प्रभावाद्वासुदेवस्य मम व्याहरणादपि ।
 पाण्डवानामयं चान्ते पालयिष्यति मेदिनीम् ११
 धनञ्जयं च संप्रेक्ष्य धर्मराजस्य शृण्वतः ।
 व्यासो वाक्यमुवाचेदं हर्षयन्निव भारत ॥ १२
 पौत्रस्तव महाभागो जनिष्यति महामनाः ।
 पृथ्वीं सागरपर्यन्तां पालयिष्यति धर्मतः ॥ १३
 तस्माच्छोकं कुरुश्रेष्ठ जहि त्वमरिकर्शन ।

कुक्षिस्थ एव तस्याथ गर्भो वै संप्रलीयतेति श्रुत्वा पाठः ॥ ९ ॥

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

विचार्यमत्र न हि ते सत्यमेतद्भविष्यति ॥ १४
यच्चापि वृष्णिवीरेण कृष्णेन कुरुनन्दन ।
पुरोक्तं तत्तथा भावि मा तेऽत्रास्तु विचारणा ॥ १५
विबुधानां गतो लोकानक्षयानात्मनिर्जितान् ।
न स शोच्यस्त्वया वीरो न चान्यैः कुरुभिस्तथा ॥
एवं पितामहेनोक्तो धर्मात्मा स धनञ्जयः ।
त्यक्त्वा शोकं महाराज हृष्टरूपोऽभवत्तदा ॥ १७

पिताऽपि तव धर्मेज्ज गर्भे तस्मिन्महामते ।
अवर्धत यथाकामं शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ १८
ततः संचोदयामास व्यासो धर्मात्मजं नृपम् ।
अश्वमेधं प्रति तदा ततः सोऽन्तर्हितोऽभवत् ॥ १९
धर्मराजोपि मेधावी श्रुत्वा व्यासस्य तद्वचः ।
वित्तोपनयने तात चकार गमने मतिम् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

युधिष्ठिरेण व्यासाज्ञया भीमादिभिः सहालोच्य यज्ञार्थं धनाहरणाय सहभ्रात्रादिभिर्हिमवत्पाशैरिति प्रस्थानम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
श्रुत्वैतद्वचनं ब्रह्मन्यासेनोक्तं महात्मना ।
अश्वमेधं प्रति तदा किं भूयः प्रचकार ह ॥ १
रत्नं च यन्मरुत्तेन निहितं वसुधातले ।
तदवाप कथं चेति तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा द्वैपायनवचो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृन्सर्वान्समानाय्य काले वचनमब्रवीत् ॥ ३
अर्जुनं भीमसेनं च माद्रीपुत्रौ यमावपि ।
श्रुतं वो वचनं वीराः सौहृदाद्यन्महात्मना ॥ ४
कुरुणां हितकामेन प्रोक्तं कृष्णेन धीमता ।
तपोवृद्धेन महता सुहृदां भूतिमिच्छता ॥ ५
गुरुणा धर्मशीलेन व्यासेनाद्भुतकर्मणा ।
भीष्मेण च महाप्राज्ञ गोविन्देन च धीमता ॥ ६
संस्मृत्य तदहं सम्यकर्तुमिच्छामि पाण्डवाः ।
आयत्यां च तदात्वे च सर्वेषां तद्वि नो हितम् ॥ ७
अनुबन्धे च कल्याणं यद्वचो ब्रह्मवादिनः ।
इयं हि वसुधा सर्वा क्षीणरत्ना कुरुद्वहाः ॥ ८
तच्चाचष्ट तदा व्यासो मरुत्तस्य धनं नृपाः ।
यद्येतद्वो बहुमतं मन्यध्वं वा क्षमं यदि ।
तदानयामहे सर्वे कथं वा भीम मन्यसे ॥ ९
इत्युक्तवाक्ये नृपतौ तदा कुरुकुलोद्वह ।
भीमसेनो नृपश्रेष्ठं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १०

रोचते मे महाबाहो यदिदं भाषितं त्वया ।
व्यासाख्यातस्य वित्तस्य समुपानयनं प्रति ॥ ११
तत्प्राप्नुयामहे धर्माद्यद्वनं काङ्क्षितं प्रभो ।
कृतमेव महाराज भवेदिति मतिर्मम ॥ १२
ते वयं प्रणिपातेन गिरीशस्य महात्मनः ।
तदानयाम भद्रं ते समभ्यर्च्य कपर्दिनम् ॥ १३
'तं विशुं देवदेवेशं शूलपाणिं त्रिलोचनम् ।
अनादिनिधनं शंभुं नमस्याम महेश्वरम् ॥' १४
लोकनाथं गणाध्यक्षं तस्यैवानुचरांश्च तान् ।
प्रसाद्यार्थमवाप्स्यामो नूनं वाग्बुद्धिकर्मभिः ॥ १५
रक्षन्ते ये च तद्व्यं किन्नरा रौद्रदर्शनाः ।
ते च वश्या भविष्यन्ति प्रसन्ने वृषभध्वजे ॥ १६
'स हि देवः प्रसन्नात्मा भक्तानां परमेश्वरः ।
ददात्यमरतां चापि किं पुनः काञ्चनं प्रभुः ॥ १७
वनस्थस्य पुरा जिष्णोरस्त्रं पाशुपतं महत् ।
रौद्रं ब्रह्मशिरश्चादात्प्रसन्नः किं पुनर्धनम् ॥ १८
वयं सर्वे हि तद्भक्ताः स चास्माकं प्रसीदति ।
तत्प्रसादादिदं राज्यं प्राप्तं कौरवनन्दन ॥ १९
अभिमन्योर्वधे वृत्ते प्रतिज्ञाते धनञ्जये ।
जयद्रथवधार्थाय स्वप्ने लोकगुरुर्निशि ।
प्रसाद्य लब्धवानस्त्रमर्जुनः सहकेशवः ॥ २०
तत्र प्रभातां रजनीं फल्गुनस्याग्रतः प्रभुः ।
जघान सैन्यं शूलेन प्रत्यक्षं सव्यसाचिनः ॥ २१

कस्तां सेनां महाराज मनसाऽपि प्रधर्षयेत् ।
 द्रोणकर्णबलैर्युक्तां महेष्वासैः प्रहारिभिः ।
 ऋते देवान्महेष्वासाद्बहुरूपान्महेश्वरात् ॥ २२
 तस्यैव च प्रसादेन निहतास्तव शत्रवः ।
 अश्वमेधस्य संसिद्धिं तव संपादयिष्यति ।' २३
 श्रुत्वैवं वदतस्तस्य वाक्यं भीमस्य भारत ।
 प्रीतो धर्मात्मजो राजा बभूवातीव भारत ।
 अर्जुनप्रमुखाश्चापि तथेत्येवाब्रुवन्वचः ॥ २४
 कृत्वा तु पाण्डवाः सर्वे रत्नाहरणनिश्चयम् ।
 सेनामाज्ञापयामासुर्नक्षत्रेऽहनि च ध्रुवे ॥ २५
 ततो ययुः पाण्डुसुता ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।
 अर्चयित्वा सुरश्रेष्ठं पूर्वमेव महेश्वरम् ॥ २६

मोदकैः पायसेनाथ मांसापूपैस्तथैव च ।
 आशास्य च महात्मानं प्रययुर्मुदिता भृशम् ॥ २७
 तेषां प्रयास्यतां तत्र मङ्गलानि शुभान्यथ ।
 प्राहुः प्रहृष्टमनसो द्विजाभ्या नागराश्च ते ॥ २८
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य शिरोभिः प्रणिपत्य च ।
 ब्राह्मणानग्निसहितान्प्रययुः पाण्डुनन्दनाः ॥ २९
 समनुज्ञाप्य राजानं पुत्रशोकसमाहतम् ।
 धृतराष्ट्रं सभार्यं वै पृथां च पृथुलोचनाम् ॥ ३०
 मूले निक्षिप्य कौरव्यं युयुत्सुं धृतराष्ट्रजम् ।
 संपूज्यमानाः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च मनीषिभिः ।
 'प्रययुः पाण्डवा वीरा नियमस्थाः शुचित्रताः' ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

युधिष्ठिरेण हिमवद्गिरिमेत्य सेनानिवेशनम् ॥ १ ॥ तत्र ब्राह्मणचोदनया तैः सहोपवासादिव्रताचरणपूर्वकं निशाया-
 पनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्ते प्रययुर्हृष्टाः प्रहृष्टनरवाहनाः ।
 रथघोषेण महता पूरयन्तो वसुंधराम् ॥ १
 संस्तूयमानाः स्तुतिभिः सूतमागधवन्दिभिः ।
 स्वेन सैन्येन संवीता यथाऽऽदित्याः स्वरश्मिभिः २
 पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
 बभौ युधिष्ठिरस्तत्र पौर्णमास्यामिवोडुराद् ॥ ३
 जयाशिषः प्रहृष्टानां नराणां पथि पाण्डवः ।
 प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं यथावत्पुरुषर्षभः ॥ ४
 तथैव सैनिका राजत्राजानमनुयान्ति ये ।
 तेषां हलहलाशब्दो दिवं स्तब्ध्वा व्यतिष्ठत ॥ ५
 सरांसि सरितश्चैव वनान्युपवनानि च ।
 अत्यक्रामन्महाराजो गिरिं चाप्यन्वपद्यत ॥ ६
 तस्मिन्देशे च राजेन्द्र यत्र तद्रव्यमुत्तमम् ।

चक्रे निवेशनं राजा पाण्डवः सहसैनिकैः ।
 शिवे देशे समे चैव तदा भरतसत्तम ॥ ७
 अग्रतो ब्राह्मणान्कृत्वा तपोविद्यादमान्वितान् ।
 पुरोहितं च कौरव्य वेदवेदाङ्गपारगम् ॥ ८
 आग्निवेश्यं च राजानो ब्राह्मणाः सपुरोधसः ।
 कृत्वा शान्तिं यथान्यायं सर्वशः पर्यवारयन् ॥ ९
 कृत्वा तु मध्ये राजानममात्यांश्च यथाविधि ।
 षट्पदं नवसङ्ख्यानं निवेशं चक्रिरे जनाः ॥ १०
 मत्तानां वारणेन्द्राणां निवेशं च यथाविधि ।
 कारयित्वा स राजेन्द्रो ब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥ ११
 अस्मिन्कार्ये द्विजश्रेष्ठा नक्षत्रे दिवसे शुभे ।
 यथा भवन्तो मन्यन्ते कर्तुमर्हन्ति तत्तथा ॥ १२
 न नः कालात्ययो वै स्यादिहैव परिलम्बताम् ।
 इति निश्चित्य विप्रेन्द्राः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १३

ऽध्यायः ॥ ६३ ॥

आग्निवेश्यं धौम्यम् ॥ ९ ॥ चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

ध्रुवे नक्षत्रे रोहिण्यामुत्तरात्रये च । अहनि वारे ध्रुवे रवि-
 वारे । उत्तरार्केऽमृतसिद्धयोगे इत्यर्थः ॥ २५ ॥ मूले वंश-
 स्याये । कुन्तीधृतराष्ट्रसमीपे इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ त्रिषष्टितमो-

श्रुत्वैतद्वचनं राज्ञो ब्राह्मणाः सपुरोधसः ।
 इदमूर्चुर्वचो हृष्टा धर्मराजप्रियेप्सवः ॥ १४
 अद्यैव नक्षत्रमहश्च पुण्यं
 यतामहे श्रेष्ठतमक्रियासु ।
 तपोभिरद्येह वसाम राज-
 क्षुपोष्यतां चापि भवद्भिरद्य ॥ १५
 श्रुत्वा तु तेषां द्विजसत्तमानां

कृतोपवासा रजनीं नरेन्द्राः ।
 ऊषुः प्रतीताः कुशसंस्तरेषु
 यथाऽध्वरे प्रज्वलिता हुताशाः ॥ १६
 ततो निशा सा व्यगमन्महात्मनां
 संशृण्वतां विप्रसमीरिता गिरः ।
 ततः प्रभाते विमले द्विजर्षभा
 वचोऽब्रुवन्धर्मसुतं नराधिपम् ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

युधिष्ठिरेण विधिवज्जानाबलिहरणादिना सपरिचरमहेश्वरपरितोषणेन विविधकनकभाण्डाहरणेन पुनर्नगरं प्रत्यागमनम् ॥

ब्राह्मणा ऊचुः ।
 क्रियतामुपहारोऽद्य व्यम्बकस्य महात्मनः ।
 दत्त्वोपहारं नृपते ततः स्वार्थं यतामहे ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा तु वचनं तेषां ब्राह्मणानां युधिष्ठिरः ।
 गिरीशस्य यथान्यायमुपहारमुपाहरत् ॥ २
 आज्येन तर्पयित्वाऽग्निं विधिवत्संस्कृतेन च ।
 मन्त्रसिद्धं चरुं कृत्वा पुरोधाः स ययौ तदा ॥ ३
 स गृहीत्वा सुमनसो मन्त्रपूता जनाधिप ।
 मोदकैः पायसेनाथ मांसैश्चोपाहरद्बलिम् ॥ ४
 सुमनोभिश्च चित्राभिराजैरुच्चावचैरपि ।
 सर्वं स्विष्टकृतं हुत्वा विधिवद्वेदपारगः ।
 किंकराणां ततः पश्चाच्चकार बलिमुत्तमम् ॥ ५
 यक्षेन्द्राय कुबेराय माणिभद्राय चैव ह ।
 तथाऽन्येषां च यक्षाणां भूतानां पतयश्च ये ॥ ६
 कृसरेण च मांसेन निवापैस्तिलसंयुतैः ।
 ओदनं कुंभशः कृत्वा पुरोधाः समुपाहरत् ॥ ७
 ब्राह्मणेभ्यः सहस्राणि गवां दत्त्वा तु भूमिपः ।
 नक्तंचराणां भूतानां व्यादिदेश बलिं तदा ॥ ८
 धूपगन्धनिरुद्धं तत्सुमनोभिश्च संवृतम् ।
 शुशुभे स्थानमत्यर्थं देवदेवस्य पार्थिव ॥ ९

कृत्वा पूजां तु रुद्रस्य गणानां चैव सर्वशः ।
 ययौ व्यासं पुरस्कृत्य नृपो रत्ननिधिं प्रति ॥ १०
 पूजयित्वा धनाध्यक्षं प्रणिपत्याभिवाद्य च ।
 सुमनोभिर्विचित्राभिरूपैः कृसरेण च ॥ ११
 शङ्खादींश्च निधीन्सर्वाग्निधिपालांश्च सर्वशः ।
 अर्चयित्वा द्विजाग्र्यान्स स्वस्ति वाच्यं च वीर्यवान्
 तेषां पुण्याहघोषेण तेजसा समवस्थितः ।
 प्रीतिमान्स कुरुश्रेष्ठः खानयामास तं निधिम् ॥ १२
 ततः पात्रीः सकरका बहुरूपा मनोरमाः ।
 भृङ्गाराणि कटाहानि कलशान्वर्धमानकान् ॥ १४
 बहूनि च विचित्राणि भाजनानि सहस्रशः ।
 उद्धारयामास तदा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १५
 तेषां रक्षणमप्यासीन्महान्करपुटस्तथा ।
 नद्धं च भाजनं राजंस्तुलार्धमभवन्नृप ॥ १६
 वाहनं पाण्डुपुत्रस्य तत्रासीत्तु विशांपते ।
 षष्टिरष्ट्रसहस्राणि शतानि द्विगुणा हयाः ॥ १७
 वारणाश्च महाराज सहस्रशतसंमिताः ।
 शकटानि रथाश्चैव तावदेव करेणवः ।
 खराणां पुरुषाणां च परिसङ्ख्या न विद्यते ॥ १८
 एतद्विचित्रं तदभवद्यदुद्ग्रे युधिष्ठिरः ।
 षोडशाष्टौ चतुर्विंशत्सहस्रं भारलक्षणम् ॥ १९

पात्रीः महान्ति ओदनोद्धरणपात्राणि । करका अल्पघटाः ।
 भृङ्गाराणि गड्ढकान् । वर्धमानकान् शरावाणि ॥ १४ ॥

करपटः करसंपुटाकारं द्विदलभाजनं उष्ट्रादिवाह्यम् संदूष इति
 प्रसिद्धम् ॥ १६ ॥ पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

एतेष्वादाय तद्रव्यं पुनरभ्यर्च्य पाण्डवः ।
महादेवं प्रति ययौ पुरं नागाह्वयं प्रति ॥ २०
द्वैपायनाभ्यनुज्ञातः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ।

गोरुते गोरुते चैव न्यवसत्पुरुषर्षभः ॥ २१
सा पुराऽभिमुखा राजन्नुवाह महती चमूः ।
कृच्छ्राद्रविणभारार्ता हर्षयन्ती कुरुद्वहान् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

कृष्णेन बलभद्रसुभद्रादिभिः सह यज्ञार्थं हास्तिनपुरं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ तत उत्तरायां परिक्षितो जननम् ॥ २ ॥
अश्वस्थामास्त्रेण जननकालेव शवभूतस्य तस्योजीवनाय कुन्त्यादिभिः श्रीकृष्णं प्रति प्रार्थना ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु वासुदेवोऽपि वीर्यवान् ।
उपायाद्वृष्णिभिः सार्धं पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १
समयं वाजिमेधस्य विदित्वा पुरुषर्षभः ।
यथोक्तो धर्मपुत्रेण प्रव्रजन्स्वपुरीं प्रति ॥ २
रौक्मिणेयेन सहितो युयुधानेन चैव ह ।
चारुद्वेष्णेन सांवेन गदेन कृतवर्मणा ॥ ३
सारणेन च वीरेण निशठेनोन्मुखेन च ।
बलदेवं पुरस्कृत्य सुभद्रासहितस्तदा ॥ ४
द्रौपदीमुत्तरां चैव पृथां चाप्यवलोककः ।
समाश्वासयितुं चापि क्षत्रिया निहतेश्वराः ॥ ५
तानागतान्समीक्ष्यैव धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं विदुरश्च महामनाः ॥ ६
तत्रैव न्यवसत्कृष्णः स्वर्चितः पुरुषोत्तमः ।
विदुरेण महातेजास्तथैव च युयुत्सुना ॥ ७
वसत्सु वृष्णिवीरेषु तत्राथ जनमेजय ।
जज्ञे तव पिता राजन्परिक्षित्परवीरहा ॥ ८
स तु राजा महाराज ब्रह्मास्त्रेणावपीडितः ।
शवो बभूव निश्चेष्टो हर्षशोकविवर्धनः ॥ ९
हृष्टानां सिंहनादेन जनानां तत्र निःस्वनः ।
आविवेश दिशः सर्वाः पुनरेवाभ्युपागमत् ॥ १०
ततः सोतित्वरः कृष्णो विवेशान्तःपुरं तदा ।
युयुधानद्वितीयो वै व्यथितेन्द्रियमानसः ॥ ११
ततस्त्वरितमायान्तीं ददर्श स्वां पितृष्वसाम् ।
क्रोशन्तीमभिधावेति वासुदेवं पुनःपुनः ॥ १२

पृष्ठतो द्रौपदीं चैव सुभद्रां च यशस्विनीम् ।
विक्रोशन्त्यश्च करुणं पाण्डवानां स्त्रियो नृपाः ॥ १३
ततः कृष्णं समासाद्य कुन्ती भोजसुता तदा ।
प्रोवाच राजशार्दूल बाष्पगद्गदया गिरा ॥ १४
वासुदेव महाबाहो सुप्रजा देवकी त्वया ।
त्वं नो गतिः प्रतिष्ठा च त्वदायत्तमिदं कुलम् ॥ १५
यदुप्रवीर योऽयं ते स्वस्तीयस्यात्मजः प्रभो ।
अश्वत्थाम्ना हतो जातस्तमुजीवय केशव ॥ १६
त्वया ह्येतत्प्रतिज्ञातमैषीके यदुनन्दन ।
अहं संजीवयिष्यामि मृतं जातमिति प्रभो ॥ १७
सोयं जातो मृतस्तात पश्यैनं पुरुषर्षभ ।
उत्तरां च सुभद्रां च द्रौपदीं मां च माधव ॥ १८
धर्मपुत्रं च भीमं च फल्गुनं नकुलं तथा ।
सहदेवं च दुर्धर्षं सर्वान्नस्नातुमर्हसि ॥ १९
अस्मिन्प्राणाः समायत्ताः पाण्डवानां ममैव च ।
पाण्डोश्च पिण्डो दाशार्हं तथैव श्वशुरस्य मे ॥ २०
अभिमन्योश्च भद्रं ते प्रियस्य सदृशस्य च ।
प्रियमुत्पादयाद्य त्वं प्रेतस्यापि जनार्दन ॥ २१
उत्तरा हि पुरोक्तं वै कथयत्यरिमूदन ।
अभिमन्योर्वचः कृष्ण प्रियत्वात्तन्न संशयः ॥ २२
अब्रवीत्किल दाशार्हं वैराटीमार्जुनिस्तदा ।
मातुलस्य कुलं भद्रे तव पुत्रो गमिष्यति ॥ २३
गत्वा वृष्ण्यन्धकुलं धनुर्वेदं ग्रहीष्यति ।
अस्त्राणि च विचित्राणि नीतिशास्त्रं च केवलं ॥ २४

क्षत्रियाः स्त्रियः ॥ ५ ॥ प्रविश्य प्रदिशः सर्वाः पुनरेव
व्युपारमत् इति श्र. पाठः ॥ १० ॥ विक्रोशन्त्यः विक्रोशन्तीः
आश्व. ११

॥ १३ ॥ मातुलस्य अभिमन्युमातुलस्य कृष्णस्य । तत्तुल्य-
पराक्रम इत्यर्थः ॥ २३ ॥ षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

इत्येतत्प्रणयात्तात सौभद्रः परवीरहा ।
 कथयामास दुर्धर्षस्तथा चैतन्न संशयः ॥ २५
 तास्त्वां वयं प्रणम्येह याचामो मधुसूदन ।
 कुलस्यास्य हितार्थं च कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ २६
 एवमुक्त्वा तु वाष्णीयं पृथा पृथुललोचना ।

उद्धृत्य बाहू दुःखार्ता ताश्चान्याः प्रापतन्भुवि २७
 अनुवंश्च महाराज सर्वाः सास्त्राविलेक्षणाः ।
 स्वस्त्रीयो वासुदेवस्य मृतो जात इति प्रभो ॥ २८
 एवं गते ततः कुन्तीं पर्यगृह्णाजनार्दनः ।
 भूमौ निपतितां चैनां सान्त्वयामास भारत २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि षट्षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

सुभद्रया श्रीकृष्णं प्रति तन्महिमसंस्तवनपूर्वकं परिक्षिप्तजीवनप्रार्थना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 उत्थितायां पृथायां तु सुभद्रा भ्रातरं तदा ।
 दृष्ट्वा चुक्रोश दुःखार्ता वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १
 पुण्डरीकाक्ष पश्य त्वं पौत्रं पार्थस्य धीमतः ।
 परिक्षीणेषु कुरुषु परिक्षीणं गतायुषम् ॥ २
 इषीका द्रोणपुत्रेण भीमसेनार्थमुद्यता ।
 सोत्तरायां निपतिता विजये मयि चैव ह ॥ ३
 सेयं ज्वलन्ती हृदये मयि तिष्ठति केशव ।
 यन्न पश्यामि दुर्धर्षं सहपुत्रं तु तं प्रभो ॥ ४
 किंनु वक्ष्यति धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनार्जुनौ चापि माद्रवत्याः सुतौ च तौ ५
 श्रुत्वाऽभिमन्योस्तनयं जातं च मृतमेव च ।
 मुषिता इव वाष्णीय द्रोणपुत्रेण पाण्डवाः ॥ ६
 अभिमन्युः प्रियः कृष्ण पितृणां नात्र संशयः ।
 ते श्रुत्वा किंनु वक्ष्यन्ति द्रोणपुत्रास्त्रनिर्जिताः ७
 भविता नः परं दुःखं किंनु मन्ये जनार्दन ।
 अभिमन्योः सुतं कृष्ण मृतं जातमरिंदम ॥ ८
 साऽहं प्रसादये कृष्ण त्वामद्य शिरसा नता ।
 पृथेयं द्रौपदी चैव ताः पश्य पुरुषोत्तम ॥ ९
 यदा द्रोणसुतो गर्भान्पाण्डूनां हन्ति माधव ।

तदा किल त्वया द्रौणिः क्रुद्धेनोक्तोऽरिमर्दन १०
 अकामं त्वां करिष्यामि ब्रह्मबन्धो नराधम ।
 अहं संजीवयिष्यामि किरीटितनयात्मजम् ॥ ११
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा जानानाऽहं बलं तव ।
 प्रसादये त्वां दुर्धर्ष जीवतामभिमन्युजः ॥ १२
 यद्येतत्त्वं प्रतिश्रुत्य न करोषि वचः शुभम् ।
 सकलं वृष्णिशार्दूल मृतां मामवधारय ॥ १३
 अभिमन्योः सुतो वीर न संजीवति यद्ययम् ।
 जीवति त्वयि दुर्धर्ष किं करिष्याम्यहं त्वया १४
 संजीवयेनं दुर्धर्ष मृतं त्वमभिमन्युजम् ।
 सदृशाक्षसुतं वीर सस्यं वर्षन्निवांम्भुदः ॥ १५
 त्वं हि केशव धर्मात्मा सत्यवान्सत्यविक्रमः ।
 स तां वाचमृतां कर्तुमर्हसि त्वमरिंदम ॥ १६
 इच्छन्नपि हि लोकांस्त्रीजीवयेथा मृतानिमान् ।
 किं पुनर्दयितं जातं स्वस्त्रीयस्यात्मजं मृतम् ॥ १७
 प्रभावज्ञाऽसि ते कृष्ण तस्मात्त्वां याचयाम्यहम् ।
 कुरुष्व पाण्डुपुत्राणामिमं परमनुग्रहम् ॥ १८
 स्वसेति वा महाबाहो हतपुत्रेति वा पुनः ।
 प्रपन्ना मामियं चेति दयां कर्तुमिहार्हसि ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

कृष्णेन परिक्षित्सूतिकागृहप्रवेशनम् ॥ १ ॥ तत्रोत्तरया कृष्णसमीपे बहुधा विलापपूर्वकं पुत्रोजीवनप्रार्थना ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु राजेन्द्र केशिहा दुःखमूर्च्छितः ।
तथेति व्याजहारोच्चैर्हृदयन्निव तं जनम् ॥ १
वाक्येनैतेन हि तदा तं जनं पुरुषर्षभः ।
ह्लादयामास स विभुर्वर्मातं सलिलैरिव ॥ २
ततः स प्राविशच्छूर्णं जन्मवेश्म पितुस्तव ।
अर्चितं पुरुषव्याघ्र सितैर्माल्यैर्यथाविधि ॥ ३
अपां कुम्भैः सुपूर्णैश्च विन्यस्तैः सर्वतोदिशम् ।
घृतेन तिन्दुकालातैः सर्षपैश्च महाभुज ॥ ४
अस्त्रैश्च विमलैर्न्यस्तैः पावकैश्च समन्ततः ।
वृद्धाभिश्चापि रामाभिः परिवारार्थमावृतः ।
दक्षैश्च परितो धीर भिषग्भिः कुशलैस्तथा ॥ ५
ददर्श च स तेजस्वी रक्षोघ्नान्यपि सर्वशः ।
द्रव्याणि स्थापितानि स विधिवत्कुशलैर्जनैः ॥ ६
तथायुक्तं च तद्दृष्ट्वा जन्मवेश्म पितुस्तव ।
हृष्टोऽभवद्धृषीकेशः साधुसाध्विति चाब्रवीत् ॥ ७
तथा ब्रुवति बाष्णेये ग्रहहृष्टवदने तदा ।
द्रौपदी त्वरिता गत्वा वैराटीं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८
अयमायाति ते भर्तुर्मातुलो मधुसूदनः ।
पुराणर्षिरचिन्त्यात्मा समीपमपराजितः ॥ ९
साऽपि बाष्पकलां वाचं निगृह्णाश्रूणि चैव ह ।
असंवीताऽभवद्देवी देववत्कृष्णमीयुषी ॥ १०
सा तथा दूयमानेन हृदयेन तपस्विनी ।
दृष्ट्वा गोविन्दमायान्तं कृपणं पर्यदेवयत् ॥ ११
पुण्डरीकाक्ष पश्यावां बालेन हि विनाकृतौ ।

अभिमन्युं च मां चैव हठात्तुल्यं जनार्दन ॥ १२
बाष्णेयमधुहन्वीर शिरसा त्वां प्रसादये ।
द्रोणपुत्रास्त्रनिर्दग्धं जीवयैनं ममात्मजम् ॥ १३
यदि स धर्मराज्ञा वा भीमसेनेन वा पुनः ।
त्वया वा पुण्डरीकाक्ष वाक्यमुक्तमिदं भवेत् ॥ १४
अजानतीमिषीकेयं जनित्रीं हन्त्विति प्रभो ।
अहमेव विनष्टा स्यां नायमेवं गतो भवेत् ॥ १५
गर्भस्थस्यास्य बालस्य ब्रह्मास्त्रेण निपातनम् ।
कृत्वा नृशंसं दुर्बुद्धिर्द्रौणिः किं फलमश्रुते ॥ १६
सा त्वां प्रसाद्य शिरसा याचे शत्रुनिबर्हण ।
प्राणांस्त्यक्ष्यामि गोविन्द नायं संजीवते यदि ॥
अस्मिन्हि बहवः साधो ये ममासन्नमनोरथाः ।
ते द्रोणपुत्रेण हताः किंनु जीवामि केशव ॥ १८
आसीन्मम मतिः कृष्ण पूर्णोत्सङ्गा जनार्दन ।
अभिवादयिष्ये हृष्टेति तदिदं वितथीकृतम् ॥ १९
चपलाक्षस्य दायादे मृतेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।
विफला मे कृताः कृष्ण हृदि सर्वे मनोरथाः २०
चपलाक्षः किलातीव प्रियस्ते मधुसूदन ।
सुतं पश्य त्वमस्यैनं ब्रह्मास्त्रेण निपातितम् ॥ २१
कृतघ्नोऽयं नृशंसोऽयं यथाऽस्य जनकस्तथा ।
यः पाण्डवीं श्रियं त्यक्त्वा गतोऽद्य यमसादनं २२
मया चैतत्प्रतिज्ञातं रणमूर्धनि केशव ।
अभिमन्यौ हते वीर त्वामेष्ट्याम्यचिरादिति २३
तच्च नाकरवं कृष्ण नृशंसा जीवितप्रिया ।
इदानीं मां गतां तत्र किंनु वक्ष्यति फाल्गुनिः २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

कृष्णेन सशपथं संस्पर्शनेन परिक्षितः समुज्जीवनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

सैवं विलप्य करुणं सोन्मादेव तपस्विनी ।

पुत्रोत्सङ्गा जनार्दनेति स्त. पाठः ॥ १९ ॥

उत्तरा न्यपतद्भूमौ कृपणा पुत्रगृद्धिनी ॥ १
तां तु दृष्ट्वा निपतितां हतपुत्रपरिच्छदाम् ।

अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

चुक्रोश कुन्ती दुःखार्ता सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥२॥
 मुहूर्तमिव राजेन्द्र पाण्डवानां निवेशनम् ।
 अप्रेक्षणीयमभवदार्तस्वनविनादितम् ॥ ३॥
 सा मुहूर्तं च राजेन्द्र पुत्रशोकाभिपीडिता ।
 कश्मलाभिहता वीर वैराटी त्वभवत्तदा ॥ ४॥
 प्रतिलभ्य तु सा संज्ञामुत्तरा भरतर्षभ ।
 अङ्कमारोप्य तं पुत्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५॥
 धर्मज्ञस्य सुतः संस्त्वं न धर्ममवबुध्यसे ।
 यस्त्वं वृष्णिप्रवीरस्य कुरुषे नाभिवादनम् ॥ ६॥
 पुत्रं गत्वा मम वचो ब्रूयास्त्वं पितरं त्विदम् ।
 दुर्मरं प्राणिनां वीर काले प्राप्ते कथंचन ॥ ७॥
 याऽहं त्वया विनाऽद्येह पत्या पुत्रेण चैव ह ।
 मरणं नाभिगच्छामि हतस्वस्तिरकिंचना ॥ ८॥
 अथवा धर्मराज्ञाऽहमनुज्ञाता महाभुज ।
 भक्षयिष्ये विषं घोरं प्रवेक्ष्ये वा हुताशनम् ॥९॥
 अथवा दुर्भरं तात यदिदं मे सहस्रधा ।
 पतिपुत्रविहीनाया हृदयं न विदीर्यते ॥ १०॥
 उत्तिष्ठ पुत्र पश्येमां दुःखितां प्रपितामहीम् ।
 आर्तामुपप्लुतां दीनां निमग्रां शोकसागरे ॥ ११॥
 आर्यां च पश्य पाञ्चालीं सात्वतीं च तपस्विनीम् ।
 मां च पश्य सुदुःखार्तां व्याधविद्धां मृगीमिव ॥ १२॥
 उत्तिष्ठ पश्य वदनं लोकनाथस्य धीमतः ।
 पुण्डरीकपलाशाक्षं पुरेव चपलेक्षणः ॥ १३॥
 एवं विप्रलपन्तीं तु दृष्ट्वा निपतितां पुनः ।
 उत्तरां तां स्त्रियः सर्वाः पुनरुत्थापयन्त्युत ॥ १४॥

उत्थाय च पुनर्धैर्यात्तदा मत्स्यपतेः सुता ।
 प्राञ्जलिः पुण्डरीकाक्षं भूमावेवाभ्यवादयत् ॥ १५॥
 श्रुत्वा स तस्या विपुलं विलापं पुरुषर्षभः ।
 उपस्पृश्य ततः कृष्णो ब्रह्मास्त्रं प्रत्यसंहरत् ॥ १६॥
 प्रतिजज्ञे च दाशार्हस्तस्य जीवितमच्युतः ।
 अब्रवीच्च विशुद्धात्मा सर्वं विश्रावयज्जगत् ॥ १७॥
 न ब्रवीम्युत्तरे मिथ्या सत्यमेतद्भविष्यति ।
 एष संजीवयाम्येनं पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ १८॥
 नोक्तपूर्वं मया मिथ्या स्वैरेष्वपि कदाचन ।
 न च युद्धात्परावृत्तस्तथा संजीवतामयम् ॥ १९॥
 यथा मे दयितो धर्मो ब्राह्मणश्च विशेषतः ।
 अभिमन्योः सुतो जातो मृतो जीवत्वयं तथा २०॥
 यथाऽहं नाभिजानामि विजये तु कदाचन ।
 विरोधं तेन सत्येन मृतो जीवत्वयं शिशुः ॥ २१॥
 यथा सत्यं च धर्मश्च मयि नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
 तथा मृतः शिशुरयं जीवतादभिमन्युजः ॥ २२॥
 यथा कंसश्च केशी च धर्मेण निहतौ मया ।
 तेन सत्येन बालोऽयं पुनः संजीवतामिह ॥ २३॥
 इत्युक्त्वा वासुदेवोऽथ तं बालं भरतर्षभ ।
 'पादेन कमलाभेन ब्रह्मरुद्रार्चितेन च ।
 पस्पर्श पुण्डरीकाक्ष आपादतलमस्तकम् ॥ २४॥
 स्पृष्टमात्रस्तु कृष्णेन स बालो भरतर्षभ ।
 शनैःशनैर्महाराज प्रापद्यत स चेतनाम् ॥ २५॥
 शनैःशनैर्महाराज प्रास्पन्दत सचेतनः ॥ २६॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

कृष्णेनाभिमन्युसुतस्य पदप्रवृत्तिनिमित्तकथनपूर्वकं नामकरणम् ॥ १ ॥ अत्रान्तरे युधिष्ठिरादीनां स्वर्णभारानयनेन हस्तिनपुरं प्रत्यागमनश्रवणेन कृष्णादिभिस्तत्प्रत्युद्यानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ब्रह्मास्त्रं तु यदा राजन्कृष्णेन प्रतिसंहृतम् ।
 तदा तद्रेषम ते पित्रा तेजसाऽभिविदीपितम् ॥ १ ॥

ततो रक्षांसि सर्वाणि नेशुस्त्यक्त्वा गृहं तु तत् ।
 अन्तरिक्षे च वागासीत्साधु केशव साध्विति ॥ २ ॥
 तदस्त्रं ज्वलितं चापि पितामहमगात्तदा ।

धर्मजस्य सुत इति क. थ. पाठः ॥ ६ ॥

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

ततः प्राणान्पुनर्लेभे पिता तव नरेश्वर ॥ ३
 व्यचेष्टत च बालोसौ यथोत्साहं यथाबलम् ।
 बभूवुर्मुदिता राजंस्ततस्ता भरतस्त्रियः ॥ ४
 ब्राह्मणा वाचयामासुर्गोविन्दस्यैव शासनात् ।
 ततस्ता मुदिताः सर्वाः प्रशशंसुर्जनार्दनम् ॥ ५
 स्त्रियो भरतसिंहानां नावं लब्ध्वेव पारगाः ।
 कुन्ती द्रुपदपुत्री च सुभद्रा चोत्तरा तथा ।
 स्त्रियश्चान्या नृसिंहानां बभूवुर्हृष्टमानसाः ॥ ६
 तत्र मल्ला नटाश्चैव ग्रन्थिकाः सौख्यशायिकाः ।
 सूतमागधसङ्घाश्चाप्यस्तुवंस्तं जनार्दनम् ॥ ७
 कुरुवंशस्तवाख्याभिराशीर्भिर्भरतर्षभ ।
 'सभाजयत संहृष्टो महाराज महाजनः ॥'
 उत्थाय तु यथाकालमुत्तरा यदुनन्दनम् ।
 अभ्यवादयत प्रीता सह पुत्रेण भारत ॥ ९
 ततस्तस्यै ददौ प्रीतो बहुरत्नं विशेषतः ।
 तथैव वृष्णिशार्दूलो नाम चास्याकरोत्प्रभुः ।
 पितुस्तव महाराज सत्यसन्धो जनार्दनः ॥ १०
 परिक्षिणे कुले यस्माज्जातोऽयमभिमन्युजः ।
 परिक्षिदिति नामास्य भवत्वित्यब्रवीत्तदा ॥ ११
 सोऽवर्धत यथाकालं पिता तव जनाधिप ।
 मनःप्रह्लादनश्चासीत्सर्वलोकस्य भारत ॥ १२
 मासजातस्तु ते वीर पिता भवति भारत ।
 अथाजग्मुः सुबहुलं रत्नमादाय पाण्डवाः ॥ १३

'मेरुकूटनिभान्भाण्डान्कलशान्भाजनानि च ।
 कृताकृतं महद्भीममादाय पुरुषोत्तमाः ॥' १४
 भारतैर्वाहनैस्तत्र गोरुते गोरुते पथि ।
 निवसन्तो ययुर्देवं स्मरन्तः परमेष्ठिनः ॥ १५
 नासीत्तत्र नृपः कश्चिदभारतौ नृपं विना ।
 भीमादयोऽपि यज्ञार्थं वहन्ते किं पुनर्जनाः ॥ १६
 तान्समीपगताञ्श्रुत्वा निर्ययुर्दृष्णिपुङ्गवाः ।
 अलंचक्रुश्च माल्यैर्वैनगरं नागसाह्वयम् ॥ १७
 पताकाभिर्विचित्राभिर्ध्वजैश्च विविधैरपि ।
 वेश्मानि समलंचक्रुः पौराश्चापि जनेश्वर ॥ १८
 देवतायतनानां च पूजाः सुविविधास्तथा ।
 संदिदेशाथ विदुरः पाण्डुपुत्रप्रियेप्सया ॥ १९
 राजमार्गाश्च तत्रासन्सुमनोभिरलंकृताः ।
 शुशुभे तत्पुरं चापि समुद्रौघनिभस्वनम् ॥ २०
 नर्तकैश्चापि नृत्यद्भिर्गायकानां च निःस्वनैः ।
 आसीद्वैश्रवणस्येव निवासस्तत्पुरं तदा ॥ २१
 वन्दिभिश्च नरै राजन्स्त्रीसहायैश्च सर्वशः ।
 तत्रतत्र विविक्तेषु समन्तादुपशोभितम् ॥ २२
 पताका धूयमानाश्च समन्तान्मातरिश्चना ।
 अदर्शयन्निव तदा कुरुन्वै दक्षिणोत्तरान् ॥ २३
 अधोषयंस्तदा चापि पुरुषा राजमार्गतः ।
 सर्वरात्रविहारोऽद्य रत्नाभरणलक्षणः ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

कृष्णादिभिः प्रत्युद्गम्यमानैर्युधिष्ठिरादिभिः स्वर्णभारपुरस्कारेण हास्तिनपुरप्रवेशः ॥ १ ॥ ततस्तत्रोपागतेन व्यासेन युधिष्ठिरं प्रत्यक्षमेधप्रशंसनपूर्वकं तत्करणविधानम् ॥ २ ॥ युधिष्ठिरेणाश्वमेधे स्वयं दीक्षास्वीकारं प्रार्थितेन कृष्णेन सहेतुक-
 थनं तंप्रत्येव दीक्षास्वीकारविधानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तान्समीपगताञ्श्रुत्वा पाण्डवाञ्शत्रुकर्शनः ।
 वासुदेवः सहामात्यः प्रययौ ससुहृद्रणः ।

ते समेत्य यथान्यायं प्रत्युद्याता दिदृक्षया ॥ १
 ते समेत्य यथाधर्मं पाण्डवा वृष्णिभिः सह ।
 विविशुः सहिता राजन्पुरं वारणसाह्वयम् ॥ २

वाचयामासुः स्वस्तीति शेषः ॥ ५ ॥ ग्रन्थिकाः दैवज्ञाः
 सुखावहं सौख्यं शयनं इति पृच्छन्ति ते सौख्यशायिकाः
 ॥ ७ ॥ कुरुवंशस्य स्तवं आचक्षते ताभिः कुरुवंशस्तवाख्याभिः

॥ ८ ॥ उत्थाय तु यथाकाममिति क. ट. थ. पाठः ॥ ९ ॥
 तस्य कृष्णे ददौ हृष्टो बहुरत्नं विशेषतः । तथान्ये वृष्णिशा-
 र्दूला इति झ. पाठः ॥ १० ॥ सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

विशतस्तस्य सैन्यस्य खुरनेमिखनेन ह ।
 द्यावापृथिव्यौ खं चैव सर्वमासीत्समावृतम् ॥ ३
 ते कोशानग्रतः कृत्वा विविशुः खं पुरं तदा ।
 पाण्डवाः प्रीतमनसः सामात्याः समुहद्रणाः ॥ ४
 ते समेत्य यथान्यायं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
 कीर्तयन्तः स्वनामानि तस्य पादौ ववन्दिरे ॥ ५
 धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञाता गान्धारीं सुवलात्मजाम् ।
 कुन्तीं च राजशार्दूल तदा भरतसत्तम ॥ ६
 विदुरं पूजयित्वा च वैश्यापुत्रं समेत्य च ।
 पूज्यमानाः स ते वीरा व्यरोचन्त विशांपते ॥ ७
 ततस्तत्परमाश्चर्यं विचित्रं महदद्भुतम् ।
 शुश्रुवुस्ते तदा वीराः पितुस्ते जन्म भारत ॥ ८
 तदुपश्रुत्य तत्कर्म वासुदेवस्य धीमतः ।
 पूजार्हं पूजयामासुः कृष्णं देवकिनन्दनम् ॥ ९
 ततः कतिपयाहस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ।
 आजगाम महातेजा नगरं नागसाह्वयम् ॥ १०
 तस्य सर्वे यथान्यायं पूजां चक्रुः कुरुद्रहाः ।
 सह वृष्ण्यन्धकव्याघ्रैरुपासांचक्रिरे तदा ॥ ११
 तत्र नानाविधाकाराः कथाः समभिकीर्त्य वै ।
 युधिष्ठिरो धर्मसुतो व्यासं वचनमब्रवीत् ॥ १२
 भवत्प्रसादाद्भगवन् यदिदं रत्नमाहृतम् ।
 उपयोक्तुं तदिच्छामि वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १३
 तमनुज्ञातुमिच्छामि भवता मुनिसत्तम ।
 त्वदधीना वयं सर्वे कृष्णस्य च महात्मनः ॥ १४
 व्यास उवाच ।
 अनुजानामि राजंस्त्वां क्रियतां यदनन्तरम् ।

यजस्व वाजिमेधेन विधिवदक्षिणावता ॥ १५
 अश्वमेधो हि राजेन्द्र पावनः सर्वपाप्मनाम् ।
 तेनेष्ट्वा त्वं विपाप्मा वै भविता नात्र संशयः ॥ १६
 इत्युक्तः स तु धर्मात्मा कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 अश्वमेधस्य कौरव्य चकाराहरणे मतिम् ॥ १७
 समनुज्ञाप्य तत्सर्वं कृष्णद्वैपायनं नृपः ।
 वासुदेवमथाभ्येत्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ १८
 देवकी सुप्रजा देवी त्वया पुरुषसत्तम ।
 यद्भूयां त्वां महाबाहो तत्कृथास्त्वमिहाच्युत ॥ १९
 त्वत्प्रभावार्जितान्भोगानश्रीम यदुनन्दन ।
 पराक्रमेण बुद्ध्या च त्वयेयं निजिता मही ॥ २०
 दीक्षयस्व त्वमात्मानं त्वं हि नः परमो गुरुः ।
 त्वयीष्टवति दाशार्हं विपाप्मा भविता ह्यहम् ॥ २१
 त्वं हि यज्ञो गुरुश्च त्वं धर्मज्ञस्त्वं प्रजापतिः ।
 त्वं गतिः सर्वभूतानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ २२
 वासुदेव उवाच ।
 त्वमेवैतन्महाबाहो कर्तुमर्हस्यरिंदम ।
 त्वं गतिः सर्वभूतानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ २३
 त्वं चाद्य कुरुवीराणां धर्मेण हि विराजसे ।
 गुणीभूताः स ते राजंस्त्वं नो राजन्गुरुर्मतः ।
 यजस्व मदनुज्ञातः प्राप्य एष क्रतुस्त्वया ॥ २४
 युनक्तु नो भवान्कार्ये यत्र वाञ्छसि भारत ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि सर्वं कर्तासि तेऽनघ ॥ २५
 भीमसेनार्जुनौ चैव तथा माद्रवतीसुतौ ।
 इष्टवन्तो भविष्यन्ति त्वयीष्टवति पार्थिवे ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

व्यासेन युधिष्ठिरं प्रति पृथिवीसंचाराय मेध्याश्वोत्सर्जनचोदना ॥ १ ॥ तथाऽश्वरक्षणेऽर्जुनस्य नियोजनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 व्यासमामन्त्र्य मेधावी ततो वचनमब्रवीत् ॥ १
 यदा कालं भवान्वेत्ति हयमेधस्य तत्त्वतः ।

दीक्षयस्व तदा मां त्वं त्वय्यायत्तो हि मे क्रतुः ॥ २
 व्यास उवाच ।
 अयं पैलोथ कौन्तेय याज्ञवल्क्यस्तथैव च ।
 विधानं यद्यथा कालं तत्कर्तारौ न संशयः ॥ ३

वैश्यापुत्रं युयुत्सुम् ॥ ७ ॥ पावनः नाशकः ॥ १६ ॥

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

चैव्यां हि पौर्णमास्यां तु तव दीक्षा भविष्यति ।
 संभाराः संभ्रियन्तां च यज्ञार्थं पुरुषर्षभ ॥ ४
 अश्वविद्याविदश्चैव सूता विप्राश्च तद्विदः ।
 मेध्यमश्वं परीक्षन्तां तव यज्ञार्थसिद्धये ॥ ५
 तमुत्सृज यथाशास्त्रं पृथिवीं सागराम्बराम् ।
 सपर्येतु यशो नाम्ना तव पार्थिव वर्धयन् ॥ ६
 इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पाण्डवः पृथिवीपतिः ।
 चकार सर्वं राजेन्द्र यथोक्तं ब्रह्मवादिना ॥ ७
 संभाराश्चैव राजेन्द्र सर्वे संकल्पितास्तथा ॥ ८
 स संभारान्समाहृत्य नृपो धर्मसुतस्तदा ।
 न्यवेदयदमेयात्मा कृष्णद्वैपायनाय वै ॥ ९
 ततोऽब्रवीन्महातेजा व्यासो धर्मात्मजं नृपम् ।
 यथाकालं यथायोगं सज्जाः स्म तव दीक्षणे ॥ १०
 स्फ्यश्च कूर्चश्च सौवर्णो यच्चान्यदपि कौरव ।
 यत्तु योग्यं भवेत्किञ्चिद्रौक्मं तत्क्रियतामिति ॥ ११
 अश्वश्चोत्सृज्यतामद्य पृथ्व्यामथ यथाक्रमम् ।
 सुगुप्तं चरतां चापि यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ १२
 युधिष्ठिर उवाच ।
 अयमश्वो यथा ब्रह्मन्नुत्सृष्टः पृथिवीमिमाम् ।
 चरिष्यति यथाकामं तत्र वै संविधीयताम् ॥ १३
 पृथिवीं पर्यटन्तं हि तुरगं कामचारिणम् ।
 कः पालयेदिति मुने तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १४
 इत्युक्तः स तु राजेन्द्र कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
 भीमसेनादवरजः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।
 जिष्णुः सहिष्णुर्धृष्णुश्च स एनं पालयिष्यति ॥ १५

शक्तः स हि महीं जेतुं निवातकवचान्तकः ।
 तस्मिन्ब्रह्माणि दिव्यानि दिव्यं संहननं तथा ।
 दिव्यं धनुश्चेपुधी च स एनमनुयास्यति ॥ १६
 स हि धर्मार्थकुशलः सर्वविद्याविशारदः ।
 यथाशास्त्रं नृपश्रेष्ठ चारयिष्यति ते हयम् ॥ १७
 राजपुत्रो महाबाहुः श्यामो राजीवलोचनः ।
 अभिमन्योः पिता वीरः स एनमनुयास्यति ॥ १८
 भीमसेनोपि तेजस्वी कौन्तेयोऽमितविक्रमः ।
 समर्थो रक्षितुं राष्ट्रं नकुलश्च विशांपते ॥ १९
 सहदेवस्तु कौरव्य समायास्यति बुद्धिमान् ।
 कुटुम्बतन्त्रं विधिवत्सर्वमेव महायशः ॥ २०
 स तु सर्वं यथान्यायमुक्तः कुरुकुलोद्बहः ।
 चकार फल्गुनं चापि संदिदेश हयं प्रति ॥ २१
 युधिष्ठिर उवाच ।
 एह्यर्जुन त्वया वीर हयोऽयं परिपाल्यताम् ।
 त्वमर्हो रक्षितुं ह्येनं नान्यः कश्चन मानवः ॥ २२
 ये चापि त्वां महाबाहो प्रत्युद्यान्ति नराधिपाः ।
 तैर्विग्रहो यथा न स्यात्तथा कार्यं त्वयाऽनघ ॥ २३
 आख्यातव्यश्च भवता यज्ञोऽयं मम सर्वशः ।
 पार्थिवेभ्यो महाबाहो समये गम्यतामिति ॥ २४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्रातरं सव्यसाचिनम् ।
 भीमं च नकुलं चैव पुरगुप्तौ समादधत् ॥ २५
 कुटुम्बतन्त्रे च तदा सहदेवं युधांपतिम् ।
 अनुमान्य महीपालं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

अर्जुनेन युधिष्ठिरनियोगाद्वाहणैः क्षत्रियैश्च सह प्रथममुत्तरदिश्यश्वसंचारणेन रक्षणाय तदनुसरणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 दीक्षाकाले तु संग्राप्ते ततस्ते सुमहर्त्विजः ।
 विधिवदीक्षयामासुरश्वमेधाय पार्थिवम् ॥ १

कृत्वा स पशुमेधांश्च दीक्षितः पाण्डुनन्दनः ।
 धर्मराजो महातेजाः सहर्त्विग्भिर्वर्यरोचत ॥ २
 हयश्च हयमेधार्थं स्वयं स ब्रह्मवादिना ।

स्फ्यः काष्ठखड्गः स चात्र सौवर्णः । कूर्चं आसनार्थं कुश-
 मुष्टिः सोऽप्यत्र सौवर्णः ॥ ११ ॥ सुगुप्तं सुरक्षितं यथा

स्यात्तथा ॥ १२ ॥ द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

उत्सृष्टः शास्त्रविधिना व्यासेनामिततेजसा ॥ ३
 स राजा राजधर्मेण दीक्षितो विवभौ तदा ।
 हेममाली रुक्मकण्ठः प्रदीप्त इव पावकः ॥ ४
 कृष्णाजिनी दण्डपाणिः क्षौमवासाः स धर्मजः ।
 विवभौ द्युतिमान्भूयः प्रजापतिरिवाध्वरे ॥ ५
 तथैवास्त्यत्विजः सर्वे तुल्यवेषा विशांपते ।
 बभूवुर्जुनश्चापि प्रदीप्त इव पावकः ॥ ६
 श्वेताश्वः कपिकेतुश्च ससाराश्वं धनञ्जयः ।
 विधिवत्पृथिवीपाल धर्मराजस्य शासनात् ॥ ७
 विक्षिपन्गाण्डिवं राजन्बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
 तमश्वं पृथिवीपाल मुदा युक्तः ससार च ॥ ८
 अनुमार्गं तदा राजन्नागमत्तत्पुरं विभो ।
 द्रष्टुकामं कुरुश्रेष्ठं प्रयास्यन्तं धनञ्जयम् ॥ ९
 तेषामन्योन्यसंमर्दादूष्मेव समजायत ।
 दिदृक्षूणां हयं तं च तं चैव हयसारिणम् ॥ १०
 ततः शब्दो महाराज दिशः खं प्रतिपूरयन् ।
 बभूव प्रेक्षतां नृणां कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ११
 एष गच्छति कौन्तेयस्तुरगश्चैव दीप्तिमान् ।
 समन्वेति महाबाहुः संस्पृशन्धनुस्त्वमम् ॥ १२
 एवं शुश्राव वदतां गिरो जिष्णुरुदारधीः ।
 खस्ति तेऽस्तु व्रजारिष्ठं पुनश्चैहीति भारत ॥ १३
 अथापरे मनुष्येन्द्र पुरुषा वाक्यमब्रुवन् ।
 नैनं पश्याम संमर्दे धनुरेतत्प्रदृश्यते ॥ १४
 एतद्धि भीमनिर्हादं विश्रुतं गाण्डिवं धनुः ।
 खस्ति गच्छत्वरिष्ठो वै पन्थानमकुतोभयम् ।
 निवृत्तमेनं द्रक्ष्यामः पुनरेष्यति च ध्रुवम् ॥ १५

एवमाद्या मनुष्याणां स्त्रीणां च भरतर्षभ ।
 शुश्राव मधुरा वाचः पुनःपुनरुदारधीः ॥ १६
 याज्ञवल्क्यस्य शिष्यश्च कुशलो यज्ञकर्मणि ।
 प्रायात्पार्थेन सहितः शान्त्यर्थं वेदपारगः ॥ १७
 ब्राह्मणाश्च महीपाल बहवो वेदपारगाः ।
 अनुजग्मुर्महात्मानं क्षत्रियाश्च विशांपते ।
 विधिवत्पृथिवीपाल धर्मराजस्य शासनात् ॥ १८
 पाण्डवैः पृथिवीमश्वो निर्जितामस्त्रतेजसा ।
 चचार स महाराज यथादेशं च सत्तम ॥ १९
 तत्र युद्धानि वृत्तानि यान्यासन्पाण्डवस्य ह ।
 तानि वक्ष्यामि ते वीर विचित्राणि महान्ति च २०
 स हयः पृथिवीं राजन्प्रदक्षिणमवर्तत ।
 ससारोत्तरतः पूर्वं तन्निबोध महीपते ॥ २१
 अवमृद्रन्स राष्ट्राणि पार्थिवानां हयोत्तमः ।
 शनैस्तदा परिययौ श्वेताश्वश्च महारथः ॥ २२
 तत्र संगणना नास्ति राज्ञामयुतशस्तदा ।
 येऽयुध्यन्त महाराज क्षत्रिया हतबान्धवाः ॥ २३
 किराता यवना राजन्बहवोऽसिधनुर्धराः ।
 म्लेच्छाश्चान्ये बहुविधाः पूर्वं ये निकृता रणे २४
 आर्याश्च पृथिवीपालाः प्रहृष्टनरबाहनाः ।
 समीयुः पाण्डुपुत्रेण बहवो युद्धदुर्मदाः ॥ २५
 एवं वृत्तानि युद्धानि तत्रतत्र महीपते ।
 अर्जुनस्य महीपालैर्नानादेशसमागतैः ॥ २६
 यान्यत्र हयतो राजन्प्रवृत्तानि महान्ति च ।
 तानि युद्धानि वक्ष्यामि कौन्तेयस्य तवानघ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

अर्जुनेन त्रैगतां पराजयः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 त्रिगर्तैरभवद्युद्धं कृतवैरैः किरीटिनः ।

आकुमारं तदा राजन् इति श्रुत्वा पाठः ॥ १ ॥ शिष्यः
 सोमश्रवाः ॥ १७ ॥ त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

महारथसमाज्ञातैर्हतानां पुत्रनप्तृभिः ॥ १
 ते समाज्ञाय संग्राहं यज्ञियं तुरगोत्तमम् ।

महारथत्वेन सम्यगाज्ञातैः पाण्डवीयैर्हतानां पुत्रनप्तृभि-
 स्त्रिगर्तैः ॥ १ ॥

विषयान्तं ततो वीरा दंशिताः पर्यवारयन् ॥ २
 रथिनो बद्धतूणीराः सदश्वैः समलंकृतैः ।
 परिवार्य हयं राजन्ग्रहीतुं संप्रचक्रमुः ॥ ३
 ततः किरीटी संचिन्त्य तेषां तत्र चिकीर्षितम् ।
 वारयामास तान्वीरान्सान्त्वपूर्वमरिदमः ॥ ४
 तदनादृत्य ते सर्वे शरैरभ्यहनन्स्तदा ।
 तमोरजोभ्यां संछन्नांस्तान्किरीटी न्यवारयत् ॥ ५
 तानब्रवीत्ततो जिष्णुः प्रहसन्निव भारत ।
 निवर्तध्वमधर्मज्ञाः श्रेयो जीवितमेव च ॥ ६
 स हि वीरः प्रयास्यन्वै धर्मराजेन वारितः ।
 हतवान्धवा न ते पार्थ हन्तव्याः पार्थिवा इति ७
 स तदा तद्वचः श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
 तान्निवर्तध्वमित्याह न न्यवर्तन्त चापि ते ॥ ८
 ततस्त्रिगर्तराजानं सूर्यवर्माणमाहवे ।
 विनद्य शरजालेन प्रजहास धनंजयः ॥ ९
 ततस्ते रथघोषेण रथनेमिस्वनेन च ।
 पूरयन्तो दिशः सर्वा धनंजयमुपाद्रवन् ॥ १०
 सूर्यवर्मा ततः पार्थ शराणां नतपर्वणाम् ।
 शतान्यमुञ्चद्राजेन्द्र लध्वस्त्रमभिदर्शयन् ॥ ११
 तथैवान्ये महेष्वासा ये च तस्यानुयायिनः ।
 मुमुचुः शरवर्षाणि धनंजयवधैषिणः ॥ १२
 स ताडयामुखनिर्मुक्तैर्बहुभिः सुबहूञ्शरान् ।
 चिच्छेद् पाण्डवो राजंस्ते भूमौ न्यपतन्स्तदा ॥ १३
 केतुवर्मा तु तेजस्वी तस्यैवावरजो युवा ।
 युयुधे भ्रातुरर्थाय पाण्डवेन यशस्विना ॥ १४
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य केतुवर्माणमाहवे ।
 अभ्यघ्नन्निशितैर्बाणैर्वीभत्सुः परवीरहा ॥ १५
 केतुवर्मण्यभिहते धृतवर्मा महारथः ।
 रथेनाशु समुत्पत्य शरैर्जिष्णुमवाकिरत् ॥ १६
 तस्य तां शीघ्रतामीक्ष्य तुतोषातीव वीर्यवान् ।
 गुडाकेशो महातेजा बालस्य धृतवर्मणः ॥ १७
 न संदधानं ददृशे नाददानं च तं तदा ।
 किरन्तमेवं स शरान्ददृशे पाकशासनिः ॥ १८
 स तु तं पूजयामास धृतवर्माणमाहवे ।

मनसा तु मुहूर्तं वै रणे समभिहर्षयन् ॥ १९
 'न विव्याध रणे क्रुद्धः कुन्तीपुत्रो हसन्निव ।
 सौभद्रस्येव तत्कर्म दृष्ट्वा बालस्य विस्मितः ॥ २०
 तं पन्नगमिव क्रुद्धं कुरुवीरः सयन्निव ।
 प्रीतिपूर्वं महाबाहुः प्राणैर्न व्यपरोपयत् ॥ २१
 स तथा रक्ष्यमाणो वै पार्थेनामिततेजसा ।
 धृतवर्मा शरं दीप्तं मुमोच विजये तदा ॥ २२
 स तेन विजयस्तूर्णमासीद्विद्धः करे भृशम् ।
 मुमोच गाण्डिवं मोहात्तत्पपाताथ भूतले ॥ २३
 धनुषः पततस्तस्य सव्यसाचिकराद्विभो ।
 बभूव सदृशं रूपं शक्रचापस्य भारत ॥ २४
 तस्मिन्निपतिते दिव्ये महाधनुषि पार्थिवः ।
 चकार सखनं हासं धृतवर्मा महाहवे ॥ २५
 ततो रोषार्दितो जिष्णुः प्रमृज्य रुधिरं करात् ।
 धनुरादत्त तदिव्यं शरवर्षैर्वर्ष च ॥ २६
 ततो हलहलाशब्दो दिवस्पृगभवत्तदा ।
 नानाविधानां भूतानां तत्कर्माणि प्रशंसताम् २७
 ततः संप्रेक्ष्य संक्रुद्धं कालान्तकयमोपमम् ।
 जिष्णुं त्रैगर्तका योधाः परीताः पर्यवारयन् ॥ २८
 अभिसृत्य परीप्सार्थं ततस्ते धृतवर्मणः ।
 परिववृर्गुडाकेशं तत्राक्रुद्धाद्धनंजयः ॥ २९
 ततो योधाञ्जघानाशु तेषां स दश चाष्ट च ।
 महेन्द्रवज्रप्रतिमैरायसैर्बहुभिः शरैः ॥ ३०
 तान्संप्रभ्रान्संप्रेक्ष्य त्वरमाणो धनंजयः ।
 शरैराशीविषाकारैर्जघान स्वनवद्भसन् ॥ ३१
 ते भग्नमनसः सर्वे त्रैगर्तकमहारथाः ।
 दिशोऽभिदुद्रुवु राजन्धनंजयशरार्दिताः ॥ ३२
 'हतावशिष्टा हि पराः पार्थ दृष्टपराक्रमाः ।'
 तमुचुः पुरुषव्याघ्रं संशप्तकनिषूदनम् ॥ ३३
 तवास् किकराः सर्वे सर्वे वै वशगास्तव ।
 आज्ञापयस्व नः पार्थ प्रह्वान्प्रेष्यानवस्थितान् ।
 करिष्यामः प्रियं सर्वं तव कौरवनन्दन ॥ ३४
 एतदाज्ञाय वचनं सर्वास्तानब्रवीत्तदा ।
 जीवितं रक्षत नृपाः शासनं प्रतिगृह्यताम् ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

अर्जुनेन प्राग्ज्योतिषपुरमेत्याश्वरक्षणाय भगदत्तसुतेन यज्ञदत्तेन सहायोधनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
प्राग्ज्योतिषमथाभ्येत्य व्यचरत्स हयोत्तमः ।
भगदत्तात्मजस्तत्र निर्ययौ रणकर्कशः ॥ १
सहयं पाण्डुपुत्रं तु विषयान्तमुपागतम् ।
युयुधे भरतश्रेष्ठ यज्ञदत्तो महीपतिः ॥ २
सोभिनिर्याय नगराद्भगदत्तसुतो नृपः ।
अश्वमायान्तमुन्मथ्य नगराभिमुखो ययौ ॥ ३
तमालक्ष्य महाबाहुः कुरूणामृषभस्तदा ।
गाण्डीवं विक्षिपंस्तूर्णं सहसा समुपाद्रवत् ॥ ४
ततो गाण्डीवनिर्मुक्तैरिषुभिर्मोहितो नृपः ।
हयमुत्सृज्य तं वीरस्ततः पार्थमुपाद्रवत् ॥ ५
पुनः प्रविश्य नगरं दंशितः स नृपोत्तमः ।
आरुह्य नागप्रवरं निर्ययौ युद्धकाङ्क्षया ॥ ६
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
दोध्यता चामरेण श्वेतेन च महारथः ॥ ७
ततः पार्थ समासाद्य पाण्डवानां महारथम् ।
आह्वयामास वीभत्सुं बालयान्मोहाच्च संयुगे ॥ ८
स वारणं नगप्रख्यं प्रभिन्नकरटामुखम् ।
प्रेषयामास संकुद्धः श्वेताश्वं प्रति पार्थिवः ॥ ९
विक्षरन्तं महामेघं परवारणवारणम् ।
शस्त्रवत्कल्पितं सङ्ख्ये विवशं युद्धदुर्मदम् ॥ १०

प्रचोद्यमानः स गजस्तेन राज्ञा महाबलः ।
तदाऽङ्कुशेन विवभावुत्पतिष्यन्निवाम्बरम् ॥ ११
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य क्रुद्धो राजन्धनंजयः ।
भूमिष्ठो वारणगतं योधयामास भारत ॥ १२
यज्ञदत्तस्ततः क्रुद्धो मुमोचाशु धनंजये ।
तोमरानग्निं सकाशाञ्जलभानिव वेगितान् ॥ १३
अर्जुनस्तानसंप्राप्तान्गाण्डीवप्रभवैः शरैः ।
द्विधा त्रिधा च चिच्छेद खगमान्खगमैस्तदा ॥ १४
स तान्दृष्ट्वा तथा छिन्नांस्तोमरान्भगदत्तजः ।
इषूनसक्तांस्त्वरितः प्राहिणोत्पाण्डवं प्रति ॥ १५
ततोऽर्जुनस्तूर्णतरं रुक्मपुङ्गवानजिह्मगान् ।
प्रेषयामास संकुद्धो भगदत्तात्मजं प्रति ॥ १६
स तैर्विद्धो महातेजा यज्ञदत्तो महामृधे ।
भृशहतः पपातोर्व्यां न त्वेनमजहात्स्मृतिः ॥ १७
ततः स पुनरारुह्य वारणप्रवरं रणे ।
अव्यग्रः प्रेषयामास जयार्थी विजयं प्रति ॥ १८
तस्मै बाणांस्ततो जिष्णुर्निर्मुक्ताशीविषोपमान् ।
प्रेषयामास संकुद्धो ज्वलितज्वलनोपमान् ॥ १९
स तैर्विद्धो महानागो विस्रवन्नुधिरं बभौ ।
हिमवानिव शैलेन्द्रो बहुप्रस्रवणस्तदा ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

अर्जुनेन भगदत्तात्मजपराजयः ॥ १ ॥

एवं त्रिरात्रमभवत्तद्युद्धं भरतर्षभ ।
अर्जुनस्य नरेन्द्रेण वृत्रेणेव शतक्रतोः ॥ १
ततश्चतुर्थे दिवसे यज्ञदत्तो महाबलः ।
जहास सखनं हासं वाक्यं चेदमथाब्रवीत् ॥ २

अर्जुनार्जुन तिष्ठस्व न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
त्वां निहत्य करिष्यामि पितुस्तोयं यथाविधि ३
त्वया वृद्धो मम पिता भगदत्तः पितुः सखा ।
हतो वृद्धोऽपि बाधित्वा शिशुं मामद्य योधय ॥ ४

यज्ञदत्तो महीपतिरिति श्र. पाठः ॥ २ ॥ गैरिकाक्षमिवा-
न्मोद्विर्बहुप्रस्रवणं तदा इति श्र. पाठः ॥ २० ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

इत्येवमुक्त्वा संकुद्धो यज्ञदत्तो नराधिपः ।	ततः पुनरभिकुद्धो राजा प्राग्य्योतिषाधिपः ।
प्रेषयामास कौरव्य वारणं पाण्डवं प्रति ॥ ५	प्रेषयामास नागेन्द्रं बलवत्पर्वतोपमम् ॥ १६
संप्रेष्यमाणो नागेन्द्रो यज्ञदत्तेन धीमता ।	तमापतन्तं संप्रेष्य बलवान्पाकशासनिः ।
उत्पतिष्यन्निवाकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ॥ ६	नाराचमग्निसंकाशं प्राहिणोद्वारणं प्रति ॥ १७
अग्रहस्तसुमुक्तेन शीकरेण स नागराद् ।	स तेन वारणो राजन्मर्मस्वभिहतो भृशम् ।
समौक्षत गुडाकेशं शैलं नील इवाम्बुदः ॥ ७	पपात सहसा भूमौ वज्ररुण इवाचलः ॥ १८
स तेन प्रेषितो राज्ञा मेघवद्विनदन्मुहुः ।	स पतञ्जुशुभे नागो धनंजयशराहतः ।
मुखाडम्बरसंहरादैरभ्यद्रवत फल्गुनम् ॥ ८	विशन्निव महाशैलो महीं वज्रप्रपीडितः ॥ १९
स नृत्यन्निव नागेन्द्रो यज्ञदत्तप्रचोदितः ।	तस्मिन्निपतिते नागे यज्ञदत्तस्य पाण्डवः ।
आससाद द्रुतं राजन्कौरवाणां महारथम् ॥ ९	तं न भेतव्यमित्याह ततो भूमिगतं नृपम् ॥ २०
तमायान्तमथालक्ष्य यज्ञदत्तस्य वारणम् ।	अब्रवीद्धि महातेजाः प्रस्थितं मां युधिष्ठिरः ।
गाण्डीवमाश्रित्य बली न व्यकम्पत शत्रुहा ॥ १०	राजानस्ते न हन्तव्या धनंजय कथंचन ॥ २१
चुक्रोध बलवच्चापि पाण्डवस्तस्य भूपतेः ।	सर्वमेतन्नरव्याघ्र भवत्येतावता कृतम् ।
कार्यविघ्नमनुस्मृत्य पूर्ववैरं च भारत ॥ ११	योधाश्चापि न हन्तव्या धनंजय रणे त्वया ॥ २२
ततस्तं वारणं क्रुद्धः शरजालेन पाण्डवः ।	वक्तव्याश्चापि राजानः सर्वे सह सुहृज्जनैः ।
निवारयामास तदा वेलेव मकरालयम् ॥ १२	युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्भिरनुभूयताम् ॥ २३
स नागप्रवरः श्रीमानर्जुनेन निवारितः ।	इति भ्रातृवचः श्रुत्वा न हन्मि त्वां नराधिप ।
तस्यौ शरैर्विनुन्नाङ्गः श्वाविच्छललितो यथा ॥ १३	उत्तिष्ठ न भयं तेऽस्ति स्वस्तिमान्गच्छ पार्थिव २४
निवारितं गजं दृष्ट्वा भगदत्तसुतो नृपः ।	आगच्छेथा महाराज परां चैत्रीमुपस्थिताम् ।
उत्ससर्ज शितान्वाणानर्जुने क्रोधमूर्छितः ॥ १४	तदाऽश्वमेधो भविता धर्मराजस्य धीमतः ॥ २५
अर्जुनस्तु महाबाहुः शरैररिनिघातिभिः ।	एवमुक्तः स राजा तु भगदत्तात्मजस्तदा ।
वारयामास तान्वाणांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १५	तथेत्येवाब्रवीद्वाक्यं पाण्डवेनाभिनिर्जितः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

अश्वानुसरणवशास्सिन्धुदेशं गतेनार्जुनेन सैन्धवैःसह महाऽऽयोधनम् ॥ १ ॥ बाणगणावकीर्णस्यार्जुनस्य कराङ्गाण्डीवस्या-
धःपतने देवर्ष्यादिभिर्जपादिना तस्य तेजोदीपनम् ॥ २ ॥ ततः पुनरर्जुनेन तैःसहायोधनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।	प्रत्युद्ययुरमृष्यन्तो राजानः पाण्डवर्षभम् ॥ ३
‘जित्वा प्रसाद्य राजानं भगदत्तसुतं तदा ।	अश्वं च तं परामृश्य विषयान्ते विषोपमात् ।
विमृज्य याते तुरगे सैन्धवान्प्रति भारत ॥’ १	न भयं चक्रिरे पार्थाङ्गीमसेनादनन्तरात् ॥ ४
सैन्धवैरभवद्युद्धं ततस्तस्य किरीटिनः ।	तेऽविदूरादनुष्पाणिं यज्ञियस्य हयस्य च ।
हतशेषैर्महाराज हतानां च सुतैरपि ॥ २	वीभत्सुं प्रत्यपद्यन्त पदातिनमवस्थितम् ॥ ५
तेऽवतीर्णमुपश्रुत्य विषयं श्वेतवाहनम् ।	ततस्ते तं महावीर्या राजानः पर्यवारयन् ।

जिगीषन्तो नरव्याघ्रं पूर्वं विनिकृता युधि ॥ ६
 ते नामान्यपि गोत्राणि कर्माणि विविधानि च ।
 कीर्तयन्तस्तदा पार्थ शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ७
 ते किरन्तः शरव्रातान्वारणप्रतिवारणान् ।
 रणे जयमभीप्सन्तः कौन्तेयं पर्यवारयन् ॥ ८
 ते समीक्ष्य च तं कृष्णमुग्रकर्माणमाहवे ।
 सर्वे युयुधिरे वीरा रथस्थास्तं पदातिनम् ॥ ९
 ते तमाजघ्निरे वीरं निवातकवचान्तकम् ।
 संशप्तकनिहन्तारं हन्तारं सैन्धवस्य च ॥ १०
 ततो रथसहस्रेण गजानामयुतेन च ।
 कोष्ठकीकृत्य बीभत्सुं ग्रहृष्टमनसोऽभवन् ॥ ११
 तं स्मरन्तो वधं वीराः सिन्धुराजस्य चाहवे ।
 जयद्रथस्य कौरव्य समरे सव्यसाचिना ॥ १२
 ततः पर्जन्यवत्सर्वे शरवृष्टीरवासृजन् ।
 तैः कीर्णः शुशुभे पार्थो रविर्मेघान्तरे यथा ॥ १३
 स शरैः समवच्छन्नश्चकाशे पाण्डवर्षभः ।
 पञ्जरान्तरसंचारी शकुन्त इव भारत ॥ १४
 ततो हाहाकृतं सर्वं कौन्तेये शरपीडिते ।
 त्रैलोक्यमभवद्राजत्रविरासीद्रजोरुणः ॥ १५
 ततो ववौ महाराज मारुतो रोमहर्षणः ।
 राहुरग्रसदादित्यं पर्वणीव विशांपते ॥ १६
 उल्काश्च जघ्निरे सूर्यं विकीर्यन्त्यः समन्ततः ।
 वेपथुश्चाभवद्राजन्कैलासस्य महागिरेः ॥ १७
 मुमुचुः श्वासमत्युष्णं दुःखशोकसमन्विताः ।
 सप्तर्षयो जातभयास्तथा देवर्षयोपि च ॥ १८
 शशं चाशु विनिर्भिद्य मण्डलं शशिनोऽपतन् ।
 विपरीता दिशश्चापि सर्वा धूमाकुलास्तथा ॥ १९
 रासभारुणसंकाशा धनुष्मन्तः सविद्युतः ।

आवृत्य गगनं मेघा मुमुचुर्मांसशोणितम् ॥ २०
 एवमासीत्तदा वीरे शरवर्षेण संवृते ।
 फल्गुने भरतश्रेष्ठ तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २१
 तस्य तेनावकीर्णस्य शरजालेन सर्वतः ।
 मोहात्पपात गाण्डीवमावापश्च करादपि ॥ २२
 तस्मिन्मोहमनुप्राप्ते शरजालं महत्तदा ।
 सैन्धवा मुमुचुस्तूर्णं गतसत्वे महारथे ॥ २३
 ततो मोहं समापन्नं ज्ञात्वा पार्थ दिवौकसः ।
 सर्वे वित्रस्तमनसस्तस्य शान्तिकृतोऽभवन् ॥ २४
 ततो देवर्षयः सर्वे तथा सप्तर्षयोपि च ।
 ब्रह्मर्षयश्च विजयं जेषुः पार्थस्य धीमतः ॥ २५
 ततः प्रदीपिते देवैः पार्थतेजसि पार्थिव ।
 तस्यावचलवद्धीमान्संग्रामे परमास्त्रवित् ॥ २६
 विचकर्ष धनुर्दिव्यं ततः कौरवनन्दनः ।
 यत्रस्येवेह शब्दोऽभून्महांस्तस्य पुनः पुनः ॥ २७
 ततः स शरवर्षाणि प्रत्यमित्रान्प्रति प्रभुः ।
 वर्ष वर्ष धनुषा पार्थो वर्षाणीव पुरंदरः ॥ २८
 ततस्ते सैन्धवा योधाः सर्व एव सराजकाः ।
 नादृश्यन्त शरैः कीर्णाः शलभैरिव पादपाः ॥ २९
 तस्य शब्देन वित्रेसुर्भयार्ताश्च विदुर्बुधः ।
 मुमुचुश्चाशु शोकार्ताः शुशुचुश्चापि सैन्धवाः ॥ ३०
 तांस्तु सर्वान्नरव्याघ्रः सैन्धवान्व्यचरद्बली ।
 अलातचक्रवद्राजञ्शरजालैः समार्षयत् ॥ ३१
 तदिन्द्रजालप्रतिमं बाणजालममित्रहा ।
 विसृज्य दिक्षु सर्वासु महेन्द्र इव वज्रभृत् ॥ ३२
 मेघजालनिभं सैन्यं विदार्य शरवृष्टिभिः ।
 विवभौ कौरवश्रेष्ठः शरदीव दिवाकरः ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

अर्जुनसमारागमनश्रवणमात्रेण जयद्रथसुते मृते दुःशलया तत्सुतमानीयार्जुनप्रत्यभियानम् ॥ १ ॥ ततोऽर्जुनेन दुःश-
लाप्रार्थनया तस्यां बहुमानेन च युद्धादुपरमः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो गाण्डीवभृच्छूरो युद्धाय समुपस्थितः ।
विवभौ युधि दुर्धर्षो हिमवानचलो यथा ॥ १
ततस्ते सैन्धवा योधाः पुनरेव व्यवस्थिताः ।
व्यमुञ्चन्त सुसंरब्धाः शरवर्षाणि भारत ॥ २
तान्प्रहस्य महाबाहुः पुनरेव व्यवस्थितान् ।
ततः प्रोवाच कौन्तेयो मुमूर्षुञ्छ्लक्ष्णया गिरा ३
युध्यध्वं परया शक्त्या यतध्वं विजये मम ।
कुरुध्वं सर्वकार्याणि महद्भो भयमागतम् ॥ ४
एष योत्स्यामि सर्वास्तु निवार्य शरवागुराम् ।
तिष्ठध्वं युद्धमनसो दर्पं शमयितास्मि वः ॥ ५
एतावदुक्त्वा कौरव्यो रोषाद्गाण्डीवभृत्तदा ।
ततोऽथ वचनं स्मृत्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत ॥ ६
न हन्तव्या रणे तात क्षत्रिया विजिगीषवः ।
जेतव्याश्चेति यत्प्रोक्तं धर्मराज्ञा महात्मना ।
चिन्तयामास स तदा फल्गुनः पुरुषर्षभः ॥ ७
इत्युक्तोऽहं नरेन्द्रेण न हन्तव्या नृपा इति ।
कथितं न मृषेदं स्याद्धर्मराजवचः शुभम् ॥ ८
न हन्येरंश्च राजानो राज्ञश्चाज्ञा कृता भवेत् ।
इति संचिन्त्य स तदा फल्गुनः पुरुषर्षभः ॥ ९
प्रोवाच वाक्यं धर्मज्ञः सैन्धवान्युद्धदुर्मदान् ।
बालांस्त्रियो वा युष्माकं न हनिष्ये व्यवस्थितान् ॥
यश्च वक्ष्यति संग्रामे तवास्मीति पराजितः ।
एतच्छ्रुत्वा वचो मह्यं कुरुध्वं हितमात्मनः ॥ ११
ततोऽन्यथा कृच्छ्रगता भविष्यथ मयाऽर्दिताः ।
एवमुक्त्वा तु तान्वीरान्युयुधे कुरुपुङ्गवः ॥ १२
अत्वरवानसंभ्रान्तः संकुद्धैर्विजिगीषुभिः ।
शतं शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ॥ १३
मुमुचुः सैन्धवा राजंस्तदा गाण्डीवधन्वनि ।
शरानापततः क्रूरानाशीविषविषोपमान् ।
चिच्छेद निशितैर्बाणैरन्तरा स धनंजयः ॥ १४

छित्त्वा तु तानाशु चैव कङ्कपत्राञ्जिशलाशितान् ।
एकैकमेषां समरे विभेद निशितैः शरैः ॥ १५
ततः प्रासांश्च शक्तीश्च पुनरेव धनंजये ।
जयद्रथं हतं स्मृत्वा चिक्षिपुः सैन्धवा नृपाः ॥ १६
तेषां किरीटी संकल्पं मोघं चक्रे महाबलः ।
सर्वास्तानन्तरा छित्त्वा तदा चुक्रोश पाण्डवः ॥
तथैवापततां तेषां योधानां जयगृद्धिनाम् ।
शिरांसि पातयामास भल्लैः सन्नतपर्वभिः ॥ १८
तेषां प्रद्रवतां चापि पुनरेवाभिधावताम् ।
निवर्ततां च शब्दोऽभूत्पूर्णस्त्रेव महोदधेः ॥ १९
ते वध्यमानास्तु तदा पार्थेनामिततेजसा ।
यथाप्राणं यथोत्साहं योधयामासुरर्जुनम् ॥ २०
ततस्ते फल्गुनेनाजौ शरैः सन्नतपर्वभिः ।
कृता विसंज्ञा भूयिष्ठाः क्लान्तवाहनसैनिकाः २१
तांस्तु सर्वान्परिगलानान्विदित्वा धृतराष्ट्रजा ।
दुःशला बालमादाय नप्तारं प्रययौ तदा ॥ २२
सुरथस्य सुतं वीरं रथेनाथागमत्तदा ।
शान्त्यर्थं सर्वयोधानामभ्यगच्छत पाण्डवम् ॥ २३
सा धनंजयमासाद्य रुरोदार्तिस्वरं तदा ।
धनंजयोपि तां दृष्ट्वा धनुर्विसमृजे प्रभुः ॥ २४
समुत्सृज्य धनुः पार्थो विधिवद्भगिनीं तदा ।
प्राह किं करवाणीति सा च तं प्रत्युवाच ह ॥ २५
एष ते भरतश्रेष्ठ स्वस्त्रीयस्यात्मजः शिशुः ।
अभिवादयते पार्थ तं पश्य पुरुषर्षभ ॥ २६
इत्युक्तस्तस्य पितरं स पप्रच्छार्जुनस्तथा ।
कासाविति ततो राजन्दुःशला वाक्यमब्रवीत् २७
पितृशोकाभिसंतप्तो विषादातोऽस्य वै पिता ।
पञ्चत्वमगमद्वीरो यथा तन्मे निशामय ॥ २८
स पूर्वं पितरं श्रुत्वा हतं युद्धे त्वयाऽनघ ।
त्वामागतं च संश्रुत्य युद्धाय हयसारिणम् ।
पितुश्च मृत्युदुःखार्तोऽजहात्प्राणान्धनंजय ॥ २९

प्राप्तो वीभत्सुरित्येव नाम श्रुत्वैव तेऽनघ ।
 विषादार्तः पपातोर्व्या ममार च ममात्मजः ॥ ३०
 तं दृष्ट्वा पतितं तत्र ततस्तस्यात्मजं प्रभो ।
 गृहीत्वा समनुप्राप्ता त्वामद्य शरणैषिणी ॥ ३१
 इत्युक्त्वाऽऽर्तस्वरं सा तु मुमोच धृतराष्ट्रजा ।
 दीना दीनं स्थितं पार्थमब्रवीच्चाप्यधोमुखम् ॥ ३२
 स्वसारं समवेक्षस्व स्वस्तीयात्मजमेव च ।
 कर्तुमर्हसि धर्मज्ञ दयां कुरुकुलोद्भव ।
 विस्मृत्य कुरुराजानं तं च मन्दं जयद्रथम् ॥ ३३
 अभिमन्योर्यथा जातः परिक्षिप्तपरवीरहा ।
 तथाऽयं सुरथाज्जातो मम पौत्रो महाभुज ॥ ३४
 तमादाय नरव्याघ्र संप्राप्तास्मि तवान्तिकम् ।
 शमार्थं सर्वयोधानां शृणु चेदं वचो मम ॥ ३५
 आगतोऽयं महाबाहो तस्य मन्दस्य पुत्रकः ।
 प्रसादमस्य बालस्य तस्मात्त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ३६
 एष प्रसाद्य शिरसा प्रशमार्थमर्दिदम् ।
 याचते त्वां महाबाहो शमं गच्छ धनंजय ॥ ३७
 बालस्य हतबन्धोश्च पार्थ किञ्चिदजानतः ।
 प्रसादं कुरु धर्मज्ञ मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ३८

तमनार्थं नृशंसं च विस्मृत्यास्य पितामहम् ।
 आगस्कारिणमत्यर्थं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३९
 एवं ब्रुवत्यां करुणं दुःशलायां धनंजयः ।
 संस्मृत्य देवीं गान्धारीं धृतराष्ट्रं च पार्थिवम् ।
 उवाच दुःखशोकार्तः क्षत्रधर्मं व्यगर्हयत् ॥ ४०
 'धिकृतं दुर्योधनं क्षुद्रं राज्यलुब्धं च मानिनम् ।'
 यत्कृते बान्धवाः सर्वे मया नीता यमक्षयम् ॥ ४१
 इत्युक्त्वा बहु सान्त्वादि प्रसादमकरोज्जयः ।
 परिष्वज्य च तां प्रीतो विससर्ज गृहान्प्रति ॥ ४२
 दुःशला चापि तान्योधाभिवार्य महतो रणात् ।
 संपूज्य पार्थं प्रययौ गृहानेव शुभानना ॥ ४३
 एवं निर्जित्य तान्वीरान्सैन्धवान्स धनंजयः ।
 अन्वधावत धावन्तं हयं कामविचारिणम् ॥ ४४
 ततो मृगमिवाकाशे यथा देवः पिनाकधृक् ।
 ससार तं तथा वीरो विधिवद्यज्ञियं हयम् ॥ ४५
 स च वाजी यथेष्टेन तांस्तान्देशान्यथाक्रमम् ।
 विचचार यथाकामं कर्म पार्थस्य वर्धयन् ॥ ४६
 क्रमेण स हयस्त्वेवं विचरन्पुरुषर्षभ ।
 मणलूरपतेर्देशमुपायात्सहपाण्डवः ॥ ४७

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

अर्जुनेन मणलूरपुरं प्रति गमनम् ॥ १ ॥ तथा पितृभक्त्या विनयेनागतं चित्राङ्गदायां जातं स्वात्मजं बभ्रुवाहनं प्रति
 क्षत्रधर्मपरित्यागजरोपादुपालम्भः ॥ २ ॥ तमसहमानया उलूप्या नागलोकादेत्य बभ्रुवाहनेन सह युद्धप्रोत्साहनम्
 ॥ ३ ॥ बभ्रुवाहनेन स्वशरगाढाभिघातेन निपतिते पार्थे पितृमारणशोकेन मोहाधिगमः ॥ ४ ॥ ततश्चित्राङ्गदया रणा-
 ङ्गमेत्य बहुधा विलापः ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु नृपतिः प्राप्तं पितरं बभ्रुवाहनः ।
 निर्ययौ विनयेनाथ ब्राह्मणार्थपुरःसरः ॥ १
 मणलूरेश्वरं त्वेवमुपयातं धनंजयः ।
 नाभ्यनन्दत्स मेधावी क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ २
 उवाच च स धर्मात्मा समन्युः फल्गुनस्तदा ।
 प्रक्रियेयं न ते युक्ता बहिस्त्वं क्षत्रधर्मतः ॥ ३

संरक्ष्यमाणं तुरगं यौधिष्ठिरमुपागतम् ।

यज्ञियं विषयान्ते मां नायोत्सीः किंनु पुत्रक ॥ ४
 धिक्त्वामस्तु सुदुर्बुद्धिं क्षत्रधर्माविशारदम् ।
 यो मां युद्धाय संप्राप्तं साम्नैव प्रत्यगृह्णथाः ॥ ५
 न त्वया पुरुषार्थो हि कश्चिदस्तीह जीवता ।
 यस्त्वं स्त्रीवद्युधा प्राप्तं मां साम्ना प्रत्यगृह्णथाः ॥ ६
 यद्यहं न्यस्तशस्त्रस्त्वामागच्छेयं सुदुर्मते ।

प्रक्रियेयं भवेद्युक्ता तावत्तव नराधम ॥ ७
 तमेवमुक्तं भर्ता तु विदित्वा पन्नगात्मजा ।
 अमृष्यमाणा भिचोर्वीमुलूपी समुपागमत् ॥ ८
 सा ददर्श ततः पुत्रं विमृशन्तमधोमुखम् ।
 संतर्ज्यमानमसकृत्पित्रा युद्धार्थिना विभो ॥ ९
 ततः सा चारुसर्वाङ्गी समुपेत्योरगात्मजा ।
 उलूपी ग्राह वचनं क्षत्रधर्मविशारद ॥ १०
 उलूपी मां निबोध त्वं मातरं पन्नगात्मजाम् ।
 कुरुष्व वचनं पुत्र धर्मस्ते भविता परः ॥ ११
 युध्यस्वैनं कुरुश्रेष्ठं धनंजयमरिन्दमम् ।
 एवमेष हि ते प्रीतो भविष्यति न संशयः ॥ १२
 एवमुद्धर्षितो राजा स मात्रा बभ्रुवाहनः ।
 मनश्चक्रे महातेजा युद्धाय भरतर्षभ ॥ १३
 सन्नह्य काञ्चनं वर्म शिरस्त्राणं च भानुमत् ।
 तूणीरशतसंवाधमारुरोह रथोत्तमम् ॥ १४
 सर्वोपकरणोपेतं युक्तमश्वैर्मनोजवैः ।
 सचक्रोपस्करं श्रीमान्हेमभाण्डपरिष्कृतम् ॥ १५
 परमार्चितमुच्छ्रित्य ध्वजं हंसं हिरण्यम् ।
 प्रययौ पार्थमुद्दिश्य स राजा बभ्रुवाहनः ॥ १६
 ततोऽभ्येत्य हयं वीरो यज्ञियं पार्थरक्षितम् ।
 ग्राहयामास पुरुषैर्हयशिक्षाविशारदैः ॥ १७
 गृहीतं वाजिनं दृष्ट्वा प्रीतात्मा स धनंजयः ।
 पुत्रं रथस्थं भूमिष्ठः संन्यवारयदाहवे ॥ १८
 स तत्र राजा तं वीरं शरसङ्घैरनेकशः ।
 अर्दयामास निशितैराशीविषविषोपमैः ॥ १९
 तयोः समभवद्युद्धं पितुः पुत्रस्य चातुलम् ।
 देवासुररणप्रख्यमुभयोः प्रीयमाणयोः ॥ २०
 किरीटिनं प्रविष्याध शरेणानतपर्वणा ।
 जत्रुदेशे नरव्याघ्रं ग्रहसन्वभ्रुवाहनः ॥ २१
 सोभ्यगात्सहपुङ्गेन वल्मीकमिव पन्नगः ।
 विनिर्भिद्य च कौन्तेयं प्रविवेश महीतलम् ॥ २२
 स गाढवेदनो धीमानालम्ब्य धनुरुत्तमम् ।

दिव्यं तेजः समाविश्य प्रमीत इव सोभवत् ॥ २३
 स संज्ञामुपलभ्याथ प्रशस्य पुरुषर्षभः ।
 पुत्रं शक्रात्मजो वाक्यमिदमाह महाद्युतिः ॥ २४
 साधुसाधु महाबाहो वत्स चित्राङ्गदात्मज ।
 सदृशं कर्म ते दृष्ट्वा प्रीतिमानसि पुत्रक ॥ २५
 विमुञ्चाम्येष ते बाणान्पुत्र युद्धे स्थिरो भव ।
 इत्येवमुक्त्वा नाराचैरभ्यवर्षदमित्रहा ॥ २६
 तान्स गाण्डीवनिर्मुक्तान्वज्राशनिसमप्रभान् ।
 नाराचानच्छिनद्राजा भट्टैः सर्वास्त्रिधा द्विधा ॥ २७
 तस्य पार्थः शरैर्दिव्यैर्ध्वजं हेमपरिष्कृतम् ।
 सुवर्णतालप्रतिमं क्षुरेणापाहरद्रथात् ॥ २८
 हयांश्चास्य महाकायान्महावेगानरिन्दम ।
 चकार राजन्निर्जीवान्प्रहसन्निव पाण्डवः ॥ २९
 स रथादवतीर्याथ राजा परमकोपनः ।
 पदातिः पितरं क्रुद्धो योधयामास पाण्डवम् ॥ ३०
 संप्रीयमाणः पार्थानामृषभः पुत्रविक्रमात् ।
 नात्यर्थं पीडयामास पुत्रं वज्रधरात्मजः ॥ ३१
 स हन्यमानोऽभिमुखं पितरं बभ्रुवाहनः ।
 शरैराशीविषाकारैः पुनरेवादयद्गली ॥ ३२
 ततः स बाल्यात्पितरं विष्याध हृदि पत्रिणा ।
 निशितेन सुपुङ्गेन बलवद्बभ्रुवाहनः ॥ ३३
 स बाणस्तेजसा दीप्तो ज्वलन्निव हुताशनः ।
 विवेश पाण्डवं राजन्मर्म भिच्वाऽतिदुःखकृत् ॥ ३४
 स तेनातिभृशं विद्धः पुत्रेण कुरुनन्दनः ।
 महीं जगाम मोहार्तस्ततो राजन्धनंजयः ॥ ३५
 तस्मिन्निपतिते वीरे कौरवाणां धुरंधरे ।
 सोपि मोहं जगामाथ ततश्चित्राङ्गदासुतः ॥ ३६
 व्यायम्य संयुगे राजा दृष्ट्वा च पितरं हतम् ।
 पूर्वमेव स बाणौघैर्गाढविद्धोऽर्जुनेन ह ।
 पपात सोपि धरणीमालिङ्ग्य रणमूर्धनि ॥ ३७
 भर्तारं निहतं दृष्ट्वा पुत्रं च पतितं भुवि ।
 चित्राङ्गदा परितस्ता प्रविवेश रणाजिरे ॥ ३८

शोकसंतप्तहृदया रुदती वेपती भृशम् ।

मणलूरपतेर्माता ददर्श निहतं पतिम् ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

चित्राङ्गदया रणाङ्गणनिपतितपतिपुत्रदर्शनजशोकातिरेकेण मोहाधिगमः ॥ १ ॥ तथा संज्ञोपलम्भे उल्लूपीप्रत्युपालम्भ-
गर्भवचनम् ॥ २ ॥ ततश्चिराल्लब्धसंज्ञेन बभ्रुवाहनेनात्मोपालम्भनपूर्वकं प्रायोपवेशनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो बहुतरं भीरुर्विलप्य कमलेक्षणा ।

मुमोह दुःखसंतप्ता पपात च महीतले ॥ १

प्रतिलभ्य च सा संज्ञां देवी दिव्यवपुर्धरा ।

उल्लूपीं पन्नगसुतां दृष्ट्वा वाक्यमब्रवीत् ॥ २

उल्लूपि पश्य भर्तारं शयानं निहतं रणे ।

त्वत्कृते मम पुत्रेण बाणेन समितिजयम् ॥ ३

ननु त्वमार्थधर्मज्ञा ननु चासि पतिव्रता ।

यत्त्वत्कृतेऽयं पतितः पतिस्ते निहतो रणे ॥ ४

किंनु मन्देऽपराद्धोऽयं यदि तेऽद्य धनंजयः ।

क्षमस्व याच्यमाना वै जीवयस्व धनंजयम् ॥ ५

ननु त्वमार्थे धर्मज्ञे त्रैलोक्यविदिता शुभे ।

यद्वातयित्वा पुत्रेण भर्तारं नानुशोचसि ॥ ६

नाहं शोचामि तनयं हतं पन्नगनन्दिनि ।

पतिमेव तु शोचामि यस्यातिथ्यमिदं कृतम् ॥ ७

इत्युक्त्वा सा तदा देवीमुल्लूपीं पन्नगात्मजाम् ।

भर्तारमभिगम्येदमित्युवाच यशस्विनी ॥ ८

उत्तिष्ठ कुरुमुख्यस्य प्रियमुख्य मम प्रिय ।

अयमश्वो महाबाहो मया ते परिमोक्षितः ॥ ९

ननु त्वया नाम विभो धर्मराजस्य यज्ञियः ।

अयमश्वोऽनुसर्तव्यः स शेषे किं महीतले ॥ १०

त्वयि प्राणा ममायत्ताः कुरूणां कुरुनन्दन ।

स कस्मात्प्राणदोऽन्येषां प्राणान्संत्यक्तवानसि ॥ ११

उल्लूपि साधु पश्येमं पतिं निपतितं भुवि ।

पुत्रं चेमं समुत्साद्य घातयित्वा न शोचसि ॥ १२

कामं स्वपितु बालोऽयं भूमौ मृत्युवशं गतः ।

पतिमर्जुनम् ॥ ३९ ॥ ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

लोहिताक्षो गुडाकेशो विजयः साधु जीवतु ॥ १३

नापराधोऽस्ति सुभगे नराणां बहुभार्यता ।

प्रमदानां भवत्येष मा ते भृदुद्विरीदृशी ॥ १४

सख्यं चैतत्कृतं धात्रा शश्वदव्ययमेव तु ।

सख्यं समभिजानीहि सत्यं संगतमस्तु ते ॥ १५

पुत्रेण घातयित्वैनं पतिं यदि न मेऽद्य वै ।

जीवन्तं दर्शयस्व परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ १६

साऽहं दुःखान्विता देवि पतिपुत्रविनाकृता ।

इहैव प्रायमाशिष्ये प्रेक्षन्त्यास्ते न संशयः ॥ १७

इत्युक्त्वा पन्नगसुतां सपत्नी चैत्रवाहनी ।

ततः प्रायमुपासीना तूष्णीमासीज्जनाधिप ॥ १८

ततो विलप्य विरता भर्तुः पादौ प्रगृह्य सा ।

उपविष्टा भवदीना सोच्छ्वासं पुत्रमीक्षती ॥ १९

ततः संज्ञां पुनर्लब्ध्वा स राजा बभ्रुवाहनः ।

मातरं तामथालोक्य रणभूमावथाब्रवीत् ॥ २०

इतो दुःखतरं किंनु यन्मे माता सुखैधिता ।

भूमौ निपतितं वीरमनुशेते मृतं पतिम् ॥ २१

निहन्तारं रणेऽरीणां सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

मया विनिहतं सङ्ख्ये प्रेक्षते दुर्मरं वत ॥ २२

अहोऽस्या हृदयं देव्या दृढं यन्न विदीर्यते ।

व्यूढोरस्कं महाबाहुं प्रेक्षन्त्या निहतं पतिम् ॥ २३

दुर्मरं पुरुषेणेह मन्ये काले ह्यनागते ।

यत्र नाहं न मे माता न वियुक्तौ स्वजीवितात् ॥ २४

हाहा धिक्कुरुवीरस्य किरीटं काञ्चनं भुवि ।

अपविद्धं हतस्येह मया पुत्रेण पश्यत ॥ २५

भोभो पश्यत मे वीरं पितरं ब्राह्मणा भुवि ।

शयानं वीरशयने मया पुत्रेण पातितम् ॥ २६

ब्राह्मणाः कुरुमुख्यस्य ये मुक्ता ह्यसारिणः ।
 कुर्वन्ति शान्तिं कामस्य रणे योऽयं मया हतः २७
 व्यादिशन्तु च किं विप्राः प्रायश्चित्तमिहाद्य मे ।
 आनुशंसस्य पापस्य पितृहन्तू रणाजिरे ॥ २८
 दुश्चरा द्वादश समा हत्वा पितरमद्य वै ।
 ममेह सुनुशंसस्य संवीतस्यास्य चर्मणा ॥ २९
 शिरःकपाले चास्यैव भुञ्जतः पितुरद्य मे ।
 प्रायश्चित्तं हि नास्त्यन्यद्दत्त्वाऽद्य पितरं मम ॥ ३०
 पश्य नागोत्तमसुते भर्तारं निहतं मया ।
 कृतं प्रियं मया तेऽद्य निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ ३१
 सोऽहमद्य गमिष्यामि गतिं पितृनिषेविताम् ।
 न शक्नोम्यात्मनाऽऽत्मानमहं धारयितुं शुभे ॥ ३२
 सा त्वं मयि मृते मातस्तथा गाण्डीवधन्वनि ।
 भव ग्रीतिमती देवि सत्येनात्मानमालभे ॥ ३३

इत्युक्त्वा स ततो राजा दुःखशोकसमाहतः ।
 उपस्पृश्य महाराज दुःखाद्वचनमब्रवीत् ॥ ३४
 शृण्वन्तु सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 त्वं च मातर्यथा सत्यं ब्रवीमि भुजगोत्तमे ॥ ३५
 यदि नोत्तिष्ठति जयः पिता मे नरसत्तमः ।
 अस्मिन्नेव रणोद्देशे शोषयिष्ये कलेवरम् ॥ ३६
 नहि मे पितरं हत्वा निष्कृतिर्विद्यते कचित् ।
 नरकं प्रतिपत्स्यामि ध्रुवं गुरुवधादितः ॥ ३७
 वीरं हि क्षत्रियं हत्वा गोशतेन प्रमुच्यते ।
 पितरं तु निहत्यैवं दुर्लभा निष्कृतिर्मम ॥ ३८
 एष एको महातेजाः पाण्डुपुत्रो धनंजयः ।
 पिता च मम धर्मात्मा तस्य मे निष्कृतिः कुतः ३९
 इत्येवमुक्त्वा नृपते धनंजयसुतो नृपः ।
 उपस्पृश्याभवच्छूर्णीं प्रायोपेतो महामतिः ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

बभ्रुवाहने प्रायोपविष्टे उलूपाया स्मरणमात्रसंनिहितसंजीवनमणिनार्जुनस्य समुद्रोधनम् ॥ १ ॥ ततः सुसोत्थितेनेव तेन
 बभ्रुवाहनं प्रति चित्राङ्गदादीनां रणाङ्गणागमने कारणप्रश्ने तेनोत्तरीं प्रति प्रश्नचोदना ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 प्रायोपविष्टे नृपतौ मणल्लेश्वरे तदा ।
 पितृशोकसमाविष्टे सह मात्रा परंतप ॥ १
 उलूपी चिन्तयामास तदा संजीवनं मणिम् ।
 स चोपातिष्ठत तदा पन्नगानां परायणम् ॥ २
 तं गृहीत्वा तु कौरव्य नागराजपतेः सुता ।
 मनःप्रह्लादनीं वाचं सैनिकानामथाब्रवीत् ॥ ३
 उत्तिष्ठ मा शुचः पुत्र नैव जिष्णुस्त्वया हतः ।
 अजेयः पुरुषैरेष तथा देवैः सवासवैः ॥ ४
 मया तु मोहनी नाम मायैषा संप्रदर्शिता ।
 प्रियार्थं पुरुषेन्द्रस्य पितुस्तेऽद्य यशस्विनः ॥ ५
 जिज्ञासुर्धैर्यं पुत्रस्य बलस्य तव कौरव ।
 संग्रामे युद्ध्यतो राजन्नागतः परवीरहा ॥ ६
 तस्मादसि मया पुत्र युद्धाय परिचोदितः ।

मा पापमात्मनः पुत्र शङ्केथा ह्यपि प्रभो ॥ ७
 ऋषिरेष महानात्मा पुराणः शाश्वतोऽक्षरः ।
 नैनं शक्तो हि संग्रामे जेतुं शक्नोऽपि पुत्रक ॥ ८
 अयं तु मे मणिर्दिव्यः समानीतो विशंपते ।
 मृतान्मृतान्पन्नगनेन्द्रान्यो जीवयति नित्यदा ॥ ९
 एनमस्योरसि त्वं च स्थापयस्व पितुः प्रभो ।
 संजीवितं तदा पार्थ स त्वं द्रष्टासि पाण्डवम् ॥ १०
 इत्युक्तः स्थापयामास तस्योरसि मणिं तदा ।
 पार्थस्यामिततेजाः स पितुः स्नेहादपापकृत् ॥ ११
 तस्मिन्त्यस्ते मणौ वीरो जिष्णुरुज्जीवितः प्रभुः ।
 चिरमुप्त इवोत्तस्यौ मृष्टलोहितलोचनः ॥ १२
 तमुत्थितं महात्मानं लब्धसंज्ञं मनस्विनम् ।
 समीक्ष्य पितरं स्वस्थं ववन्दे बभ्रुवाहनः ॥ १३
 उत्थिते पुरुषव्याघ्रे पुनर्लक्ष्मीवति प्रभो ।

कामस्येति कां असेति च्छेदः ॥ २७ ॥

आश्व. १३

अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

दिव्याः सुमनसः पुण्या ववृषे पाकशासनः॥१४
 अनाहता दुन्दुभयो विनेदुर्मेघनिःस्वनाः ।
 साधुसाध्विति चाकाशे बभूव सुमहान्स्वनः॥१५
 उत्थाय च महाबाहुः पर्याश्वस्तो धनंजयः ॥
 बभ्रुवाहनमालिङ्ग्य समाजिघ्रत मूर्धनि ॥ १६
 ददर्श चापि दूरेऽस्य मातरं शोककशिताम् ।
 उलूपा सह तिष्ठन्तीं ततोऽपृच्छद्वनंजयः ॥१७
 किमिदं लक्ष्यते सर्वं शोकविस्मयहर्षवत् ।

रणाजिरममित्रघ्न यदि जानासि शंस मे ॥ १८
 जननी च किमर्थं ते रणभूमिमुपागता ।
 नागेन्द्रदुहिता चेयमुलूपी किमिहागता ॥ १९
 जानाम्यहमिदं युद्धं त्वया मद्रचनात्कृतम् ।
 स्त्रीणामागमने हेतुमहमिच्छामि वेदितुम् ॥ २०
 तमुवाच तथा पृष्टो मणलूरपतिस्तदा ।
 प्रसाद्य शिरसा विद्वानुलूपी पृच्छ्यतामिति ॥२१

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

उलूपाजुर्नप्रति चित्राङ्गदादीनां समराङ्गणागमने कारणाभिधानम् ॥ १ ॥ तथा बभ्रुवाहनेन तस्य पराजये विस्तरेण हेतुकथनम् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ।
 किमागमनकृत्यं ते कौरव्यकुलनन्दिनि ।
 मणलूरपतेर्मातुस्तथैव च रणाजिरे ॥ १
 कच्चित्कुशलकामासि राज्ञोऽस्य भुजगात्मजे ।
 मम वा चपलापाङ्गि कच्चित्त्वं शुभमिच्छसि ॥ २
 कच्चित्ते पृथुलश्रोणि नाग्रियं प्रियदर्शने ।
 अकार्षमहमज्ञानादयं वा बभ्रुवाहनः ॥ ३
 कच्चिन्नु राजपुत्री ते सपत्नी चैत्रवाहनी ।
 चित्राङ्गदा वरारोहा नापराध्यति किंचन ॥ ४
 तमुवाचोरगपतेर्दुहिता प्रहसन्त्यथ ।
 न मे त्वमपराद्धोसि न हि मे बभ्रुवाहनः ।
 न जनित्री तथाऽस्येयं मम या प्रेक्ष्यवत्स्थिता ॥ ५
 श्रूयतां यद्यथा चेदं मया सर्वं विचेष्टितम् ।
 न मे कोपस्त्वया कार्यः शिरसा त्वां प्रसादये ॥ ६
 त्वत्प्रियार्थं हि कौरव्य कृतमेतन्मया विभो ।
 यत्तच्छृणु महाबाहो निखिलेन धनंजय ॥ ७
 महाभारतयुद्धे यच्चया शान्तनवो नृपः ।
 अधर्मेण हतः पार्थ तस्यैषा निष्कृतिः कृता ॥ ८
 न हि भीष्मस्त्वया वीर युद्ध्यमानो हि पातितः ।
 शिखण्डिना तु संयुक्तस्तमाश्रित्य हतस्त्वया ॥ ९
 तस्य शान्तिमकृत्वा त्वं त्यजेथा यदि जीवितम् ।

कर्मणा तेन पापेन पतेथा निरये ध्रुवम् ।
 एषा तु विहिता शान्तिः पुत्राद्यां प्राप्तवानसि १०
 वसुभिर्वसुधापाल गङ्गाया च महामते ।
 पुरा हि श्रुतमेतत्ते वसुभिः कथितं मया ॥ ११
 गङ्गायास्तीरमाश्रित्य हते शान्तनवे नृप ।
 आप्तुत्य देवा वसवः समेत्य च महानदीम् ।
 इदमूर्चुर्वचो घोरं भागीरथ्या मते तदा ॥ १२
 एष शान्तनवो भीष्मो निहतः सव्यसाचिना ।
 अयुद्ध्यमानः संग्रामे संसक्तोऽन्येन भामिनि १३
 तदनेनानुषङ्गेण वयमद्य धनञ्जयम् ।
 शापेन योजयामेति तथाऽस्त्विति च साऽब्रवीत् ॥
 तदहं पितुरावेद्य प्रविश्य व्यथितेन्द्रिया ।
 अभवं स च तच्छ्रुत्वा विषादमगमत्परम् ॥ १५
 पिता तु मे वसून्गत्वा त्वदर्थं समयाचत ।
 पुनः पुनः प्रसाद्यैतांस्त एनमिदमब्रुवन् ॥ १६
 पुत्रस्तस्य महाभाग मणलूरेश्वरो युवा ।
 स एनं रणमध्यस्थः शरैः पातयिता भुवि ॥ १७
 एवं कृते स नागेन्द्र मुक्तशापो भविष्यति ।
 गच्छेति वसुभिश्चोक्तो मम चेदं शशंस सः ॥ १८
 तच्छ्रुत्वा त्वं मया तस्माच्छापादसि विमोक्षितः ।
 न हि त्वां देवराजोऽपि समरेषु पराजयेत् ॥ १९

आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मात्तेनेहासि पराजितः ।
 न हि दोषो मम मतः कथं वा मन्यसे विभो २०
 इत्येवमुक्तो विजयः प्रसन्नात्माऽब्रवीदिदम् ।
 सर्वं मे सुप्रियं देवि यदेतत्कृतवत्यसि ॥ २१
 इत्युक्त्वा सोऽब्रवीत्पुत्रं मणलूरपतिं जयः ।
 चित्राङ्गदायाः शृण्वन्त्याः कौरव्यदुहितुस्तदा २२
 युधिष्ठिरस्याश्वमेधः परिचैत्रीं भविष्यति ।
 तत्रागच्छेः सहामात्यो मातृभ्यां सहितो नृप २३
 इत्येवमुक्तः पार्थेन स राजा बभ्रुवाहनः ।
 उवाच पितरं धीमानिदमस्त्राविलेक्षणः ॥ २४
 उपयास्यामि धर्मज्ञ भवतः शासनादहम् ।
 अश्वमेधे महायज्ञे द्विजातिपरिवेषकः ॥ २५
 मम त्वनुग्रहार्थाय प्रविशस्व पुरं स्वकम् ।

भार्याभ्यां सह धर्मज्ञ माभूत्तेऽत्र विचारणा ॥ २६
 उषित्वेह निशामेकां सुखं स्वभवने प्रभो ।
 पुनरश्वानुगमनं कर्तासि जयतांवर ॥ २७
 इत्युक्तः स तु पुत्रेण तदा वानरकेतनः ।
 सयन्प्रोवाच कौन्तेयस्तदा चित्राङ्गदासुतम् ॥ २८
 विदितं ते महाबाहो यथा दीक्षां चराम्यहम् ।
 न स तावत्प्रवेक्ष्यामि पुरं ते पृथुलोचन ॥ २९
 यथाकामं व्रजत्येष यज्ञियाश्चो नरर्षभ ।
 स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि न स्थानं विद्यते मम ३०
 वैशंपायन उवाच ।
 स तत्र विधिवत्तेन पूजितः पाकशासनिः ।
 भार्याभ्यामभ्यनुज्ञातः प्रायाद्भरतसत्तमः ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

अर्जुनेनाश्वानुसरणवशान्मगधदेशगमनम् ॥ १ ॥ तत्र जरासंधपौत्रस्य मेघसंधेः पराजयपूर्वकं तत्रतत्र स्लेच्छादिपराजयः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 स तु वाजी समुद्रान्तां पर्येत्य वसुधामिमाम् ।
 निवृत्तोऽभिमुखो राजन्येन वारणसाद्वयम् ॥ १
 अनुगच्छंश्च तुरगं निवृत्तोऽथ किरीटभृत् ।
 यदृच्छया समापेदे पुरं राजगृहं तदा ॥ २
 तमभ्याशगतं दृष्ट्वा सहदेवात्मजः प्रभो ।
 क्षत्रधर्मे स्थितो वीरः समरायाजुहाव ह ॥ ३
 ततः पुरात्स निष्क्रम्य रथी धन्वी शरी तली ।
 मेघसन्धिः पदार्तिं तं धनंजयमुपाद्रवत् ॥ ४
 आसाद्य च महातेजा मेघसन्धिर्धनंजयम् ।
 बालभावान्महाराज प्रोवाचेदं न कौशलात् ॥ ५
 किमयं चार्थते वाजी स्त्रीमध्य इव भारत ।
 हयमेनं हरिष्यामि प्रयतस्व विमोक्षणे ॥ ६
 अदत्तानुनयो युद्धे यदि त्वं पितृभिर्मम ।
 करिष्यामि तवातिथ्यं प्रहर प्रहरामि च ॥ ७

इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं प्रहसन्निव पाण्डवः ।
 विघ्नकर्ता मया वार्य इति मे व्रतमाहितम् ॥ ८
 भ्रात्रा ज्येष्ठेन नृपते तवापि विदितं ध्रुवम् ।
 प्रहरस्व यथाशक्ति न मनुष्यविद्यते मम ॥ ९
 इत्युक्तः प्राहरत्पूर्वं पाण्डवं मगधेश्वरः ।
 किरञ्जरसहस्राणि वर्षाणीव सहस्रदृक् ॥ १०
 ततो गाण्डीवभृच्छूरो गाण्डीवप्रहितैः शरैः ।
 चकार मोघास्तान्बाणान्सयत्नान्भरतर्षभ ॥ ११
 स मोघं तस्य बाणौघं कृत्वा वानरकेतनः ।
 शरान्मुमोच ज्वलितान्दीप्तास्थानिव पन्नगान् ॥ १२
 ध्वजे पताकादण्डेषु रथे यन्त्रे हयेषु च ।
 अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथौ ॥ १३
 संरक्ष्यमाणः पार्थेन शरीरे सव्यसाचिना ।
 मन्यमानः स्ववीर्यं तन्मागधः ग्राहिणोच्छरान् ॥ १४
 ततो गाण्डीवधन्वा तु मागधेन भृशाहतः ।
 बभौ वसन्तसमये पलाशः पुष्पितो यथा ॥ १५

अदत्तानुनयः अशिक्षितः ॥ ७ ॥

अवध्यमानः सोऽभ्यघ्नन्मागधः पाण्डवर्षभम् ।
 तेन तस्थौ स कौरव्य लोकवीरस्य दर्शने ॥ १६
 सव्यसाची तु संक्रुद्धो विकृष्य बलवद्धनुः ।
 हयांश्चकार निर्जीवान्सारथेश्च शिरोऽहरत् ॥ १७
 धनुश्चास्य महच्चित्रं क्षुरेण प्रचकर्त ह ।
 हस्तावापं पताकां च ध्वजं चास्य न्यपातयत् ॥ १८
 स राजा व्यथितो व्यथो विधनुर्हृतसारथिः ।
 गदामादाय कौन्तेयमभिदुद्राव वेगवान् ॥ १९
 तस्यापतत एवाशु गदां हेमपरिष्कृताम् ।
 शरैश्चकर्त बहुधा बहुभिर्गृध्रवाजितैः ॥ २०
 सा गदा शकलीभूता विशीर्णमणिबन्धना ।
 व्याली विमुच्यमानेव पपात धरणीतले ॥ २१
 विरथं विधनुष्कं च गदया परिवर्जितम् ।
 'नैच्छत्ताडयितुं धीमानर्जुनः समराग्रणीः ॥ २२
 तत एनं विमनसं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ।'
 सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत्कपिकेतनः ॥ २३

पर्याप्तः क्षत्रधर्मोऽयं दर्शितः पुत्र गम्यताम् ।
 बहेतत्समरे कर्म तव बालस्य पार्थिव ॥ २४
 युधिष्ठिरस्य संदेशो न हन्तव्या नृपा इति ।
 तेन जीवसि राजंस्त्वमपराद्धोऽपि मे रणे ॥ २५
 इति मत्वा तदाऽऽत्मानं प्रत्यादिष्टं स मागधः ।
 तथ्यमित्यभिगम्यैनं प्राञ्जलिः प्रत्यपूजयत् ॥ २६
 पराजितोऽसि भद्रं ते नाहं योद्धुमिहोत्सहे ।
 यद्यत्कृत्यं मया तेऽद्य तद्ब्रूहि कृतमेव तु ॥ २७
 तमर्जुनः समाश्वास्य पुनरेवैदमब्रवीत् ।
 आगन्तव्यं परां चैत्रीमश्वमेधे नृपस्य नः ॥ २८
 इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पूजयामास तं हयम् ।
 फल्गुनं च युधिष्ठेष्ठं विधिवत्सहदेवजः ॥ २९
 ततो यथेष्टमगमत्पुनरेव स कौरवः ।
 ततः समुद्रतीरेण वज्रान्पुण्ड्रान्सकेरलान् ॥ ३०
 तत्रतत्र च भूरीणि म्लेच्छसैन्यान्यनेकशः ।
 विजिग्ये धनुषा राजन्गाण्डीवेन धनंजयः ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

दक्षिणां दिशमुपागतेनार्जुनेन चेदीशितुः शिशुपालात्मजस्य पूजापरिग्रहणम् ॥ १ ॥ तथा काशिकोसलादिदेशाधिप-
 तिपराजयपूर्वकं गान्धारदेशगमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 मागधेनार्चितो राजन्पाण्डवः श्वेतवाहनः ।
 दक्षिणां दिशमास्थाय चारयामास तं हयम् ॥ १
 ततः स पुनरावर्त्य हयः कामचरो बली ।
 आससाद पुरीं रम्यां चेदीनां शुक्तिसाह्वयाम् ॥ २
 शरमेणार्चितस्तत्र शिशुपालसुतेन सः ।
 युद्धपूर्वं तदा तेन पूजया च महाबलः ॥ ३
 ततोऽर्चितो ययौ राजंस्तदा स तुरगोत्तमः ।
 काशीनङ्गान्कोसलांश्च किरातानथ तङ्गणात् ॥ ४
 पूजां तत्र यथान्यायं प्रतिगृह्य धनंजयः ।
 पुनरावृत्त्य कौन्तेयो दशार्णानगमत्तदा ॥ ५
 तत्र चित्राङ्गदो नाम बलवानरिमर्दनः ।

तेन युद्धमभूत्तस्य विजयस्यातिभैरवम् ॥ ६
 तं चापि वशमानीय किरीटी पुरुषर्षभः ।
 निषादराज्ञो विषयमेकलव्यस्य जग्मिवान् ॥ ७
 एकलव्यसुतश्चैनं युद्धेन जगृहे तदा ।
 तत्र चक्रे निषादैः स संग्रामं रोमहर्षणम् ॥ ८
 ततस्तमपि कौन्तेयः समरेष्वपराजितः ॥
 जिगाय युधि दुर्धर्षो यज्ञविघ्नार्थमागतम् ॥ ९
 स तं जित्वा महाराज नैषादिं पाकशासनिः ।
 अर्चितः प्रययौ भूयो दक्षिणं सलिलार्णवम् ॥ १०
 तत्रापि द्रविडैरान्ध्रै रौद्रैर्माहिषकैरपि ।
 तथा कोल्लगिरेयैश्च युद्धमासीत्किरीटिनः ॥ ११
 तांश्चापि विजयो जित्वा नातितीव्रेण कर्मणा ।

गृध्रवाजितैः गृध्रपक्षयुतैः ॥ २० ॥

त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

तुरङ्गमवशेनाथ सुराष्ट्रानभितो ययौ ।
 गोकर्णमथ चासाद्य प्रभासमपि जग्मिवान् ॥ १२
 ततो द्वारवतीं रम्यां वृष्णिवीराभिपालिताम् ।
 आससाद हयः श्रीमान्कुरुराजस्य यज्ञियः ॥ १३
 तमुन्मथ्य हयश्रेष्ठं यादवानां कुमारकाः ।
 प्रययुस्तांस्तदा राजन्नुग्रसेनो न्यवारयत् ॥ १४
 ततः पुराद्विनिष्क्रम्य वृष्ण्यन्धकपतिस्तदा ।
 सहितो वासुदेवेन मातुलेन किरीटिनः ॥ १५
 तौ समेत्य कुरुश्रेष्ठं विधिवत्प्रीतिपूर्वकम् ।

परया भारतश्रेष्ठं पूजया समवस्थितौ ।
 ततस्ताभ्यामनुज्ञातो ययौ येन हयो गतः ॥ १६
 ततः स पश्चिमं देशं समुद्रस्य तदा हयः ।
 क्रमेण व्यचरत्स्फीतं ततः पञ्चनदं ययौ ॥ १७
 तस्मादपि स कौरव्य गन्धारविषयं हयः ।
 विचचार यथाकामं कौन्तेयानुगतस्तदा ॥ १८
 ततो गान्धारराजेन युद्धमासीत्किरीटिनः ।
 घोरं शकुनिपुत्रेण पूर्ववैरानुसारिणा ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

अर्जुनेन शकुनितनयपराजयपूर्वकं तत्सेनावमर्दनम् ॥ १ ॥ ततः शकुनिभार्यया तेन स्वसुतवधसंभावनया रणाङ्गणमेत्या-
 ज्ञेनस्य प्रसादनम् ॥ २ ॥ अर्जुनेन गान्धारीगौरवात्तत्संमाननपूर्वकं तत्तनयसमाश्वासनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 शकुनेस्तनयो वीरो गान्धाराणां महारथः ।
 प्रत्युद्ययौ गुडाकेशं सैन्येन महता वृतः ।
 हस्त्यश्वरथयुक्तेन पताकाध्वजमालिना ॥ १
 अमृष्यमाणास्ते योधा नृपस्य शकुनेर्वधम् ।
 अभ्ययुः सहिताः पार्थं प्रगृहीतशरासनाः ॥ २
 स तानुवाच धर्मात्मा बीभत्सुरपराजितः ।
 युधिष्ठिरस्य वचनं न च ते जगद्बुद्धितम् ॥ ३
 वार्यमाणास्तु पार्थेन सान्त्वपूर्वममर्षिताः ।
 परिवार्य हयं जग्मुस्ततश्चक्रोध पाण्डवः ॥ ४
 ततः शिरांसि दीप्ताग्रैस्तेषां चिच्छेद पाण्डवः ।
 क्षुरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैर्नातियत्नादिवार्जुनः ॥ ५
 ते बध्यमानाः पार्थेन हयमुत्सृज्य संभ्रमात् ।
 न्यवर्तन्त महाराज शरवर्षादिता भृशम् ॥ ६
 वितुद्यमानस्तैश्चापि गान्धारैः पाण्डुनन्दनः ।
 आदिश्यादिश्य तेजस्वी परानेतानवारयत् ॥ ७
 बध्यमानेषु तेष्व्राजौ गान्धारेषु समन्ततः ।
 स राजा शकुनेः पुत्रः पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ८
 तं युध्यमानं राजानं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ।
 पार्थोऽब्रवीन्न मे बध्या राजानो राजशासनात् ॥ ९

अलं युद्धेन ते वीर न तेऽस्त्वद्य पराजयः ।
 इत्युक्तस्तदनादृत्य वाक्यमज्ञानमोहितः ।
 स शक्रसमकर्माणं समवाकिरदाशुगैः ॥ १०
 तस्य पार्थः शिरस्त्राणमर्धचन्द्रेण पत्रिणा ।
 अपाहरदमेयात्मा जयद्रथशिरो यथा ॥ ११
 तं दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुर्गान्धाराः सर्व एव ते ।
 इच्छता तेन न हतो राजेत्यपि च ते विदुः ॥ १२
 गान्धारराजपुत्रस्तु पलायनकृतक्षणः ।
 ययौ तैरेव सहितस्त्रस्तैः क्षुद्रमृगैरिव ॥ १३
 तेषां तु तरसा पार्थस्तत्रैव परिधावताम् ।
 प्रजहारोत्तमाङ्गानि भल्लैः सन्नतपर्वभिः ॥ १४
 उच्छिन्तांस्तु भुजान्केचिन्नावुध्यन्त शरैर्हतान् ।
 शरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैः पृथुभिः पार्थचोदितैः ॥ १५
 संभ्रान्तनरनागाश्वमपतद्विद्रुतं बलम् ।
 हतविद्रुतभूयिष्ठमावर्तत मुहुर्मुहुः ॥ १६
 नाभ्यदृश्यन्त वीरस्य केचिदग्रेऽप्ययकर्मणः ।
 रिपवः पात्यमाना वै ये सहेरन्महाशरान् ॥ १७
 ततो गान्धारराजस्य मन्त्रिद्वयपुरःसरा ।
 जननी निर्ययौ भीता पुरस्कृत्यार्घ्यमुत्तमम् ॥ १८
 सा न्यवारयदव्यग्रा तं पुत्रं युद्धदुर्मदम् ।

प्रसादयामास च तं जिष्णुमक्लिष्टकारिणम् ॥१९॥
तां पूजयित्वा वीभत्सुः प्रसादमकरोत्प्रभुः ।
शकुनेश्चापि तनयं सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ २०॥
न मे प्रियं महाबाहो यत्ते बुद्धिरियं कृता ।
प्रतियोद्धुममित्रघ्न भ्रातैव त्वं ममानघ ॥ २१॥
गान्धारीं मातरं स्मृत्वा धृतराष्ट्रकृतेन च ।

तेन जीवसि राजस्त्वं निहतास्त्वनुगास्तव ॥२२॥
मैवं भूः शाम्यतां वैरं मा तेऽभूद्बुद्धिरीदृशी ।
आगन्तव्यं परां चैत्रीमश्वमेधे नृपस्य नः ॥ २३॥
इत्युक्त्वाऽनुययौ पार्थो हयं तं कामचारिणम् ।
ते न्यवर्तन्त गान्धारा हतशिष्टाः स्वकं पुरम् ॥२४॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

चारमुखादर्जुनस्य तुरगसंचारणात्पुनर्नगरं प्रत्यागमनश्रवणहृष्टस्य युधिष्ठिरस्य निदेशाङ्गीमेन यज्ञशालादिनिर्माणम् ॥ १ ॥
तथा नानादेशेभ्यो ब्राह्मणाद्यानयनपूर्वकं तेषामन्नदानादिव्यवस्थाकरणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
न्यवर्तत ततो वाजी येन नागाह्वयं पुरम् ।
तं निवृत्तं तु शुश्राव चारेणैव युधिष्ठिरः ।
श्रुत्वाऽर्जुनं कुशलिनं स च हृष्टमनाऽभवत् ॥ १॥
विजयस्य च तत्कर्म गान्धारविषये तदा ।
श्रुत्वा चान्येषु देशेषु स सुप्रीतोऽभवत्तदा ॥ २॥
एतस्मिन्नेव काले तु द्वादशीं माघमासिकीम् ।
इष्टं गृहीत्वा नक्षत्रं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३॥
समानीय महातेजाः सर्वान्भ्रातृन्महीपतिः ।
भीमं च नकुलं चैव सहदेवं च कौरव ॥ ४॥
प्रीवाचेदं वचः काले तदा धर्मभृतांवरः ।
आमन्त्र्य वदतां श्रेष्ठो भीमं प्रहरतां वरम् ॥ ५॥
आयाति भीमसेनासौ सहाश्वेन तवानुजः ।
यथा मे पुरुषाः प्राहुर्धनं जयसारिणः ॥ ६॥
उपस्थितश्च कालोऽयमभितो वर्तते हयः ।
माधी च पौर्णमासीयं मासः शेषो वृकोदर ॥ ७॥
तत्प्रस्थाप्यन्तु विद्वांसो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
वाजिमेधार्थसिद्ध्यर्थं देशं पश्यन्तु यज्ञियम् ॥ ८॥
इत्युक्तः स तु तच्चक्रे भीमो नृपतिशासनम् ।
हृष्टः श्रुत्वा गुडाकेशमायान्तं पुरुषर्षभम् ॥ ९॥
ततो ययौ भीमसेनः प्राज्ञैः स्थपतिभिः सह ।

ब्राह्मणानग्रतः कृत्वा कुशलान्यज्ञकर्मणि ॥ १०॥
तं ससालचयं श्रीमत्सप्रतोलीसुघटितम् ।
मापयामास कौरव्यो यज्ञवाटं यथाविधि ॥ ११॥
प्रासादशतसंवाधं मणिप्रवरकुट्टिमम् ।
'सदः स पत्नीसदनं साग्रीध्रमपि चोत्तरम् ।'
कारयामास विधिवद्देमरत्नविभूषितम् ॥ १२॥
स्तंभान्कनकचित्रांश्च तोरणानि बृहन्ति च ।
यज्ञायतनदेशेषु दत्त्वा शुद्धं च काञ्चनम् ॥ १३॥
अन्तःपुराणां राज्ञां च नानादेशसमीयुषाम् ।
कारयामास धर्मात्मा तत्रतत्र यथाविधि ॥ १४॥
ब्राह्मणानां च वैश्वानि नानादेशसमीयुषाम् ।
कारयामास कौन्तेयो विधिवत्तान्यनेकशः ॥ १५॥
तथा संप्रेषयामास दूतानृपतिशासनात् ।
भीमसेनो महाबाहो राज्ञामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ १६॥
ते प्रियार्थं कुरुपतेराययुर्नृपसत्तम ।
रत्नान्यनेकान्यादाय स्त्रियोऽश्वानायाधानि च ॥ १७॥
तेषां निर्विशतां तेषु शिविरेषु महात्मनाम् ।
नर्दतः सागरस्येव दिवस्पृग्भवत्स्वनः ॥ १८॥
'प्रत्युद्गम्य नमस्कृत्य ब्राह्मणांश्च न्यवेदयत् ॥ १९॥
तेषामभ्यागतानां च स राजा कुरुवर्धनः ।
व्यादिदेशान्नपानानि शय्याश्चाप्यतिमानुषाः २०॥

इष्टं नक्षत्रं पुष्यम् ॥ ३ ॥ प्रस्थाप्यन्तु प्रस्थाप्यन्तु ।
स्वार्थे णिच् । प्रतिष्ठन्तिवत्यर्थः ॥ ८ ॥

षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

वाहनानां च विविधाः शालाः शालीक्षुगोरसैः ।
 उपेता भरतश्रेष्ठो व्यादिदेश स धर्मराट् ॥ २१
 'वर्णाः पृथक्सन्निविष्टा ह्युत्तरोत्तरपूजिताः' ।
 तथा तस्मिन्महायज्ञे धर्मराजस्य धीमतः ।
 समाजगुर्मुनिगणा बहवो ब्रह्मवादिनः ॥ २२
 ये च द्विजातिप्रवरास्तत्रासन्पृथिवीपते ।
 समाजगुः सशिष्यांस्तान्प्रतिजग्राह कौरवः ॥ २३
 सर्वाश्च ताननुययौ यावदावसथान्प्रति ।
 स्वयमेव महातेजा दंभं त्यक्त्वा युधिष्ठिरः ॥ २४
 ततः कृत्वा स्थपतयः शिल्पिनोऽन्ये च ये तदा ।
 कृत्स्नं यज्ञविधिं राजन्धर्मराजे न्यवेदयन् ॥ २५
 तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्तु कृतं सर्वमतन्द्रितः ।
 हृष्टरूपोऽभवद्राजन्सह भ्रातृभिरादृतः ॥ २६
 तस्मिन् यज्ञे प्रवृत्ते तु वाग्मिनो हेतुवादिनः ।
 हेतुवादान्बहूनाहुः परस्परजिगीषवः ॥ २७
 ददृशुस्तं नृपतयो यज्ञस्य विधिमुत्तमम् ।
 देवेन्द्रस्येव विहितं भीमसेनेन भारत ॥ २८
 ददृशुस्तोरणान्यत्र शातकुंभमयानि ते ।
 शय्यासनविहाराश्च सुबहून्नक्षत्रसंचयान् ॥ २९
 घटान्पात्रीः कटाहानि कलशान्वर्धमानकान् ।
 न हि किञ्चिदसौवर्णमपश्यन्वसुधाधिपाः ॥ ३०
 यूपांश्च शास्त्रपठितान्दारवान्हेमभूषितान् ।
 उपहृत्तान्यथाकालं विधिवद्भूरिवर्चसः ॥ ३१
 स्थलजा जलजा ये च पशवः केचन प्रभो ।

सर्वानेव समानीतानपश्यंस्तत्र ते नृपाः ॥ ३२
 गाश्चैव महिषीश्चैव तथा वृद्धस्त्रियोपि च ।
 औदकानि च सत्त्वानि श्वापदानि वयांसि च ॥ ३३
 जरायुजाण्डजातानि स्वेदजान्युद्भिदानि च ।
 पर्वतानूपजातानि भूतानि ददृशुश्च ते ॥ ३४
 एवं प्रमुदितं सर्वं पशुगोधनधान्यतः ।
 यज्ञवाटं नृपा दृष्ट्वा परं विस्मयमागताः ॥ ३५
 'अनिशं दीयते च स तत्र भोज्यं पृथग्विधम् ।'
 ब्राह्मणानां विशां चैव बहुमृष्टान्नमृद्धिमत् ॥ ३६
 पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणां तत्र भुञ्जताम् ।
 दुन्दुभिर्मधनिर्घोषो मुहुर्मुहुरताड्यत ।
 विननादासकृच्चापि दिवसेदिवसे गते ॥ ३७
 एवं स ववृते यज्ञो धर्मराजस्य धीमतः ।
 अन्नस्य सुबहून्नाजन्नुत्सर्गान्पर्वतोपमान् ।
 दधिकुल्याश्च ददृशुः सर्पिषश्च हृदाञ्जनाः ॥ ३८
 जंबूद्वीपो हि सकलो नानाजनपदायुतः ।
 राजन्नदृश्यतैकस्थो राज्ञस्तस्य महामखे ॥ ३९
 तत्र जातिसहस्राणि पुरुषाणां ततस्ततः ।
 गृहीत्वा धनमाजगुर्वहूनि भरतर्षभ ॥ ४०
 स्रग्विणश्चापि ते सर्वे सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।
 पर्यवेषन्दिजातींस्ताञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४१
 विविधान्यन्नपानानि पुरुषा येऽनुयायिनः ।
 ते वै नृपोपभोज्यानि ब्राह्मणानां ददुश्च ह ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

कृष्णेन बलरामादिभिः सह युधिष्ठिराश्वमेधाय हास्तिनपुरं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ तथा युधिष्ठिरं प्रति नानादेशेभ्य आगमिष्यतां राज्ञामप्रमादेन यथोचितपूजाया मणल्लरादागमिष्यतो बभ्रुवाहनस्य संमाननस्य च कर्तव्यताप्रतिपादकार्जुनसंदे-
 शनिवेदनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 समागतान्वेदविदो राज्ञश्च पृथिवीश्वरान् ।
 दृष्ट्वा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनमभाषत ॥ १
 उपयाता नरव्याघ्रा य एते पृथिवीश्वराः ।

एतेषां क्रियतां पूजा पूजार्हा हि नराधिपाः ॥ २
 इत्युक्तः स तथा चक्रे नरेन्द्रेण यशस्विना ।
 भीमसेनो महातेजा यमाभ्यां सह पाण्डवः ॥ ३
 अथाभ्यगच्छद्भोविन्दो वृष्णिभिः सह धर्मजम् ।

बलदेवं पुरस्कृत्य सर्वप्राणभृतां वरः ॥ ४
 युयुधानेन सहितः प्रद्युम्नेन गदेन च ।
 निशठेनाथ सांवेन तथैव कृतवर्मणा ॥ ५
 तेषामपि परां पूजां चक्रे भीमो महारथः ।
 विविशुस्ते च वेश्मानि रत्नवन्ति च सर्वशः ॥ ६
 युधिष्ठिरसमीपे तु कथान्ते मधुसूदनः ।
 अर्जुनं कथयामास बहुसंग्रामकशितम् ॥ ७
 स तं प्रपच्छ कौन्तेयः पुनःपुनररिंदमम् ।
 धर्मजः शक्रजं जिष्णुं समाचष्ट जगत्पतिः ॥ ८
 आगमद्वारकावासी समाप्तः पुरुषो नृप ।
 योऽद्राक्षीत्पाण्डवश्रेष्ठं बहुसंग्रामकशितम् ॥ ९
 समीपे च महाबाहुमाचष्ट च मम प्रभो ।
 कुरु कार्याणि कौन्तेय हयमेधार्थसिद्धये ॥ १०
 इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 दिष्ट्या स कुशली जिष्णुरुपायाति च माधव ॥ ११
 यदिदं संदिदेशास्मिन्पाण्डवानां बलाग्रणीः ।
 तदाख्यातमिहेच्छामि भवता यदुनन्दन ॥ १२
 इत्युक्तो धर्मराजेन वृष्ण्यन्धकपतिस्तदा ।

प्रोवाचेदं वचो वाग्मी धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ १३
 इदमाह महाराज पार्थवाक्यं नरेश्वरः ।
 वाच्यो युधिष्ठिरः कृष्ण काले वाक्यमिदं मम ॥ १४
 आगमिष्यन्ति राजानः सर्वे वै कौरवर्षभ ।
 प्राप्तानां महतां पूजा कार्या ह्येतत्क्षमं हि नः ॥ १५
 इत्येतद्वचनाद्राजा विज्ञाप्यो मम मानद ।
 तथा चात्ययिकं न स्याद्यदर्घाहरणेऽभवत् ॥ १६
 कर्तुमर्हति तद्राजा भवांश्चाप्यनुमन्यताम् ।
 राजद्वेषात् नश्येयुरिमा राजन्पुनः प्रजाः ॥ १७
 इदमन्यच्च कौन्तेय वचः स पुरुषोऽब्रवीत् ।
 धनंजयस्य नृपते तन्मे निगदतः शृणु ॥ १८
 उपयास्यति यज्ञं नो मणल्लरपतिर्नृपः ।
 पुत्रो मम महातेजा दयितो बभ्रुवाहनः ॥ १९
 तं भवान्मदपेक्षार्थं विधिवत्प्रतिपूजयेत् ।
 स तु भक्तोऽनुरक्तश्च मम नित्यमिति प्रभो ॥ २०
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 अभिनन्द्यास्य तद्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

युधिष्ठिरेण पाण्डवेषु चतुर्भ्योऽर्जुनस्यैव विशेषतोऽध्वसंचारादिपरिक्लेशसूचकशरीरालक्षणप्रश्ने कृष्णेन तंप्रति तत्कथनम् ॥ १ ॥ मेध्याश्वस्य पृथ्वीसंचारणाय गतेनार्जुनेन सह्राश्वेन पुनर्नगरं प्रत्यागमनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 श्रुतं प्रियमिदं कृष्ण यत्त्वमर्हसि भाषितुम् ।
 तन्मेऽमृततरसं पुण्यं मनो ह्लादयति प्रभो ॥ १
 बहूनि किल युद्धानि विजयस्य नराधिपैः ।
 पुनरासन्हृषीकेश तत्रतत्रेति नः श्रुतम् ॥ २
 किंनिमित्तं स नित्यं हि पार्थः सुखविवर्जितः ।
 अतीव विजयो धीमानिति मे दूयते मनः ॥ ३
 संचिन्तयामि कौन्तेयं रहो जिष्णुं जनार्दन ।
 अतीव दुःखभागी स सततं पाण्डुनन्दनः ॥ ४

किंतु तस्य शरीरेऽस्ति सर्वलक्षणपूजिते ।
 अनिष्टं लक्षणं कृष्ण येन दुःखान्युपाश्रुते ॥ ५
 अतीवासुखभोगी स सततं कुन्तिनन्दनः ।
 न हि पश्यामि वीभत्सोर्निन्द्यं गात्रेषु किंचन ।
 श्रोतव्यं चेन्मयैतद्वै तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६
 इत्युक्तः स हृषीकेशो ध्यात्वा सुमहदन्तरम् ।
 राजानं भोजराजन्यवर्धनो विष्णुरब्रवीत् ॥ ७
 न ह्यस्य नृपते किंचिदनिष्टमुपलक्ष्ये ।
 ऋते पुरुषसिंहस्य पिण्डिकेऽस्याधिके यतः ॥ ८

भोजराजन्यानां वर्धनः ॥ ७ ॥ जानुनोरधस्थः पश्चाद्भ्र-
 गीयो मांसलः प्रदेशः पिण्डिका । ते उभे अस्याधिके स्वदेशा-

दधोभागपर्यन्तं बहुलमालम्बमाने ॥ ८ ॥ अष्टाशीतितमोऽ-
 ध्यायः ॥ ८७ ॥

स ताभ्यां पुरुषव्याघ्रो नित्यमध्वसु वर्तते ।
 न चान्यदनुपश्यामि येनासौ दुःखभाजनम् ॥९
 इत्युक्तः पुरुषश्रेष्ठस्तदा कृष्णेन धीमता ।
 प्रोवाच वृष्णिशार्दूलमेवमेतदिति प्रभो ॥ १०
 कृष्णा तु द्रौपदी कृष्णं तिर्यक्साम्यमैक्षत ।
 प्रतिजग्राह तस्यास्तं प्रणयं चापि केशिहा ।
 सख्युः सखा हृषीकेशः साक्षादिव धनंजयः ॥११
 तत्र भीमादयस्ते तु कुरवो याजकाश्च ये ।
 रेणुः श्रुत्वा विचित्रां तां धनंजयकथां शुभाम् ॥१२
 तेषां कथयतामेव पुरुषोऽर्जुनसंकथाः ।
 उपायाद्वचनादूतो विजयस्य महात्मनः ॥ १३
 सोभिगम्य कुरुश्रेष्ठं नमस्कृत्य च बुद्धिमान् ।
 उपायातं नरव्याघ्रं फल्गुनं प्रत्यवेदयत् ॥ १४
 तच्छ्रुत्वा नृपतिस्तस्य हर्षवाष्पाकुलेक्षणः ।
 प्रियारूयाननिमित्तं वै ददौ बहुधनं तदा ॥ १५
 ततो द्वितीये दिवसे महाञ्जब्दो व्यवर्धत ।
 आगच्छति नरव्याघ्रे कौरवाणां धुरंधरे ॥ १६
 ततो रेणुः समुद्भूतो विवभौ तस्य वाजिनः ।

अभितो वर्तमानस्य यथोच्चैःश्रवसस्तथा ॥ १७
 तत्र हर्षकरीर्वाचो नराणां शुश्रुवेऽर्जुनः ।
 दिष्ट्याऽसि पार्थ कुशली धन्यो राजा युधिष्ठिरः ॥
 कोन्यो हि पृथिवीं कृत्स्नां जित्वा हि युधि पार्थिवान्
 चारयित्वा हयश्रेष्ठमुपागच्छेद्वतेऽर्जुनात् ॥ १९
 ये व्यतीता महात्मानो राजानः सगरादयः ।
 तेषामपीदृशं कर्म न कदाचन शुश्रुम ॥ २०
 नैतदन्ये करिष्यन्ति भविष्या वसुधाधिपाः ।
 यत्त्वं कुरुकुलश्रेष्ठ दुष्करं कृतवानसि ॥ २१
 इत्येवं वदतां तेषां पुंसां कर्णमुखा गिरः ।
 शृण्वन्विवेश धर्मात्मा फल्गुनो यज्ञसंस्तरम् ॥२२
 ततो राजा सहामात्यः कृष्णश्च यदुनन्दनः ।
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य तं प्रत्युद्ययतुस्तदा ॥ २३
 सोऽभिवाद्य पितुः पादौ धर्मराजस्य धीमतः ।
 भीमार्दींश्चापि संपूज्य पर्यष्वजत केशवम् ॥ २४
 तैः समेत्यार्चितस्तांश्च प्रत्यर्च्यथ यथाविधि ।
 विश्राम महाबाहुस्तीरं लब्ध्वेव पारगः ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

बभ्रुवाहनेनोल्पीचित्राङ्गदाभ्यां सह यागदिदक्षया हास्तिनपुरं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ ततः स्वयं समागतव्यासाज्ञया
 युधिष्ठिरेण ऋत्विग्भिः सहाश्वमेधोपक्रमः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एतस्मिन्नेव काले तु स राजा बभ्रुवाहनः ।
 मातृभ्यां सहितो धीमान्कुरुनभ्याजगाम ह ॥१
 तत्र वृद्धान्यथावत्स कुरुनन्यांश्च पार्थिवान् ।
 अभिवाद्य महाबाहुस्तैश्चापि प्रतिनन्दितः ।
 प्रविवेश पितामह्याः कुन्त्या भवनमुत्तमम् ॥ २
 स प्रविश्य महाबाहुः पाण्डवानां निवेशनम् ।
 पितामहीमभ्यवन्दत्साम्ना परमबलгуना ॥ ३
 तथा चित्राङ्गदा देवी कौरवस्यात्मजाऽपि च ।
 पृथां कृष्णां च सहिते विनयेनोपजग्मतुः ।
 सुभद्रां च यथान्यायं याश्चान्याः कुरुर्योषितः ॥४

ददौ कुन्ती ततस्ताभ्यां रत्नानि विविधानि च ।
 द्रौपदी च सुभद्रा च याश्चाप्यन्या यदुस्त्रियः ॥५
 ऊषतुस्तत्र ते देव्यौ महार्हशयनासने ।
 सुपूजिते स्वयं कुन्त्या पार्थस्य हितकाम्यया ॥ ६
 स च राजा महातेजाः पूजितो बभ्रुवाहनः ।
 धृतराष्ट्रं महीपालमुपतस्थे यथाविधि ॥ ७
 युधिष्ठिरं च राजानं भीमार्दींश्चापि पाण्डवान् ।
 उपागम्य महातेजा विनयेनाभ्यवादयत् ॥ ८
 स तैः प्रेम्णा परिष्वक्तः पूजितश्च यथाविधि ।
 धनं चासौ ददुर्भूरि प्रीयमाणा महारथाः ॥ ९
 तथैव च महीपालः कृष्णं चक्रगदाधरम् ।

प्रद्युम्न इव गोविन्दं विनयेनोपतस्थिवान् ॥ १०
 तस्मै कृष्णो ददौ राज्ञे महार्हमतिपूजितम् ।
 रथं हेमपरिष्कारं दिव्याश्वयुजमुत्तमम् ॥ ११
 धर्मराजश्च भीमश्च फल्गुनश्च यमौ तथा ।
 पृथक्पृथक् च ते चैनं मानार्थाभ्यामयोजयन् ॥ १२
 ततस्तृतीये दिवसे सत्यवत्यात्मजो मुनिः ।
 युधिष्ठिरं समभ्येत्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ १३
 अद्यप्रभृति कौन्तेय यज्ञस्य समयो हि ते ।
 मुहूर्तो यज्ञियः प्राप्तश्चोदयन्तीह याजकाः ॥ १४
 अहीनो नाम राजेन्द्र क्रतुस्तेऽयं विकल्पवान् ।
 बहुत्वात्काञ्चनस्यास्य ख्यातो बहुसुवर्णकः ॥ १५
 एवमत्र महाराज दक्षिणाभिर्गुणीकुरु ।
 श्रीस्त्वां व्रजतु ते राजन्ब्राह्मणा ह्यत्र कारणम् ॥ १६
 त्रीनश्वमेधानत्र त्वं संप्राप्य बहुदक्षिणान् ।
 ज्ञातिवध्याकृतं पापं प्रहास्यसि नराधिप ॥ १७
 पवित्रं परमं चैतत्पावनानां च पावनम् ।
 यदश्वमेधावभृथं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥ १८
 इत्युक्तः स तु तेजस्वी व्यासेनामितबुद्धिना ।
 दीक्षां विवेश धर्मात्मा वाजिमेधाप्तये ततः ॥ १९
 ततो यज्ञं महाबाहुर्वाजिमेधं महाक्रतुम् ।
 बहन्नदक्षिणं राजा सर्वकामगुणान्वितम् ॥ २०
 तत्र वेदविदो राजंश्चक्रुः कर्माणि याजकाः ।
 परिक्रामन्ति शास्त्रज्ञा यथावद्विजसत्तमाः ॥ २१
 न तेषां स्खलितं किञ्चिदासीदपहृतं तथा ।
 क्रमयुक्तं च युक्तं च चक्रुस्तत्र द्विजर्षभाः ॥ २२
 कृत्वा प्रवर्ग्य धर्मज्ञा यथावद्विजसत्तमाः ।
 चक्रुस्ते विधिवद्राजस्तथैवाभिषवं द्विजाः ॥ २३
 अभिषूय ततो राजन्सोमं सोमपसत्तमाः ।
 सवनान्यानुपूर्व्येण चक्रुः शास्त्रानुसारिणः ॥ २४
 न तत्र कृपणः कश्चिन्न दरिद्रो बभूव ह ।
 क्षुधितो दुःखितो वाऽपि प्राकृतो वाऽपि मानवः ॥

भोजनं भोजनार्थिभ्यो दापयामास शत्रुहा ।
 भीमसेनो महातेजाः सततं राजशासनात् ॥ २६
 संस्तरे कुशलाश्चापि सर्वकार्याणि याजकाः ।
 दिवसेदिवसे चक्रुर्यथाशास्त्रानुदर्शनात् ॥ २७
 नाषडङ्गविदत्रासीत्सदस्यस्तस्य धीमतः ।
 नात्रतो नानुपाध्यायो न च वादाविचक्षणः ॥ २८
 ततो यूपोच्छ्रये प्राप्ते षड् वैल्वान्भरतर्षभ ।
 खादिरान्विल्वसमितांस्तावतः सर्ववर्णिनः ॥ २९
 देवदारुमयौ द्वौ तु यूपौ कुरुपतेर्मखे ।
 श्लेष्मातकमयं चैकं याजकाः समकल्पयन् ॥ ३०
 'सर्वानेतान्यथाशास्त्रं याजकाः समकारयन् ।'
 शोभार्थं चापरान्यूपान्काञ्चनान्भरतर्षभ ।
 स भीमः कारयामास धर्मराजस्य शासनात् ॥ ३१
 ते व्यराजन्त राजर्षे वासोभिरुपशोभिताः ।
 महेन्द्रानुगता देवा यथा सप्तर्षिभिर्दिवि ॥ ३२
 इष्टकाः काञ्चनीश्चात्र चयनार्थं कृता विभो ।
 शुशुभे चयनं तच्च दक्षस्येव प्रजापतेः ॥ ३३
 चतुश्चित्यश्च तस्यासीदष्टादशकरात्मकः ।
 स रुक्मपक्षो निचितस्त्रिकोणो गरुडाकृतिः ॥ ३४
 ततो नियुक्ताः पशवो यथाशास्त्रं मनीषिभिः ।
 तं तं देवं समुद्दिश्य पक्षिणः पशवश्च ये ॥ ३५
 ऋषभाः शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये ।
 सर्वास्तानभ्ययुञ्जंस्ते तत्राग्निचयकर्मणि ॥ ३६
 यूपेषु नियता चासीत्पशूनां त्रिशती तथा ।
 अश्वरत्नोत्तरा यज्ञे कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ ३७
 स यज्ञः शुशुभे तस्य साक्षाद्देवर्षिसंकुलः ।
 गन्धर्वगणसंकीर्णः शोभितोऽप्सरसां गणैः ॥ ३८
 स किंपुरुषसंकीर्णः किन्नरैश्चोपशोभितः ।
 सिद्धविप्रनिवासैश्च समन्तादभिसंवृतः ॥ ३९
 तस्मिन्सदसि नित्यास्तु व्यासशिष्या द्विजर्षभाः ।
 सर्वशास्त्रप्रणेतारः कुशला यज्ञकर्मसु ॥ ४०

अहीनः अहां सोमयागानां बहूनां समूहोऽहीनः । न हीनः
 द्रव्यादिना इति वा ॥ १५ ॥ अभिषवं सोमवह्न्याः कण्डनम्
 ॥ २३ ॥ सोमं सोमवह्नीरसम् । सवनानि प्रातःसवनादीनि

॥ २४ ॥ संस्तरे इष्टकानां चयनाख्ये स्थण्डिलरचने ॥ २७ ॥
 वर्णिनः पलाशकाष्ठमयाः ॥ २९ ॥ एकोननवतितमोऽध्यायः
 ॥ ८९ ॥

नारदश्च वभूवात्र तुंबुरुश्च महाद्युतिः ।
विश्वामसुश्चित्रसेनस्तथाऽन्ये गीतकोविदाः ॥ ४१

गन्धर्वा गीतकुशला नृत्येषु च विशारदाः ।
रमयन्ति स तान्विप्रान्यज्ञकर्मन्तरेषु वै ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

युधिष्ठिरेणाश्वमेधसमापनानन्तरं राज्ञां यथोचितं संमानपूर्वकं स्वस्वदेशान्प्रति प्रस्थापनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

श्रपयित्वा पशून्यान्विधिवद्विजसत्तमाः ।
तं तुरङ्गं यथाशास्त्रमालभन्त द्विजातयः ॥ १
ततः संज्ञप्य तुरगं विधिवद्वाजकर्षभाः ।
उपसंवेश्यांचक्रुस्ततस्तां द्रुपदात्मजाम् ।
कलाभिस्तिष्ठभी राजन्यथाविधि मनस्विनीम् ॥ २
उद्धृत्य तु वपां तस्य यथाशास्त्रं द्विजातयः ।
श्रपयामासुरव्यग्रा विधिवद्भरतर्षभ ॥ ३
तं वपाधूमगन्धं तु धर्मराजः सहानुजैः ।
उपाजिघ्रद्यथाशास्त्रं सर्वपापापहं तदा ॥ ४
शिष्टान्यङ्गानि यान्यासंस्तस्याश्वस्य नराधिप ।
तान्यग्नौ जुहुवुर्धराः समस्ताः षोडशर्त्विजः ॥ ५
संस्थाप्यैवं तस्य राज्ञस्तं यज्ञं शक्रतेजसः ।
व्यासः सशिष्यो भगवान्वर्धयामास तं नृपम् ॥ ६
ततो युधिष्ठिरः प्रादात्सदस्येभ्यो यथाविधि ।
कोटीः सहस्रं निष्काणां व्यासायतुवसुंधराम् ॥ ७
प्रतिगृह्य धरां राजन्यासः सत्यवतीसुतः ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ८
वसुधा भवतस्त्वेषा संन्यस्ता राजसत्तम ।
निष्क्रयो दीयतां मह्यं ब्राह्मणा हि धनार्थिना ॥ ९
युधिष्ठिरस्तु तान्विप्रान्प्रत्युवाच महामनाः ।
भ्रातृभिः सहितो धीमान्मध्ये राज्ञां महात्मनाम् ॥
अश्वमेधे महायज्ञे पृथिवी दक्षिणा स्मृता ।
अर्जुनेन जिता चेयमृत्विग्भ्यः प्रापिता मया ११
वनं प्रवेश्ये विप्राय्या विभजध्वं महीमिमाम् ।

चतुर्धा पृथिवीं कृत्वा चातुर्होत्रप्रमाणतः ॥ १२
नाहमादातुमिच्छामि ब्रह्मस्वं द्विजसत्तमाः ।
इदं नित्यं मनो विप्रा भ्रातृणां चैव मे सदा ॥ १३
इत्युक्तवति तस्मिंस्तु भ्रातरो द्रौपदी च सा ।
एवमेतदिति प्राहुस्तदभूद्रोमहर्षणम् ॥ १४
ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्साधुसाध्विति भारत ।
तथैव द्विजसङ्घानां शंसतां विवभौ स्वनः ॥ १५
द्वैपायनस्तथा कृष्णः पुनरेव युधिष्ठिरम् ।
प्रोवाच मध्ये विप्राणामिदं संपूजयन्मुनिः ॥ १६
दक्षैषा भवता मह्यं तां ते प्रतिददाम्यहम् ।
हिरण्यं दीयतामेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो धराऽस्तु ते ॥ १७
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
यथाऽऽह भगवान्यासस्तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १८
इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठः प्रीतात्मा भ्रातृभिः सह ।
कोटिं कोटिं गवां प्रादादक्षिणां त्रिगुणीकृताम् १९
न करिष्यति तल्लोके कश्चिदन्यो नराधिपः ।
यत्कृतं कुरुराजेन मरुत्तस्यानुकुर्वता ॥ २०
प्रतिगृह्य तु तद्व्यं कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
ऋत्विग्भ्यः प्रददौ विद्वांश्चतुर्धा व्यभजंश्च ते २१
धरण्या निष्क्रयं दत्त्वा तद्विरण्यं युधिष्ठिरः ।
धूतपापो जितस्वर्गो मुमुदे भ्रातृभिः सह ॥ २२
ऋत्विजस्तमपर्यन्तं सुवर्णनिचयं तथा ।
व्यभजन्त द्विजातिभ्यो यथोत्साहं यथासुखम् २३
यज्ञवाटे च यत्किंचिद्विरण्यं सविभूषणम् ।
तोरणानि च यूपांश्च घटान्पात्रीस्तथैष्टकाः ।

संज्ञप्य हिंसित्वा तुरगम् । तस्य समीपे तिष्ठभिः कलाभिः
कलनाभिः मन्त्रद्रव्यभद्राख्याभिरुपेतां द्रौपदीं उपसंवेश्या-
चक्रुः ॥ २ ॥ अङ्गानि हृदयजिह्वावक्षआदीनि ॥ ५ ॥

संस्थाप्य समाप्य ॥ ६ ॥ तुशब्दश्चार्थः । तेन सर्वेभ्यो वसु-
धरां ददावित्यर्थः ॥ ७ ॥

युधिष्ठिराभ्यनुज्ञाताः सर्वे तद्व्यभजन्दिवाः ॥२४
 अनन्तरं द्विजातिभ्यः क्षत्रिया जह्निरे वसु ।
 तथा विदशूद्रसङ्घाश्च तथाऽन्ये म्लेच्छजातयः ।
 'कालेन महता जहुस्तत्सुवर्णं ततस्ततः ॥' २५
 ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे मुदिता जग्मुरालयान् ।
 तर्पिता वसुना तेन धर्मराजेन धीमता ॥ २६
 स्वमंशं भगवान्न्यासः कुन्त्यै पादाभिवादितः ।
 प्रददौ तस्य महतो हिरण्यस्य महाद्युतिः ॥ २७
 श्वशुरात्प्रीतिदायं तं प्राप्य सा प्रीतमानसा ।
 चकार पुण्यकं तेन सुमहत्सङ्घशः पृथा ॥ २८
 गत्वा स्ववभृथं राजा विपाप्मा भ्रातृभिः सह ।
 सभाज्यमानः शुशुभे महेन्द्रस्त्रिदशैरिव ॥ २९
 पाण्डवाश्च महीपालैः समेतैरभिसंवृताः ।
 अशोभन्त महाराज ग्रहास्तारागणैरिव ॥ ३०
 राजभ्योपि ततः प्रादाद्रत्नानि विविधानि च ।
 गजानश्चानलंकारान्निर्घो वासांसि काञ्चनम् ॥ ३१
 तद्वनौघमपर्यन्तं पार्थः पार्थिवमण्डले ।
 विसृज्यशुशुभे राजन्यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ३२
 आनीय च तथा वीरं राजानं वभ्रुवाहनम् ।
 प्रदाय विपुलं वित्तं गृहान्प्रास्थापयत्तदा ॥ ३३
 दुःशलायाश्च तं पौत्रं बालकं भरतर्षभ ।

स्वराज्येऽथ पितुर्धर्मान्स्वसुः प्रीत्या न्यवेशयत् ॥ ३४
 नृपतींश्चैव तान्सर्वान्सुविभक्तान्सुपूजितान् ।
 प्रस्थापयामास वशी कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३५
 गोविन्दं च महात्मानं बलदेवं महाबलम् ।
 तथाऽन्यान्वृष्णिवीरांश्च प्रद्युम्नाद्यान्सहस्रशः ॥ ३६
 पूजयित्वा महाराज यथाविधि महाद्युतिः ।
 भ्रातृभिः सहितो राजा प्रास्थापयदरिंदमः ॥ ३७
 एवं बभूव यज्ञः स धर्मराजस्य धीमतः ।
 बह्वन्नधनरत्नौघः सुरामैरेयसागरः ॥ ३८
 सर्पिःपङ्का इदा यत्र बभूवुश्चान्नपर्वताः ।
 रसालकर्दमा नद्यो बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ३९
 भक्ष्यखाण्डवरागाणां क्रियतां भुज्यतां तथा ।
 पशूनां वध्यतां चैव नान्तं ददृशेरे जनाः ॥ ४०
 मत्तप्रमत्तमुदितं सुप्रीतयुवतीजनम् ।
 मृदङ्गशङ्खनादैश्च मनोरममभूत्तदा ॥ ४१
 दीयतां भुज्यतां चापि तत्र शब्दो महानभूत् ।
 दीयतां दीयतां चेति दिवारात्रमवारितम् ॥ ४२
 तं महोत्सवसंकाशं हृष्टपुष्टजनाकुलम् ।
 कथयन्ति स्म पुरुषा नानादेशनिवासिनः ॥ ४३
 वर्षित्वा धनधाराभिः कामै रत्नै रसैस्तथा ।
 विपाप्मा भरतश्रेष्ठः कृतार्थः प्राविशत्पुरम् ॥ ४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

वैशंपायनेन जनमेजयंप्रति नकुलाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ अश्वमेधावसाने विलासिस्सुतेन कनकपाश्वेन केनचिन्नकुलेन
 सदस्यानप्रति उन्मत्तवृत्तिब्राह्मणस्य सक्तुप्रस्थदानप्रशंसनपूर्वकं युधिष्ठिराश्वमेधगर्हणम् ॥ २ ॥ तथा सदस्यचोदनया तत्क-
 थनोपक्रमः ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।
 पितामहस्य मे यज्ञे धर्मराजस्य धीमतः ।
 यदाश्चर्यमभूत्किञ्चित्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 श्रूयतां राजशार्दूल महदाश्चर्यमुत्तमम् ।

अनन्तरं द्विजातिभ्यः विप्रेषु गृहीत्वा निवृत्तेषु शिष्टात् क्षत्रि-
 यादयो गृहीतवन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥ मैरेयं वृक्षजं मथम् ॥ ३८ ॥

अश्वमेधे महायज्ञे निवृत्ते यदभूत्प्रभो ॥ २
 तर्पितेषु द्विजाभ्येषु ज्ञातिसंबन्धिवन्धुषु ।
 दीनान्धकृपणे वाऽपि तदा भरतसत्तम ॥ ३
 घुष्यमाणे महादाने दिक्षु सर्वासु भारत ।
 पतत्सु पुष्पवर्षेषु धर्मराजस्य मूर्धनि ॥ ४

पिप्पलीशुण्ठीयुक्तो मुद्रयूषः स्नाण्डवः स एव शर्करायुक्तो रागः
 ॥ ४० ॥ नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

विलान्निस्सृत्य नकुलो रुक्मपार्श्वस्तदाऽनघ ।
 वज्राशनिसमं नादममुश्चद्रसुधाधिप ॥ ५
 सकृदुत्सृज्य तन्नादं त्रासयानो मृगद्विजान् ।
 मानुषं वचनं ग्राह्यं पुष्पोपरिशयो महान् ॥ ६
 सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो नराधिपाः ।
 उच्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ ७
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नकुलस्य विशांपते ।
 विस्मयं परमं जग्मुः सर्वे ते ब्राह्मणर्षभाः ॥ ८
 ततः समेत्य नकुलं पर्यपृच्छन्त ते द्विजाः ।
 कुतस्त्वं समनुप्राप्तो यज्ञं साधुसमागमम् ॥ ९
 किं बलं परमं तुभ्यं किं श्रुतं किं परायणम् ।
 कथं भवन्तं विद्याम यो नो यज्ञं विगर्हसे ॥ १०
 अविलुप्यागमं कृत्स्नं विविधैर्यज्ञियैः कृतम् ।
 यथागमं यथान्यायं कर्तव्यं च तथा कृतम् ॥ ११
 पूजार्हाः पूजिताश्चात्र विधिवच्छास्त्रदर्शनात् ।
 मन्त्राहुतिहुतश्चाग्निर्दत्तं देयममत्सरम् ॥ १२
 तुष्टा द्विजातयश्चात्र दानैर्वहुविधैरपि ।
 क्षत्रियाश्च सुयुद्धेन श्राद्धैश्चापि पितामहाः ॥ १३

पालनेन विशस्तुष्टाः कामैस्तुष्टा वरस्त्रियः ।
 अनुक्रोशैस्तथा शूद्रा दानशेषैः पृथग्जनाः ॥ १४
 ज्ञातिसंबन्धिनस्तुष्टाः शौचेन च नृपस्य नः ।
 देवा हविर्भिः पुण्यैश्च रक्षणैः शरणागताः ॥ १५
 यदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि सत्यंसत्यं द्विजातिषु ।
 यथाश्रुतं यथादृष्टं पृष्टो ब्राह्मणकाम्यया ॥ १६
 श्रद्धेयवाक्यः प्राज्ञस्त्वं दिव्यं रूपं विभर्षि च ।
 समागतश्च विप्रैस्त्वं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १७
 इति पृष्टो द्विजैस्तैः स प्रहसन्नकुलोऽब्रवीत् ।
 नैषा मृषामया वाणी प्रोक्ता दर्पेण वा द्विजाः ॥ १८
 यन्मयोक्तमिदं वाक्यं युष्माभिश्चाप्युपश्रुतम् ।
 सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो द्विजर्षभाः ॥ १९
 इत्यवश्यं मयैतद्वो वक्तव्यं द्विजसत्तमाः ।
 शृणुताव्यग्रमनसः शंसतो मे यथातथम् ॥ २०
 अनुभूतं च दृष्टं च यन्मयाऽद्भुतमुत्तमम् ।
 उच्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ २१
 स्वर्गं येन द्विजाः प्राप्तः सभार्यः ससुतस्तुषः ।
 यथा चार्धं शरीरस्य ममेदं काश्चनीकृतम् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

नकुलेन युधिष्ठिरादीन्प्रति सकृदुन्मस्योच्छवृत्तेर्ब्राह्मणस्य धर्मपुरुषाय सक्तुप्रस्थदानमहिमवर्णनपूर्वकंपुनस्तत्रैवान्तर्धानम् ॥ १ ॥

नकुल उवाच ।
 हन्त वः कथयिष्यामि दानस्य फलमुत्तमम् ।
 न्यायलब्धस्य सूक्ष्मस्य विप्रदत्तस्य यद्विजाः ॥ १
 धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे धर्मज्ञैर्वहुभिर्वृते ।
 उच्छवृत्तिर्द्विजः कश्चित्कापोतिरभवत्पुरा ॥ २
 सभार्यः सहपुत्रेण सस्तुषस्तपसि स्थितः ।
 बभूव शुकृवृत्तः स धर्मात्मा नियतेन्द्रियः ॥ ३
 षष्ठे काले सदा विप्रो भुङ्क्ते तैः सह संवृतः ॥ ४
 षष्ठे काले कदाचित्तु तस्याहारो न विद्यते ।

भुङ्क्तेऽन्यस्मिन्कदाचित्स षष्ठे काले द्विजोत्तमः ॥ ५
 कपोतधर्मिणस्तस्य दुर्मिक्षे सति दारुणे ।
 नाविद्यत तदा विप्राः संचयस्तन्निबोधत ॥ ६
 क्षीणौषधिसमावापो द्रव्यहीनोऽभवत्तदा ।
 कालेकालेऽस्य संप्राप्ते नैव विद्येत भोजनम् ॥ ७
 क्षुधापरिगताः सर्वे प्रातिष्ठन्त तदा तु ते ।
 उच्छं तदा शुकृपक्षे मध्यं तपति भास्करे ॥ ८
 उष्णार्तश्च क्षुधार्तश्च विप्रस्तपसि संस्थितः ।
 उच्छमप्राप्तवानेव ब्राह्मणः क्षुच्छमान्वितः ॥ ९

नीलाक्षस्तत्र नकुल इति श्र. पाठः ॥ ५ ॥ पृष्टो विलशयो महान् इति श्र. पाठः ॥ ६ ॥ ममेदं यत्रेति शेषः ॥ २२ ॥ एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

कपोतवदेकैकं कणमादत्ते स कापोतिः ॥ २ ॥ उच्छं कणश आदानं कर्तुमिति शेषः । शुकृस्य ज्येष्ठस्य पक्षे ॥ ८ ॥

स तथैव क्षुधाविष्टः सार्धं परिजनेन ह ।
 क्षपयामास तं कालं कृच्छ्रप्राणो द्विजोत्तमः ॥ १०
 अथ षष्ठे गते काले यवप्रस्थमुपार्जयन् ।
 यवप्रस्थं तु तं सक्तूनकुर्वन्त तपस्विनः ॥ ११
 कृतजप्याहिकास्ते तु हुत्वा चाग्निं यथाविधि ।
 कुडवंकुडवं सर्वे व्यभजन्त तपस्विनः ॥ १२
 अथागच्छद्विजः कश्चिदतिथिर्भुञ्जतां तदा ।
 ते तं दृष्ट्वाऽतिथिं प्राप्तं ग्रहष्टमनसोऽभवन् ॥ १३
 तेऽभिवाद्य सुखप्रश्रं पृष्ट्वा तमतिथिं तदा ।
 विशुद्धमनसो दान्ताः श्रद्धादमसमन्विताः ॥ १४
 अनसूया गतक्रोधाः साधवो वीतमत्सराः ।
 त्यक्तमानमदक्रोधा धर्मज्ञा द्विजसत्तमाः ॥ १५
 सन्नद्धचर्यं गोत्रं ते तस्य ख्यात्वा परस्परम् ।
 कुटीं प्रवेशयामासुः क्षुधार्तमतिथिं तदा ॥ १६
 इदमर्थं च पाद्यं च वृसी चयं तवानघ ।
 शुचयः सक्तवश्वमे नियमोपार्जिताः प्रभो ।
 प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते मया दत्ता द्विजर्षभ ॥ १७
 इत्युक्तः प्रतिगृह्णाथ सक्तूनां कुडवं द्विजः ।
 भक्षयामास राजेन्द्र न च तुष्टिं जगाम सः ॥ १८
 स उच्छवृत्तिस्तं प्रेक्ष्य क्षुधापरिगतं द्विजम् ।
 आहारं चिन्तयामास कथं तुष्टो भवेदिति ॥ १९
 तस्य भार्याऽब्रवीद्वाक्यं मद्भागो दीयतामिति ।
 गच्छत्वेष यथाकामं परितुष्टो द्विजोत्तमः ॥ २०
 इति ब्रुवन्तीं तां सार्धं भार्यां स द्विजसत्तमः ।
 क्षुधापरिगतां ज्ञात्वा तान्सक्तून्नाभ्यनन्दत ॥ २१
 आत्मानुमानतो विद्वान्स तु विप्रर्षभस्तदा ।
 जानन्वृद्धां क्षुधार्तां च श्रान्तां ग्लानां तपस्विनीम् ।
 त्वगस्थिभूतां वेपन्तीं ततो भार्यामुवाच ह ॥ २२
 अपि कीटपतङ्गानां मृगाणां चैव शोभने ।
 स्त्रियो रक्ष्याश्च पोष्याश्च न त्वेवं वक्तुमर्हसि ॥ २३
 अनुकंप्यो नरः पत्न्या पुष्टो रक्षित एव च ।
 प्रपतेद्यशसो दीप्तात्स च लोकान्न चामुयात् ॥ २४
 धर्मकामार्थकार्याणि शुश्रूषाकुलसंततिः ।
 दारेष्वधीनो धर्मश्च पितृणामात्मनस्तथा ॥ २५

न वेत्ति कर्मतो भार्यारक्षणे योऽक्षमः पुमान् ।
 अयशो महदामोति नरकांश्चैव गच्छति ॥ २६
 इत्युक्ता सा ततः प्राह धर्मार्थौ नौ समौ द्विज ।
 सक्तुप्रस्थचतुर्भागं गृहाणेमं प्रसीद मे ॥ २७
 सत्यं रतिश्च धर्मश्च स्वर्गश्च गुणनिर्जितः ।
 स्त्रीणां पतिसमाधीनं काङ्क्षितं च द्विजर्षभ ॥ २८
 ऋतुर्मातुः पितुर्वीजं दैवतं परमं पतिः ।
 भर्तुः प्रसादान्नारीणां रतिपुत्रफलं तथा ॥ २९
 पालनाद्वि पतिस्त्वं मे भर्ताऽसि भरणाच्च मे ।
 पुत्रप्रदानाद्वरदस्तस्मात्सक्तूनप्रयच्छ मे ॥ ३०
 जरापरिगतो वृद्धः क्षुधार्तो दुर्बलो भृशम् ।
 उपवासपरिश्रान्तो यदा त्वमपि कर्षितः ॥ ३१
 इत्युक्तः स तया सक्तूनप्रगृह्येदं वचोऽब्रवीत् ।
 द्विज सक्तूनिमान्भूयः प्रतिगृह्णीष्व सत्तम ॥ ३२
 स तान्प्रगृह्य भुक्त्वा च न तुष्टिमगमद्विजः ।
 तमुच्छवृत्तिरालक्ष्य ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ ३३
 पुत्र उवाच ।
 सक्तूनिमान्प्रगृह्य त्वं देहि विप्राय सत्तम ।
 इत्येव सुकृतं मन्ये तस्मादेतत्करोम्यहम् ॥ ३४
 भवान्हि परिपाल्यो मे सर्वदैव प्रयत्नतः ।
 साधूनां काङ्क्षितं यस्मात्पितुर्वृद्धस्य पालनम् ॥ ३५
 पुत्रार्थो विहितो ह्येष वार्धके परिपालनम् ।
 श्रुतिरेषा हि विप्रर्षे त्रिषु लोकेषु शाश्वती ॥ ३६
 प्राणधारणमात्रेण शक्यं कर्तुं तपस्तया ।
 प्राणो हि परमो धर्मः स्थितो देहेषु देहिनाम् ॥ ३७
 पितोवाच ।
 अपि वर्षसहस्री त्वं बाल एव मतो मम ।
 उत्पाद्य पुत्रं हि पिता कृतकृत्यो भवेत्सुतात् ॥ ३८
 बालानां क्षुद्बलवती जानाम्येतदहं प्रभो ।
 वृद्धोऽहं धारयिष्यामि त्वं बली भव पुत्रक ॥ ३९
 जीर्णेन वयसा पुत्र न मां क्षुद्बाधतेऽपि च ।
 दीर्घकालं तपस्तप्तं न मे मरणतो भयम् ॥ ४०
 पुत्र उवाच ।
 अपत्यमसि ते पुंसस्त्राणात्पुत्र इति स्मृतः ।

आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मात्त्राह्यात्मानमिहात्मना ॥
पितोवाच ।

रूपेण सदृशस्त्वं मे शीलेन च दमेन च ।
परीक्षितश्च बहुधा सत्कृनादन्नि ते सुत ॥ ४२
इत्युक्त्वाऽऽदाय तान्सत्कृन्प्रीतात्मा द्विजसत्तमः ।
ग्रहसन्निव विप्राय स तस्मै प्रददौ तदा ॥ ४३
भुक्त्वा तानपि सत्कृन्स नैव तुष्टो बभूव ह ।
उच्छ्वृत्तिस्तु धर्मात्मा व्रीडामनुजगाम ह ॥ ४४
तं वै बधूः स्थिता साध्वी ब्राह्मणप्रियकाम्यया ।
सत्कृनादाय संहृष्टा श्वशुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४५
संतानात्तव संतानं मम विप्र भविष्यति ।
सत्कृनिमानतिथये गृहीत्वा संप्रयच्छ मे ॥ ४६
तव प्रसादान्निर्वृत्ता मम लोकाः किलाक्षयाः ।
पुत्रेण तानवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ४७
धर्माद्या हि यथा त्रेता वह्नित्रेता तथैव च ।
तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्त्रेता किलाक्षयः ॥ ४८
पितृनृणात्तारयति पुत्र इत्यनुशुश्रुम ।
पुत्रपौत्रैश्च नियतं साधुलोकानुपाश्रुते ॥ ४९
श्वशुर उवाच ।

वातातपविशीर्णाङ्गीं त्वां विवर्णां निरीक्ष्य वै ।
कश्चितां सुव्रताचारे क्षुधाविह्वलचेतसम् ॥ ५०
कथं सत्कृन्ग्रहीष्यामि भूत्वा धर्मोपधातकः ।
कल्याणवृत्ते कल्याणि नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ५१
पष्टे काले व्रतवर्तीं शौचशीलतपोन्विताम् ।
कृच्छ्रवृत्तिं निराहारां द्रक्ष्यामि त्वां कथं शुभे ॥ ५२
बाला क्षुधार्ता नारी च रक्ष्या त्वं सततं मया ।
उपवासपरिश्रान्ता त्वं हि बान्धवनन्दिनी ॥ ५३
सुषोवाच ।

गुरोर्मम गुरुस्त्वं वै यतो दैवतदैवतम् ।
देवातिदेवस्तस्मात्त्वं सत्कृनादत्स्व मे प्रभो ॥ ५४
देहः प्राणश्च धर्मश्च शुश्रूषार्थमिदं गुरोः ।
तव विप्र प्रसादेन लोकान्प्राप्स्यामहे शुभान् ॥ ५५
अवेक्ष्या इति कृत्वाऽहं दृढभक्तेति वा द्विज ।

अवेक्ष्या पालनीया । चिन्त्या परीक्षणीया ॥ ५६ ॥ हे वरे
श्रेष्ठ महाभागे त्वां धर्मभृतां मध्ये गणयित्वा सत्कृन् ग्रहीष्या-

चिन्त्या ममेयमिति वा सत्कृनादातुमर्हसि ॥ ५६
श्वशुर उवाच ।

अनेन नित्यं साध्वी त्वं शीलवृत्तेन शोभसे ।
या त्वं धर्मव्रतोपेता गुरुवृत्तिमवेक्षसे ॥ ५७
तस्मात्सत्कृन्ग्रहीष्यामि बधु नार्हसि वञ्चनाम् ।
गणयित्वा महाभागे त्वां हि धर्मभृतां वरे ॥ ५८
इत्युक्त्वा तानुपादाय सत्कृन्प्रादाद्विजातये ।
ततस्तुष्टोऽभवद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मनः ॥ ५९
प्रीतात्मा स तु तं वाक्यमिदमाह द्विजर्षभम् ।
वाग्मी तदा द्विजश्रेष्ठो धर्मः पुरुषविग्रहः ॥ ६०
शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन धर्मतः ।
यथाशक्ति विसृष्टेन प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ॥ ६१
अहो दानं घुष्यते ते स्वर्गे स्वर्गनिवासिभिः ।
गगनात्पुष्पवर्षं च पश्येदं पतितं भुवि ॥ ६२
सुरर्षिदेवगन्धर्वा ये च देवपुरःसराः ।
स्तुवन्तो देवदूताश्च स्थिता दानेन विस्मिताः ॥ ६३
ब्रह्मर्षयो विमानस्था ब्रह्मलोकचराश्च ये ।
काङ्क्षन्ते दर्शनं तुभ्यं दिवं व्रज द्विजर्षभ ॥ ६४
पितृलोकगताः सर्वे तारिताः पितरस्त्वया ।
अनागताश्च बहवः सुबहूनि युगान्युत ॥ ६५
ब्रह्मचर्येण दानेन यज्ञेन तपसा तथा ।
अगद्वरेण धर्मेण तस्माद्गच्छ दिवं द्विज ॥ ६६
श्रद्धया परया यस्त्वं तपश्चरसि सुव्रत ।
तस्माद्देवास्तवानेन प्रीता ब्राह्मणसत्तम ॥ ६७
सर्वमेतद्वि यस्मात्ते दत्तं शुद्धेन चेतसा ।
कृच्छ्रकाले ततः स्वर्गो विजितः कर्मणा त्वया ॥ ६८
क्षुधा निर्णुदति प्रज्ञां धर्मबुद्धिं व्यपोहति ।
क्षुधापरिगतज्ञानो धृतिं त्यजति चैव ह ॥ ६९
बुभुक्षां जयते यस्तु स स्वर्गं जयते ध्रुवम् ।
यदा दानरुचिः स्याद्वै तदा धर्मो न सीदति ७०
अनवेक्ष्य सुतस्त्रेहं कलत्रस्त्रेहमेव च ।
धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा तृष्णा न गणिता त्वया ७१
द्रव्यागमो नृणां सूक्ष्मः पात्रे दानं ततः परम् ।

मीलन्वयः ॥ ५८ ॥

कालः परतरो दानाच्छ्रद्धा चैव ततः परा ॥७२
 स्वर्गद्वारं सुसूक्ष्मं हि नरैर्मोहान्न दृश्यते ।
 सङ्गार्गलं लोभकीलं रागगुप्तं दुरासदम् ॥ ७३
 तं तु पश्यन्ति पुरुषा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
 ब्राह्मणास्तपसा युक्ता यथाशक्ति प्रदायिनः ॥७४
 सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च ।
 दद्यादपथ्यः शक्त्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः ७५
 रन्तिदेवो हि नृपतिरपः प्रादादकिंचनः ।
 शुद्धेन मनसा विप्रः नाकपृष्ठं ततो गतः ॥ ७६
 न धर्मः प्रीयते तात दानैर्दत्तैर्महाफलैः ।
 न्यायलब्धैर्यथा सूक्ष्मैः श्रद्धापूर्तैः स तुष्यति ७७
 गोप्रदानसहस्राणि द्विजेभ्योऽदाच्युगो नृपः ।
 एकां दत्त्वा स पारक्यां नरकं समपद्यत ॥ ७८
 आत्ममांसप्रदानेन शिविरौशीनरो नृपः ।
 ग्राप्य पुण्यकृताँल्लोकान्मोदते दिवि सुव्रतः ॥७९
 विभवेन नृणां पुण्यं यच्छक्त्या स्वार्जितं न तत् ।
 न यज्ञैर्विविधैर्विप्र यथान्यायेन संचितैः ॥ ८०
 क्रोधादानफलं हन्ति लोभात्स्वर्गं न गच्छति ।
 न्यायवृत्तिर्हि तपसा दानवित्स्वर्गमश्नुते ॥ ८१
 न राजसूयैर्वहुभिरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।
 न चाश्वमेधैर्वहुभिः फलं सममिदं तव ॥ ८२
 सक्तुप्रस्थेन विजितो ब्रह्मलोकस्त्वयाऽक्षयः ।
 विरजो ब्रह्मसदनं गच्छ विप्र यथासुखम् ॥ ८३
 सर्वेषां वो द्विजश्रेष्ठ दिव्यं यानमुपस्थितम् ।
 आरोहत यथाकामं धर्मोसि द्विज पश्य माम् ८४
 बाधितो हि त्वया देहो लोके कीर्तिः स्थिरा च ते ।

सभार्यः सहपुत्रश्च सस्रुषश्च दिवं व्रज ॥ ८५
 इत्युक्तवाक्ये धर्मे तु यानमारुह्य स द्विजः ।
 सदारः ससुतश्चैव सस्रुषश्च दिवं गतः ॥ ८६
 तस्मिन्विप्रे गते स्वर्गं ससुते सस्रुषे तदा ।
 भार्याचतुर्थे धर्मज्ञे ततोऽहं निःसृतो विलात् ८७
 ततस्तु सक्तुगन्धेन क्लेदेन सलिलस्य च ।
 दिव्यपुष्पविमर्दाच्च साधोर्दानलवैश्च तैः ॥ ८८
 विप्रस्य तपसा तस्य शिरो मे काञ्चनीकृतम् ।
 तस्य सत्याभिसन्धस्य सक्तुदानेन चैव ह ॥ ८९
 शरीरार्थं च मे विप्राः शातकुंभमयं कृतम् ।
 पश्यतेमं सुविपुलं तपसा तस्य धीमतः ॥ ९०
 कथमेवंविधं स्याद्वै पार्श्वमन्यदिति द्विजाः ।
 तपोवनानि यज्ञांश्च हृष्टोऽभ्येमि पुनः पुनः ॥९१
 यज्ञं त्वहमिमं श्रुत्वा कुरुराजस्य धीमतः ।
 आशया परया प्राप्तो न चाहं काञ्चनीकृतः ॥ ९२
 ततो मयोक्तं तद्वाक्यं प्रहस्य ब्राह्मणर्षभाः ।
 सक्तुप्रस्थेन यज्ञोऽयं संमितो नेति सर्वथा ॥ ९३
 सक्तुप्रस्थलवैस्तैर्हि तदाऽहं काञ्चनीकृतः ।
 न हि यज्ञो महानेष सदृशस्तैर्मतो मम ॥ ९४
 इत्युक्त्वा नकुलः सर्वान्यज्ञे द्विजवरांस्तदा ।
 जगामादर्शनं तेषां विप्रास्ते च ययुर्गृहान् ॥ ९५
 एतत्ते सर्वमाख्यातं मया परपुरंजय ।
 यदाश्वर्यमभूत्तत्र वाजिमधे महाक्रतौ ॥ ९६
 न विस्मयस्ते नृपते यज्ञे कार्यः कथंचन ।
 ऋषिकोटिसहस्राणि तपोभिर्ये दिवं गताः ॥९७
 अद्रोहः सर्वभूतेषु संतोषः शीलमार्जवम् ।
 तपो दमश्च सत्यं च प्रदानं चेति संमितम् ॥९८

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

जनमेजयेन नकुलेन यज्ञनिन्दाकारणं पृष्टेन वैशंपायनेन तंप्रति सत्यदानतपोभिरेव स्वर्गादिसिद्धौ पशुहिंसाहेतुयज्ञस्य मातिप्रशस्ततरत्वमिति नकुलाभिप्रायवर्णनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।

यज्ञे सक्ता नृपतयस्तपःसक्ता महर्षयः ।

तारितो हि त्वयेति श्रुत्वा पाठः ॥ ८४ ॥

शान्तिव्यवस्थिता विप्राः शमे दम इति प्रभो ॥१
 तस्माद्यज्ञफलैस्तुल्यं न किंचिदिह दृश्यते ।

द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

इति मे वर्तते बुद्धिस्तथा चैतदसंशयम् ॥ २
यज्ञैरिष्टा तु बहवो राजानो द्विजसत्तमाः ।
इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमितो गताः ॥ ३
देवराजः सहस्राक्षः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
देवराज्यं महातेजाः प्राप्तवानखिलं विभुः ॥ ४
अतो युधिष्ठिरो राजा भीमार्जुनपुरःसरः ।
सदृशो देवराजेन समृद्ध्या विक्रमेण च ॥ ५
अथ कस्मात्स नकुलो गर्हयामास तं क्रतुम् ।
अश्वमेधं महायज्ञं राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
यज्ञस्य विधिमयं वै फलं चापि नराधिप ।
गदतः शृणु मे राजन्यथावदिह भारत ॥ ७
पुरा शक्रस्य यजतः सर्व ऊचुर्महर्षयः ।
ऋत्विक्षु कर्मव्यग्रेषु वितते यज्ञकर्मणि ॥ ८
हूयमाने तथा बह्वौ होत्रा गुणसमन्विते ।
देवेष्वहूयमानेषु स्थितेषु परमर्षिषु ॥ ९
सुप्रतीतैस्तथा विप्रैः स्वागमैः सुस्वरैर्नृप ।
अश्रान्तैश्चापि लघुभिरध्वर्युष्टपमैस्तथा ॥ १०
आलम्भसमये तस्मिन्गृहीतेषु पशुष्वथ ।
महर्षयो महाराज बभूवुः कृपयाऽन्विताः ॥ ११
ततो दीनान्पशून् दृष्ट्वा ऋषयस्ते तपोधनाः ।
ऊचुः शक्रं समागम्य नायं यज्ञविधिः शुभः ॥ १२
अपरिज्ञानमेतत्ते महान्तं धर्ममिच्छतः ।
सन्ति यज्ञे बहुगुणा विधिदृष्टाः पुरंदर ॥ १३
धर्मोपघातकस्त्वेष समारंभस्तव प्रभो ।
नायं धर्मकृतो यज्ञो न हिंसा धर्म उच्यते ॥ १४
आगमेनैव ते यज्ञं कुर्वन्तु यदि चेच्छसि ।
विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मस्ते सुमहान्भवेत् ॥ १५
यज्ञं बीजैः सहस्राक्ष त्रिवर्षपरमोषितेः ।
एष धर्मो महाञ्चक्र चिन्तयानोसि गम्यते ॥ १६
शतक्रतुस्तु तद्वाक्यमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
उक्तं न प्रतिजग्राह मानमोहवशं गतः ॥ १७

तेषां विवादः सुमहाञ्चक्रयज्ञे तपस्विनाम् ।
जङ्गमैः स्थावरैर्वाऽपि यष्टव्यमिति भारत ॥ १८
ते तु खिन्ना विवादेन ऋषयस्तत्त्वदर्शिनः ।
अभिसंधाय शक्रेण पप्रच्छुर्नृपतिं वसुम् ॥ १९
धर्मसंशयमापन्नान्सत्यं ब्रूहि महामते ।
महाभाग कथं यज्ञेष्वगमो नृपसत्तम ।
यष्टव्यं पशुभिर्मध्येरथो बीजैरजैरिति ॥ २०
तच्छ्रुत्वा तु वसुस्तेषामविचार्य बलाबलम् ।
यथोपनीतैर्यष्टव्यमिति प्रोवाच पार्थिवः ॥ २१
एवमुक्त्वा स नृपतिः प्रविवेश रसातलम् ।
उक्त्वेह वितथं राजंश्चेदीनामीश्वरः प्रभुः ॥ २२
तस्मान्न वाच्यं ह्येकेन बहुज्ञेनापि संशये ।
प्रजापतिमपाहाय स्वयंभुवमृते प्रभुम् ॥ २३
तेन दत्तानि दानानि पापेनाशुद्बुद्धिना ।
तानि सर्वाण्यनादृत्य नश्यन्ति विपुलान्यपि ॥ २४
तस्याधर्मप्रवृत्तस्य हिंसकस्य दुरात्मनः ।
दानेन कीर्तिर्भवति न प्रेत्येह च दुर्मतेः ॥ २५
अन्यायोपगतं द्रव्यमभीक्ष्णं यो ह्यपण्डितः ।
धर्माभिकाङ्क्षी त्यजति न स धर्मफलं लभेत् ॥ २६
धर्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषाधमः ।
ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणम् ॥ २७
पापेन कर्मणा विप्रो धनं प्राप्य निरङ्कुशः ।
रागमोहान्वितः सोन्ते कलुषां गतिमश्नुते ॥ २८
अपि संचयबुद्धिर्हि लोभमोहवशं गतः ।
यज्ञं करोति भूतानि पापेनाशुद्बुद्धिना ॥ २९
एवं लब्ध्वा धनं मोहाद्यो हि दद्याद्यजेत वा ।
न तस्य स फलं प्रेत्य भुंक्ते पापधनागमात् ॥ ३०
उच्छं मूलं फलं शाकमुदपात्रं तपोधनाः ।
दानं विभवतो दत्त्वा नराः स्वयान्ति धार्मिकाः ॥ ३१
एष धर्मो महायोगो दानं भूतदया तथा ।
ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रोशो धृतिः क्षमा ॥ ३२
सनातनस्य धर्मस्य फलमेतत्सनातनम् ।
श्रूयन्ते हि पुरावृत्ता विश्वामित्रादयो नृपाः ॥ ३३

नहि यज्ञे पशुगणाः इति श्र. पाठः ॥ १३ ॥ त्रिवर्षपरमो-
षितैः पुराणैः ॥ १६ ॥ बीजै रसैरिति श्र. पाठः ॥ २० ॥

विश्वामित्रोसितश्वैवं जनकश्च महीपतिः ।
कक्षसेनार्ष्टिसेनौ च सिन्धुद्वीपश्च पार्थिवः ॥ ३४
एते चान्ये च बहवः सिद्धिं परमिकां गताः ।

नृपाः सत्यैश्च दानैश्च न्यायलब्धैस्तपोधनाः ॥ ३५
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये चाश्रितास्तपः ।
दानधर्माग्निना शुद्धास्ते स्वर्गं यान्ति भारत ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

वैशंपायनेन जनमेजयप्रति पशुर्हिंसां विनैव ध्यानदानादिभिरेव यज्ञफलसंसिद्धौ दृष्टान्ततयाऽगस्त्ययज्ञप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
धर्मागतेन त्यागेन भगवन्सर्वमस्ति चेत् ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥ १
तस्योञ्छवृत्तेर्यद्वृत्तं सक्तुदाने फलं महत् ।
कथितं तु मम ब्रह्मस्तथ्यमेतदसंशयम् ॥ २
कथं हि सर्वयज्ञेषु निश्चयः परमो भवेत् ।
एतदर्हसि मे वक्तुं निखिलेन द्विजर्षभ ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अगस्त्यस्य महायज्ञे पुरावृत्तमरिंदम ॥ ४
पुराऽगस्त्यो महातेजा दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
प्रविवेश महाराज सर्वभूतहिते रतः ॥ ५
तत्राग्निकल्पा होतार आसन्सत्रे महात्मनः ।
मूलाहाराः फलाहाराश्चाश्मकुट्टा मरीचिपाः ॥ ६
परिपृष्टिका वैधसिकाः प्रसङ्ख्यानान्स्तथैव च ।
यतयो भिक्षवश्चात्र बभूवुः पर्यवस्थिताः ॥ ७
सर्वे प्रत्यक्षधर्माणो जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
दमे स्थिताश्च सर्वे ते हिंसादंभविजिताः ॥ ८
वृत्ते शुद्धे स्थिता नित्यमिन्द्रियैश्चाप्यवाधिताः ।
उपातिष्ठन्त तं यज्ञं यजन्तस्ते महर्षयः ॥ ९
यथाशक्त्या भगवता तदन्नं समुपार्जितम् ।
तस्मिन्सत्रे तु यद्वृत्तं यद्योग्यं च तदाऽभवत् १०
तथा ह्यनेकैर्मुनिभिर्महान्तः क्रतवः कृताः ।

एवंविधे त्वगस्त्यस्य वर्तमाने तथाऽध्वरे ।
न वर्षं सहस्राक्षस्तदा भरतसत्तम ॥ ११
ततः कर्मान्तरे राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ।
कथेयमभिनिर्वृत्ता मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ १२
अगस्त्यो यजमानोसौ ददात्यन्नं विमत्सरः ।
न च वर्षति पर्जन्यः कथमन्नं भविष्यति ॥ १३
सत्रं चेदं महद्विप्रा मुनेर्द्वादशवार्षिकम् ।
न वर्षिष्यति देवश्च वर्षाण्येतानि द्वादश ॥ १४
एतद्भवन्तः संचिन्त्य महर्षेरस्य धीमतः ।
अगस्त्यस्यातितपसः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम् ॥ १५
इत्येवमुक्ते वचने ततोऽगस्त्यः प्रतापवान् ।
प्रोवाच वाक्यं स तदा प्रसाद्य शिरसा मुनीन् १६
यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।
चिन्तायज्ञं करिष्यामि विधिरेष सनातनः ॥ १७
यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।
स्पर्शयज्ञं करिष्यामि विधिरेष सनातनः ॥ १८
यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।
व्यायामेनाहरिष्यामि यज्ञानेतान्यतव्रतः ॥ १९
बीजयज्ञो मयाऽयं वै बहुवर्षसमाचितः ।
बीजैर्हितं करिष्यामि नात्र विघ्नो भविष्यति ॥ २०
नेदं शक्यं वृथा कर्तुं मम सत्रं कथंचन ।
वर्षिष्यतीह वा देवो नवा वर्षं भविष्यति ॥ २१
अथवाऽभ्यर्थनामिन्द्रो न करिष्यति कामतः ।

मरीचिपाश्चन्द्रमरीचिपानमातृताः ॥ ६ ॥ परिपृष्टं चेदेव
शृण्वन्ति नान्यथा मे परिपृष्टिकाः । प्रसङ्ख्यानान्स्तत्कालमात्र-
संप्रदाः ॥ ७ ॥ चिन्तायज्ञं मानसं यज्ञम् । संकल्पमात्रेणैव
देवानृषींश्च तर्पयिष्यामीत्यर्थः ॥ १७ ॥ स्पर्शयज्ञं उपाहृत-

द्रव्यस्य व्ययमकृत्वा तत्स्पर्शेनैव तांस्तर्पयिष्यामि । एवं दृष्टि-
यज्ञोपि ज्ञेयः ॥ १८ ॥ व्यायामेन शरीरक्लेशेन । ध्येयात्मना
हरिष्यामि इति स्म. पाठः ॥ १९ ॥

स्वयमिन्द्रो भविष्यामि जीवयिष्यामि च प्रजाः २२
 यो यदाहारजातश्च स तथैव भविष्यति ।
 विशेषं चैव कर्तासि पुनः पुनरतीव हि ॥ २३
 अद्येह स्वर्गमभ्येतु यच्चान्यद्वसु दुर्लभम् ।
 त्रिषु लोकेषु यच्चास्ति तदिहागम्यतां स्वयम् ॥ २४
 दिव्याश्वाप्सरसां सङ्घा गन्धर्वाश्च सकिन्नराः ।
 विश्वावसुश्च ये चान्ये तेऽप्युपासन्तु मे मखम् ॥ २५
 उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च यत्किञ्चिद्वसु विद्यते ।
 सर्वं तदिह यज्ञेषु स्वयमेवोपतिष्ठतु ॥ २६
 स्वर्गः स्वर्गसदश्चैव धर्मश्च स्वयमेव तु ।
 इत्युक्ते सर्वमेवैतदभवत्तपसा मुनेः ।
 तस्य दीप्ताग्निमहसस्त्वगस्त्यस्यातितेजसः ॥ २७
 ततस्ते मुनयो हृष्टा ददृशुस्तपसो बलम् ।
 विस्मिता वचनं प्राहुरिदं सर्वे महार्थवत् ॥ २८
 ग्रीताः स तव वाक्येन न त्विच्छामस्तपोवनम् ।
 तैरेव यज्ञैस्तुष्टाः स न्यायेनेच्छामहे वयम् ॥ २९
 यज्ञं दीक्षां तथा होमान्यच्चान्यन्मृगयामहे ।

‘तयोस्संधर्षितैर्यज्ञैर्नान्यतो मृगयामहे ॥’ ३०
 न्यायेनोपार्जिताहाराः स्वकर्माभिरता वयम् ।
 वेदांश्च ब्रह्मचर्येण न्यायतः प्रार्थयामहे ॥ ३१
 न्यायेनोत्तरकालं च गृहेभ्यो निःसृता वयम् ।
 धर्मदृष्टैर्विधिद्वारैस्तपस्तप्यामहे वयम् ॥ ३२
 भवतः सम्यगिष्टा तु बुद्धिर्हि सा विवर्जिता ।
 एतामहिंसां यज्ञेषु ब्रूयास्त्वं सततं प्रभो ॥ ३३
 ग्रीतास्ततो भविष्यामो वयं तु द्विजसत्तम ।
 विसर्जिताः समाप्तौ च सत्रादस्माद्ब्रजामहे ॥ ३४
 तथा कथयतां तेषां देवराजः पुरंदरः ।
 ववर्ष सुमहातेजा दृष्ट्वा तस्य तपोबलम् ॥ ३५
 आसमाप्तेश्च यज्ञस्य तस्यामितपराक्रमः ।
 निकामवर्षी पर्जन्यो बभूव जनमेजय ॥ ३६
 प्रसादयामास च तमगस्त्यं त्रिदशेश्वरः ।
 स्वयमभ्येत्य राजर्षे पुरस्कृत्य बृहस्पतिम् ॥ ३७
 ततो यज्ञसमाप्तौ तान्विससर्ज महामुनीन् ।
 अगस्त्यः परमप्रीतः पूजयित्वा यथाविधि ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

वैशंपायनेन जनमेजयप्रति नकुलस्य निजस्वरूपकथनपूर्वकं तस्य नकुलत्वप्राप्तिविमोक्षकारणाभिधानम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
 कोसौ नकुलरूपेण शिरसा काञ्चनेन वै ।
 प्राह मानुषवद्वाचमेतत्पृष्टो वदस्व मे ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 एतत्पूर्वं न पृष्टोऽहं न चास्माभिः प्रभाषितम् ।
 श्रूयतां नकुलो योसौ यथा वाक्तस्य मानुषी ॥ २
 श्राद्धं संकल्पयामास जमदग्निः पुरा किल ।
 होमधेनुस्तमागाच्च स्वयमेव दुदोह ताम् ॥ ३
 तत्पयः स्थापयामास नवे भाण्डे दृढे शुचौ ।
 क्रोधो नकुलरूपेण पिठरं पर्यकर्षयत् ॥ ४

जिज्ञासुस्तमृषिश्रेष्ठं किं कुर्याद्विप्रिये कृते ।
 इति संचिन्त्य दुर्मेधा धर्षयामास तत्पयः ॥ ५
 तमाज्ञाय मुनिः क्रोधं नैवास्य स चुकोप ह ।
 स तु क्रोधस्ततो राजन्ब्राह्मणीं मूर्तिमास्थितः ॥ ६
 जितोसीति भृगुश्रेष्ठ भृगवो ह्यतिरोषणाः ।
 लोके मिथ्याप्रवादोयं यत्त्वयाऽसि विनिर्जितः ॥ ७
 वशे स्थितोऽहं त्वय्यद्य क्षमावति महात्मनि ।
 बिभेमि तपसः साधो प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ८
 जमदग्निरुवाच ।
 साक्षाद्दृष्टोसि मे क्रोध गच्छ त्वं विगतज्वरः ।

न त्विच्छामस्तपोव्ययमिति श्र. पाठः ॥ २९ ॥ चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

पिठरं पात्रं । तत्पयः पीतवानित्यर्थः । तच्च क्रोधस्वरूपेण

पिठरं धर्मं आविशदिति श्र. पाठः ॥ ४ ॥ पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

न त्वयापकृतं मेऽद्य न च मे मन्युरस्ति वै ॥ ९
यान्समुद्दिश्य संकल्पः पयसोऽस्य कृतो मया ।
पितरस्ते महाभागास्तेभ्यो बुद्धयस्व गम्यताम् ॥ १०
इत्युक्तो जातसंत्रासस्तत्रैवान्तरधीयत ।
पितृणामभिषङ्गाच्च नकुलत्वमुपागतः ॥ ११
स तान्प्रसादयामास शापस्यान्तो भवेदिति ।
तैश्चाप्युक्तः क्षिपन्धर्मं शापस्यान्तमवाप्स्यसि ॥ १२

तैश्चोक्तो यज्ञियान्देशान्धर्मरिप्यं तथैव च ।
जुगुप्समानो धावन्स तं यज्ञं समुपासदत् ॥ १३
धर्मपुत्रमथाक्षिप्य सक्तुग्रस्थेन तेन सः ।
मुक्तः शापात्ततः क्रोधो धर्मो ह्यासीद्युधिष्ठिरः ॥ १४
एवमेतत्तदा वृत्तं यज्ञे तस्य महात्मनः ।
पश्यतां चापि नस्तत्र नकुलोऽन्तर्हितस्तदा ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

समाप्तमनुगीतापर्व ।

(अथ वैष्णवधर्मपर्व ॥ ३ ॥)

षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

युधिष्ठिरेण कृष्णं प्रति वैष्णवधर्मप्रशंसनपूर्वकं तत्कथनप्रार्थना ॥ १ ॥ वसिष्ठादिभिस्तच्छ्रुत्वा तत्समीपोपसर्पणम् ॥ २ ॥
कृष्णेन युधिष्ठिरादीन् प्रति वैष्णवधर्मप्रशंसनपूर्वकं स्वमहिमानुबोधनम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।
अश्वमेधे पुरावृत्ते केशवं केशिसूदनम् ।
धर्मसंशयमुद्दिश्य किमपृच्छत्पितामहः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
पश्चिमेनाश्वमेधेन यदा स्नातो युधिष्ठिरः ।
तदा राजा नमस्कृत्य केशवं पुनरब्रवीत् ॥ २
भगवन्वैष्णवा धर्माः किंफलाः किंपरायणाः ।
किं धर्ममधिकृत्याथ भवतोत्पादिताः पुरा ॥ ३
यदि तेहमनुग्राह्यः प्रियोऽसि मधुसूदन ।
श्रोतव्या यदि मे कृष्ण तन्मे कथय सुव्रत ॥ ४
पवित्राः किल ते धर्माः सर्वपापप्रणाशनाः ।
सर्वधर्मोत्तमाः पुण्या भगवंस्त्वन्मुखोद्गताः ॥ ५
याञ्छुत्वा ब्रह्महा गोघ्नो मातृहा गुरुतल्पगः ।
पाकभेदी कृतघ्नश्च सुरापो ब्रह्मविक्रयी ॥ ६
मित्रविश्वासघाती च वीरहा भ्रूणहा तथा ।
तपोविक्रयिणश्चैव दानविक्रयिणस्तथा ॥ ७

आत्मविक्रयिणो मूढा जीवेद्यश्च विकर्मभिः ।
पापाः शठा नैकृतिका डांभिका दूषकास्तथा ॥ ८
रसभेदकरा ये च ये च स्युर्ब्रह्मघातकाः ।
शूद्रप्रेष्यकराश्चोरा विप्रा ये च पुरोहिताः ॥ ९
निक्षेपहारिणः स्त्रीघ्नास्तथा ये पारदारिकाः ।
एते चान्ये च पापा ये मुच्यन्ते तेऽपि किल्बिषात् ॥ १०
तानाचक्ष्व सुरश्रेष्ठ त्वद्भक्तस्य ममाच्युत ॥ ११
वैशंपायन उवाच ।
इत्येवं कथिते देवे धर्मपुत्रेण संसदि ।
वसिष्ठाद्यास्तपोयुक्ता मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ १२
श्रोतुकामाः परं गुह्यं वैष्णवं धर्ममुत्तमम् ।
तथा भागवताश्चैव ततस्तं पर्यवारयन् ॥ १३
युधिष्ठिर उवाच ।
तत्त्वतस्तव भावेन पादमूलमुपागतम् ।
यदि जानासि मां भक्तं स्निग्धं वा भक्तवत्सल ॥ १४
धर्मगुह्यानि सर्वाणि वेत्तुमिच्छामि तत्त्वतः ।
धर्मान्कथय मे देव यद्यनुग्रहभागहम् ॥ १५

पश्चिमेनाश्वमेधेनेति ट. पाठः ॥ २ ॥

* एतदारभ्यापर्वसमाप्तिं विद्यमानास्त्रयोविंशत्यध्याया दाक्षिणात्यकोशेष्वेव दृश्यन्ते न त्वौत्तराहपाठे ।

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ।
 गार्गीया गौतमीयाश्च तथा गोपालकस्य च ॥ १६
 पराशरकृताः पूर्वा मैत्रेयस्य च धीमतः ।
 औमा माहेश्वराश्चैव नन्दिधर्माश्च पावनाः ॥ १७
 ब्रह्मणा कथिता ये च कौमाराश्च श्रुता मया ।
 धूमायनकृता धर्माः काण्डवैश्वानरा अपि ॥ १८
 भार्गवा याज्ञवल्क्याश्च मार्कण्डेयकृता अपि ।
 भारद्वाजकृता ये च बृहस्पतिकृताश्च ये ॥ १९
 कुणेश्व कुणिवाहोश्च विश्वामित्रकृताश्च ये ।
 सुमन्तुजैमिनिकृताः शाकुनेयास्तथैव च ॥ २०
 पुलस्त्यपुलहोद्गीताः पावकीयास्तथैव च ।
 अगस्त्यगीता मौद्गल्याः शाण्डिल्याः शलभायनाः
 वालखिल्यकृता ये च ये च सप्तर्षिभिस्तथा ।
 आपस्तंबकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ॥ २२
 प्राजापत्यास्तथा याम्या माहेन्द्राश्च श्रुता मया ।
 वैयाघ्रव्यासकीयाश्च विभण्डककृताश्च ये ॥ २३
 नारदीयाः श्रुता धर्माः कापोताश्च श्रुता मया ।
 तथा विदुरवाक्यानि भृगोरङ्गिरसस्तथा ॥ २४
 क्रौञ्चा मृदङ्गगीताश्च सौर्या हारीतकाश्च ये ।
 ये पिशङ्गकृताश्चापि कातपायाः सुवालकाः ॥ २५
 उद्दालककृता धर्मा औशनस्यास्तथैव च ।
 वैशंपायनगीताश्च ये चान्येऽप्येवमादितः ॥ २६
 एतेभ्यः सर्वधर्मेभ्यो देव त्वन्मुखनिस्सृताः ।
 पावनत्वात्पवित्रत्वाद्दिशिष्ठा इति मे मतिः ॥ २७
 तस्माद्दि त्वां प्रपन्नस्य त्वद्भक्तस्य च केशव ।
 युष्मदीयान्वरान्धर्मान्पुण्यान्कथय मेऽच्युत ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं पृष्टस्तु धर्मज्ञो धर्मपुत्रेण केशवः ।
 उवाच धर्मान्स्वधर्मार्थान्धर्मपुत्रस्य हर्षितः ॥ २९
 एवं ते यस्य कौन्तेय यत्नो धर्मेषु सुव्रत ।
 तस्य ते दुर्लभो लोके न कश्चिदपि विद्यते ॥ ३०
 धर्मः श्रुतो वा दृष्टो वा कथितो वा कृतोपि वा ।

अनुमोदितो वा राजेन्द्र नयतीन्द्रपदं नरम् ॥ ३१
 धर्मः पिता च माता च धर्मो नाथः सुहृत्तथा ।
 धर्मो भ्राता सखा चैव धर्मः स्वामी परंतप ॥ ३२
 धर्मादर्थश्च कामश्च धर्माद्भोगाः सुखानि च ।
 धर्मादैश्वर्यमेवाग्र्यं धर्मात्स्वर्गगतिः परा ॥ ३३
 धर्मोयं सेवितः शुद्धस्त्रायते महतो भयात् ।
 धर्माद्विजत्वं देवत्वं धर्मः पावयते नरम् ॥ ३४
 यदा च क्षीयते पापं कालेन पुरुषस्य तु ।
 तदा संजायते बुद्धिर्धर्मं कर्तुं युधिष्ठिर ॥ ३५
 जन्मान्तरसहस्रैस्तु मनुष्यत्वं हि दुर्लभम् ।
 तद्गत्वापीह यो धर्मं न करोति स्ववञ्चितः ॥ ३६
 कुत्सिता ये दरिद्राश्च विरूपा व्याधितास्तथा ।
 परद्वेष्याश्च मूर्खाश्च न तैर्धर्मः कृतः पुरा ॥ ३७
 ये च दीर्घायुषः शूराः पण्डिता भोगिनस्तथा ।
 नीरोगा रूपसंपन्नास्तैर्धर्मः सुकृतः पुरा ॥ ३८
 एवं धर्मः कृतः शुद्धो नयते गतिमुत्तमाम् ।
 अधर्मं सेवते यस्तु तिर्यग्योन्यां पतत्यसौ ॥ ३९
 इदं रहस्यं कौन्तेय शृणु धर्ममनुत्तमम् ।
 कथयिष्ये परं धर्मं तव भक्तस्य पाण्डव ॥ ४०
 इष्टस्त्वमसि मेऽत्यर्थं प्रपन्नश्चापि मां सदा ।
 परमार्थमपि ब्रूयां किं पुनर्धर्मसंहिताम् ॥ ४१
 इदं मे मानुषं जन्म कृतमात्मनि मायया ।
 धर्मसंस्थापनार्थाय दुष्टानां नाशनाय च ॥ ४२
 मानुष्यं भावमापन्नं ये मां गृह्णन्त्यवज्ञया ।
 संसारान्तर्हि ते मूढास्तिर्यग्योनिष्वनेकशः ॥ ४३
 ये च मां सर्वभूतस्थं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषा ।
 मद्भक्तांस्तान्सदा युक्तान्मत्समीपं नयाम्यहम् ॥ ४४
 मद्भक्ता न विनश्यन्ति मद्भक्ता वीतकल्मषाः ।
 मद्भक्तानां तु मानुष्ये सफलं जन्म पाण्डव ॥ ४५
 अपि पापेष्वभिरता मद्भक्ताः पाण्डुनन्दन ।
 मुच्यन्ते पातकैः सर्वैः पद्मपत्रमिवांभसा ॥ ४६
 जन्मान्तरसहस्रेषु तपसा भावितात्मनाम् ।

शूद्रायनकृता धर्मा इति क. पाठः ॥ १८ ॥ वैभीतक-
 कृताश्च ये इति ट. पाठः ॥ २३ ॥ राजेन्द्र पुनाति इ

नरं सदेति ट. पाठः ॥ ३१ ॥

भक्तिरूपद्यते तात मनुष्याणां न संशयः ॥४७
 यच्च रूपं परं गुह्यं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ।
 न दृश्यते तथा देवैर्मद्भक्तैर्दृश्यते यथा ॥ ४८
 अपरं यच्च मे रूपं प्रादुर्भावेषु दृश्यते ।
 तदर्चयन्ति सर्वार्थैः सर्वभूतानि पाण्डव ॥ ४९
 कल्पकोटिसहस्रेषु व्यतीतेष्वगातेषु च ।
 दर्शयामीह तद्रूपं यच्च पश्यन्ति मे सुराः ॥ ५०
 स्थित्युत्पत्त्यव्ययकरं यो मां ज्ञात्वा प्रपद्यते ।
 अनुगृह्णाम्यहं तं वै संसारान्मोचयामि च ॥५१
 अहमादिर्हि देवानां सृष्टा ब्रह्मादयो मया ।
 प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य जगत्सर्वं सृजाम्यहम् ॥५२
 तमोमूलोहमव्यक्तो रजोमध्ये प्रतिष्ठितः ।
 ऊर्ध्वं सत्त्वं विना लोभं ब्रह्मादिस्तं वपर्यतः ॥ ५३
 मूर्धानं मे विद्धि दिवं चन्द्रादित्यौ च लोचने ।
 गावोऽग्निर्ब्राह्मणो वक्रं मारुतः श्वसनं च मे ॥५४
 दिशो मे बाहवश्चाष्टौ नक्षत्राणि च भूषणम् ।
 अन्तरिक्षमुरो विद्धि सर्वभूतावकाशकम् ।
 मार्गो मेघानिलाभ्यां तु यन्ममोदरमव्ययम् ॥५५
 पृथिवीमण्डलं यद्वै द्वीपार्णवनगैर्युतम् ।
 सर्वसंधारणोपेतं पादौ मम युधिष्ठिर ॥ ५६
 स्थितो ह्येकगुणः खेऽहं द्विगुणश्चास्मि मारुते ।
 त्रिगुणोऽग्नौ स्थितोऽहं वै सलिले च चतुर्गुणः ॥५७
 शब्दाद्या ये गुणाः पञ्च महाभूतेषु पञ्चसु ।
 तन्मात्रासंस्थितः सोऽहं पृथिव्यां पञ्चधास्थितः ॥५८
 अहं सहस्रशीर्षस्तु सहस्रवदनेक्षणः ।
 सहस्रबाहूदरधृक्सहस्रोऽरुः सहस्रपात् ॥ ५९
 धृत्वोर्वीं सर्वतः सम्यगत्यतिष्ठं दशांगुलम् ।
 सर्वभूतात्मभूतस्थः सर्वव्यापी ततोऽस्म्यहम् ॥६०

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

ससनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति चातुर्वर्ण्यधर्मनिरूपणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एवमात्मोद्भवं सर्वं जगदुद्दिश्य केशवः ।

अचिन्त्योहमनन्तोहमजरोहमजो ह्यहम् ।
 अनाद्योऽहमवध्योहमप्रमेयोहमव्ययः ॥ ६१
 निर्गुणोऽहं निगूढात्मा निर्द्वन्द्वो निर्ममो नृप ।
 निष्कलो निर्विकारोऽहं निदानममृतस्य तु ॥ ६२
 सुधा चाहं स्वधा चाहं स्वाहा चाहं नराधिप ।
 तेजसा तपसा चाहं भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ ६३
 स्नेहपाशैर्गुणबद्धा धारयाम्यात्ममायया ।
 चातुराश्रमधर्मोऽहं चातुर्होत्रफलाशनः ।
 चतुर्मूर्तिश्चतुर्गुणश्चतुराश्रमभावनः ॥ ६४
 संहृत्याहं जगत्सर्वं कृत्वा वै गर्भमात्मनः ।
 शयामि दिव्ययोगेन प्रलयेषु युधिष्ठिर ॥ ६५
 सहस्रयुगपर्यन्तां ब्राह्मीं रात्रिं महार्णवे ।
 स्थित्वा सृजामि भूतानि जङ्गमानि स्थिराणि च ॥ ६६
 कल्पे कल्पे च भूतानि संहारामि सृजामि च ।
 न च मां तानि जानन्ति मायया मोहितानि मे ॥ ६७
 मम चैवान्धकारस्य मार्गितव्यस्य नित्यशः ।
 प्रशान्तस्येव दीपस्य गतिर्नैवोपलभ्यते ॥ ६८
 न तदस्ति कचिद्राजन्यत्राहं न प्रतिष्ठितः ।
 न च तद्विद्यते भूतं मयि यन्न प्रतिष्ठितम् ॥ ६९
 यावन्मित्रं भवेद्भूतं स्थूलं सूक्ष्ममिदं जगत् ।
 जीवभूतो ह्यहं तस्मिन्स्तावन्मात्रं प्रतिष्ठितः ॥ ७०
 किंचात्र बहुनोक्तेन सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
 यद्भूतं यद्भविष्यच्च तत्सर्वमहमेव तु ॥ ७१
 मया सृष्टानि भूतानि मन्मयानि च भारत ।
 मामेव न विजानन्ति मायया मोहितानि वै ॥ ७२
 एवं सर्वं जगदिदं सदेवासुरमानुषम् ।
 मत्तः प्रभवते राजन्मय्येव प्रविलीयते ॥ ७३

धर्मान्धर्मात्मजस्याथ पुण्यानकथयत्प्रभुः ॥ १
 शृणु पाण्डव तत्त्वेन पवित्रं पापनाशनम् ।

कथ्यमानं मया पुण्यं धर्मशास्त्रफलं महत् ॥ २
 यः शृणोति शुचिर्भूत्वा एकचित्तस्तपोयुतः ।
 स्वर्गं यशस्यमायुष्यं धर्मं ज्ञेयं युधिष्ठिर ॥ ३
 श्रद्धानस्य तस्येह यत्पापं पूर्वसंचितम् ।
 विनश्यत्याशु तत्सर्वं मद्भक्तस्य विशेषतः ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं श्रुत्वा वचः पुण्यं सत्यं केशवभाषितम् ।
 प्रहृष्टमनसो भूत्वा चिन्तयन्तोऽद्भुतं परम् ॥ ५
 देवब्रह्मर्षयः सर्वे गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 भूता यक्षग्रहाश्चैव गुह्यका भुजगास्तथा ॥ ६
 वालखिल्या महात्मानो योगिनस्तत्त्वदर्शिनः ।
 तथा भागवताश्चापि पञ्चकालमुपासकाः ॥ ७
 कौतूहलसमाविष्टाः प्रहृष्टेन्द्रियमानसाः ।
 श्रोतुकामाः परं धर्मं वैष्णवं धर्मशासनम् ।
 हृदि कर्तुं च तद्वाक्यं प्रणेतुः शिरसा नताः ॥ ८
 ततस्तान्वासुदेवेन दृष्टान्दिव्येन चक्षुषा ।
 विमुक्तपापानालोक्य प्रणम्य शिरसा हरिम् ।
 पप्रच्छ केशवं धर्मं धर्मपुत्रः प्रतापवान् ॥ ९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कीदृशी ब्राह्मणस्याथ क्षत्रियस्यापि कीदृशी ।
 वैश्यस्य कीदृशी देव गतिः शूद्रस्य कीदृशी ॥ १०
 कथं बध्येत पाशेन ब्राह्मणस्तु यमालये ।
 क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा शूद्रो वा बध्यते कथम् ।
 एतत्कर्मफलं ब्रूहि लोकनाथ नमोस्तु ते ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 पृष्टोऽथ केशवो ह्येवं धर्मपुत्रेण धीमता ।
 उवाच संसारगतिं चातुर्वर्ण्यस्य कर्मजाम् ॥ १२
 भगवानुवाच ।
 शृणु वर्णक्रमेणैव धर्मं धर्मभृतां वर ।
 नास्ति किञ्चिन्नरश्रेष्ठ ब्राह्मणस्य तु दुष्कृतम् ॥ १३
 शिखायज्ञोपवीता ये सन्ध्यां ये चाप्युपासते ।
 यैश्च पूर्णाहुतिः प्राप्ता विधिवज्जुहते च ये ॥ १४
 वैश्वदेवं च ये चक्रुः पूजयन्त्यतिथींश्च ये ।
 नित्यं स्वाध्यायशीलाश्च जपयज्ञपराश्च ये ॥ १५

सायंप्रातर्हुताशाश्च शूद्रभोजनवर्जिताः ।
 डंभानृतविमुक्ताश्च स्वदारनिरताश्च ये ।
 पञ्चयज्ञपरा ये च येऽग्निहोत्रमुपासते ॥ १६
 दहन्ति दुष्कृतं येषां हूयमानास्त्रयोऽग्नयः ।
 नष्टदुष्कृतकर्माणो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥ १७
 ब्रह्मलोके पुनः कामं गन्धर्वैर्ब्रह्मगायकैः ।
 उद्गीयमानाः प्रयतैः पूज्यमानाः स्वयंभुवा ।
 ब्रह्मलोके प्रमोदन्ते यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १८
 क्षत्रियोपि स्थितो राज्ये स्वधर्मपरिपालकः ।
 सम्यक्प्रजाः पालयिता पद्माग्निरतः सदा ॥ १९
 यज्ञदानरतो धीरः स्वदारनिरतः सदा ।
 शास्त्रानुसारी तत्त्वज्ञः प्रजाकार्यपरायणः ॥ २०
 विप्रेभ्यः कामदो नित्यं भृत्यानां भरणे रतः ।
 सत्यसन्धः शुचिर्नित्यं लोभडंभविवर्जितः ।
 क्षत्रियोप्युत्तमां याति गतिं देवनिषेविताम् ॥ २१
 तत्र दिव्याप्सरोभिस्तु गन्धर्वैश्च विशेषतः ।
 सेव्यमानो महातेजाः क्रीडते शक्रपूजितः ॥ २२
 चतुर्थ्युगानि वै त्रिंशत्क्रीडित्वा तत्र देववत् ।
 इह मानुष्यलोके तु चतुर्वेदी द्विजो भवेत् ॥ २३
 कृषिगोपालनिरतो धर्मान्वेषणतत्परः ।
 दानधर्मेपि निरतो विप्रशुश्रूषकस्तथा ॥ २४
 सत्यसन्धः शुचिर्नित्यं लोभडंभविवर्जितः ।
 ऋजुः स्वदारनिरतो हिंसाद्रोहविवर्जितः ॥ २५
 वणिग्धर्मान्निमुञ्चन्वै देवब्राह्मणपूजकः ।
 वैश्यः स्वर्गतिमाप्नोति पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ २६
 चतुर्थ्युगानि वै त्रिंशत्क्रीडित्वा दश पञ्च च ।
 इह मानुष्यलोके च राजा भवति वीर्यवान् ॥ २७
 सुवर्णकोट्यः पञ्चाशद्रत्नानां च शतं तथा ।
 हस्त्यश्वरथसंयुक्तो महाभोगांश्च सेवते ॥ २८
 त्रयाणामपि वर्णानां शुश्रूषानिरतः सदा ।
 विशेषतस्तु विप्राणां दासवद्यस्तु तिष्ठति ॥ २९
 अयाचितप्रदाता च सत्यशौचसमन्वितः ।
 गुरुदेवार्चनरतः परदारविवर्जितः ॥ ३०
 परपीडामकृत्वैव भृत्यवर्गं बिभर्ति यः ।

शूद्रोपि स्वर्गमाप्नोति जीवानामभयप्रदः ॥ ३१
 स स्वर्गलोके क्रीडित्वा वर्षकोटिं महातपाः ।
 इह मानुषलोके तु वैश्यो धनपतिर्भवेत् ॥ ३२
 एवं धर्मात्परं नास्ति महत्संसारमोक्षणम् ।
 न च धर्मात्परं किञ्चित्पापकर्मव्यपोहनम् ॥ ३३
 तस्माद्धर्मः सदा कार्यो मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
 न हि धर्मानुरक्तानां लोके किञ्चन दुर्लभम् ॥ ३४
 स्वयंभुविहितो धर्मो यो यस्येह नरेश्वर ।
 स तेन क्षपयेत्पापं सम्यगाचरितेन च ॥ ३५
 सहजं यद्भवेत्कर्म न तत्त्याज्यं हि केनचित् ।
 स एव तस्य धर्मो हि तेन सिद्धिं स गच्छति ॥ ३६
 विगुणोपि स्वधर्मस्तु पापकर्म व्यपोहति ।
 एवमेव तु धर्मोपि क्षीयते पापवर्धनात् ॥ ३७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भगवन्देवदेवेश श्रोतुं कौतूहलं हि मे ।
 शुभस्याप्यशुभस्यापि क्षयवृद्धी यथाक्रमम् ॥ ३८

भगवानुवाच ।

शृणु पार्थिव तत्सर्वं धर्मसूक्ष्मं सनातनम् ।
 दुर्विज्ञेयतमं नित्यं यत्र मग्ना महाजनाः ॥ ३९
 यथैव शीतमुदकमुष्णेन बहुना वृतम् ।
 भवेत्तु तत्क्षणादुष्णं शीतत्वं च विनश्यति ॥ ४०
 यथोष्णं वा भवेदल्पं शीतेन बहुना वृतम् ।
 शीतलं च भवेत्सर्वमुष्णत्वं च विनश्यति ॥ ४१
 एवं च यद्भवेद्भूरि सुकृतं वाऽपि दुष्कृतम् ।
 तदल्पं क्षपयेच्छीघ्रं नात्र कार्या विचारणा ॥ ४२
 समत्वे सति राजेन्द्र तयोः सुकृतपापयोः ।
 गूहितस्य भवेद्बुद्धिः कीर्तितस्य भवेत्क्षयः ॥ ४३
 ख्यापनेनानुतापेन प्रायः पापं विनश्यति ।
 तथा कृतस्तु राजेन्द्र धर्मो नश्यति मानद ॥ ४४
 तावुभौ गूहितौ सम्यग्बुद्धिं यातो न संशयः ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन न पापं गूहयेद्बुधः ॥ ४५
 तस्मादेतत्प्रयत्नेन कीर्तयेत्क्षयकारणात् ।
 तस्मात्संकीर्तयेत्पापं नित्यं धर्मं च गूहयेत् ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि सप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

अष्टमवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति जन्मदानजीवितानां वैयर्थ्यापादकाधर्मकथनम् ॥ १ ॥ तथा दानानां सात्त्विकत्वादिकथनपूर्वकं तत्तत्फलानां त्रैविध्यादिप्रतिपादनम् ॥ २ ॥ तथा दानपात्रलक्षणनिरूपणम् ब्राह्मणमहिमानुवर्णनं च ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एवं श्रुत्वा वचस्तस्य धर्मपुत्रोऽच्युतस्य तु ।
 पप्रच्छ पुनरप्यन्यं धर्मं धर्मात्मजो हरिम् ॥ १
 वृथा च कति जन्मानि वृथा दानानि कानि च ।
 वृथा च जीवितं केषां नराणां पुरुषोत्तम ॥ २
 कीदृशासु ह्यवस्थासु दानं दत्तं जनार्दन ।
 इह लोकेऽनुभवति पुरुषः पुरुषोत्तम ॥ ३
 गर्भस्थः किं समश्नाति किं बाल्ये वाऽपि केशव ।
 यौवनस्थेऽपि किं कृष्ण वार्धके वाऽपि किं भवेत् ४
 सात्त्विकं कीदृशं दानं राजसं कीदृशं भवेत् ।
 तामसं कीदृशं देव तर्पयिष्यति किं प्रभो ॥ ५
 उत्तमं कीदृशं दानं तेषां वा किं फलं भवेत् ।

किं दानं नयति ह्यूर्ध्वं किं गतिं मध्यमां नयेत् ।
 गतिं जघन्यामथवा देवदेव ब्रवीहि मे ॥ ६
 एतदिच्छामि विज्ञातुं परं कौतूहलं हि मे ।
 त्वदीयं वचनं सत्यं पुण्यं च मधुसूदन ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं धर्मं प्रयत्नेन पृष्टः पाण्डुसुतेन वै ।
 उवाच वासुदेवोऽथ धर्मान्धर्मात्मजस्य तु ॥ ८
 भगवानुवाच ।
 शृणु राजन्यथान्यायं वचनं तथ्यमुत्तमम् ।
 कथ्यमानं मया पुण्यं सर्वपापव्यपोहनम् ॥ ९
 वृथा च दश जन्मानि चत्वारि च नराधिप ।
 वृथा दानानि पञ्चाशत्पञ्चैव च यथाक्रमम् ॥ १०

वृथा च जीवितं येषां ते च षट् परिकीर्तिताः ।
 अनुक्रमेण वक्ष्यामि तानि सर्वाणि पार्थिव ॥ ११
 धर्मज्ञानां वृथा जन्म लब्धानां पापिनां तथा ।
 वृथा पाकं च येऽश्रन्ति परदाररताश्च ये ।
 पाकभेदकरा ये च ये च स्युः सत्यवर्जिताः ॥ १२
 मृष्टमश्नाति यश्चैकः क्लिश्यमानैस्तु बान्धवैः ।
 पितरं मातरं चैव उपाध्यायं गुरुं तथा ।
 मातुलं मातुलानीं च यो निहन्याच्छपेत वा ॥ १३
 ब्राह्मणश्चैव यो भूत्वा सन्ध्योपासनवर्जितः ।
 निस्खाहो निस्खधश्चैव शूद्राणामन्नभुग्द्विजः ॥ १४
 मम वा शंकरस्याथ ब्रह्मणो वा युधिष्ठिर ।
 अथवा ब्राह्मणानां तु ये न भक्ता नराधमाः ।
 वृथाजन्मान्यथैतेषां पापिनां विद्धि पाण्डव ॥ १५
 अश्रद्धयाऽपि यदत्तमवमानेन वाऽपि यत् ।
 ङ्भार्थमपि यदत्तं यत्पाषण्डिहृतं नृप ॥ १६
 शूद्राचाराय यदत्तं यदत्त्वा चानुकीर्तितम् ।
 रोषयुक्तं तु यदत्तं यदत्तमनुशोचितम् ॥ १७
 ङ्भार्जितं च यदत्तं यच्च वाऽप्यनृतार्जितम् ।
 ब्राह्मणस्त्वं च यदत्तं चौरेणाप्यार्जितं च यत् ॥ १८
 अभिशस्ताहृतं यत्तु यदत्तं पतिते द्विजे ।
 निर्ब्रह्माभिहृतं यत्तु यदत्तं सर्वयाचकैः ॥ १९
 ब्राह्म्यैस्तु यदत्तं दानमारूढपतितैश्च यत् ।
 यदत्तं खैरिणीभर्तुः श्वशुराननुवर्तिने ॥ २०
 यद्रामयाचकहृतं यत्कृतमहृतं तथा ।
 उपपातकिने दत्तं वेदविक्रयिणे च यत् ॥ २१
 स्त्रीजिताय च यदत्तं यदत्तं राजसेविने ।
 गणकाय च यदत्तं यच्च कारणिकाय च ॥ २२
 वृषलीपतये दत्तं यदत्तं शस्त्रजीविने ।
 भृतकाय च यदत्तं व्यालग्राहिहृतं च यत् ॥ २३
 पुरोहिताय यदत्तं चिकित्सकहृतं च यत् ।
 यद्वणिक्कर्मिणे दत्तं क्षुद्रमन्त्रोपजीविने ॥ २४
 यच्छूद्रजीविने दत्तं यच्च देवलकाय च ।
 देवद्रव्याशिने यच्च यदत्तं चित्रकर्मिणे ॥ २५
 रङ्गोपजीविने दत्तं यच्च मांसोपजीविने ।

सेवकाय च यदत्तं यदत्तं ब्राह्मणश्रुवे ॥ २६
 अदेशिने च यदत्तं दत्तं वार्धुषिकाय च ।
 यदनाचारिणे दत्तं यत्तु दत्तमनग्रये ॥ २७
 असन्ध्योपासिने दत्तं यच्छूद्रग्रामवासिने ।
 यन्मिथ्यालिङ्गिने दत्तं दत्तं सर्वाशिने च यत् ॥ २८
 नास्तिकाय च यदत्तं धर्मविक्रयिणे च यत् ।
 वराकाय च यदत्तं यदत्तं कूटसाक्षिणे ॥ २९
 ग्रामकूटाय यदत्तं दानं पार्थिवपुङ्गव ।
 वृथा भवति तत्सर्वं नात्र कार्या विचारणा ॥ ३०
 विप्राणामधरा एते लोलुपा ब्राह्मणाधमाः ।
 नात्मानं तारयन्त्येते न दातारं युधिष्ठिर ॥ ३१
 एतेभ्यो दत्तमात्राणि दानानि सुबहून्यपि ।
 वृथा भवन्ति राजेन्द्र भस्मन्याज्याहुतिर्यथा ॥ ३२
 एतेषु यत्फलं किञ्चिद्भविष्यति कथंचन ।
 राक्षसाश्च पिशाचाश्च तद्विलुपन्ति हर्षिताः ॥ ३३
 वृथा ह्येतानि दत्तानि कथितानि समासतः ।
 जीवितं तु वृथा येषां तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ॥ ३४
 ये मां न प्रतिपद्यन्ते शङ्करं वा नराधमाः ।
 ब्राह्मणान्वा महीदेवान् वृथा जीवन्ति ते नराः ॥ ३५
 हेतुशास्त्रेषु ये सक्ताः कुदृष्टिमाश्रिताः ।
 देवान्निन्दन्त्यनाचारा वृथा जीवन्ति ते नराः ॥ ३६
 कुशलैः कृतशास्त्राणि पठित्वा ये नराधमाः ।
 विप्रान्निन्दन्ति यज्ञांश्च वृथा जीवन्ति ते नराः ॥ ३७
 ये दुर्गा वा कुमारं वा वायुमग्निं जलं रविम् ।
 पितरं मातरं चैव गुरुमिन्द्रं निशाकरम् ।
 मूढा निन्दन्त्यनाचारा वृथा जीवन्ति ते नराः ॥ ३८
 विद्यमाने धने यस्तु दानधर्मविवर्जितः ।
 मृष्टमश्नाति यश्चैको वृथा जीवति सोऽपि च ॥ ३९
 वृथा जीवितमाख्यातं दानकालं ब्रवीमि ते ॥ ४०
 तमोनिविष्टचित्तेन दत्तं दानं तु यद्भवेत् ।
 तदस्य फलमश्नाति नरो गर्भगतो नृप ॥ ४१
 ईर्ष्यामत्सरसंयुक्तो ङ्भार्थं चार्थकारणात् ।
 ददाति दानं यो मर्त्यो बालभावे तदश्रुते ॥ ४२
 भोक्तुं भोगमशक्तस्तु व्याधिभिः पीडितो भृशम् ।

ददाति दानं यो मर्त्यो वृद्धभावे तदश्रुते ॥ ४३
 श्रद्धायुक्तः शुचिः स्नातः प्रसन्नेन्द्रियमानसः ।
 ददाति दानं यो मर्त्यो यौवने स तदश्रुते ॥ ४४
 स्वयं नीत्वा तु यद्दानं भक्त्या पात्रे प्रदीयते ।
 तत्सार्वकालिकं विद्धि दानमामरणान्तिकम् ॥ ४५
 राजसं सात्त्विकं चापि तामसं च युधिष्ठिर ।
 दानं दानफलं चैव गतिं च त्रिविधां शृणु ॥ ४६
 दानं दातव्यमित्येव मतिं कृत्वा द्विजाय वै ।
 उपकारवियुक्ताय यद्दत्तं तद्धि सात्त्विकम् ॥ ४७
 श्रोत्रियाय दरिद्राय बहुभृत्याय पाण्डव ।
 दीयते यत्प्रहृष्टेन तत्सात्त्विकमुदाहृतम् ॥ ४८
 वेदाक्षरविहीनाय यत्तु पूर्वोपकारिणे ।
 समृद्धाय च यद्दत्तं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ ४९
 संबन्धिने च यद्दत्तं प्रमत्ताय च पाण्डव ।
 फलार्थिभिरपात्राय तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ ५०
 वैश्वदेवविहीनाय दानमश्रोत्रियाय च ।
 दीयते तत्स्करायापि तद्दानं तामसं स्मृतम् ॥ ५१
 सरोषमवधूतं च क्लेशयुक्तमवज्ञया ।
 सेवकाय च यद्दत्तं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ५२
 देवाः पितृगणाश्चैव मुनयश्चाग्रयस्तथा ।
 सात्त्विकं दानमश्नन्ति तुष्यन्ति च नरेश्वर ॥ ५३
 दानवा दैत्यसङ्घाश्च ग्रहा यक्षाः सराक्षसाः ।
 राजसं दानमश्नन्ति वर्जितं पितृदैवतैः ॥ ५४
 पिशाचाः प्रेतसङ्घाश्च कश्मला ये मलीमसाः ।
 तामसं दानमश्नन्ति गतिं च त्रिविधां शृणु ॥ ५५
 सात्त्विकानां तु दानानामुत्तमं फलमश्रुते ।
 मध्यमं राजसानां तु तामसानां तु पश्चिमम् ॥ ५६
 अभिगम्योपनीतानां दानानामुत्तमं फलम् ।
 मध्यमं तु समाहूय जघन्यं याचते फलम् ॥ ५७
 अयाचितप्रदाता यः स याति गतिमुत्तमाम् ।
 समाहूय तु यो दद्यान्मध्यमां स गतिं व्रजेत् ।
 याचितो यश्च वै दद्याज्जघन्यां स गतिं व्रजेत् ॥ ५८
 उत्तमा दैविकी ज्ञेया मध्यमा मानुषी गतिः ।
 गतिर्जघन्या तिर्यक्षु गतिरेषा त्रिधा स्मृता ॥ ५९

पात्रभूतेषु विप्रेषु संस्थितेष्वहिताग्निषु ।
 यत्तु निक्षिप्यते दानमक्षयं संप्रकीर्तितम् ॥ ६०
 श्रोत्रियाणां दरिद्राणां भरणं कुरु पार्थिव ।
 समृद्धानां द्विजातीनां कुर्यास्तेषां तु रक्षणम् ॥ ६१
 दरिद्रान्वित्तहीनांश्च प्रदानैः सुष्ठु पूजय ।
 आतुरस्यौषधैः कार्यं नीरुजस्य किमौषधैः ॥ ६२
 पापं प्रतिग्रहीतारं प्रदातुरुपगच्छति ।
 प्रतिग्रहीतुर्यत्पुण्यं प्रदातारमुपैति तत् ।
 तस्माद्दानं सदा कार्यं परत्र हितमिच्छता ॥ ६३
 वेदविद्यावदातेषु सदा शूद्रान्नवर्जिषु ।
 प्रयत्नेन विधातव्यो महादानमयो निधिः ॥ ६४
 येषां दाराः प्रतीक्षन्ते सहस्रस्येव लंभनम् ।
 शुक्तशेषस्य भक्तस्य तान्निमन्त्रय पाण्डव ॥ ६५
 आमन्त्र्य तु निराशानि न कर्तव्यानि भारत ।
 कुलानि सुदरिद्राणि तेषामाशा हता भवेत् ॥ ६६
 मद्भक्ता ये नरश्रेष्ठ मद्भता मत्परायणाः ।
 मद्याजिनो मन्त्रियमास्तान्प्रयत्नेन पूजयेत् ॥ ६७
 तेषां तु पावनायाहं नित्यमेव युधिष्ठिर ।
 उभे सन्ध्येऽधितिष्ठामि ह्यस्कन्धं तद्व्रतं मम ॥ ६८
 तस्मादष्टाक्षरं मन्त्रं मद्भक्तैर्वीतकल्मषैः ।
 सन्ध्याकाले तु जप्तव्यं सततं चात्मशुद्धये ॥ ६९
 अन्येषामपि विप्राणां किल्बिषं हि विनश्यति ।
 उभे सन्ध्येऽप्युपासीत तस्माद्विप्रो विशुद्धये ॥ ७०
 दैवे श्राद्धेऽपि विप्रः स नियोक्तव्योऽजुगुप्सया ।
 जुगुप्सितस्तु यः श्राद्धं दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥ ७१
 भारतं मानवो धर्मो वेदाः साङ्गाश्चिकित्सितम् ।
 आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ७२
 न ब्राह्मणान्परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ।
 महान्भवेत्परीवादो ब्राह्मणानां परीक्षणे ॥ ७३
 ब्राह्मणानां परीवादं यः कुर्यात्स नराधमः ।
 रासभानां शुनां योनिं गच्छेत्पुरुषदूषकः ॥ ७४
 श्वत्वं प्राप्नोति निन्दित्वा परीवादात्खरो भवेत् ।
 कृमिर्भवत्यभिभवात्कीटो भवति मत्सरात् ॥ ७५
 दुष्टेत्ता वा सुदृष्टा वा प्राकृता वा सुसंस्कृताः ।

ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्रयः ॥७६
 क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
 नावमन्येत मेधावी कृशानपि कदाचन ॥ ७७
 एतत्रयं हि पुरुषं निर्देहेदवमानितम् ।
 तस्मादेतत्प्रयत्नेन नावमन्येत बुद्धिमान् ॥ ७८
 यथा सर्वास्ववस्थासु पावको दैवतं महत् ।
 तथा सर्वास्ववस्थासु ब्राह्मणो दैवतं महत् ॥ ७९
 व्यङ्गाः काणाश्च कुङ्गाश्च वामनाङ्गास्तथैव च ।
 सर्वे दैवे नियोक्तव्या व्यामिश्रा वेदपारगैः ॥८०
 मन्युं नोत्पादयेत्तेषां न चारिष्टं समाचरेत् ।
 मन्युग्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रपाणयः ॥ ८१
 मन्युना घ्नन्ति ते शत्रून्वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ।
 ब्राह्मणो हि महदैवं जातिमात्रेण जायते ॥ ८२
 ब्राह्मणः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ।
 किं पुनर्ये च कौन्तेय सन्ध्यां नित्यमुपासते ८३
 यस्यास्येन समश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।
 कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं ततः ॥८४
 उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।
 स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ८५
 स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।
 आनृशंस्याद्ब्राह्मणस्य भुङ्गते हीतरे जनाः ।
 तस्मात्ते नावमन्तव्या मद्भक्ता हि द्विजाः सदा ८६
 आरण्यकोपनिषदि ये तु पश्यन्ति मां द्विजाः ।
 निगूढं निष्कलावस्थं तान्प्रयत्नेन पूजय ॥ ८७
 स्वगृहे वा प्रवासे वा दिवारात्रमथापि वा ।

श्रद्धया ब्राह्मणाः पूज्या मद्भक्ता ये च पाण्डव ८८
 नास्ति विप्रसमं दैवं नास्ति विप्रसमो गुरुः ।
 नास्ति विप्रात्परो बन्धुर्नास्ति विप्रात्परो निधिः ॥
 नास्ति विप्रात्परं तीर्थं न पुण्यं ब्राह्मणात्परम् ।
 न पवित्रं परं विप्रान्न द्विजात्पावनं परम् ।
 नास्ति विप्रात्परो धर्मो नास्ति विप्रात्परा गतिः ॥
 पापकर्मसमाक्षिप्तं पतन्तं नरके नरम् ।
 त्रायते पात्रमप्येकं पात्रभूते तु तद्विजे ॥ ९१
 बालाहिताग्रयो ये च शान्ताः शूद्रान्नवर्जिताः ।
 मामर्चयन्ति मद्भक्तास्तेभ्यो दत्तमिहाक्षयम् ॥९२
 प्रदानैः पूजितो विप्रो वन्दितो वापि संस्कृतः ।
 संभाषितो वा दृष्टो वा मद्भक्तो दिवमुन्नयेत् ९३
 ये पठन्ति नमस्यन्ति ध्यायन्ति पुरुषास्तु माम् ।
 स तान्स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च नरः पापैः प्रमुच्यते ९४
 मद्भक्ता मद्गतप्राणा मद्गीता मत्परायणाः ।
 बीजयोनिविशुद्धा ये श्रोत्रियाः संयतेन्द्रियाः ।
 शूद्रान्नविरता नित्यं ते पुनन्तीह दर्शनात् ॥९५
 स्वयं नीत्वा विशेषेण दानं तेषां गृहेष्वथ ।
 निवापयेत्तु यद्भक्त्या तद्दानं कोटिसंमितम् ॥९६
 जाग्रतः स्वपतो वापि प्रवासेषु गृहेष्वथ ।
 हृदये न प्रणश्यामि यस्य विप्रस्य भावतः ॥९७
 स पूजितो वा दृष्टो वा स्पृष्टो वापि द्विजोत्तमः ।
 संभाषितो वा राजेन्द्र पुनात्येव नरं सदा ॥९८
 एवं सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि पाण्डव ।
 मद्भक्तेभ्यः प्रदत्तानि स्वर्गमार्गप्रदानि वै ॥ ९९

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति बीजयोन्योः शुच्यशुद्धिनिरूपणम् ॥ १ ॥ तथा गायत्रीमहिमानुवर्णनम् ॥ २ ॥ ब्राह्मणमहिमप्रशं-
 सनम् । ब्राह्मणावमन्तृणां नारकयातनानुवर्णनं च ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वैवं सात्त्विकं दानं राजसं तामसं तथा ।
 पृथक्पृथक्त्वेव गतिं फलं चापि पृथक्पृथक् ॥१
 अवितृप्तः प्रहृष्टात्मा पुण्यं धर्माभूतं पुनः ।

युधिष्ठिरो धर्मरतः केशवं पुनरब्रवीत् ॥ २
 बीजयोनिविशुद्धानां लक्षणानि वदस्व मे ।
 बीजदोषेण लोकेश जायन्ते च कथं नराः ॥ ३
 आचारदोषं देवेश वक्तुमर्हस्यशेषतः ।

ब्राह्मणानां विशेषं च गुणदोषौ च केशव ॥ ४
चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नस्य वर्तमानाः प्रतिग्रहे ।
केन विप्रा विशेषेण तरन्ते तारयन्ति च ।
एतान्कथय देवेश त्वद्भक्तस्य नमोस्तु ते ॥ ५
भगवानुवाच ।

शृणु राजन्यथावृत्तं बीजयोनिं शुभाशुभम् ।
येन तिष्ठति लोकोयं विनश्यति च पाण्डव ॥ ६
अविप्लुतब्रह्मचर्यो यस्तु विप्रो यथाविधि ।
स बीजं नाम विज्ञेयं तस्य बीजं शुभं भवेत् ॥ ७
कन्या चाक्षतयोनिः स्यात्कुलीना पितृमातृतः ।
ब्राह्मादिषु विवाहेषु परिणीता यथाविधि ।
सा प्रशस्ता वरारोहा तस्या योनिः प्रशस्यते ॥ ८
मनसा कर्मणा वाचा या गच्छेत्परपूरुषम् ।
योनिस्तस्या नरश्रेष्ठ गर्भाधानं न चार्हति ॥ ९
स्त्रैरिण्या यस्तु पापात्मा संतानार्थमिहेच्छति ।
स कुलान्पातयत्याशु दशपूर्वान्दशापरान् ॥ १०
दुष्ट्योनौ तु यो मोहाद्रेतः सिञ्चति मूढधीः ।
तद्रेतसा समुत्पन्नः षडङ्गविदपि द्विजः ।
साधुभिः स बहिष्कार्यः श्वपाक इव पार्थिव ॥ ११
कर्मणा मनसा वाचा या भवेत्स्त्रैरचारिणी ।
सा कुलघ्नीति विज्ञेया तस्यां जातः श्वपाचकः ॥ १२
दैवे पित्र्ये तथा दाने भोजने सहभाषणे ।
शयने सहसंबन्धे न योग्या दुष्ट्योनिजाः ॥ १३
न तस्मादुष्ट्योन्यां तु गर्भमुत्पादयेद्बुधः ।
मोहेन कुरुते यस्तु कुलं हन्ति त्रिपूरुषम् ॥ १४
कानीनश्च सहोदश्च तथोभौ कुण्डगोलकौ ।
आरूढपतिताज्जातः पतितस्यापि यः सुतः ।
षडेते विप्रचण्डाला निकृष्टाः श्वपचादपि ॥ १५
यो यत्र तत्र वा रेतः सिक्त्वा शूद्रासु वा चरेत् ।
कामचारी स पापात्मा बीजं तस्याशुभं भवेत् ॥ १६
अशुद्धं तद्भवेद्बीजं शुद्धां योनिं न चार्हति ।
दूषयत्यपि तां योनिं शुना लीढं हविर्यथा ॥ १७
शूद्र्योनौ पतद्बीजं हाहाशब्दं द्विजन्मनः ।
कुर्यात्पुरीषगर्तेषु पतितोऽस्मीति दुःखितः ॥ १८

मामधःपातयन्नेष पापात्मा काममोहितः ।
अधोगतिं व्रजेत्क्षिप्रमिति शप्त्वा पतेत्तु तत् ॥ १९
आत्मा हि शुक्लमुद्दिष्टं दैवतं परमं महत् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन निरुन्ध्याच्छुक्लमात्मनः ॥ २०
आयुस्तेजो बलं वीर्यं प्रज्ञा श्रीश्च महद्यशः ।
पुण्यं च मत्प्रियत्वं च लभते ब्रह्मचर्यया ॥ २१
अविप्लुतब्रह्मचर्यैर्गृहस्थाश्रममाश्रितैः ।
पञ्चयज्ञपरैर्धर्मः स्थाप्यते पृथिवीतले ॥ २२
सायंप्रातस्तु ये सन्ध्यां सम्यङ्दित्यमुपासते ।
नावं वेदमयीं कृत्वा तरन्ते तारयन्ति च ॥ २३
यो जपेत्पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
न सीदेत्प्रतिगृह्णानः पृथिवीं च ससागराम् ॥ २४
ये चास्य दुःस्थिताः केचिद्ब्रह्माः सूर्यादयो दिवि ।
ते चास्य सौम्या जायन्ते शिवाः शुभकरास्तथा ॥ २५
यत्र यत्र स्थिताश्चैव दारुणाः पिशिताशनाः ।
घोररूपा महाकाया धर्षयन्ति न तं द्विजम् ॥ २६
पुनन्तीह पृथिव्यां च चीर्णवेदव्रता नराः ।
चतुर्णामपि वेदानां सा हि राजन्गरीयसी ॥ २७
अचीर्णव्रतवेदा ये विकर्मफलमाश्रिताः ।
ब्राह्मणा नाममात्रेण तेऽपि पूज्या युधिष्ठिर ।
किं पुनर्यस्तु सन्ध्ये द्वे नित्यमेवोपतिष्ठते ॥ २८
शीलमध्ययनं दानं शौचं मार्दवमार्जवम् ।
तस्माद्वेदाद्विशिष्टानि मनुराह प्रजापतिः ॥ २९
भूर्भुवस्स्वरिति ब्रह्म यो वेदनिरतो द्विजः ।
स्वदारनिरतो दान्तः स विद्वान्स च भूसुरः ॥ ३०
सन्ध्यामुपासते ये वै नित्यमेव द्विजोत्तमाः ।
ते यान्ति नरशार्दूल ब्रह्मलोकं न संशयः ॥ ३१
सावित्रीमात्रसारोपि वरो विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ ३२
सावित्रीं चैव वेदांश्च तुलयाऽतोलयन्पुरा ।
सदेवर्षिगणाश्चैव सर्वे ब्रह्मपुरस्सराः ।
चतुर्णामपि वेदानां सा हि राजन्गरीयसी ॥ ३३
यथा विकसिते पुष्पे मधु गृह्णन्ति षट्पदाः ।
एवं गृहीता सावित्री सर्ववेदे च पाण्डव ॥ ३४

तस्मात्तु सर्ववेदानां सावित्री प्राण उच्यते ।
 निर्जीवा हीतरे वेदा विना सावित्रिया नृप ॥ ३५
 नायन्त्रितश्चतुर्वेदी शीलभ्रष्टः स कुत्सितः ।
 शीलवृत्तसमायुक्तः सावित्रीपाठको वरः ॥ ३६
 सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
 सावित्रीं जप कौतेय सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ ३७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 त्रैलोक्यनाथ हे कृष्ण सर्वभूतात्मको ह्यसि ।
 नानायोगपर श्रेष्ठ तुष्यसे केन कर्मणा ॥ ३८
 भगवानुवाच ।
 यदि भारसहस्रं तु गुग्गुल्वादि प्रधूपयेत् ।
 करोति चेन्नमस्कारमुपहारं च कारयेत् ॥ ३९
 स्तौति यः स्तुतिभिर्मां च ऋग्यजुस्सामभिः सदा ।
 न तोषयति चेद्विप्रान्नाहं तुष्यामि भारत ॥ ४०
 ब्राह्मणे पूजिते नित्यं पूजितोऽसि न संशयः ।
 आकुष्ठे चाहमाकुष्ठो भवामि भरतर्षभ ॥ ४१
 परा मयि गतिस्तेषां पूजयन्ति द्विजं हि ये ।
 यदहं द्विजरूपेण वसामि वसुधातले ॥ ४२
 यस्तान्पूजयति प्राज्ञो मद्गतेनान्तरात्मना ।
 तमहं स्वेन रूपेण पश्यामि नरपुङ्गव ॥ ४३
 कुब्जाः काणा वामनाश्च दरिद्रा व्याधितास्तथा ।
 नावमान्या द्विजाः प्राज्ञैर्मम रूपा हि ते द्विजाः ॥
 ये केचित्सागरान्तायां पृथिव्यां द्विजसत्तमाः ।
 मम रूपं हि तेष्वेवमर्चितेष्वर्चितोऽस्म्यहम् ॥ ४४
 बहवस्तु न जानन्ति नरा ज्ञानबहिष्कृताः ।
 यदहं द्विजरूपेण वसामि वसुधातले ॥ ४५
 अवमन्यन्ति ये विप्रान्स्वधर्मान्पातयन्ति ते ।
 प्रेषणैः प्रेषयन्ते च शुश्रूषां कारयन्ति च ॥ ४७
 मृतांश्चात्र परत्रेमान्यमदूता महाबलाः ।
 निकृन्तन्ति यथाकामं सूत्रमार्गेण शिल्पिनः ४८
 आक्रोशपरिवादाभ्यां ये रमन्ते द्विजाति ॥

तान्मृतान्यमलोकस्थान्निपात्य पृथिवीतले ॥ ४९
 आक्रम्योरसि पादेन क्रूरः संरक्तलोचनः ।
 अग्निवर्णैस्तु संदर्शयामो जिह्वां समुद्वरेत् ॥ ५०
 ये च विप्रान्निरीक्षन्ते पापाः पापेन चक्षुषा ।
 अब्रह्मण्याः श्रुतेर्बाह्या नित्यं ब्रह्मद्विषो नराः ५१
 तेषां घोरा महाकाया वक्रतुण्डा महाबलाः ।
 उद्धरन्ति मुहूर्तेन खगाश्चक्षुर्यमाज्ञया ॥ ५२
 यः प्रहारं द्विजेन्द्राय दद्यात्कुर्याच्च शोणितम् ।
 अस्थिभङ्गं च यः कुर्यात्प्राणैर्वा विप्रयोजयेत् ।
 सोऽनुपूर्व्येण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥ ५३
 शूलमारोप्यते पश्चाज्ज्वलने परिपच्यते ।
 बहुवर्षसहस्राणि पच्यमानस्त्ववाक्छिराः ।
 नावमुच्येत दुर्मेधा न तस्य क्षीयते गतिः ॥ ५४
 ब्राह्मणान्वा विचार्यैव ब्रजन्वै बधकाङ्क्षया ।
 शतवर्षसहस्राणि तामिस्त्रे परिपच्यते ॥ ५५
 उत्पाद्य शोणितं गात्रात्संरंभमतिपूर्वकम् ।
 सपर्ययेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥ ५६
 तस्मान्नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कां गतिमीरयेत् ।
 न ब्रूयात्पक्षां वार्णां न चैवैनानतिक्रमेत् ॥ ५७
 ये विप्रान्श्लक्ष्णया वाचा पूजयन्ति नरोत्तमाः ।
 अर्चितश्च स्तुतश्चैव तैर्भवामि न संशयः ॥ ५८
 तर्जयन्ति च ये विप्रान्क्रोशयन्ति च भारत ।
 आकुष्ठस्तर्जितश्चाहं तैर्भवामि न संशयः ॥ ५९
 यश्चन्दनैश्चागरुधूपदीपै-
 रभ्यर्चयेत्काष्ठमयीं ममार्चाम् ।
 तेनार्चितो नैव भवामि सम्य-
 ग्विप्रार्चनादस्मि समर्चितोऽहम् ॥ ६०
 विप्रप्रसादाद्वरणीधरोऽहं
 विप्रप्रसादादसुराञ्जयामि ।
 विप्रप्रसादाच्च सदक्षिणोऽहं
 विप्रप्रसादादजितोऽहमस्मि ॥ ६१

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति सुकृतिदुःकृतिजनप्राप्यवैवस्वतपुरमार्गादिप्रतिपादनपूर्वकं तेषां तद्गमनप्रकारानुवर्णनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेवेश दैत्यघ्न परं कौतूहलं हि मे ।

एतत्कथय सर्वज्ञ त्वद्भक्तस्य च केशव ।

मानुषस्य च लोकस्य धर्मलोकस्य चान्तरम् ॥ १

कीदृशं किंप्रमाणं वा किमधिष्ठानमेव च ।

तरन्ति मानुषा देव केनोपायेन माधव ॥ २

त्वगस्थिमांसनिर्मुक्ते पञ्चभूतविवर्जिते ।

कथयस्व महादेव सुखदुःखमशेषतः ॥ ३

जीवस्य कर्मलोकेषु कर्मभिस्तु शुभाशुभैः ।

अनुबद्धस्य तैः पाशैर्नीयमानस्य दारुणैः ॥ ४

मृत्युदूतैर्दुराधर्षैर्घोरैर्घोरपराक्रमैः ।

बन्धस्याक्षिप्यमाणस्य विद्रुतस्य यमाज्ञया ॥ ५

पुण्यपापकृदातिष्ठेत्सुखदुःखमशेषतः ।

यमदूतैर्दुराधर्षैर्नीयते वा कथं पुनः ।

किं वा तत्र गता देव कर्म कुर्वन्ति मानवाः ॥ ६

कथं धर्मपरा यान्ति देवताद्विजपूजकाः ।

कथं वा पापकर्माणो यान्ति प्रेतपुरं नराः ॥ ७

किं रूपं किं प्रमाणं वा वर्णः को वाऽस्य केशव ।

जीवस्य गच्छतो नित्यं यमलोकं ब्रवीहि मे ॥ ८

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्यथावृत्तं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

तत्तेऽहं कथयिष्यामि मद्भक्तस्य नरेश्वर ॥ ९

षडशीतिसहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर ।

मानुष्यस्य च लोकस्य यमलोकस्य चान्तरम् १०

न तत्र वृक्षच्छाया वा न तटाकं सरोपि वा ।

न वाप्यो दीर्घिका वाऽपि न कूपो वा युधिष्ठिर ११

न मण्डपं सभा वाऽपि न प्रपा न निकेतनम् ।

न पर्वतो नदी वाऽपि न भूमेर्विवरं क्वचित् ॥ १२

न ग्रामो नाश्रमो वाऽपि नोद्यानं वा वनानि च ।

न किञ्चिदाश्रयस्थानं पथि तस्मिन् युधिष्ठिर ॥ १३

जन्तोर्हि प्राप्तकालस्य वेदनातेत्यत्र वै भृशम् ।

कारणैस्त्यक्तदेहस्य प्राणैः कण्ठगतैः पुनः ॥ १४

शरीराच्चाल्यते जीवो ह्यवशो मातरिश्चना ।

निर्गतो वायुभूतस्तु षट्कोशात्तु कलेवरात् ॥ १५

शरीरमन्यत्तद्रूपं तद्वर्णं तत्प्रमाणतः ।

अदृश्यं तत्प्रविष्टस्तु सोऽप्यदृष्टोऽथ केनचित् ॥ १६

सोन्तरात्मा देहवतामष्टाङ्गो यस्तु संचरेत् ।

छेदनाद्भेदनाद्वाहात्ताडनाद्वा न नश्यति ॥ १७

नाना रूपधरैर्घोरैः प्रचण्डैश्चण्डसाधनैः ।

नीयमानो दुराधर्षैर्मृत्युदूतैर्यमाज्ञया ॥ १८

पुत्रदारमयैः पाशैः संनिरुद्धोऽवशो बलात् ।

स्वकर्मभिश्चानुगतः कृतैः सुकृतदुष्कृतैः ॥ १९

आक्रन्दमानः करुणं बन्धुभिर्दुःखपीडितैः ।

त्यक्त्वा बन्धुजनं सर्वं निरपेक्षस्तु गच्छति ॥ २०

मातृभिः पितृभिश्चैव भ्रातृभिर्मातुलैस्तथा ।

दारैः पुत्रैर्वयस्यैश्च रुदद्भिस्त्यज्यते पुनः ॥ २१

अदृश्यमानस्तैर्दानैरश्रुपूर्णमुखेक्षणैः ।

स्वशरीरं परित्यज्य वायुभूतस्तु गच्छति ॥ २२

अन्धकारमपारं तं महाघोरं तमोवृतम् ।

दुःखान्तं दुष्प्रतारं च दुर्गमं पापकर्मणाम् ॥ २३

दुःसहायं दुरन्तं च दुर्निरीक्षं दुरासदम् ।

दुरापमतिदुःखं च पापिष्ठानां नरोत्तम ॥ २४

ऋषिभिः कथ्यमानं तत्पारंपर्येण पार्थिव ।

त्रासं जनयति प्रायः श्रूयमाणं कथास्वपि ॥ २५

अवश्यं चैव गन्तव्यं तदध्वानं युधिष्ठिर ।

प्राप्तकालेन संत्यज्य बन्धून्भोगान्धनानि च २६

जरायुजैरण्डजैश्च खेदजैरुद्भिदैस्तथा ।

जङ्गमैः स्थिरसंज्ञैश्च गन्तव्यं यमसादनम् ॥ २७

देवासुरैर्मनुष्याद्यैर्वैवस्वतवशानुगैः ।

स्त्रीपुंनपुंसकैश्चापि पृथिव्यां जीवसंज्ञितैः ॥ २८

मध्यमैर्युवभिर्वाऽपि बालैर्वृद्धैस्तथैव च ।

जातमात्रैश्च गर्भस्यैर्गन्तव्यः स महापथः ॥ २९

पूर्वाह्णे वाऽपराह्णे वा सन्ध्याकालेऽथवा पुनः ।

प्रदोषे वाऽर्धरात्रे वा प्रत्युषे वाऽप्युपस्थिते ॥ ३०

प्रवासस्यैर्वनस्यैर्वा पर्वतस्यैर्जले स्थितैः ।
 क्षेत्रस्यैर्वा नभःस्यैर्वा गृहमध्यगतैरपि ॥ ३१
 भुञ्जद्भिर्वा पिबद्भिर्वा खादद्भिर्वा नरोत्तम ।
 आसीनैर्वा स्थितैर्वापि शयनीयगतैरपि ।
 जाग्रद्भिर्वा प्रसुप्तैर्वा गन्तव्यः स महापथः ॥ ३२
 मृत्युदूतैर्दुराधैः प्रचण्डैश्चण्डशासनैः ।
 आक्षिप्यमाणा ह्यवशाः प्रयान्ति यमसादनम् ॥ ३३
 कचिद्भित्तैः कचिन्मत्तैः प्रस्खलद्भिः कचित्कचित् ।
 क्रन्दद्भिर्वेदनातैस्तु गन्तव्यं यमसादनम् ॥ ३४
 निर्भर्त्स्यमानैरुद्विग्नैर्विधूतैर्भयविह्वलैः ।
 तुद्यमानशरीरैश्च गन्तव्यं तर्जितैस्तथा ॥ ३५
 कण्टकाकीर्णमार्गेण तप्तवालुकपांसुना ।
 दह्यमानैस्तु गन्तव्यं नरैर्दानविवर्जितैः ॥ ३६
 काष्ठोपलशिलाघातैर्दण्डोल्लुक्ककशाङ्कुशैः ।
 हन्यमानैर्यमपुरं गन्तव्यं धर्मवर्जितैः ॥ ३७
 मेदःशोणितपूयाद्यैर्वैर्गर्गात्रैश्च सत्रणैः ।
 दग्धक्षतजकीर्णैश्च गन्तव्यं जीवघातकैः ॥ ३८
 वेदनातैश्च कूजद्भिर्विक्रोशद्भिश्च विस्वरम् ।
 वेदनातैः पतद्भिश्च गन्तव्यं जीवघातकैः ॥ ३९
 भग्नपादोरुहस्ताङ्गैर्भग्नजङ्घाशिरोधरैः ।
 छिन्नकर्णोष्ठनासैश्च गन्तव्यं जीवघातकैः ॥ ४०
 शक्तिभिर्भिण्डिपालैश्च शङ्कुतोमरसायकैः ।
 तुद्यमानैस्तु शूलाग्रैर्गन्तव्यं जीवघातकैः ॥ ४१
 श्वभिर्व्याघ्रैर्वृकैः काकैर्भक्ष्यमाणाः समन्ततः ।
 तुद्यमानाश्च गच्छन्ति राक्षसैर्मांसघातिभिः ॥ ४२
 महिषैश्च मृगैश्चापि सूकरैः पृषतैस्तथा ।
 भक्ष्यमाणैस्तदध्वानं गन्तव्यं मांसखादिभिः ॥ ४३
 सूचीसुतीक्ष्णतुण्डाभिर्मक्षिकाभिः समन्ततः ।
 तुद्यमानैश्च गन्तव्यं पापिष्ठैर्वालघातकैः ॥ ४४
 विस्रब्धं स्वामिनं मित्रं स्त्रियं वा घ्नन्ति ये नराः ।
 शस्त्रैर्निर्भिद्यमानैश्च गन्तव्यं यमसादनम् ॥ ४५
 खादयन्ति च ये जीवान्दुःखमापादयन्ति च ।
 राक्षसैश्च श्वभिश्चैव भक्ष्यमाणा व्रजन्ति च ॥ ४६
 ये हरन्ति च वस्त्राणि शय्यां प्रावरणानि च ।

ते यान्ति विद्रुता नग्नाः पिशाचा इव तत्पथं ॥ ४७
 गाश्च धान्यं हिरण्यं वा बलात्क्षेत्रं गृहं तथा ।
 ये हरन्ति दुरात्मानः परस्वं पापकारिणः ॥ ४८
 पाषाणैरुल्लुक्कैर्दण्डैः काष्ठघातैश्च जङ्घरैः ।
 हन्यमानैः क्षताकीर्णैर्गन्तव्यं तैर्यमालयम् ॥ ४९
 ब्रह्मस्वं ये हरन्तीह नरा नरकनिर्भयाः ।
 आक्रोशन्तीह ये नित्यं प्रहरन्ति च ये द्विजान् ॥ ५०
 शुष्ककण्ठा निबद्धास्ते छिन्नजिह्वाक्षिनासिकाः ।
 पूयशोणितदुर्गन्धा भक्ष्यमाणाश्च जंबुकैः ॥ ५१
 चण्डालैर्भीषणैश्चण्डैस्तुद्यमानाः समन्ततः ।
 क्रोशन्तः करुणं घोरं गच्छन्ति यमसादनम् ॥ ५२
 तत्र चापि गताः पापा विष्टाकूपेष्वनैकशः ।
 जीवन्तो वर्षकोटीस्तु क्षिप्यन्ते वेदनात्ततः ॥ ५३
 ततश्च मुक्ताः कालेन लोके चास्मिन्नराधमाः ।
 विष्टाक्रिमित्वं गच्छन्ति जन्मकोटिशतं नृप ॥ ५४
 विद्यमानधनैर्यैस्तु लोभडंभानृतान्वितैः ।
 श्रोत्रियेभ्यो न दत्तानि दानानि कुरुपुङ्गव ॥ ५५
 ग्रीवापाशनिबद्धास्ते हन्यमानाश्च राक्षसैः ।
 क्षुत्पिपासाश्रमार्तास्तु यान्ति प्रेतपुरं नराः ॥ ५६
 अदत्तदाना गच्छन्ति शुष्ककण्ठास्यतालुकाः ।
 अन्नं पानीयसहितं प्रार्थयन्तः पुनःपुनः ॥ ५७
 स्वामिन्बुभुक्षातृष्णार्ता गन्तुं नैवाद्य शक्नुमः ।
 ममान्नं दीयतां स्वामिन्पानीयं दीयतां मम ।
 इति ब्रुवन्तस्तैर्दूतैः प्राप्यन्ते वै यमालयम् ॥ ५८
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं विष्णोः पपात भुवि पाण्डवः ।
 निस्संज्ञो भयसंत्रस्तो मूर्छया समभिप्लुतः ॥ ५९
 ततो लब्ध्वा शनैः संज्ञां समाश्वस्तोच्युतेन सः ।
 नेत्रे प्रक्षाल्य तोयेन भूयः केशवमब्रवीत् ॥ ६०
 भीतोस्म्यहं महादेव श्रुत्वा मार्गस्य विस्तरम् ।
 केनोपायेन तं मार्गं तरन्ति पुरुषाः सुखम् ॥ ६१
 भगवानुवाच ।
 इह ये धार्मिका लोके जीवघातविवर्जिताः ।
 गुरुशुश्रूषणे युक्ता देवब्राह्मणपूजकाः ॥ ६२

अस्मान्मानुष्यलोकात्ते सभार्याः सहवान्धवाः ।
 यमध्वानं तु गच्छन्ति यथावत्तं निबोध मे ॥६३॥
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदानानि नानारूपाणि पाण्डव ।
 ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यस्ते सुखं यान्ति तत्फलम् ॥
 अन्नं ये च प्रयच्छन्ति ब्राह्मणेभ्यः सुसंस्कृतम् ।
 श्रोत्रियेभ्यो विशेषेण ग्रीत्या परमया युताः ॥६५॥
 ते विमानैर्महात्मानो यान्ति चित्रैर्यमालयम् ।
 सेव्यमाना वरस्त्रीभिरप्सरोभिर्महापथम् ॥ ६६॥
 ये च नित्यं प्रभाषन्ते सत्यं निष्कलमप्यं वचः ।
 ते च यान्त्यमलाभ्रामैर्विमानैर्दृष्टयोजितैः ॥ ६७॥
 कपिलाद्यानि पुण्यानि गोप्रदानानि ये नराः ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति श्रोत्रियेभ्यो विशेषतः ६८॥
 ते यान्त्यमलवर्णाभैर्विमानैर्दृष्टयोजितैः ।
 वैवस्वतपुरं प्राप्य ह्यप्सरोभिर्निषेविताः ॥ ६९॥
 उपानहौ च च्छत्रं च शयनान्यासनानि च ।
 विप्रेभ्यो ये प्रयच्छन्ति वस्त्राण्याभरणानि च ॥७०॥
 ते यान्त्यश्वैर्वैपैर्वाऽपि कुञ्जरैरप्यलङ्कृताः ।
 धर्मराजपुरं रम्यं सौवर्णच्छत्रशोभिताः ॥ ७१॥
 ये च भक्ष्याणि दास्यन्ति भोज्यं पेयं तथैव च ।
 स्निग्धान्नान्यपि विप्रेभ्यः श्रद्धया परया युताः ७२॥
 ते यान्ति काञ्चनैर्यानैः सुखं वैवस्वतालयम् ।
 वरस्त्रीभिर्यथाकामं सेव्यमानाः सहस्रशः ॥ ७३॥
 ये च क्षीरं प्रयच्छन्ति घृतं दधि गुडं मधु ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नेन श्रद्धाघानाः सुसंस्कृताः ॥ ७४॥
 चक्रवाकप्रयुक्तैस्तु यानै रुक्ममयैः शुभैः ।
 यान्ति गन्धर्ववादित्रैः सेव्यमाना यमालयम् ७५॥
 ये फलानि प्रयच्छन्ति पुष्पाणि सुरभीणि च ।
 हंसयुक्तैर्विमानैस्तु यान्ति धर्मपुरं नराः ॥ ७६॥
 ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यो विचित्रान्नं घृताप्लुतम् ।
 ते व्रजन्त्यमलाभ्रामैर्विमानैर्वायुवेगिभिः ।
 पुरं तत्प्रेतनाथस्य नानाजनसमाकुलम् ॥ ७७॥
 पानीयं ये प्रयच्छन्ति सर्वभूतप्रजीवनम् ।
 ते सुतृप्ताः सुखं यान्ति भवनैर्हंसचोदितैः ॥ ७८॥
 ये तिलं तिलधेनुं वा घृतधेनुमथापि च ।

श्रोत्रियेभ्यः प्रयच्छन्ति सौम्यभावसमन्विताः ७९॥
 सूर्यमण्डलसंकाशैर्यानैस्ते यान्ति निर्मलैः ।
 गीयमानैस्तु गन्धर्वैर्वैवस्वतपुरं नृप ॥ ८०॥
 येषां वाप्यश्च कूपाश्च तटाकानि सरांसि च ।
 दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च सजलाश्च जलाशयाः ८१॥
 यानैस्ते यान्ति चन्द्राभैर्दिव्यघण्टानिनादितैः ।
 चामरैस्तालवृन्तैश्च वीज्यमाना महाप्रभाः ।
 नित्यतृप्ता महात्मानो गच्छन्ति यमसादनम् ८२॥
 येषां देवगृहाणीह चित्राण्यायतनानि च ।
 मनोहराणि कान्तानि दर्शनीयानि भान्ति च ८३॥
 ते व्रजन्त्यमलाभ्रामैर्विमानैर्वायुवेगिभिः ।
 पुरं तत्प्रेतनाथस्य नानाजनपदाकुलम् ॥ ८४॥
 वैवस्वतं च पश्यन्ति सुखचित्तं सुखस्थितम् ।
 यमेन पूजिता यान्ति देवसालोक्यतां ततः ॥८५॥
 देवानुद्दिश्य लोकेषु प्रपासु करकोद्धृतम् ।
 शीतलं सलिलं रम्यं तृषितेभ्यो दिशन्ति ये ।
 ते तु तृप्तिं परां यान्ति प्राप्य सौख्यं महापथम् ॥८६॥
 काष्ठपादुकदा यान्ति तदध्वानं सुखं नराः ।
 सौवर्णमणिपीठे तु पादं कृत्वा रथोत्तमे ॥ ८७॥
 आरामान् वृक्षपण्डांश्च रोपयन्ति च ये नराः ।
 संवर्धयन्ति चाव्यग्रं फलपुष्पोपशोभितम् ॥ ८८॥
 वृक्षच्छायासु रम्यासु शीतलासु स्खलङ्कृताः ।
 यान्ति ते वाहनैर्दिव्यैः पूज्यमाना मुहुर्मुहुः ८९॥
 सेव्यमानाः सुरूपाभिरुत्तमाभिः प्रयत्नतः ।
 स्त्रीभिः कनकवर्णाभिर्यथाकामं यथासुखम् ॥९०॥
 अश्वयानं तु गोयानं हस्तियानमथापि च ।
 ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यो विमानैः कनकोपमैः ॥९१॥
 सुवर्णं रजतं वाऽपि विद्रुमं मौक्तिकं तथा ।
 ये प्रयच्छन्ति ते यान्ति विमानैः कनकोज्ज्वलैः ।
 ते व्रजन्ति वरस्त्रीभिः सेव्यमाना यथासुखम् ॥९२॥
 भूमिदा यान्ति तं लोकं सर्वकामैः सुतर्पिताः ।
 उदितादित्यसंकाशैर्विमानैर्दृष्टयोजितैः ॥ ९३॥
 कन्यां ये च प्रयच्छन्ति विप्राय श्रोत्रियाय च ।
 दिव्यकन्यावृता यान्ति विमानैस्ते यमालयम् ॥९४॥

सुगन्धान्गन्धसंयोगान्पुष्पाणि सुरभीणि च ।
 प्रयच्छन्ति द्विजाग्रेभ्यो भक्त्या परमया युताः ॥९५
 सुगन्धाः सुष्ठुवेषाश्च सुप्रभाः स्रग्विभूषणाः ।
 यान्ति धर्मपुरं यानैर्विचित्रैरप्यलङ्कृताः ॥ ९६
 दीपदा यान्ति यानैश्च द्योतयन्तो दिशो दश ।
 आदित्यसदृशाकारैर्दीप्यमाना इवाग्रयः ॥ ९७
 गृहावसथदातारो गृहैः काञ्चनवेदिकैः ।
 व्रजन्ति बालसूर्याभैर्धर्मराजपुरं नराः ॥ ९८
 जलभाजनदातारः कुण्डिकाकरकप्रदाः ।
 पूज्यमाना वरस्त्रीभिर्यान्ति तृप्ता महागजैः ॥९९
 पादाभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं पानं पादोदकं तथा ।
 ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यस्ते यान्त्यश्वैर्यमालयम् १००
 विश्रामयन्ति ये विप्राञ्श्रान्तानध्वनि कर्षितान् ।
 चक्रवाकप्रयुक्तेन यान्ति यानेन तेऽपि च ॥१०१
 स्वागतेन च यो विप्रान्पूजयेदासनेन च ।
 स गच्छति तदध्वानं सुखं परमनिर्वृतः ॥ १०२
 नमो ब्रह्मण्यदेवेति यो मां दृष्ट्वाऽभिवादयेत् ।
 व्रतीव प्रयतो नित्यं स सुखं तत्पदं व्रजेत् १०३
 नमः सर्वसहाभ्यश्चेत्यभिख्याय दिनेदिने ।
 नमस्करोति नित्यं गां स सुखं याति तत्पथं १०४
 नमोस्तु प्रियदत्तायेत्येवंवादी दिनेदिने ।
 भूमिमाक्रमते प्रातः शयनादुत्थितश्च यः ॥१०५
 सर्वकामैः स तृप्तात्मा सर्वभूषणभूषितः ।
 याति यानेन दिव्येन सुखं वैवस्वतालयम् १०६
 अनन्तराशिनो ये तु ङ्भानृतविवर्जिताः ।
 तेऽपि सारसयुक्तेन यान्ति यानेन वै सुखम् ॥१०७
 ये चाप्येकेन भुक्तेन ङ्भानृतविवर्जिताः ।
 हंसयुक्तैर्विमानैस्तु सुखं यान्ति यमालयम् १०८
 चतुर्थेन च भुक्तेन वर्तन्ते ये जितेन्द्रियाः ।

यान्ति ते धर्मनगरं यानैर्वर्हिण्योजितैः ॥ १०९
 तृतीयदिवसेनेह भुञ्जते ये जितेन्द्रियाः ।
 तेऽपि हस्तिरथं यान्ति तत्पथं कनकोज्ज्वलैः ११०
 षष्ठान्नकालिको यस्तु वर्षमेकं तु वर्तते ।
 कामक्रोधविनिर्मुक्तः शुचिर्नित्यं जितेन्द्रियः ।
 स याति कुञ्जरस्थैस्तु जयशब्दरवैर्युतः ॥ १११
 पक्षोपवासिनो यान्ति यानैः शार्दूलयोजितैः ।
 धर्मराजपुरं रम्यं दिव्यस्त्रीगणसेवितम् ॥ ११२
 ये च मासोपवासं वै कुर्वते संयतेन्द्रियाः ।
 तेऽपि सूर्योदयप्रख्यैर्यान्ति यानैर्यमालयम् ११३
 अग्निप्रवेशं यश्चापि कुरुते मद्रतात्मना ।
 स यात्यग्निप्रकाशेन विमानेन यमालयम् ॥११४
 गोकृते स्त्रीकृते चैव हत्वा विप्रकृतेऽपि च ।
 ते यान्त्यमरकन्याभिः सेव्यमाना रविप्रभाः ११५
 ये च कुर्वन्ति मद्भक्तास्तीर्थयात्रां जितेन्द्रियाः ।
 ते पन्थानं महात्मानो यानैर्यान्ति सुनिर्वृताः ॥
 ये यजन्ति द्विजश्रेष्ठाः ऋतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 हंससारससंयुक्तैर्यानैस्ते यान्ति तत्पथम् ॥ ११७
 परपीडामकृत्वैव भृत्यान्विभ्रति ये नराः ।
 तत्पथं ससुखं यान्ति विमानैः काञ्चनोज्ज्वलैः ॥
 ये समाः सर्वभूतेषु जीवानामभयप्रदाः ।
 क्रोधलोभविनिर्मुक्ता निगृहीतेन्द्रियास्तथा ११९
 पूर्णचन्द्रप्रतीकाशैर्विमानैस्ते महाप्रभाः ।
 यान्ति वैवस्वतपुरं देवगन्धर्वसेविताः ॥ १२०
 ये मामेकान्तभावेन देवं त्र्यम्बकमेव वा ।
 पूजयन्ति नमस्यन्ति स्तुवन्ति च दिनेदिने ।
 धर्मराजपुरं यान्ति यानैस्तेऽर्कसमप्रभैः ॥ १२१
 पूजितास्तत्र धर्मेण स्वयं माल्यादिभिः शुभैः ।
 यान्त्येव धर्मलोकं वा रुद्रलोकमथापि वा १२२

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति जलदानान्नदानफलप्रशंसनम् ॥ १ ॥ तथाऽतिथिलक्षणकथनपूर्वकं तत्पूजाफलकथनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा यमपुराध्वानं जीवानां गमनं तथा ।
धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्मा केशवं पुनरब्रवीत् ॥ १
देवदेवेश दैत्यघ्न ऋषिसङ्घैरभिष्टुत ।
भगवन्भवहञ्जरीमन्सहस्रादित्यसन्निभ ॥ २
सर्वसंभव धर्मज्ञ सर्वधर्मप्रवर्तक ।
सर्वदानफलं सौम्य कथयस्व ममाच्युत ॥ ३
दानं देयं कथं कृष्ण कीदृशाय द्विजाय वै ।
कीदृशं वा तपः कृत्वा तत्फलं कुत्र भुज्यते ॥ ४
एवमुक्तो हृषीकेशो धर्मपुत्रेण धीमता ।
उवाच धर्मपुत्राय पुण्यान्धर्मान्महोदयान् ॥ ५
शृणुष्वावहितो राजन्पूतं पापघ्नमुत्तमम् ।
सर्वदानफलं सौम्य न श्राव्यं पापकर्मणाम् ॥ ६
यच्छ्रुत्वा पुरुषः स्त्री वा नष्टपापः समाहितः ।
तत्क्षणात्पूततां याति पापकर्मरतोपि वा ॥ ७
एकाहमपि कौन्तेय भूमावुत्पादितं जलम् ।
सप्त तारयते पूर्वान्वितृष्णा यत्र गौर्भवेत् ॥ ८
पानीयं परमं लोके जीवानां जीवनं स्मृतम् ।
पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवति पाण्डव ।
पानीयस्य गुणा दिव्याः परलोके गुणावहाः ॥ ९
तत्र पुष्पोदकी नाम नदी परमपावनी ।
कामान्ददाति राजेन्द्र तोयदानां यमालये ॥ १०
शीतलं सलिलं ह्यत्र ह्यक्षय्यममृतोपमम् ।
शीततोयप्रदातृणां भवेन्नित्यं सुखावहम् ॥ ११
ये चाप्यतोयदातारः पूयस्तेषां विधीयते ॥ १२
प्रणश्यत्यंबुपानेन बुभुक्षा च युधिष्ठिर ।
तृपितस्य न चाग्नेन पिपासाऽपि प्रणश्यति ।
तस्मात्तोयं सदा देयं तृपितेभ्यो विजानता ॥ १३
अग्नेर्मूर्तिः क्षितेर्योनिरमृतस्य च संभवः ।
अर्तोभः सर्वभूतानां मूलमित्युच्यते बुधैः ॥ १४
अद्भिः सर्वाणि भूतानि जीवन्ति प्रभवन्ति च ।
तस्मात्सर्वेषु दानेषु तोयदानं विशिष्यते ॥ १५

सर्वदानतपोयज्ञैर्यत्प्राप्यं फलमुत्तमम् ।
तत्सर्वं तोयदानेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥ १६
ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यस्त्वन्नदानं सुसंस्कृतम् ।
तैस्तु दत्ताः स्वयं प्राणा भवन्ति भरतर्षभ ॥ १७
अन्नाद्रक्तं च शुक्लं च अन्ने जीवः प्रतिष्ठितः ।
इन्द्रियाणि च बुद्धिश्च पुष्पन्त्यन्नेन नित्यशः ।
अन्नहीनानि सीदन्ति सर्वभूतानि पाण्डव ॥ १८
तेजो बलं च रूपं च सत्त्वं वीर्यं धृतिर्द्युतिः ।
ज्ञानं मेधा तथाऽऽयुश्च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ १९
देवमानवतिर्यक्षु सर्वलोकेषु सर्वदा ।
सर्वकालं हि सर्वेषां सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ २०
अन्नं प्रजापते रूपमन्नं प्रजननं स्मृतम् ।
सर्वभूतमयं चान्नं जीवश्चान्नमयः स्मृतः ॥ २१
अन्नेनाधिष्ठितः प्राण अपानो व्यान एव च ।
उदानश्च समानश्च धारयन्ति शरीरिणम् ॥ २२
शयनोत्थानगमनग्रहणार्कषणानि च ।
सर्वसत्त्वकृतं कर्म चान्नादेव प्रवर्तते ॥ २३
चतुर्विधानि भूतानि जङ्गमानि स्थिराणि च ।
अन्नाद्भवन्ति राजेन्द्र सृष्टिरेषा प्रजापतेः ॥ २४
विद्यास्थानानि सर्वाणि सर्वयज्ञाश्च पावनाः ।
अन्नाद्यस्मात्प्रवर्तन्ते तस्मादन्नं परं स्मृतम् ॥ २५
देवा रुद्रादयः सर्वे पितरोऽप्यग्रयस्तथा ।
यस्मादन्नेन तुष्यन्ति तस्मादन्नं विशिष्यते ॥ २६
यस्मादन्नात्प्रजाः सर्वाः कल्पेकल्पेऽसृजत्प्रभुः ।
तस्मादन्नात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ २७
यस्मादन्नात्प्रवर्तन्ते धर्माश्चैव काम एव च ।
तस्मादन्नात्परं दानं नामुत्रेह च पाण्डव ॥ २८
यक्षरक्षोग्रहा नागा भूतान्यन्ये च दानवाः ।
तुष्यन्त्यन्नेन यस्मात्तु तस्मादन्नं परं भवेत् ॥ २९
पराश्रमुपभुञ्जानो यत्कर्म कुरुते शुभम् ।
तच्छुभस्यैकभागस्तु कर्तुर्भवति भारत ॥ ३०
अन्नदस्य त्रयो भागा भवन्ति पुरुषर्षभ ।

तस्मादन्नं प्रदातव्यं ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥ ३१
 ब्राह्मणाय दरिद्राय योऽन्नं संवत्सरं नृप ।
 श्रोत्रियाय प्रयच्छेद्वै पाकभेदविवर्जितः ॥ ३२
 उभानृतविमुक्तस्तु परां भक्तिमुपागतः ।
 स्वधर्मेणार्जितफलं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ३३
 शतवर्षसहस्राणि कामगः कामरूपधृत् ।
 मोदतेऽमरलोकस्थः पूज्यमानोऽसुरोगणैः ।
 ततश्चापि च्युतः कालान्नरलोके द्विजो भवेत् ॥ ३४
 अग्रभिक्षां च यो दद्यादरिद्राय द्विजातये ।
 षण्मासान्वार्षिकं श्राद्धं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ३५
 गोसहस्रप्रदानेन यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति नरो वै नात्र संशयः ॥ ३६
 अथ संवत्सरं दद्यादग्रभिक्षामयाचते ।
 प्रच्छाद्यैव स्वयं नीत्वा तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ३७
 कपिलानां सहस्रैस्तु यदेयं पुण्यमुच्यते ।
 तत्सर्वमखिलं प्राप्य शक्रलोके महीयते ॥ ३८
 स शक्रभवने रम्ये वर्षकोटिशतं नृप ।
 यथाकामं महातेजाः क्रीडत्यप्सरसांगणैः ॥ ३९
 अन्नं च यस्तु वै दद्याद्विजाय नियतव्रतः ।
 दशवर्षाणि राजेन्द्र तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ४०
 कपिला शतसहस्रस्य विधिदत्तस्य यत्फलम् ।
 तत्पुण्यफलमासाद्य पुरन्दरपुरं व्रजेत् ॥ ४१
 स शक्रभवने रम्ये कामरूपी यथासुखम् ।
 शतकोटिसमा राजन्क्रीडतेऽमरपूजितः ॥ ४२
 शक्रलोकावतीर्णश्च इह लोके महाद्युतिः ।
 चतुर्वेदी द्विजः श्रीमाञ्जायते राजपूजितः ॥ ४३
 अध्वश्रान्ताय विप्राय क्षुधितायान्नकाङ्क्षिणे ।
 देशकालाभियाताय दीयते पाण्डुनन्दन ॥ ४४
 याचतेऽन्नं न दद्याद्यो विद्यमाने धनागमे ।
 स लुब्धो नरकं याति कृमीणां कालसूत्रकम् ॥ ४५
 स तत्र नरके घोरे लोभमोहविचेतनः ।
 दशवर्षसहस्राणि क्लिश्यते वेदनादितः ॥ ४६
 तस्माच्च नरकान्मुक्तः कालेन महता हि सः ।
 दरिद्रो मानुषे लोके चण्डालेष्वपि जायते ॥ ४७

यस्तु पांसुलपादश्च दूराध्वश्रमकर्षितः ।
 क्षुत्पिपासाश्रमश्रान्त आर्तः खिन्नगतिर्द्विजः ॥ ४८
 पृच्छन्वै ह्यन्नदातारं गृहमभ्येत्य याचयेत् ।
 तं पूजयेत्तु यत्नेन सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ।
 तस्मिंस्तुष्टे नरश्रेष्ठ तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ ४९
 न तथा हविषा होमैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ।
 अग्नयः पार्थ तुष्यन्ति यथा ह्यतिथिपूजनात् ॥ ५०
 कपिलायां तु दत्तायां विधिवज्ज्येष्ठपुष्करे ।
 न तत्फलमवाप्नोति यत्फलं विप्रभोजनात् ॥ ५१
 द्विजपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
 तावत्पुष्करपत्रेण पिबन्ति पितरो जलम् ॥ ५२
 देवमाल्यापनयनं द्विजोच्छिष्टापमार्जनम् ।
 श्रान्तसंवाहनं चैव तथा पादावसेचनम् ॥ ५३
 प्रतिश्रयप्रदानं च तथा शय्यासनस्य च ।
 एकैकं पाण्डवश्रेष्ठ गोप्रदानाद्विशिष्यते ॥ ५४
 पादोदकं पादघृतं दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ।
 ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यो नोपसर्पन्ति ते यमम् ॥ ५५
 विप्रातिथ्ये कृते राजन्भक्त्या शुश्रूषितेऽपि च ।
 देवाः शुश्रूषिताः सर्वे त्रयस्त्रिंशदरिन्दम ॥ ५६
 अभ्यागतो ज्ञातपूर्वो ह्यज्ञातोऽतिथिरुच्यते ।
 तयोः पूजां द्विजः कुर्यादिति पौराणिकी श्रुतिः ॥
 पादाभ्यङ्गान्नपानैस्तु योऽतिथिं पूजयेन्नरः ।
 पूजितस्तेन राजेन्द्र भवामीह न संशयः ॥ ५८
 शीघ्रं पापाद्विनिर्मुक्तो मया चानुग्रहीकृतः ।
 विमानेनेन्दुकलेपेन मम लोकं स गच्छति ॥ ५९

अभ्यागतं श्रान्तमनुव्रजन्ति

देवाश्च सर्वे पितरोऽग्नयश्च ।

तस्मिन्द्विजे पूजिते पूजिताः स्यु-

र्गते निराशाः पितरो व्रजन्ति ॥ ६०

अतिथिर्यस्य भग्नशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति दशवर्षाणि पञ्च च ॥ ६१

वर्जितः पितृभिर्लुब्धः स देवैरग्निभिः सह ।

निरयं रौरवं गत्वा दशवर्षाणि पञ्च च ।

ततश्चापि च्युतः कालादिह चोच्छिष्टशुग्भवेत् ॥ ६२

वैश्वदेवान्तिके प्राप्तमतिथिं यो न पूजयेत् ।
 चण्डालत्वमवाप्नोति सद्य एव न संशयः ॥ ६३
 निर्वासयति यो विप्रं देशकालागतं गृहात् ।
 पतितस्तत्क्षणादेव जायते नात्र संशयः ॥ ६४
 नरके रौरवे घोरे वर्षकोटिं स पच्यते ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके नराधमः ।
 श्वा वै द्वादशजन्मानि जायते क्षुत्पिपासितः ६५
 चण्डालोप्यतिथिः प्राप्तो देशकालेऽन्नकाङ्क्षया ।
 अभ्युद्रम्यो गृहस्थेन पूजनीयश्च सर्वदा ॥ ६६
 अनर्चयित्वा योऽश्नाति लोभमोहविचेतनः ।
 स चण्डालत्वमापन्नो दश जन्मानि पाण्डव ६७
 निराशमतिथिं कृत्वा भुञ्जानो यः प्रहृष्टवान् ।
 न जानाति किलात्मानं विष्टाकूपे निपातितं ६८
 मोघं ध्रुवं प्रोर्णयति मोघमस्य तु पच्यते ।
 मोघमन्नं सदाऽश्नाति योतिथिं न च पूजयेत् ६९
 साङ्गोपाङ्गास्तु यो वेदान्पठतीह दिनेदिने ।
 न चातिथिं पूजयति वृथा भवति स द्विजः ॥ ७०
 पाकयज्ञमहायज्ञैः सोमसंस्थाभिरेव च ।
 ये यजन्ति न चार्चन्ति गृहेष्वतिथिमागतम् ॥ ७१
 तेषां यशोभिकामानां दत्तमिष्टं च यद्भवेत् ।
 वृथा भवति तत्सर्वमाशया हि तथा हतम् ॥ ७२
 देशं कालं च पात्रं च स्वशक्तिं च निरीक्ष्य च ।
 अल्पं समं महद्वापि कुर्यादातिथ्यमात्मवान् ॥ ७३
 सुमुखः सुप्रसन्नात्मा धीमानतिथिमागतम् ।
 स्वागतेनासनेनाद्भिरन्नाद्येन च पूजयेत् ॥ ७४
 हितः प्रियो वा द्वेष्यो वा मूर्खः पण्डित एव वा ।
 प्राप्तो यो वैश्वदेवान्ते सोतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥ ७५
 क्षुत्पिपासाश्रमार्ताय देशकालगताय च ।
 सत्कृत्यान्नं प्रदातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता ॥ ७६
 भोजयेदात्मनः श्रेष्ठान्विधिवद्व्यकव्ययोः ।

अन्नं प्राणो मनुष्याणामन्नदः प्राणदो भवेत् ।
 तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं भूतिमिच्छता ॥ ७७
 अन्नदः सर्वकामैस्तु सुतृप्तः सुद्वलङ्कृतः ।
 पूर्णचन्द्रप्रकाशेन विमानेन विराजते ॥ ७८
 सेव्यमानो वरस्त्रीभिर्मम लोकं स गच्छति ।
 क्रीडित्वा तु ततस्तस्मिन्वर्षकोटिं यथाऽमरः ॥ ७९
 ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके महायशाः ।
 वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ॥ ८०
 यथाश्रद्धं तु यः कुर्यान्मनुष्येषु प्रजायते ।
 महाधनपतिः श्रीमान्वेदवेदाङ्गपारगः ।
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ॥ ८१
 सर्वातिथ्यं तु यः कुर्याद्वर्षमेकमकल्मषः ।
 धर्माजितधनो भूत्वा पाकभेदविवर्जितः ॥ ८२
 देवानिव स्वयं विप्रानर्चयित्वा पितृनपि ।
 विप्रानग्राशनाशी यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ८३
 वर्षेणैकेन यावन्ति पिण्डान्यश्रन्ति ये द्विजाः ।
 तावद्वर्षाणि राजेन्द्र मम लोके महीयते ॥ ८४
 ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके महायशाः ।
 वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ॥ ८५
 सर्वातिथ्यं तु यः कुर्याद्यथाश्रद्धं नरेश्वर ।
 अकालनियमेनापि सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ ८६
 सत्यसन्धो जितक्रोधः शास्त्रार्थमविवर्जितः ।
 अधर्मभीरुर्धर्मिष्ठो मायामात्सर्यवर्जितः ॥ ८७
 श्रद्धावानः शुचिर्नित्यं पाकभेदविवर्जितः ।
 स विमानेन दिव्येन दिव्यरूपी महायशाः ॥ ८८
 पुरन्दरपुरं याति गीयमानोऽप्सरोगणैः ।
 मन्वन्तरं तु तत्रैव क्रीडित्वा देवपूजितः ।
 मानुष्यलोकमागम्य भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ॥ ८९
 दशजन्मानि विप्रत्वमाप्नुयाद्राजपूजितः ।
 जातिसरश्च भवति यत्रयत्रोपजायते ॥ ९०

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति भूगोतिलकन्यादानफलप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

भगवानुवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि भूमिदानमनुत्तमम् ॥ १
यः प्रयच्छति विप्राय भूमिं रम्यां सदक्षिणाम् ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय साग्निहोत्राय पाण्डव ॥ २
स सर्वकामतृप्तात्मा सर्वरत्नविभूषितः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो दीप्यमानोऽर्कवत्सदा ॥ ३
बालसूर्यप्रकाशेन विचित्रध्वजशोभिना ।
याति यानेन दिव्येन मम लोकं महायशः ॥ ४
तत्र दिव्याङ्गनाभिस्तु सेव्यमानो यथासुखम् ।
कामगः कामरूपी च क्रीडत्यप्सरसाङ्गणैः ॥ ५
यावद्विभर्ति लोकान्वै भूमिः कुरुकुलोद्ग्रह ।
तावद्भूमिप्रदः काले मम लोके महीयते ॥ ६
न हि भूमिप्रदानाद्वै दानमन्यद्विशिष्यते ।
न चापि भूमिहरणात्पापमन्यद्विशिष्यते ॥ ७
दानान्यन्यानि हीयन्ते कालेन कुरुपुङ्गव ।
भूमिदानस्य पुण्यस्य क्षयो नैवोपपद्यते ॥ ८
ब्राह्मणाय दरिद्राय भूमिं दत्तां तु यो नरः ।
न हिंसति नरव्याघ्र तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ९
सप्तद्वीपसमुद्रान्ता रत्नसंचयसंकुला ।
सशैलवनदुर्गाढ्या तेन दत्ता मही भवेत् ॥ १०
भूमिं दृष्ट्वा दीयमानां श्रोत्रियायाग्निहोत्रिणे ।
सर्वभूतानि मन्यन्ते मां ददातीति हर्षवत् ॥ ११
सुवर्णमणिरत्नानि धनानि च वस्त्रानि च ।
सर्वदानानि वै राजन्ददाति वसुधां ददत् ॥ १२
सागरान्सरितः शैलान्समानि विषमाणि च ।
सर्वगन्धरसांश्चैव ददाति वसुधां ददत् ॥ १३
ओषधीः फलसंपन्ना नानापुष्पसमन्विताः ।
कमलोत्पलपण्डाश्च ददाति वसुधां ददत् ॥ १४
धर्मं कामं तथा चार्थं वेदान्यज्ञांस्तथैव च ।
स्वर्गमार्गगतिं चैव ददाति वसुधां ददत् ॥ १५
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्ये यजन्ते सदक्षिणैः ।
न तत्फलं लभन्ते ते भूमिदानस्य यत्फलम् ॥ १६

श्रोत्रियाय महीं दत्त्वा यो न हिंसति पाण्डव ।
तद्दानं कथयिष्यन्ति यावद्लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
तावत्स्वर्गोपभोगानां भोक्तारः पाण्डुनन्दन ॥ १७
सस्यपूर्णां महीं यस्तु श्रोत्रियाय प्रयच्छति ।
पितरस्तस्य तृप्यन्ति यावदाभूतसंस्तुवम् ॥ १८
मम रुद्रस्य सवितुस्त्रिदशानां तथैव च ।
प्रीतये विद्वि राजेन्द्र भूमिर्दत्ता द्विजाय वै ॥ १९
तेन पुण्येन पूतात्मा दाता भूमेर्युधिष्ठिर ।
मम सालोक्यमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ २०
यत्किञ्चित्कुरुते पापं पुरुषो वृत्तिकर्षितः ।
स च गोकर्णमात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ॥ २१
मासोपवासे यत्पुण्यं कृच्छ्रे चान्द्रायणेऽपि च ।
भूमिगोकर्णमात्रेण तत्पुण्यं तु विधीयते ॥ २२
सर्वतीर्थाभिषेके च यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
भूमिगोकर्णमात्रेण तत्पुण्यं तु विधीयते ॥ २३
युधिष्ठिर उवाच ।
देवदेव नमस्तेऽस्तु वासुदेव सुरेश्वर ।
गोकर्णस्य प्रमाणं वै वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ २४
भगवानुवाच ।
शृणु गोकर्णमात्रस्य प्रमाणं पाण्डुनन्दन ।
त्रिंशदण्डप्रमाणेन प्रमितं सर्वतो दिशम् ॥ २५
प्रत्यक्प्रागपि राजेन्द्र तत्तथा दक्षिणोत्तरम् ।
गोकर्णं तद्विदः प्राहुः प्रमाणं धरणेनृप ॥ २६
सवृषं गोशतं यत्र सुखं तिष्ठत्ययन्त्रितम् ।
सवत्सं कुरुशार्दूल तच्च गोकर्णमुच्यते ॥ २७
किंकरा मृत्युदण्डाश्च कुंभीपाकाश्च दारुणाः ।
घोराश्च वारुणाः पाशा नोपसर्पन्ति भूमिदम् ॥ २८
निरया रौरवाद्याश्च तथा वैतरणी नदी ।
तीव्राश्च यातनाः कृष्टा नोपसर्पन्ति भूमिदम् ॥ २९
चित्रगुप्तः कलिः कालः कृतान्तो मृत्युरेव च ।
यमश्च भगवान्साक्षात्पूजयन्ति महीप्रदम् ॥ ३०
रुद्रः प्रजापतिः शक्रः सुरा ऋषिगणास्तथा ।

अहं च प्रीतिमान्राजन्पूजयामो महीप्रदम् ॥३१
 कृशभृत्यस्य कृशगोः कृशाश्वस्य कृतातिथेः ।
 भूमिर्देया नरश्रेष्ठ स निधिः पारलौकिकः ॥३२
 सीदमानकुटुंबाय श्रोत्रियायाग्निहोत्रिणे ।
 व्रतस्थाय दरिद्राय भूमिर्देया नराधिप ॥ ३३
 यथा हि धात्री क्षीरेण पुत्रं वर्धयति स्वयम् ।
 दातारमनुगृह्णाति दत्ता ह्येवं वसुंधरा ॥ ३४
 यथा विभर्ति गौर्वत्सं सृजन्ती क्षीरमात्मनः ।
 तथा सर्वगुणोपेता भूमिर्वहति भूमिदम् ॥ ३५
 यथा बीजानि रोहन्ति जलसिक्तानि भूपते ।
 तथा कामाः प्ररोहन्ति भूमिदस्य दिनेदिने ॥३६
 यथा तेजस्तु सूर्यस्य तमः सर्वं व्यपोहति ।
 तथा पापं नरस्येह भूमिदानं व्यपोहति ॥ ३७
 दाता दशानुगृह्णाति यो हरेद्दश हन्ति च ।
 अतीतान्यागतानीह कुलानि कुरुपुङ्गव ॥ ३८
 आश्रुत्य भूमिदानं तु दत्त्वा यो वा हरेत्पुनः
 स बद्धो वारुणैः पाशैः क्षिप्यते पूयशोणिते ॥३९
 स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत् वसुंधराम् ।
 न तस्य नरकाद्दोराद्विद्यते निष्कृतिः क्वचित् ४०
 ब्राह्मणस्य हृते क्षेत्रे हन्याद्वादश पूर्वजान् ।
 स गच्छेत्कृमियोनिं च न च मुच्येत जातु सः ॥४१
 दत्त्वा भूमिं द्विजेन्द्राय यस्तामेवोपजीवति ।
 गवां शतसहस्रस्य हन्तुः स लभते फलम् ॥ ४२
 सोधश्शिरास्तु पापात्मा कुंभीपाकेषु पच्यते ।
 दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कुंभीपाकाद्विनिस्सृतः ।
 इह लोके भवेत्स आ शतजन्मानि पाण्डव ॥ ४३
 दत्त्वा भूमिं द्विजेन्द्राणां यस्तामेवोपजीवति ।
 स मूढो याति दुष्टात्मा नरकानेकविंशतिम् ।
 नरकेभ्यो विनिर्मुक्तः शुनां योनिं स गच्छति ४४
 हलकृष्टा मही देया सवीजा सखमालिनी ।
 अथवा सोदका देया दरिद्राय द्विजातये ॥ ४५
 एवं दत्त्वा मही राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 सर्वान्कामानवाप्नोति मनसा चिन्तितानि च ४६

बहुभिर्वसुधा दत्ता दीयते च नराधिपैः ।
 यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलम् ॥ ४७
 यः प्रयच्छति कन्यां वै सुरूपां श्रोत्रियाय वै ।
 स ब्रह्मदेयो राजेन्द्र तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ४८
 बलीवर्दसहस्राणां दत्तानां धुर्यवाहिनाम् ।
 यत्पुण्यं लभते राजन्कन्यादानेन तत्फलम् ॥ ४९
 गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
 तत्फलं समवाप्नोति यः प्रयच्छति कन्यकाम् ॥ ५०
 यावन्ति चैव रोमाणि कन्यायाः कुरुपुङ्गव ।
 तावद्दर्षसहस्राणि मम लोके महीयते ॥ ५१
 ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके स जायते ।
 षडङ्गविचित्रुर्वेदी सर्वलोकार्चितो द्विजः ॥ ५२
 यः सुवर्णं दरिद्राय ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
 श्रोत्रियाय सुवृत्ताय बहुपुत्राय पाण्डव ॥ ५३
 स मुक्तः सर्वपापेभ्यो बालसूर्यसमप्रभः ।
 विमानं दिव्यमारूढः कामगः कामभोगवान् ।
 वर्षकोटिं महातेजा मम लोके महीयते ॥ ५४
 ततः कालावतीर्णश्च सोऽस्मिँल्लोके हि जायते ।
 वेदवेदाङ्गविद्विप्रः कोटीधनपतिर्भवेत् ॥ ५५
 यश्च रूप्यं प्रयच्छेद्द्वै दरिद्राय द्विजातये ।
 कृशवृत्तेः कृशगवे स मुक्तः सर्वकिल्बिषैः ॥ ५६
 पूर्णचन्द्रप्रकाशेन विमानेन विराजता ।
 कामरूपी यथाकामं स्वर्गलोके महीयते ॥ ५७
 ततोऽवतीर्णः कालेन लोके चास्मिन्महायशाः ।
 सर्वलोकार्चितः श्रीमान्राजा भवति वीर्यवान् ५८
 तिलपर्वतकं यस्तु श्रोत्रियाय प्रयच्छति ।
 विशेषेण दरिद्राय तस्यापि शृणु यत्फलम् ॥ ५९
 पुण्यं वृषायुतोत्सर्गे यत्प्रोक्तं पाण्डुनन्दन ।
 तत्पुण्यं समनुप्राप्य तत्क्षणाद्विरजा भवेत् ॥ ६०
 यथा त्वचं भुजङ्गो वै त्यक्त्वा शुद्धतनुर्भवेत् ।
 तथा तिलप्रदानाद्वा पापं त्यक्त्वा विशुद्ध्यति ॥६१
 तिलपण्डं प्रयुञ्जानो जांबूनदविभूषितम् ।
 विमानं दिव्यमारूढः पितृलोके महीयते ॥ ६२

षष्टिं वर्षसहस्राणि कामरूपी महायशाः ।
 तिलप्रदाता रमते पितृलोके यथासुखम् ॥ ६३
 यः प्रयच्छति विप्राय तिलधेनुं नराधिप ।
 श्रोत्रियाय दरिद्राय शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥ ६४
 गोसहस्रप्रदानेन यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति तिलधेनुप्रदो नरः ॥ ६५
 तिलानां कुडवैर्यस्तु तिलधेनुं प्रयच्छति ।
 तावत्कोटिसमा राजन्स्वर्गलोके महीयते ॥ ६६
 अष्टाढकतिलैः कृत्वा तिलधेनुं नराधिप ।
 द्वात्रिंशन्निष्कसंयुक्तं विपुवे यः प्रयच्छति ।
 मद्भक्त्या मद्भतात्मा वै तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ६७
 कन्यादानसहस्रस्य विधिदत्तस्य यत्फलम् ।
 तत्पुण्यं समनुप्राप्तो मम लोके महीयते ॥ ६८
 मम लोकावतीर्णश्च सोऽस्मिँल्लोकेऽभिजायते ।
 ऋग्यजुस्सामवेदानां पारगो ब्राह्मणर्षभः ॥ ६९
 गां तु यस्तु दरिद्राय श्रोत्रियाय प्रयच्छति ।
 प्रसन्नां क्षीरिणीं पुण्यां सवत्सां कांस्यदोहिनीं ७०
 यत्किञ्चिद्दुष्कृतं कर्म तस्य पूर्वकृतं नृप ।
 तत्सर्वं तत्क्षणादेव विनश्यति न संशयः ॥ ७१
 यानं च वृषसंयुक्तं दीप्यमानं खलङ्कृतम् ।
 आरूढः कामगं दिव्यं गोलोकमधिगच्छति ॥ ७२
 यावन्ति चैव रोमाणि तस्या गोस्तु नराधिप ।
 तावद्वर्षसहस्राणि गवां लोके महीयते ॥ ७३
 गोलोकादवतीर्णस्तु लोकेऽस्मिन्ब्राह्मणो भवेत् ।
 सत्रयाजी वदान्यश्च सर्वराजभिरर्चितः ॥ ७४

तिलं गावः सुवर्णं चाप्यन्नं कन्या वसुंधरा ।
 तारयन्तीह दत्तानि ब्राह्मणेभ्यो महाभुज ॥ ७५
 ब्राह्मणं वृत्तसंपन्नमाहिताग्निमलोलुपम् ।
 तर्पयेद्विधिवद्राजन्स निधिः पारलौकिकः ॥ ७६
 आहिताग्निं दरिद्रं च श्रोत्रियं च जितेन्द्रियम् ।
 शूद्रान्नवर्जितं चैव द्विजं यत्नेन पूजयेत् ॥ ७७
 आहिताग्निः सदा पात्रमग्निहोत्री च वेदवित् ।
 पात्राणामपि तत्पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे ॥ ७८
 यच्च वेदमयं पात्रं यच्च पात्रं तपोमयम् ।
 असंकीर्णं च यत्पात्रं तत्पात्रं तारयिष्यति ॥ ७९
 नित्यस्वाध्यायनिरतास्त्वसंकीर्णेन्द्रियाश्च ये ।
 पञ्चयज्ञपरा नित्यं पूजितास्तारयन्ति ते ॥ ८०
 ये क्षान्तिदान्ताः श्रुतिपूर्णकर्णा
 जितेन्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्ताः ।
 प्रतिग्रहे संकुचिता गृहस्था-
 स्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः ॥ ८१
 नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती
 नित्यस्वाध्यायी वृषलान्नवर्जी ।
 ऋतौ गच्छन्निधिवच्चापि जुह-
 त्स ब्राह्मणस्तारयितुं समर्थः ॥ ८२
 ब्राह्मणो यस्तु मद्भक्तो मद्रागी मत्परायणः ।
 मयि संन्यस्तकर्मा च स विप्रस्तारयेद्भुवम् ॥ ८३
 द्वादशाक्षरतत्त्वज्ञश्चतुर्व्यूहविभागवित् ।
 अच्छिद्रपञ्चकालज्ञः स विप्रस्तारयिष्यति ॥ ८४

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि अथिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

अथिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति वृषभगृहशय्यादिदानप्रशंसनम् ॥ १ ॥ तथा गोब्राह्मणरक्षणादिनानाधर्मकथनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 वासुदेवेन दानेषु कथितेषु यथाक्रमम् ।
 अवितृप्तश्च धर्मेषु केशवं पुनरब्रवीत् ॥ १

मद्भक्ताय महात्मा वै इति थ. पाठः ॥ ६७ ॥

देव धर्माभूतमिदं शृण्वतोपि परंतप ।
 न विद्यते सुरश्रेष्ठ मम तृप्तिर्हि माधव ॥ २
 अनङ्गत्संप्रदानस्य यत्फलं तु विधीयते ।

अथिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

तत्फलं कथयस्वेह तव भक्तस्य मेऽच्युत ॥ ३
 यानिचान्यानिदानानि लया नोक्तानि कानिचित्
 तान्याचक्ष्व सुरश्रेष्ठ तेषां चानुक्रमात्फलम् ॥ ४
 भगवानुवाच ।
 पवित्रत्वात्सुपुण्यत्वात्पावनत्वात्तथैव च ।
 शृणु धर्माभूतं श्रेष्ठं दत्तस्यानङ्गुहः फलम् ॥ ५
 दशधेनुसमोऽनङ्गानेकोपि कुरुपुङ्गव ।
 मेदोमांसविपुष्टाङ्गो नीरोगः कोपवर्जितः ॥ ६
 युवा भद्रः सुशीलश्च सर्वदोषविवर्जितः ।
 धुरं धारयति क्षिप्रं दत्तो विप्राय पाण्डव ॥ ७
 स तेन पुण्यदानेन वर्षकोटिं युधिष्ठिर ।
 यथाकामं महातेजा गवां लोके महीयते ॥ ८
 यश्च दद्यादनङ्गुहौ द्वौ युक्तौ च धुरंधरौ ।
 सुवृत्ताय दरिद्राय श्रोत्रियाय विशेषतः ।
 तस्य यत्पुण्यमाख्यातं तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ॥ ९
 सहस्रगोप्रदानेन यत्प्रोक्तं फलमुत्तमम् ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति याति लोकान्स मामकान् ॥
 यावन्ति चैव रोमाणि तयोरनुङ्गुहोर्नृप ।
 तावद्वर्षसहस्राणि मम लोके महीयते ॥ ११
 दरिद्रायैव दातव्यं न समृद्धाय पाण्डव ।
 वर्षाणां हि तटाकेषु फलं नैव पयोधिषु ॥ १२
 यस्तु दद्यादनङ्गुहं दरिद्राय द्विजातये ।
 स तेन पुण्यदानेन पूतात्मा कुरुपुङ्गव ॥ १३
 विमानं दिव्यमारूढो दिव्यरूपी यथासुखम् ।
 मम लोकेषु रमते यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १४
 गृहं दीपप्रभायुक्तं शय्यासनविभूषितम् ।
 भाजनोपस्करैर्युक्तं धनधान्यैरलङ्कितम् ।
 दासीगोभूमिसंयुक्तमन्यूनं सर्वसाधनैः ॥ १५
 ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियाय युधिष्ठिर ।
 दद्यात्सदक्षिणं यस्तु तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ १६
 देवाः पितृगणाश्चैव ह्यग्नयो ऋषयस्तथा ।
 प्रयच्छन्ति प्रहृष्टा वै यानमादित्यसन्निभम् ॥ १७
 तेन गच्छेच्छ्रिया युक्तो ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ।
 स्त्रीसहस्रावृते रम्ये भवने तत्र काञ्चने ।

मोदते ब्रह्मलोकस्थो यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १८
 शय्यां प्रस्तरणोपेतां यः प्रयच्छति पाण्डव ।
 अर्चयित्वा द्विजं भक्त्या वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ।
 भोजयित्वा विचित्रान्नं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ १९
 धेनुदानस्य यत्पुण्यं विधिदत्तस्य पाण्डव ।
 तत्पुण्यं तमनुप्राप्य पितृलोके महीयते ॥ २०
 शिल्पमध्ययनं वाऽपि विद्यां मन्त्रौषधानि च ।
 यः प्रयच्छति विप्राय तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ २१
 आहिताग्निसहस्रस्य पूजितस्यैव यत्फलम् ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति यस्तु शय्यां प्रयच्छति ॥ २२
 छन्दोभिः संप्रयुक्तेन विमानेन विराजता ।
 सप्तर्षिलोकान्त्रजति पूज्यते ब्रह्मवादिभिः ॥ २३
 चतुर्युगानि वै त्रिंशत्क्रीडित्वा तत्र देववत् ।
 इह मानुष्यके लोके विप्रो भवति वेदवित् ॥ २४
 विश्रामयति यो विप्रं श्रान्तमध्वनि कर्षितम् ।
 विनश्यति तदा पापं तस्य वर्षकृतं नृप ॥ २५
 अथ प्रक्षालयेत्पादौ तस्य तोयेन भक्तिमान् ।
 दशवर्षकृतं पापं व्यपोहति न संशयः ॥ २६
 घृतेन वाऽथ तैलेन पादौ तस्य तु पूजयेत् ।
 तद्वादशसमारूढं पापमाशु व्यपोहति ॥ २७
 धेनुकाञ्चनदत्तस्य यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति यस्त्वेनं विप्रमर्चयेत् ॥ २८
 स्वागतेन तु यो विप्रं पूजयेदासनेन च ।
 प्रत्युत्थानेन वा राजन्स देवानां प्रियो भवेत् ॥ २९
 स्वागतेनाग्नयो राजन्नासनेन शतक्रतुः ।
 प्रत्युत्थानेन पितरः प्रीतिं यान्त्यतिथिप्रियाः ॥ ३०
 अग्निशक्रपितृणां च तेषां प्रीत्या नराधिप ।
 संवत्सरकृतं पापं तस्य सद्यो विनश्यति ॥ ३१
 यः प्रयच्छति विप्राय आसनं माल्यभूषितम् ।
 स याति मणिचित्रेण रथेनेन्द्रनिकेतनम् ॥ ३२
 पुरन्दरासने तत्र दिव्यनारीविभूषितः ।
 षष्टिं वर्षसहस्राणि क्रीडत्यप्सरसां गणैः ॥ ३३
 वाहनं यः प्रयच्छेत ब्राह्मणाय युधिष्ठिर ।
 स याति रत्नचित्रेण वाहनेन सुरालयम् ॥ ३४

स तत्र कामं क्रीडित्वा सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
 इह राजा भवेद्राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ ३५
 पादपं पल्लवाकीर्णं पुष्पितं फलितं तथा ।
 गन्धमाल्यैरथाभ्यर्च्य वस्त्राभरणभूषितम् ॥ ३६
 यः प्रयच्छति विप्राय श्रोत्रियाय सदक्षिणम् ।
 भोजयित्वा यथाकामं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ३७
 जांबूनदविचित्रेण विमानेन विराजता ।
 पुरन्दरपुरं याति जयशब्दरवैर्युतः ॥ ३८
 ततः शक्रपुरे रम्ये तस्य कल्पकपादपः ।
 ददाति चेप्सितं सर्वं मनसा यद्यदिच्छति ॥ ३९
 यावन्ति तस्य पत्राणि पुष्पाणि च फलानि च ।
 तावद्दर्पसहस्राणि शक्रलोके महीयते ॥ ४०
 शक्रलोकावतीर्णश्च मानुष्यं लोकमागतः ।
 रथाश्वगजसंपूर्णं पुरं राज्यं च वक्ष्यति ॥ ४१
 स्थापयित्वा तु मद्भक्त्या यो मत्प्रतिकृतिं नरः ।
 आलयं विधिवत्कृत्वा पूजाकर्म च कारयेत् ।
 स्वयं वा पूजयेद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ४२
 अश्वमेधसहस्रस्य यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
 तत्फलं समवाप्नोति मत्सालोक्यं प्रपद्यते ।
 न जाने निर्गमं तस्य मम लोकाद्युधिष्ठिर ॥ ४३
 देवालये विप्रगृहे गोवाटे चत्वरऽपि वा ।
 प्रज्वालयति यो दीपं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ४४
 आरुह्य काञ्चनं यानं द्योतयन्सर्वतो दिशम् ।
 गच्छेदादित्यलोकं स सेव्यमानः सुरोत्तमैः ॥ ४५
 तत्र प्रकामं क्रीडित्वा वर्षकोटिं महातपाः ।
 इह लोके भवेद्विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ४६
 देवालयेषु वा राजन्ब्राह्मणावसथेषु वा ।
 चत्वरं वा चतुष्के वा रात्रौ वा यदि वा दिवा ॥
 नानागन्धर्ववाद्यानि धर्मश्रावणिकानि च ।
 यस्तु कारयते भक्त्या मद्भतेनान्तरात्मना ॥ ४८
 तस्य देवा नरश्रेष्ठ पितरश्चापि हर्षिताः ।
 सुप्रीताः संप्रयच्छन्ति विमानं कामगं सुखम् ४९
 स च तेन विमानेन याति देवपुरं नरः ।

तत्र दिव्याप्सरोभिस्तु सेव्यमानः प्रमोदते ॥ ५०
 देवलोकावतीर्णस्तु सोऽसिँल्लोके नराधिप ।
 वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ॥ ५१
 चत्वरं वा सभायां वा विस्तीर्णं वा सभाङ्गणे ।
 कृत्वाऽग्निकुण्डं विपुलं स्थण्डिलं वा युधिष्ठिर ॥ ५२
 तत्राग्निं चतुरो मासाञ्ज्वालयेद्यस्तु भक्तिमान् ।
 समाप्तेषु च मासेषु पौष्यादिषु ततो द्विजान् ॥ ५३
 भोजयेत्पायसं मृष्टं मद्भतेनान्तरात्मना ।
 दक्षिणां च यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो निवेदयत् ॥ ५४
 एवमग्निं तु यः कुर्यान्नित्यमेवार्चयेत्तु माम् ।
 तस्य पुण्यफलं यद्वै तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ५५
 तेनाहं शङ्करश्चैव पितरो ह्यग्रयस्तथा ।
 यास्यामः परमां प्रीतिं नात्र कार्याविचारणा ॥ ५६
 षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च ।
 सोऽसत्प्रीतिकरः श्रीमान्मम लोके महीयते ॥ ५७
 मम लोकावतीर्णश्च असिँल्लोके महायशः ।
 वेदवेदाङ्गविद्विप्रो जायते राजपूजितः ॥ ५८
 यः करोति नरश्रेष्ठ भरणं ब्राह्मणस्य तु ।
 श्रोत्रियस्याभिजातस्य दरिद्रस्य विशेषतः ।
 तस्य पुण्यफलं यद्वै तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ५९
 गवां कोटिप्रदानेन यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
 तत्सर्वफलमाप्नोति वर्षेणैकेन पाण्डव ॥ ६०
 काञ्चनेन विचित्रेण विमानेनार्कशोभिना ।
 स याति मामकं लोकं दिव्यस्त्रीगणसेवितः ॥ ६१
 गीयमानो वरस्त्रीभिर्वर्षाणां कोटिर्विशतिम् ।
 क्रीडित्वा मामके तत्र सर्वदेवैरभिष्टुतः ।
 मानुष्यमवतीर्णस्तु वेदविद्ब्राह्मणो भवेत् ॥ ६२
 करकां कर्णिकां वाऽपि महद्वा जलभाजनम् ।
 यः प्रयच्छति विप्राय तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ६३
 ब्रह्मकूर्चं तु यत्पीते फलं प्रोक्तं नराधिप ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति जलभाजनदो नरः ।
 सुतप्तः सर्वसौगन्धः प्रहृष्टेन्द्रियमानसः ॥ ६४
 हंससारसयुक्तेन विमानेन विराजता ।

स याति वारुणं लोकं दिव्यगन्धर्वसेवितम् ॥६५॥
 पानीयं यः प्रयच्छेद्वै जीवानां जीवनं परम् ।
 ग्रीष्मे च त्रिषु मासेषु तस्य पुण्यफलं शृणु ॥६६॥
 कपिलाकोटिदानस्य यत्पुण्यं तु विधीयते ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति पानीयं यः प्रयच्छति ॥ ६७॥
 पूर्णचन्द्रप्रकाशेन विमानेन विराजता ।
 स गच्छेच्चन्द्रभवनं सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ ६८॥
 त्रिंशत्कोटियुगं तत्र दिव्यगन्धर्वसेवितः ।
 क्रीडित्वा मानुषे लोके चतुर्वेदी द्विजो भवेत् ६९॥
 शिरोभ्यङ्गप्रदानेन तेजस्वी प्रियदर्शनः ।
 सुभगो रूपवाञ्छुरः पण्डितश्च भवेद्विजः ॥ ७०॥
 वस्त्रदायी तु तेजस्वी सर्वत्र प्रियदर्शनः ।
 सुभगो भवति श्रीमान्स्त्रीणां नित्यं मनोरमः ७१॥
 उपानहौ च च्छत्रं च यो ददाति नरोत्तमः ।
 स याति रथमुख्येन काञ्चनेन विराजता ।
 शक्रलोकं महातेजाः सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ ७२॥
 काष्ठपादुकदा यान्ति विमानैर्वृक्षनिर्मितैः ।
 धर्मराजपुरं रम्यं सेव्यमानाः सुरोत्तमैः ॥ ७३॥
 दन्तकाष्ठप्रदानेन प्रियवाक्यो भवेन्नरः ।
 सुगन्धवदनः श्रीमान्मेधासौभाग्यसंयुतः ॥ ७४॥
 क्षीरं दधि घृतं वाऽपि गुडं मधुरसं तथा ।
 ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यः परां भक्तिमुपागताः ॥७५॥
 ते वृषैरश्वयानैश्च श्वेतस्त्रग्दामभूषिताः ।
 उपगीयमाना गन्धर्वैर्यान्तीश्वरपुरं नराः ॥ ७६॥
 तत्र दिव्याप्सरोभिस्तु सेव्यमाना यथासुखम् ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि मोदन्ते देवसन्निभाः ॥ ७७॥
 ततः कालावतीर्णाश्च जायन्ते त्विह मानवाः ।
 प्रभूतधनधान्याश्च भोगवन्तो नरोत्तमाः ॥ ७८॥
 वैशाखे मासि वैशाखे दिवसे पाण्डुनन्दन ।
 वैवस्वतं समुद्दिश्य परां भक्तिमुपागताः ॥ ७९॥
 अभ्यर्च्य विधिवद्विप्रांस्तिलान्गुडसमन्वितान् ।
 ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यस्तेषां पुण्यफलं शृणु ॥ ८०॥
 गोप्रदानेन यत्पुण्यं विधिवत्पाण्डुनन्दन ।

तत्पुण्यं समनुप्राप्तो यमलोके महीयते ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह राजा भविष्यति ॥८१॥
 तस्मिन्नेव दिने विप्रान्भोजयित्वा सुदक्षिणम् ।
 तोयपूर्णानि दिव्यानि भाजनानि दिशन्ति ये ८२॥
 ते यान्त्यादित्यवर्णाभैर्विमानैर्वरुणालयम् ।
 तत्र दिव्याङ्गनाभिस्तु रमन्ते कामकामिनः ॥ ८३॥
 ततोऽवतीर्णाः कालेन ते चास्मिन्मानुषे पुनः ।
 भोगवन्तो द्विजश्रेष्ठा भविष्यन्ति न संशयः ॥८४॥
 अनन्तराशी यश्चापि वर्तते व्रतवत्सदा ।
 सत्यवाक्क्रोधरहितः शुचिः स्नानरतः सदा ।
 स विमानेन दिव्येन याति शक्रपुरं नरः ॥ ८५॥
 तत्र दिव्याप्सरोभिस्तु वर्षकोटिं महातपाः ।
 क्रीडित्वा मानुषे लोके जायते वेदविद्विजः ॥८६॥
 एकभुक्तेन यश्चापि वर्षमेकं तु वर्तते ।
 ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यशौचसमन्वितः ।
 स विमानेन दिव्येन याति शक्रपुरं नरः ॥ ८७॥
 दशकोटिसहस्राणि क्रीडित्वाऽप्सरसां गणैः ।
 इह मानुष्यके लोके वेदविद्ब्राह्मणो भवेत् ॥८८॥
 चतुर्थकाले यो भुङ्क्ते ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 वर्तते चैकवर्षं तु तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ८९॥
 चित्रवर्हिण्युक्तेन विचित्रध्वजशोभिना ।
 याति यानेन दिव्येन स महेन्द्रपुरं नरः ॥ ९०॥
 अकृशाभिर्वरस्त्रीभिः सेव्यमानो यथासुखम् ।
 ततो द्वादशकोटिं स समाः सम्यक्प्रमोदते ॥९१॥
 शक्रलोकावतीर्णस्तु लोके चास्मिन्नराधिप ।
 भवेद्वै ब्राह्मणो विद्वान्क्षमावान्वेदपारगः ॥ ९२॥
 षष्ठकाले तु योऽश्नाति वर्षमेकमकल्मषः ।
 ब्रह्मचर्यव्रतैर्युक्तः शुचिः क्रोधविवर्जितः ।
 तपोयुक्तस्य तस्याथ शृणुष्व फलमुत्तमम् ॥ ९३॥
 अत्यादित्यप्रकाशेन विमानेनार्कसंनिभः ।
 स याति मम लोकान्वै दिव्यनारीनिषेवितः ९४॥
 तत्र साध्यैर्मरुद्भिस्तु पूज्यमानो यथासुखम् ।
 पश्यन्नेव सदा मां तु क्रीडत्यप्सरसां गणैः ॥ ९५॥

पक्षोपवासं यथापि कुरुते मद्गतात्मना ।
 समाप्ते तु व्रते तस्मिंस्तर्पयेच्छ्रोत्रियान्द्रिजान् ॥ ९६
 सोपि गच्छति दिव्येन विमानेन महातपाः ।
 द्योतयन्प्रभया व्योम मम लोकं प्रपद्यते ।
 स तत्र मोदते कामं कामरूपी यथासुखम् ॥ ९७
 त्रिंशत्कोटिसमा राजन्क्रीडित्वा तत्र देववत् ।
 इह मानुष्यके लोके पूजनीयो द्विजो भवेत् ।
 त्रयाणामपि वेदानां साङ्गानां पारगो भवेत् ॥ ९८
 यश्च मासोपवासं वै कुरुते मद्गतात्मना ।
 जितेन्द्रियो जितक्रोधोजितधीः स्नानतत्परः ॥ ९९
 समाप्ते नियमे तत्र भोजयित्वा द्विजोत्तमान् ।
 दक्षिणां च ततो दद्यात्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १००
 स गच्छति महातेजा ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ।
 सिंहयुक्तेन यानेन दिव्यस्त्रीगणसेवितः ॥ १०१
 स तत्र ब्रह्मणो लोके दिव्यर्षिगणसेवितः ।
 शतकोटिसमा राजन्यथाकामं प्रमोदते ॥ १०२
 ततः कालावतीर्णश्च सोऽसिंलोके द्विजो भवेत् ।
 षडङ्गविचतुर्वेदी त्रिंशज्जन्मान्यरोगवान् ॥ १०३
 यस्त्यक्त्वा सर्वकर्माणि शुचिः क्रोधविवर्जितः ।
 महाप्रस्थानमेकाग्रो याति मद्गतमानसः ॥ १०४
 स गच्छेदिन्द्रसदनं विमानेन महातपाः ।
 महामणिविचित्रेण सौवर्णेन विराजता ॥ १०५
 शतकोटिसमास्तत्र सुराधिपतिपूजितः ।
 नाकपृष्ठे निवसति दिव्यस्त्रीगणसेवितः ॥ १०६
 शक्रलोकावतीर्णश्च मानुषेषूपजायते ।
 राज्ञां राजा महातेजाः सर्वलोकार्चितः प्रभुः ॥ १०७
 प्रायोपवेशं यथापि कुरुते मद्गतात्मना ।
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्युक्त्वा मन्त्रं समाहितः ।
 अन्तःस्वस्थो जितक्रोधस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ १०८
 कामगः कामरूपी च बालसूर्यसमप्रभः ।
 स विमानेन दिव्येन याति लोकाननामयान् ॥ १०९
 स्वर्गात्स्वर्गं महातेजा गत्वा चैव यथासुखम् ।
 मम लोकेषु रमते यावदाभूतसंभवम् ॥ ११०
 अग्निप्रवेशं यथापि कुरुते मद्गतात्मना ।

सोपि यानेन दिव्येन मम लोकं प्रपद्यते ॥ १११
 तत्र सर्वगुणोपेतः पश्यन्नेव स मां सदा ।
 त्रिंशत्कोटिसमा राजन्मोदते मम संनिधौ ।
 ततोऽवतीर्णः कालेन वेदविद्ब्राह्मणो भवेत् ॥ ११२
 कर्षणं साधयन्त्यस्तु मां प्रपन्नः शुचिव्रतः ।
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्येतन्मन्त्रमुदाहरन् ॥ ११३
 बालसूर्यप्रकाशेन विमानेन विराजता ।
 मम लोकं समासाद्य वर्षकोटिं प्रमोदते ।
 मम लोकावतीर्णश्च सोऽसिंलोके नृपो भवेत् ॥ ११४
 निवेशयति मन्मूर्त्यामात्मानं मद्गतः शुचिः ।
 रुद्रदक्षिणमूर्त्यां वा चतुर्दश्यां विशेषतः ॥ ११५
 सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव देवलोकैश्च पूजितः ।
 गन्धर्वैर्भूतसङ्घैश्च गीयमानो महातपाः ॥ ११६
 प्रविशेत्स महातेजा मां वा शङ्करमेव वा ।
 न स्यात्पुनर्भवो राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ ११७
 गोकृते स्त्रीकृते चैव गुरुविप्रकृतेऽपि वा ।
 हन्यन्ते ये तु राजेन्द्र शक्रलोकं व्रजन्ति ते ॥ ११८
 तत्र जांबूनदमये विमाने कामगामिनि ।
 मन्वन्तरं प्रमोदन्ते दिव्यनारीनिपेविताः ॥ ११९
 आश्रुतस्याप्रदानेन दत्तस्य हरणेन च ।
 जन्मप्रभृति यद्दत्तं तत्सर्वं तु विनश्यति ॥ १२०
 नाऽगोप्रदास्तत्र पयः पिबन्ति
 नाभूमिदा भूमिमथाश्रुवन्ति ।
 यान्यान्कामान्ब्राह्मणेभ्यो ददाति
 तांस्तान्कामान्स्वर्गलोके च भुङ्क्ते ॥ १२१
 यद्यदिष्टतमं द्रव्यं न्यायेनोपार्जितं च यत् ।
 तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ १२२
 अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
 अदत्त्वा काञ्चनं गां च दरिद्रो नाम जायते ॥ १२३
 दानं यत्तत्फलं नैव श्रोत्रियाय न दीयते ।
 श्रोत्रिया यत्र नाश्रन्ति न देवास्तत्र भुङ्गते ॥ १२४
 श्रोत्रियेभ्यः परं नास्ति परमं दैवतं महत् ।
 निधानं चापि राजेन्द्र नास्माच्छ्रोत्रियभोजनात् ॥

चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति पञ्चमहायज्ञनिरूपणं, स्नानविधिनिरूपणं, वैष्णवलक्षणाभिधानं स्वपूजायोग्यायोग्यपुष्पविवेचनं च ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

विप्रयोगे शरीरस्य सेन्द्रियस्य विशेषतः ।

अन्तरा वर्तमानस्य गतिः प्राणस्य कीदृशी ॥ १

भगवानुवाच ।

शुभाशुभकृतं सर्वं प्राप्नोतीह फलं नरः ।

न तु सर्वस्य भूतस्य पञ्चत्वं विद्यते नृप ॥ २

पञ्चत्वं पाण्डवश्रेष्ठ भूरिभूतिकरं नृणाम् ।

तेषां पञ्च महायज्ञान्ये कुर्वन्ति द्विजोत्तम ॥ ३

पञ्चत्वं पञ्चभिर्भूतैर्वियोगं संप्रचक्षते ।

न जायते न म्रियते पुरुषः शाश्वतः सदा ॥ ४

प्रायेण मरणं नाम पापिनामेव पाण्डव ।

येषां तु न गतिः पुण्या तेषां मरणमुच्यते ॥ ५

प्रायेणाकृतकृत्यस्तु मृत्योरुद्विजते जनः ।

कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रियमिवातिथिम् ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

पञ्च यज्ञाः कथं देव क्रियन्तेऽत्र द्विजातिभिः ।

तेषां नाम च देवेश वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥ ७

श्रीभगवानुवाच ।

शृणु पञ्च महायज्ञान्कीर्त्यमानान्युधिष्ठिर ।

यैरेव ब्रह्मसालोक्यं लभ्यते गृहमेधिना ॥ ८

ऋभुयज्ञं ब्रह्मयज्ञं भूतयज्ञं च पाण्डव ।

नृत्यज्ञं पितृयज्ञं च पञ्च यज्ञान्प्रचक्षते ॥ ९

तर्पणं ऋभुयज्ञः स्यात्स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञकः ।

भूतयज्ञो बलिर्यज्ञो नृत्यज्ञोऽतिथिपूजनम् ।

पितृनुद्दिश्य यत्कर्म पितृयज्ञः प्रकीर्तितः ॥ १०

हुतं चाप्यहुतं चैव तथा प्रहुतमेव च ।

प्राशितं बलिदानं च पाकयज्ञान्प्रचक्षते ॥ ११

वैश्वदेवादयो होमा हुतमित्युच्यते बुधैः ।

अहुतं च भवेद्दत्तं प्रहुतं ब्राह्मणाशितम् ॥ १२

प्राणाग्निहोत्रहोमं च प्राशितं विधिवद्विदुः ।

बलिकर्म च राजेन्द्र पाकयज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥ १३

केचित्पञ्च महायज्ञान्पाकयज्ञान्प्रचक्षते ।

अपरे ब्रह्मयज्ञादीन्महायज्ञविदो विदुः ॥ १४

सर्व एते महायज्ञाः सर्वथा परिकीर्तिताः ।

बुभुक्षितान्ब्राह्मणांस्तु यथाशक्ति न हापयेत् ॥ १५

अहन्यहनि ये त्वेतानकृत्वा भुञ्जते स्वयम् ।

केवलं मलमश्नन्ति ते नरा न च संशयः ॥ १६

तस्मात्स्नात्वा द्विजो विद्वान्कुर्यादेतान्दिनेदिने ।

अतोऽन्यथा तु भुञ्जन्वै प्रायश्चित्ती भवेद्विजः ॥ १७

युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेवेश दैत्यघ्न त्वद्भक्तस्य जनार्दन ।

वक्तुमर्हसि देवेश स्नानस्य च विधिं मम ॥ १८

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव तत्सर्वं पवित्रं पापनाशनम् ।

स्नात्वा येन विधानेन मुच्यन्ते किल्बिषाद्विजाः ॥ १९

मृदं च गोमयं चैव तिलं दर्भास्तथैव च ।

पुष्पाण्यपि यथान्यायमादाय तु जलं व्रजेत् ॥ २०

नद्यां स्नात्वा न च स्नायादन्यत्र द्विजसत्तम ।

सति प्रभूते पयसि नाल्पे स्नायात्कदाचन ॥ २१

गत्वोदकसमीपं तु शुचौ देशे मनोरमे ।

ततो मृद्गोमयादीनि तत्र विप्रो विनिक्षिपेत् ॥ २२

बहिः प्रक्षाल्य पादौ च द्विराचम्य प्रयत्नतः ।

प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कुर्यात्तु तज्जलम् ॥ २३

न च प्रक्षालयेद्विद्वांस्तीर्थमग्निः कदाचन ।

न च पादेन वा हन्याद्भस्तेनान्येन तज्जलम् ॥ २४

सर्वदेवमया ह्यापो मन्मयाः पाण्डुनन्दन ।

तस्मात्तास्तु न हन्तव्यास्त्वद्भिः प्रक्षालयेत्स्थलं ॥ २५

केवलं प्रथमं मज्जेन्नाङ्गानि विमृशेद्बुधः ।

तत्तु तीर्थं समासाद्य कुर्यादाचमनं पुनः ॥ २६

गोकर्णाकृतिवत्कृत्वा करं त्रिः प्रपिबेज्जलम् ।

द्विस्तत्परिमृजेद्भक्तं पादावभ्युक्ष्य चात्मनः ।

शीर्षण्यांस्तु ततः प्राणान्सकृदेव तु संस्पृशेत् ॥ २७

बाहू द्वौ च ततः स्पृष्ट्वा हृदयं नाभिमेव च ।
 प्रत्यङ्गमुदकं स्पृष्ट्वा मूर्धानं तु पुनः स्पृशेत् ॥२८॥
 आपः पुनन्वित्युक्त्वा च पुनराचमनं चरेत् ।
 सोङ्कारव्याहृतीर्वाऽपि सदसस्पतिमित्युच्यम् ॥२९॥
 आचम्य मृत्तिकाः पश्चात्त्रिधा कृत्वा समालभेत् ।
 ऋचेदं विष्णुरित्यङ्गमुत्तमाधममध्यमम् ।
 आलभ्य वारुणैः सूक्तैर्ममस्कृत्य जलं ततः ॥३०॥
 स्रवन्ती चेत्प्रतिस्रोतः प्रत्येकं चान्यवारिषु ।
 मज्जेदोमित्युदाहृत्य न च विक्षोभयेज्जलम् ॥३१॥
 गोमयं च त्रिधा कृत्वा जले पूर्वं समालभेत् ।
 सव्याहृतीकां सप्रणवां गायत्रीं च जपेत्पुनः ॥३२॥
 पुनराचमनं कृत्वा मद्गतेनान्तरात्मना ।
 आपोहिष्टेति तिसृभिर्ऋग्भिः पूतेन वारिणा ।
 तथा तरत्समन्दीभिः सिञ्चेत्तसृभिः क्रमात् ३३
 गोसूक्तेनाश्वसूक्तेन शुद्धवर्गेण चात्मनः ।
 वैष्णवैर्वारुणैः सूक्तैः सावित्रैरिन्द्रदेवतैः ॥ ३४
 वामदैव्येन चात्मानमन्यैर्ममयसामभिः ।
 स्थित्वाऽन्तःसलिले सूक्तं जपेद्वाचाऽघमर्षणं ३५
 सव्याहृतीकां सप्रणवां गायत्रीं वा ततो जपेत् ।
 आश्वासमोक्षात्प्रणवं जपेद्वा मामनुसरन् ॥ ३६
 उत्प्लुत्य तीर्थमासाद्य धौते शुक्ले च वाससी ।
 शुद्धे चाच्छादयेत्कक्षे न कुर्यात्परिपाशके ॥ ३७
 पाशेन बद्ध्वा कक्षे यत्कुरुते कर्म वैदिकम् ।
 राक्षसा दानवा दैत्यास्तद्विलुपन्ति हर्षिताः ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कक्ष्यापाशं न धारयेत् ॥ ३८
 ततः प्रक्षाल्य पादौ च हस्तौ चैव मृदा शनैः ।
 आचम्य पुनराचामेत्पुनः सावित्रिया द्विजः ३९
 प्राञ्जुखोदञ्जुखो वाऽपि ध्यायन्वेदान्समाहितः ।
 जले जलगतः शुद्धः स्थल एव स्थलस्थितः ।
 उभयत्र स्थितस्तस्मादाचामेदात्मशुद्धये ॥ ४०
 दर्भेषु दर्भपाणिः सन्प्राञ्जुखः सुसमाहितः ।
 प्राणायामांस्ततः कुर्यान्मद्गतेनान्तरात्मना ॥ ४१
 सहस्रकृत्वः सावित्रीं शतकृत्वस्तु वा जपेत् ॥ ४२
 समाहितो जपेत्तस्मात्सावित्र्या चाभिमन्त्र्य च ।

मन्देहानां विनाशाय रक्षसां विक्षिपेज्जलम् ॥ ४३
 उद्गर्गोसीत्यथा चान्तःप्रायश्चित्तजलं क्षिपेत् ॥ ४४
 अथादाय सुपुष्पाणि तोयमञ्जलिना द्विजः
 प्रक्षिप्य प्रतिमूर्यं च व्योममुद्रां प्रकल्पयेत् ॥ ४५
 ततो द्वादशकृत्वस्तु सूर्यसेकाक्षरं जपेत् ।
 ततः षडक्षरादीनि षट्कृत्वः परिवर्तयेत् ॥ ४६
 प्रदक्षिणं परामृश्य मुद्रया स्वमुखान्तरे ।
 ऊर्ध्वबाहुस्ततो भूत्वा सूर्यमीक्षेत्समाहितः ॥ ४७
 तन्मण्डलस्थं मां ध्यायंस्तेजोमूर्तिं चतुर्भुजम् ।
 उदुत्यं च जपेन्मन्त्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ॥ ४८
 सावित्रीं च यथाशक्ति जप्त्वा सूक्तं च मामकम् ।
 मन्मयानि च सामानि पुरुषव्रतमेव च ॥ ४९
 ततश्चालोकयेदर्कं हंसः शुचिषदित्यपि ।
 प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्य दिवाकरम् ॥ ५०
 ततस्तु तर्पयेदद्भिर्ब्रह्माणं मां च शङ्करम् ।
 प्रजापतिं च देवांश्च तथा देवमुनीनपि ॥ ५१
 साङ्गानपि तथा वेदानितिहासान्क्रतूनपि ।
 पुराणानि च सर्वाणि कुलान्यप्सरसां तथा ॥ ५२
 ऋतून्संवत्सरं चैव कलाकाष्ठात्मकं तथा ।
 भूतग्रामांश्च भूतानि सरितः सागरांस्तथा ।
 शैलाञ्जलैश्चैव स्थितान्देवानोषधीः सवनस्पतीः ॥ ५३
 तर्पयेदुपवीती च प्रत्येकं तृप्यतामिति ।
 अन्वारभ्य च सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ॥ ५४
 निवीती तर्पयेद्विद्वानृषीन्मन्त्रकृतस्तथा ।
 मरीच्यादीनृषींश्चैव नारदाद्यान्समाहितः ॥ ५५
 प्राचीनावीत्यथैतांस्तु तर्पयेद्देवताः पितृन् ।
 ततस्तु कव्यवाङ्मिं सोमं चैव स्वतं तथा ॥ ५६
 ततश्चार्यमणं चापि ह्यग्निष्वात्तांस्तथैव च ।
 सोमपांश्चैव दर्भेषु सतिलैरेव वारिभिः ।
 तृप्यतामिति पश्चात्तु स पितृन्तर्पयेत्ततः ॥ ५७
 पितृन्पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ।
 पितामहीस्तथा चापि तथैव प्रपितामहीः ॥ ५८
 मातरं चात्मनश्चैव गुरुमाचार्यमेव च ।
 पितृमातृष्वसारौ च तथा मातामहीमपि ॥ ५९

उपाध्यायान्सखीन्बन्धुञ्जिष्यत्किञ्चातिबाधवान्
 प्रमीतानानृशंस्यार्थं तर्पयेत्तानमत्सरः ॥ ६०
 तर्पयित्वा तथाऽऽचम्य स्नानवस्त्रं प्रपीडयेत् ।
 वृत्तिं भृत्यजनस्याहुः स्नानं पानं च तद्विदः ॥ ६१
 अतर्पयित्वा तान्पूर्वं स्नानवस्त्रं न पीडयेत् ।
 पीडयेच्चेत्पुरा मोहाद्देवाः सर्षिगणास्तथा ।
 पितरस्तु निराशास्ते शप्त्वा यान्ति यथागतां ॥ ६२
 प्रक्षाल्य तु मृदा पादावाचम्य प्रयतः पुनः ।
 दर्भेषु दर्भपाणिः सन्स्वाध्यायं तु समारभेत् ॥ ६३
 वेदमादौ समारभ्य ततोपर्युपरि क्रमात् ।
 यदधीतेऽन्वहं शक्त्या तत्स्वाध्यायं प्रचक्षते ॥ ६४
 ऋचो वाऽपि यजुर्वाऽपि सामगायमथापि च ।
 इतिहासपुराणानि यथाशक्ति न हापयेत् ॥ ६५
 उत्थाय तु नमस्कृत्य दिशो दिग्देवता अपि ।
 ब्रह्माणं च ततश्चाग्निं पृथिवीमोषधीस्तथा ॥ ६६
 वाचं वाचस्पतिं चैव मां चैव सरितस्तथा ।
 नमस्कृत्य तथाऽद्भिस्तु प्रणवादि च पूर्ववत् ॥ ६७
 ततो नमोऽद्भ्य इत्युक्त्वा नमस्कुर्यात्तु तज्जलम् ।
 घृणिः सूर्यस्तथाऽऽदित्यस्तं प्रणम्य स्वमूर्धनि ६८
 ततस्त्वालोक्यन्नर्कं प्रणवेन समाहितः ।
 ततो मामर्चयेत्पुष्पैर्मत्प्रियैरेव नित्यशः ॥ ६९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 त्वत्प्रियाणि प्रसूनानि त्वदधिष्ठानि माधव ।
 सर्वाण्याचक्ष्व देवेश त्वद्भक्तस्य ममाच्युत ॥ ७०
 भगवानुवाच ।
 शृणुष्वावहितो राजन्पुष्पाणि प्रियकृन्ति मे ।
 कुमुदं करवीरं च चणकं चंपकं तथा ॥ ७१
 मल्लिकार्जुनातिपुष्पं च नन्द्यावर्तं च नन्दिकम् ।
 पलाशपुष्पपत्राणि दूर्वा भृङ्गकमेव च ॥ ७२
 वनमाला च राजेन्द्र मत्प्रियाणि विशेषतः ।
 सर्वेषामपि पुष्पाणां सहस्रगुणमुत्पलम् ॥ ७३
 तस्मात्पद्मं तथा राजन्पद्मात्तु शतपत्रकम् ।
 तस्मात्सहस्रपत्रं तु पुण्डरीकं ततः परम् ॥ ७४
 पुण्डरीकसहस्रात्तु तुलसी गुणतोऽधिका ।

वक्रपुष्पं ततस्तस्मात्सौवर्णं तु ततोऽधिकम् ।
 सौवर्णात्तु प्रसूनाच्च मत्प्रियं नास्ति पाण्डव ॥ ७५
 पुष्पाभावे तुलस्यास्तु पत्रैर्मामर्चयेत्पुनः ।
 पत्रालाभे तु शाखाभिः शाखालाभे शिफालवैः ।
 शिफाभावे मृदा तत्र भक्तिमानर्चयेत् माम् ॥ ७६
 वर्जनीयानि पुष्पाणि शृणु राजन्समाहितः ।
 किङ्किणी मुनिपुष्पं च धुधूरं पाटलं तथा ॥ ७७
 तथाऽतिमुक्तकं चैव पुन्नागं नक्तमालिकम् ।
 यौधिकं क्षीरिकापुष्पं निर्गुण्डी लाङ्गुली जपा ७८
 कर्णिकारं तथाऽशोकं शल्मलीपुष्पमेव च ।
 ककुभाः कोविदाराश्च वैभीतकमथापि च ॥ ७९
 कुरण्टकप्रसूनं च कल्पकं कालकं तथा ।
 अङ्गोलं गिरिकर्णी च नीलान्येव च सर्वशः ।
 एकपर्णानि चान्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥ ८०
 अर्कपुष्पाणि वर्ज्यानि अर्कपत्रस्थितानि च ।
 व्याघ्रताः पिचुमन्दानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ८१
 अन्यैस्तु शुकपत्रैस्तु गन्धवद्भिर्नराधिप ।
 अवर्ज्यैस्तैर्यथालाभं मद्भक्तो मां समर्चयेत् ॥ ८२
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं त्वमर्चनीयोसि मूर्तयः कीदृशास्तु ते ।
 वैखानसाः कथं ब्रूयुः कथं वा पाञ्चरात्रिकाः ८३
 भगवानुवाच ।
 शृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चनाक्रममात्मनः ।
 स्थण्डिले पद्मकं कृत्वा चाष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥ ८४
 अष्टाक्षरविधानेन ह्यथवा द्वादशाक्षरैः ।
 वैदिकैरथ मन्त्रैश्च मम सूक्तेन वा पुनः ॥ ८५
 स्थापितं मां ततस्तस्मिन्नर्चयित्वा विचक्षणः ।
 पुरुषं च ततः सत्यमच्युतं च युधिष्ठिर ॥ ८६
 अनिरुद्धं च मां प्राहुर्वैखानसविदो जनाः ।
 अन्ये त्वेवं विजानन्ति मां राजन्पाञ्चरात्रिकाः ८७
 वासुदेवं च राजेन्द्र संकर्षणमथापि वा ।
 प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च चतुर्मूर्तिं प्रचक्षते ॥ ८८
 एताश्चान्याश्च राजेन्द्र संज्ञाभेदेन मूर्तयः ।
 विद्ध्यनर्थान्तरा एवं मामेवं चार्चयेद्बुधः ॥ ८९

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वद्भक्ताः कीदृशा देव कानि तेषां व्रतानि च ।
एतत्कथय देवेश त्वद्भक्तस्य ममाच्युत ॥ ९०

भगवानुवाच ।

अनन्यदेवताभक्ता ये मद्भक्तजनप्रियाः ।

मामेव शरणं प्राप्ता मद्भक्तास्ते प्रकीर्तिताः ॥ ९१

स्वर्गाण्यपि यशस्यानि मत्प्रियाणि विशेषतः ।

मद्भक्तः पाण्डवश्रेष्ठ व्रतानीमानि धारयेत् ॥ ९२

नान्यदाच्छादयेद्वस्त्रं मद्भक्तो जलतारणे ।

स्वस्थस्तु न दिवा स्वप्येन्मधुमांसानि वर्जयेत् ९३

प्रदक्षिणं व्रजेद्विप्राङ्गामश्वत्थं हुताशनम् ।

न धावेत्पतिते वर्षे नाग्रभिक्षां च लोपयेत् ॥ ९४

प्रत्यक्षलवणं नाद्यात्सौभाग्यजनकरञ्जनौ ।

ग्रासमुष्टिं गवे दद्याद्धान्याम्लं चैव वर्जयेत् ॥ ९५

तथा पर्युषितं चापि पक्वं परगृहागतम् ।

अनिवेदितं च यद्द्रव्यं तत्प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥ ९६

विभीतककरञ्जानां छायां दूरे विवर्जयेत् ।

विप्रदेवपरीवादान्न वदेत्पीडितोपि सन् ॥ ९७

सात्विका राजसाश्चापि तामसाश्चापि पाण्डव ।

मामर्चयन्ति मद्भक्तास्तेषामीदृग्विधा गतिः ॥ ९८

तामसास्तिमिरं यान्ति राजसा रज एव तत् ।

सात्विकाः सत्त्वसंपन्नाः सत्त्वमेव प्रयान्ति ते ९९

ये सिद्धाः सन्ति साङ्ख्येन योगसत्त्वबलेन च ।

नभस्यादित्यचन्द्राभ्यां पश्यन्ति पदविस्तरम् १००

एकस्तंभे नवद्वारे त्रिस्थूणे पञ्चसाक्षिके ।

एतस्मिन्देहनगरे राजसस्तु सदा भवेत् ॥ १०१

उदिते सवितर्याप्य क्रियायुक्तस्य धीमतः ।

चतुर्वेदविदश्चापि देहे षड्वृषलाः स्मृताः ॥ १०२

क्षत्रियाः सप्त विज्ञेया वैश्यास्त्वष्टौ प्रकीर्तिताः ।

नियताः पाण्डवश्रेष्ठ शूद्राणामेकविंशतिः ॥ १०३

कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्च मद एव च ।

महामोहश्च इत्येते देहे षड्वृषलाः स्मृताः ॥ १०४

गर्वः स्तंभो ह्यहङ्कार ईर्ष्या च द्रोह एव च ।

पारुष्यं क्रूरता चैव सप्तैते क्षत्रियाः स्मृताः १०५

तीक्ष्णता निकृतिर्माया शाठ्यं डंभो ह्यनार्जवम् ।

पैशुन्यमनृतं चैव वैश्यास्त्वष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १०६

तृष्णा बुभुक्षा निद्रा च ह्यालस्यं चाघृणादयः ।

आधिश्वापि विषादश्च प्रमादो हीनसत्त्वता ॥ १०७

भयं विक्रवता जाड्यं पापकं मन्युरेव च ।

आशा चाश्रद्धानत्वमनवस्थाप्यमन्त्रणम् ॥ १०८

आशौचं मलिनत्वं च शूद्रा ह्येते प्रकीर्तिताः ।

यस्मिन्नेते न दृश्यन्ते स वै ब्राह्मण उच्यते ॥ १०९

येषुयेषु हि भावेषु यत्कालं वर्तते द्विजः ।

तत्कालं वै स विज्ञेयो ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ॥ ११०

प्राणानायम्य यत्कालं येन मां चापि चिन्तयेत् ।

तत्कालो वै द्विजो ज्ञेयः शेषकालो ह्यथेतरः ॥ १११

तस्मात्तु सात्विको भूत्वा शुचिः क्रोधविवर्जितः ।

मामर्चयेत्तु सततं मत्प्रियत्वं यदीच्छति ॥ ११२

अलोलजिह्वः समुपस्थितो धृतिं

निधाय चक्षुर्युगमात्रमेव तत् ।

मनश्च वाचं च निगृह्य चञ्चलं

भयान्निवृत्तो मम भक्त उच्यते ॥ ११३

ईदृशाध्यात्मिनो ये तु ब्राह्मणा नियतेन्द्रियाः ।

तेषां श्राद्धेषु तृप्यन्ति तेन तृप्ताः पितामहाः ॥ ११४

धर्मो जयति नाधर्मः सत्यं जयति नानृतम् ।

क्षमा जयति न क्रोधः क्षमावान्ब्राह्मणो भवेत् ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति दशधा कपिलाविभागकथनपूर्वकं तद्दानप्रशंसनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

दानपुण्यफलं श्रुत्वा तपःपुण्यफलानि च ।

धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्मा केशवं पुनरब्रवीत् ॥ १

या चैषा कपिला देव पूर्वमुत्पादिता विभो ।

होमधेनुः सदा पुण्या चतुर्वक्त्रेण माधव ॥ २
 सा कथं ब्राह्मणेभ्यो हि देया कस्मिन्दिनेऽपि वा ।
 कीदृशाय च विप्राय दातव्या पुण्यलक्षणा ॥ ३
 कथिता कपिला प्रोक्ता स्वयमेव स्वयंभुवा ।
 कैर्वा देयाश्च ता देव श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तो हृषीकेशो धर्मपुत्रेण संसदि ।
 अब्रवीत्कपिलासङ्ख्यां तासां माहात्म्यमेव च ॥ ५
 शृणु पाण्डव तत्त्वेन पवित्रं पावनं परम् ।
 यच्छ्रुत्वा पापकर्मा पि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ ६
 अग्निमध्योद्भवां दिव्यामग्निज्वालासमप्रभाम् ।
 अग्निज्वालोज्ज्वलच्छृङ्गीं प्रदीप्ताङ्गारलोचनाम् ॥ ७
 अग्निपुच्छामग्निखुरामग्निरोमप्रभान्विताम् ।
 तामाग्नेयीमग्निजिह्वामग्निग्रीवां ज्वलत्प्रभाम् ॥ ८
 भुज्जते कपिलां ये तु शूद्रा लोभेन मोहिताः ।
 पतितांस्तान्विजानीयाच्चण्डालसदृशा हि ते ॥ ९
 न तेषां ब्राह्मणः कश्चिद्गृहे कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।
 दूराच्च परिहर्तव्या महापातकिनोपि ते ॥ १०
 सार्वकालं हि ते सर्वैर्वर्जिताः पितृदैवतैः ।
 ते सदा ह्यप्रतिग्राह्या ह्यसंभाष्याश्च पापिनः ॥ ११
 पिवन्ति कपिलां यावत्तावत्तेषां पितामहाः ।
 अमेध्यमुपभुज्जन्ति भूम्यां वै श्वसृगालवत् ॥ १२
 कपिलाया दधि क्षीरं घृतं तक्रमथापि वा ।
 ये शूद्रा उपभुज्जन्ति तेषां गतिमिमां शृणु ॥ १३
 कपिलोपजीवी शूद्रस्तु मृतो गच्छति रौरवम् ।
 क्लिश्यते रौरवे घोरे वर्षकोटिशतं वसन् ॥ १४
 ततश्चापि च्युतः कालाच्छ्वानयोनिं स गच्छति ।
 श्वयोन्याश्च परिभ्रष्टो विष्टायां जायते क्रिमिः ॥ १५
 विष्टाकूपेषु पापिष्ठो दुर्गन्धेषु सहस्रशः ।
 तत्रतत्रोपजायेत नोत्तारं तत्र विन्दति ॥ १६
 ब्राह्मणश्चैव यस्तेषां गृहे कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।
 ततः प्रभृति तस्यापि पितरः स्युरमेध्यपाः ॥ १७
 न तेन सार्धं संभाषेन्न चाप्येकासनं व्रजेत् ।
 स नित्यं वर्जनीयो हि दूरात्तु ब्राह्मणाधमः ॥ १८

यस्तेन सह संभाषेदेकशय्यां व्रजेत वा ।
 प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं स च तेन विशुद्ध्यति ॥ १९
 कपिलोपजीविनः शूद्राद्यः करोति प्रतिग्रहम् ।
 प्रायश्चित्तं भवेत्तस्य विप्रस्यैतन्न संशयः ॥ २०
 ब्रह्मकूर्चं प्रकुर्वीति चान्द्रायणमथापि वा ।
 मुच्यते किल्बिषात्तस्मादेतेन ब्राह्मणो हि सः ॥ २१
 कपिला ह्यग्निहोत्रार्थे विप्रार्थे वा स्वयंभुवा ।
 सर्वं तेजः समुद्धृत्य निर्मिता ब्रह्मणा पुरा ॥ २२
 पवित्रं च पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
 पुण्यानां परमं पुण्यं कपिला पाण्डुनन्दन ॥ २३
 तपसा तप एवायं व्रतानामुत्तमं व्रतम् ।
 दानानां परमं दानं निदानं ह्येतदक्षयम् ॥ २४
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 पवित्राणि च रम्याणि सर्वलोकेषु पाण्डव ॥ २५
 एभ्यस्तेजः समुद्धृत्य ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
 लोकनिस्तरणायैव निर्मिताः कपिलाः स्वयम् ॥ २६
 सर्वतेजोमयी ह्येषा कपिला पाण्डुनन्दन ।
 सदाऽमृतमयी मेध्या शुचिः पावनमुत्तमम् ॥ २७
 क्षीरेण कपिलायास्तु दध्ना वा सघृतेन वा ।
 होतव्यान्यग्निहोत्राणि सायं प्रातर्द्विजातिभिः ॥ २८
 कपिलाया घृतेनापि दध्ना क्षीरेण वा पुनः ।
 जुह्वते योऽग्निहोत्राणि ब्राह्मणा विधिवत्प्रभो ॥ २९
 पूजयन्त्यतिथींश्चैव परां भक्तिमुपागताः ।
 शूद्रान्नाद्विरता नित्यं ङ्भानृतविवर्जिताः ॥ ३०
 ते यान्त्यादित्यसङ्काशैर्विमानैर्द्विजसत्तमाः ।
 सूर्यमण्डलमध्येन ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ॥ ३१
 ब्रह्मणो भवने दिव्ये कामगाः कामरूपिणः ।
 ब्रह्मणा पूज्यमानास्तु मोदन्ते कल्पमक्षयम् ॥ ३२
 एवं हि कपिला राजन्पुण्या मन्त्रामृतारणिः ।
 आदावेवाग्निमध्ये तु मैत्रेयी ब्रह्मनिर्मिता ॥ ३३
 शृङ्गाग्रे कपिलायास्तु सर्वतीर्थानि पाण्डव ।
 ब्रह्मणो हि नियोगेन निवसन्ति दिनेदिने ॥ ३४
 प्रातरुत्थाय यो मर्त्यः कपिलाशृङ्गमस्तकात् ।
 यश्च्युतामंभुधारां वै शिरसा प्रयतः शुचिः ॥ ३५

स तेन पुण्यतीर्थेन सहसा हतकिल्बिषः ।
 जन्मत्रयकृतं पापं प्रदहत्यश्विचतुष्णम् ॥ ३६
 मूत्रेण कपिलायास्तु यश्च प्राणानुपस्पृशेत् ।
 स्नानेन तेन पुण्येन नष्टपापः स मानवः ।
 त्रिंशद्वर्षकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ३७
 प्रातरुत्थाय यो भक्त्या प्रयच्छेत्तृणमुष्टिकम् ।
 तस्य नश्यति तत्पापं त्रिंशद्रात्रकृतं नृप ॥ ३८
 प्रातरुत्थाय यद्भक्त्या कुर्याद्यस्मात्प्रदक्षिणम् ।
 प्रदक्षिणीकृता तेन पृथिवी नात्र संशयः ॥ ३९
 प्रदक्षिणेन चैकेन श्रद्धायुक्तेन पाण्डव ।
 दशरात्रकृतं पापं तस्य तन्नश्यति ध्रुवम् ॥ ४०
 कपिलापञ्चगव्येन यः स्नायात्तु शुचिर्नरः ।
 स गङ्गाद्येषु तीर्थेषु स्नातो भवति पाण्डव ॥ ४१
 तेन स्नानेन तस्यापि श्रद्धायुक्तस्य पार्थिव ।
 दशरात्रकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ४२
 दृष्ट्वा तु कपिलां भक्त्या श्रुत्वा हुङ्कारनिखनम् ।
 व्यपोहति नरः पापमहोरात्रकृतं नृप ॥ ४३
 यत्र वा तत्र वा चाङ्गे कपिलां यः स्पृशेच्छुचिः ।
 संवत्सरकृतं पापं विनाशयति पाण्डव ॥ ४४
 गोसहस्रं तु यो दद्यादेकां च कपिलां नरः ।
 समं तस्य फलं ग्राह ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ४५
 यस्त्वेवं कपिलां हन्यान्नरः कश्चित्प्रमादतः ।
 गोसहस्रं हतं तेन भवेन्नात्र विचारणा ॥ ४६
 यश्चैकां कपिलां दद्याच्छ्रोत्रियायाहिताग्रये ।
 गवां शतसहस्रं तु दत्तं भवति पाण्डव ॥ ४७
 दश वै कपिलाः प्रोक्ताः स्वयमेव स्वयंभुवा ।
 यो दद्याच्छ्रोत्रियेभ्यो वै स्वर्गं गच्छति तच्छृणु ॥ ४८
 प्रथमा स्वर्णकपिला द्वितीया गौरपिङ्गला ।
 तृतीया रक्तपिङ्गाक्षी चतुर्थी गलपिङ्गला ॥ ४९
 पञ्चमी बभ्रुवर्णाभा षष्ठी च श्वेतपिङ्गला ।
 सप्तमी रङ्गपिङ्गाक्षी त्वष्टमी खुरपिङ्गला ॥ ५०
 नवमी पाटला ज्ञेया दशमी पुच्छपिङ्गला ।
 दशैताः कपिलाः प्रोक्तास्तारयन्ति नरान्सदा ॥ ५१
 मङ्गल्याश्च पवित्राश्च सर्वपापप्रणाशनाः ।

एवमेव ह्यनङ्गाहो दश प्रोक्ता नरेश्वर ॥ ५२
 ब्राह्मणो वाहयेत्तास्तु नान्यो वर्णः कथंचन ।
 न वाहयेच्च कपिलां क्षेत्रे वाऽध्वनि वा द्विजः ॥ ५३
 वाहयेद्धृक्तेनैव शाखया वा सपत्रया ।
 न दण्डेन न वा यष्ट्या न पाशेन न वा पुनः ॥ ५४
 न क्षुत्तृष्णाश्रमश्रान्तान्वाहयेद्विकलेन्द्रियान् ।
 अतृप्तेषु न भुङ्जीयात्पिबेत्पीतेषु चोदकम् ॥ ५५
 शुश्रूषोर्मातरश्चैताः पितरस्ते प्रकीर्तिताः ।
 अङ्गां पूर्वत्र भागे च धुर्याणां वाहनं स्मृतम् ॥ ५६
 विश्रामेन्मध्यमे भागे भागे चान्ते यथासुखम् ।
 यत्र च त्वरया कृत्यं संशयो यत्र वाऽध्वनि ।
 वाहयेत्तत्र धुर्यास्तु न स पापेन लिप्यते ॥ ५७
 भ्रूणहत्यासमं पापं तस्य स्यात्पाण्डुनन्दन ।
 अन्यथा वाहयन्राजन्निरयं याति रौरवम् ॥ ५८
 रुधिरं पातयेत्तेषां यस्तु मोहान्नराधिप ।
 तेन पापेन पापात्मा नरकं यात्यसंशयम् ॥ ५९
 नरकेषु च सर्वेषु समाः स्थित्वा शतंशतम् ।
 इह मानुष्यके लोके बलीवर्दो भविष्यति ॥ ६०
 तस्मात्तु मुक्तिमन्विच्छन्दद्यात्तु कपिलां नरः ॥ ६१
 कपिलां वाहयेद्यस्तु वृषलो लोभमोहितः ।
 तेन देवास्त्रयस्त्रिंशत्पितरश्चापि वाहिताः ॥ ६२
 स देवैः पितृभिर्नित्यं बध्यमानस्तु दुर्मतिः ।
 नरकान्नरकं घोरं गच्छेदाप्रलयं नृप ॥ ६३
 ब्रह्मा रुद्रस्तथाऽग्निश्च कपिलानां गतिं गताः ।
 तस्मात्ते न निहन्तव्याः पूज्याश्चैव न संशयः ।
 निःश्वसन्ति यदा श्रान्तास्तदा हन्युश्च तत्कुलं ॥ ६४
 यावन्ति तेषां रोमाणि तावद्वर्षशतं नृप ।
 नरकेषूपपच्यन्ते तत्र तद्वाहका नराः ॥ ६५
 कपिला सर्वयज्ञेषु दक्षिणार्थं विधीयते ।
 तस्मात्तद्दक्षिणा देया यज्ञेष्वेव द्विजातिभिः ॥ ६६
 होमार्थं चाग्निहोत्रस्य यां प्रयच्छेत्प्रयत्नतः ।
 श्रोत्रियाय दरिद्राय श्रान्तायामिततेजसे ।
 तेन दानेन पूतात्मा मम लोके महीयते ॥ ६७
 यावन्ति चैव रोमाणि कपिलाङ्गे युधिष्ठिर ।

तावद्रूपसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ६८
 सुवर्णसुरशृङ्गां च कपिलां यः प्रयच्छति ।
 विषुवे चायने चापि सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
 तेनाश्वमेधतुल्येन मम लोकं स गच्छति ॥ ६९
 स्वर्णशृङ्गां रूप्यसुरां सवत्सां कांस्यदोहिनीम् ।
 वस्त्रैरलङ्कृतां पुष्टां गन्धैर्माल्यैश्च शोभिताम् ॥ ७०
 पवित्रं हि पवित्राणां सुवर्णमिति मे मतिः ।
 तत्स्मात्सुवर्णाभरणा दातव्या साऽग्निहोत्रिणे ॥ ७१
 एवं दत्त्वा तु राजेन्द्र सप्तपूर्वाङ्गान्परानपि ।
 तारयिष्यति राजेन्द्र नात्र कार्या विचारणा ॥ ७२
 अग्निष्टोमसहस्रस्य वाजपेयं च तत्समम् ।
 वाजपेयसहस्रस्य अश्वमेधं च तत्समम् ।
 अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयं च तत्समम् ॥ ७३
 कपिलानां सहस्रेण विधिदत्तेन पाण्डव ।
 राजसूयफलं प्राप्य मम लोके महीयते ।
 न तस्य पुनरावृत्तिर्विद्यते कुरुपुङ्गव ॥ ७४
 प्रयच्छते यः कपिलां सवत्सां कांस्यदोहिनीम् ।
 सुवर्णसुरशृङ्गाङ्गां सर्वालङ्कारशोभिताम् ॥ ७५
 तैस्तैर्गुणैः कामदुघा च भूत्वा
 नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ।
 स्वकर्मभिश्चाप्यनुबध्यमानं
 तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।
 महार्णवे नौरिव वायुनीता
 दत्ता हि गौस्तारयते मनुष्यम् ॥ ७६
 पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व-
 मासप्तमं तारयते यथावत् ।

यावन्मनुष्यान्पृथिवी विभर्ति
 तावत्प्रदातारमृतं परत्र ॥ ७७
 यथौषधं मन्त्रकृतं नरस्य
 प्रयुक्तमात्रं विनिहन्ति रोगान् ।
 तथैव दत्ता कपिला सुपात्रे
 पापं नरस्याशु निहन्ति सर्वम् ॥ ७८
 यथैव दृष्ट्वा भुजगाः सुपर्ण
 नश्यन्ति दूराद्विवशा भयार्ताः ।
 तथैव दृष्ट्वा कपिलाप्रदाना-
 न्नश्यन्ति पापानि नरस्य शीघ्रम् ॥ ७९
 यथा त्वचं वै भुजगो विहाय
 पुनर्नवं रूपमुपैति पुण्यम् ।
 तथैव मुक्तः पुरुषः स्वपापै-
 र्विरज्यते वै कपिलाप्रदानात् ॥ ८०
 यथाऽन्धकारं भवने विलग्नं
 दीप्तो हि निर्यातयति प्रदीपः ।
 तथा नरः पापमपि प्रलीनं
 निष्क्रामयेद्वा कपिलाप्रदानात् ॥ ८१
 यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या
 वत्सान्वितायाश्च शरीरजानि ।
 तावत्प्रदाता युगवर्षकोटिं
 स ब्रह्मलोके रमते मनुष्यः ॥ ८२
 यस्याहिताग्नेरतिथिप्रियस्य
 शूद्रान्नदूरस्य जितेन्द्रियस्य ।
 सत्यव्रतस्याध्ययनान्वितस्य
 दत्ता हि गौस्तारयते परत्र ॥ ८३

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति कपिलादानप्रशंसनम् ॥ १ ॥ ब्रह्मणाऽग्निमुपलब्धमात्मकपिलासर्जनम् । तदा रुद्रादिदेवैः कपिलायै
 सर्वपूज्यत्वादिरूपवरदानम् ॥ २ ॥ देवर्ष्यादिभिः स्वनिवासाय कपिलावयवसमाश्रयणम् ॥ ३ ॥ कृष्णेन हव्यकव्यदान-
 कालकथनम् । तथा श्राद्धार्हानर्हब्राह्मणविवेचनम् । तथा स्वर्गनरकप्रापकसुकृतदुष्कृतकथनम् ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एवं श्रुत्वा परं पुण्यं कपिलादानमुत्तमम् ।

धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्मा केशवं पुनरब्रवीत् ॥ १
 देवदेवेश कपिला यदा विप्राय दीयते ।

कथं सर्वेषु चाङ्गेषु तस्यास्तिष्ठन्ति देवताः ॥ २
 याश्चैताः कपिलाः प्रोक्ता दश चैव त्वया मम ।
 तासां कति सुरश्रेष्ठ कपिलाः पुण्यलक्षणाः ॥ ३
 कथं वाऽनुगृहीतास्ताः सुरैः पितृगणैरपि ।
 केन युक्ताश्च वर्णेन श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 युधिष्ठिरैवमुक्तः केशवः सत्यवाक्कदा ।
 गुह्यानां परमं गुह्यं वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ ५
 शृणु राजन्पवित्रं वै रहस्यं धर्ममुत्तमम् ।
 ग्रहणीयं सत्यमिदं न श्राव्यं हेतुवादिभिः ॥ ६
 यदा वत्सस्य पादौ द्वौ प्रसवे शिरसा सह ।
 दृश्येते दानकालं तत्तमाहुर्मुनिसत्तमाः ॥ ७
 अन्तरिक्षगतो वत्सो यावद्भूमिं न यास्यति ।
 गौस्तावत्पृथिवी ज्ञेया तस्माद्देया तु तादृशी ॥ ८
 यावन्ति धेन्वा रोमाणि सवत्साया युधिष्ठिर ।
 यावत्स्यः सिकताश्चापि गर्भोदकपरिप्लुताः ।
 तावद्दर्पसहस्राणि दाता स्वर्गे महीयते ॥ ९
 सुवर्णाभरणां कृत्वा सवत्सां कपिलां तिलैः ।
 प्रच्छाद्य तां तु दद्याद्वै सर्वरत्नैरलङ्किताम् ॥ १०
 ससमुद्रा नदी तेन सशैलवनकानना ।
 चतुरन्ता भवेद्दत्ता नात्र कार्या विचारणा ॥ ११
 पृथिवीदानतुल्येन तेन दानेन मानवः ।
 संसारसागराचीर्णो याति लोकं प्रजापतेः ॥ १२
 ब्रह्महा भ्रूणहा गोघ्नो यदि वा गुरुतल्पगः ।
 महापातकयुक्तोपि एतदानेन शुद्ध्यति ॥ १३
 इदं पठति यः पुण्यं कपिलादानमुत्तमम् ।
 प्रातरुत्थाय मन्द्रक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ १४
 मनसा कर्मणा वाचा मतिपूर्वं युधिष्ठिर ।
 पापं रात्रिकृतं हन्यादस्याध्यायस्य पाठकः ॥ १५
 इदमावर्तमानस्तु श्राद्धे यस्तर्पयेद्विजान् ।
 तस्याप्यमृतमश्नन्ति पितरोऽत्यन्तहर्षिताः ॥ १६
 यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या मद्भतेनान्तरात्मना ।
 तस्य रात्रिकृतं सर्वं पापमाशु प्रणश्यति ॥ १७
 अतः परं विशेषं तु कपिलानां ब्रवीमि ते ।

याश्चैताः कपिलाः प्रोक्ता दश राजन्मया तव ।
 तासां चतस्रः प्रवराः पुण्याः पापप्रणाशनाः ॥ १८
 सुवर्णकपिला पुण्या तथा रक्ताक्षिपिङ्गला ।
 पिङ्गलाक्षी च या गौश्च या स्यात्पिङ्गलपिङ्गला ॥ १९
 एताश्चतस्रः प्रवराः पवित्राः पापनाशनाः ।
 नमस्कृता वा दृष्टा वा भ्रान्ति पापं नरस्य तु ॥ २०
 यस्यैताः कपिलाः सन्ति गृहे पापप्रणाशनाः ।
 तत्र श्रीर्विजयः कीर्तिः स्फीता नित्यं युधिष्ठिर ॥ २१
 एतासां प्रीतिमायाति क्षीरेण तु वृषध्वजः ।
 दध्ना च त्रिदशाः सर्वे धृतेन तु हुताशनः ॥ २२
 पितरः पितामहाश्चैव तथैव प्रपितामहाः ।
 सकृद्दत्तेन तुष्यन्ति वर्षकोटिं युधिष्ठिर ॥ २३
 कपिलाया घृतं क्षीरं दधि पायसमेव वा ।
 श्रोत्रियेभ्यः सकृद्दत्त्वा नरः पापैः प्रमुच्यते ॥ २४
 उपवासं तु यः कृत्वाऽप्यहोरात्रं जितेन्द्रियः ।
 कपिलापञ्चगव्यं तु पीत्वा चान्द्रायणात्परम् ॥ २५
 सौम्ये मुहूर्ते तत्प्राश्य शुद्धात्मा शुद्धमानसः ।
 क्रोधानृतविनिर्मुक्तो मद्भतेनान्तरात्मना ॥ २६
 कपिलापञ्चगव्येन सुमन्त्रेण पृथक्पृथक् ।
 यो मत्प्रतिकृतिं वाऽपि शङ्कराकृतिमेव वा ।
 स्नापयेद्विषुवे यस्तु सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ २७
 स मुक्तपापः शुद्धात्मा यानेनांवरशोभिना ।
 मम लोकं व्रजेन्मुक्तो रुद्रलोकमथापि वा ॥ २८
 ब्रह्मणा तु पुरा सृष्टा कपिला काञ्चनप्रभा ।
 अग्निकुण्डात्परैर्मन्त्रैर्होमधेनुर्महाप्रभा ॥ २९
 सृष्टमात्रां तु तां दृष्ट्वा देवा रुद्रादयो दिवि ।
 सिद्धा ब्रह्मर्षयश्चैव वेदाः साङ्गाः सहाध्वरैः ॥ ३०
 सागराः सरितश्चैव पर्वताः सबलाहकाः ।
 गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्चाप्युपस्थिताः ॥ ३१
 सर्वे विस्मयमापन्नाः शिखिमध्ये महाप्रभाम् ।
 मन्त्रैश्च विविधैस्तां तु तुष्टुवुस्तामनेकशः ॥ ३२
 कृताञ्जलिपुटाः सर्वे नातिशङ्कीं त्रिलोचनाम् ।
 मूर्ध्ना प्रणम्य तां भूमौ सवत्साममृतारणिम् ॥ ३३
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे चतुर्वक्त्रं पितामहम् ।

आज्ञापय महादेव किं ते कुर्मः कथं विभो ॥३४
 एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
 भवन्तोऽप्यनुगृह्णन्तु दोग्ध्रीमेनां पयस्विनीम् ॥३५
 होमधेनुरियं ज्ञेया ह्यग्नीन्संतर्पयिष्यति ।
 अतोऽग्निस्तर्पितः सर्वान्भवतस्तर्पयिष्यति ॥ ३६
 ग्रीताः क्षीरामृतेनास्या जातवीर्यपराक्रमाः ।
 जयिष्यथ यथाकामं दानवान्सर्व एव तु ॥ ३७
 जातवीर्यबलैर्युक्ताः सत्त्ववन्तो जितेन्द्रियाः ।
 असह्येयवलाः सर्वे पालयिष्यथ वै प्रजाः ॥ ३८
 पालिताश्च प्रजाः सर्वा भवद्भिरिह धर्मतः ।
 पूजयिष्यन्ति वा नित्यं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥३९
 एवमुक्ताः सुराः सर्वे ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 ततः संहृष्टवदनाः कपिलायै वरं ददुः ॥ ४०
 देवता ऊचुः ।
 यस्माल्लोकहितायाद्य ब्रह्मणा त्वं विनिर्मिता ।
 तस्मात्पूता पवित्रा च भव पापव्यपोहिनी ॥४१
 ये त्वां दृष्ट्वा नमस्यन्ति स्पृष्ट्वा चापि करैर्नराः ।
 तेषां वर्षकृतं पापं त्वद्भक्तानां प्रणश्यति ॥ ४२
 अकामकृतमज्ञानमदृष्टं यच्च पातकम् ।
 त्वां दृष्ट्वा ये नमस्यन्ति नराः सर्वसहेति च ।
 तेषां तद्विलयं याति तमः सूर्योदये यथा ॥ ४३
 भगवानुवाच ।
 इत्युक्त्वाऽस्यै वरं दत्त्वा प्रययुस्ते यथागतम् ।
 लोकनिस्तरणार्थाय सा च लोकांश्चचार ह ॥४४
 तस्यामेव समुद्भूता ह्येताश्च कपिला नव ।
 विचरन्ति महीमेनां लोकानुग्रहकारणात् ।
 तस्मात्तु कपिला देया परत्र हितमिच्छता ॥ ४५
 यदा च दीयते राजन्कपिला ह्यग्निहोत्रिणे ।
 तदा च शृङ्गयोस्तस्या विष्णुरिन्द्रश्च तिष्ठति ॥४६
 चन्द्रवज्रधरौ चापि तिष्ठतः शृङ्गमूलयोः ।
 शृङ्गमध्ये तथा ब्रह्मा ललाटे गोवृषध्वजः ॥ ४७
 कर्णयोरश्विनौ देवौ चक्षुषी शशिभास्करौ ।
 दन्तेषु मरुतो देवा जिह्वायां वाक्सरस्वती ॥ ४८
 रोमकूपेषु मुनयश्चर्मण्येव प्रजापतिः ।

निश्वासेषु स्थिता वेदाः सषडङ्गपदक्रमाः ॥४९
 नासापुटे स्थिता गन्धाः पुष्पाणि सुरभीणि च ।
 अधरे वसवः सर्वे मुखे चाग्निः प्रतिष्ठितः ॥ ५०
 साध्या देवाः स्थिताः कक्षे ग्रीवायां पार्वती स्थिता ।
 पृष्ठे च नक्षत्रगणाः ककुद्देशे नभस्थलम् ॥ ५१
 अपाने सर्वतीर्थानि गोमूत्रे जाह्नवी स्वयम् ।
 इष्टतृप्तमया लक्ष्मीर्गोमये वसती तदा ॥ ५२
 नासिकायां सदा देवी ज्येष्ठा वसति भामिनी ।
 श्रोणीतटस्थाः पितरो रमा लाङ्गलमाश्रिता ॥५३
 पार्श्वयोरुभयोः सर्वे विश्वेदेवाः प्रतिष्ठिताः ।
 तिष्ठत्युरसि तासां तु प्रीतः शक्तिधरो गुहः ॥५४
 जानुजङ्घोरुद्देशेषु पञ्च तिष्ठन्ति वायवः ।
 खुरमध्येषु गन्धर्वाः खुराग्रेषु च पन्नगाः ॥ ५५
 चत्वारः सागराः पूर्णास्तस्या एव पयोधराः ।
 रतिर्मेधा क्षमा स्वाहा श्रद्धा शान्तिर्धृतिः स्मृतिः ॥
 कीर्तिर्दीप्तिः क्रिया कान्तिस्तुष्टिः पुष्टिश्च सन्ततिः ।
 दिशश्च प्रदिशश्चैव सेवन्ते कपिलां सदा ॥ ५७
 देवाः पितृगणाश्चापि गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
 लोका द्वीपार्णवाश्चैव गङ्गाद्याः सरितस्तथा ॥५८
 देवाः पितृगणाश्चापि वेदाः साङ्गाः सहाध्वरैः ।
 वेदोक्तैर्विविधैर्मन्त्रैः स्तुवन्ति हृषितास्तथा ॥ ५९
 विद्याधराश्च ये सिद्धा भूतास्तारागणास्तथा ।
 पुष्पवृष्टिं च वर्षन्ति प्रनृत्यन्ति च हर्षिताः ॥ ६०
 ब्रह्मणोत्पादिता देवी बद्धिकुण्डान्महाप्रभा ।
 नमस्ते कपिले पुण्ये सर्वदेवैर्नमस्कृते ॥ ६१
 कपिलेऽथ महासत्त्वे सर्वतीर्थमये शुभे ।
 दातारं खजनोपेतं ब्रह्मलोकं नय स्वयम् ॥ ६२
 अहो रत्नमिदं पुण्यं सर्वदुःखघ्नमुत्तमम् ।
 अहो धर्माजितं शुद्धमिदमग्न्यं महाधनम् ।
 इत्याकाशस्थितास्ते तु सर्वदेवा जपन्ति च ॥ ६३
 तस्याः प्रतिग्रहीता च भुङ्क्ते यावद्विजोत्तमः ।
 तावद्देवगणाः सर्वे कपिलामर्चयन्ति च ।
 स्वर्णशृङ्गीं रूप्यखुरां गन्धैः पुष्पैः सुपूजिताम् ॥६४
 वस्त्राभ्यामहताभ्यां तु यावत्तिष्ठत्यलङ्कृता ।

तावद्यदिच्छेत्कपिला मन्त्रपूता सुसंस्कृता ।
भूलोकवासिनः सर्वान्ब्रह्मलोकं नयेत्स्वयम् ॥६५
भूरश्वः कनकं गावो रूप्यमश्वं तिला यवाः ।
दीयमानानि विप्राय ग्रह्ण्यन्ति दिनेदिने ॥६६
अथ त्वश्रोत्रियेभ्यो वै तानि दत्तानि पाण्डव ।
तथा निन्दन्त्यथात्मानमशुभं किन्तु नः कृतं ६७
अहो रक्षःपिशाचैश्च लुप्यमानाः समन्ततः ।
यास्यामो निरयं शीघ्रमिति शोचन्ति तानि वै ॥६८
एतान्यपि द्विजेभ्यो वै श्रोत्रियेभ्यो विशेषतः ।
दीयमानानि वर्धन्ते दातारं तारयन्ति च ॥६९
युधिष्ठिर उवाच ।
देवदेवेश दैत्यघ्न कालः को हव्यकव्ययोः ।
के तत्र पूजामर्हन्ति वर्जनीयाश्च के द्विजाः ॥७०
भगवानुवाच ।
दैवं पूर्वाह्निकं ज्ञेयं पैतृकं चापराह्निकम् ।
कालहीनं च यद्दानं तद्दानं राजसं विदुः ॥ ७१
अवघुष्टं च यद्भुक्तमनृतेन च भारत ।
परामृष्टं शुना वाऽपि तद्भागं राक्षसं विदुः ॥७२
यावन्तः पतिता विप्रा जडोन्मत्तादयोपि च ।
दैवे च पित्र्ये ते विप्रा राजन्नाहन्ति सत्क्रियां ७३
ह्रीवः पुङ्गी च कुष्ठी च राजयक्ष्मान्वितश्च यः ।
अपसारी च यश्चापि पित्र्ये नार्हति सत्कृतिम् ॥७४
चिकित्सका देवलका मिथ्यानियमधारिणः ।
सोमविक्रयिणश्चापि श्राद्धे नार्हन्ति सत्कृतिम् ७५
एकोद्दिष्टे च ये चान्नं भुञ्जते विधिवद्विजाः ।
चान्द्रायणमकृत्वा ते पुनर्नार्हन्ति सत्कृतिम् ७६
गायका नर्तकाश्चैव पुवका वादकास्तथा ।
कथका यौधिकाश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति सत्कृतिम् ७७
अनग्रयश्च ये विप्राः श्वनिर्यातकाश्च ये ।
स्तेनाश्चापि विकर्मस्था राजन्नाहन्ति सत्कृतिम् ७८
अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपुत्राश्च ये द्विजाः ।
पुत्रिकापुत्रकाश्चापि श्राद्धे नार्हन्ति सत्कृतिम् ७९
रणकर्ता च यो विप्रो यश्च वाणिज्यको द्विजः ।
प्राणिविक्रयवृत्तिश्च श्राद्धे नार्हन्ति सत्कृतिम् ८०

चीर्णव्रतगुणैर्युक्ता नित्यं स्वाध्यायतत्पराः ।
सावित्रीज्ञाः क्रियावन्तस्ते श्राद्धे सत्कृतिक्षमाः ८१
श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः प्राप्तं दधि घृतं तथा ।
दर्भाः सुमनसः क्षेत्रं तत्काले श्राद्धदो भवेत् ॥८२
चारित्रनिरता राजन्कृशा ये कृशवृत्तयः ।
अर्थिनश्चोपगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महत्फलम् ॥८३
तपस्विनश्च ये विप्रास्तथा भैक्षचराश्च ये ।
अर्थिनः केचिदिच्छन्ति तेषां दत्तं महत्फलम् ८४
एवं धर्मभृतां श्रेष्ठ ज्ञात्वा सर्वात्मना तदा ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय प्रयच्छानुपकारिणे ॥ ८५
दानं यत्ते प्रियं किञ्चिच्छ्रोत्रियाणां च यत्प्रियम् ।
तत्प्रयच्छस्व धर्मज्ञ यदीच्छसि तदक्षयम् ॥ ८६
निरयं ये च गच्छन्ति तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ॥ ८७
गुर्वर्थं वा भयार्थं वा नोचेदन्यत्र पाण्डव ।
वदन्ति येऽनृतं विप्रास्ते वै निरयगामिनः ॥ ८८
परदारापहर्तारः परदाराभिमर्शकाः ।
परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ॥ ८९
सूचकाः संधिभेत्तारः परद्रव्योपजीविनः ।
अकृतज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ॥ ९०
वर्णाश्रमाणां ये बाह्याः पाषण्डाश्चैव पापिनः ।
उपासते च तानेव ते सर्वे नरकालयाः ॥ ९१
वेदविक्रयिणश्चैव वेदानां चैव दूषकाः ।
वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ९२
रसविक्रयिणो राजन्विषविक्रयिणश्च ये ।
क्षीरविक्रयिणश्चापि ते वै निरयगामिनः ॥ ९३
चण्डालेभ्यश्च ये क्षीरं ग्रह्यच्छन्ति नराधमाः ।
अर्थार्थमथवा स्नेहात्ते वै निरयगामिनः ॥ ९४
पशूनां दमकाश्चैव तथा नासानुवेधकाः ।
पुंस्त्वर्हिंसाकराश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ९५
अदातारः समर्था ये द्रव्याणां लोभकारणात् ।
दीनानन्धान् पश्यन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ ९६
क्षान्तान्दान्तान्कृशान्प्राज्ञान्दीर्घकालं सहोषितान्
त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरयगामिनः ॥ ९७
वालानामपि वृद्धानां श्रान्तानां चापि ये नराः ।

अदत्त्वाऽश्नन्ति मृष्टान्नं ते वै निरयगामिनः ॥९८॥
 एते पूर्वर्षिभिः प्रोक्ता नरा निरयगामिनः ।
 ये स्वर्गं समनुग्राप्तास्ताञ्छृणुष्व युधिष्ठिर ॥ ९९॥
 दानेन तपसा चैव सत्येन च दमेन च ।
 ये धर्ममनुवर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १००॥
 शुश्रूषयाऽप्युपाध्यायाच्छ्रुतमादाय पाण्डव ।
 ये प्रतिग्रहनिस्त्रेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १०१॥
 मधुमांसासवेभ्यस्तु निवृत्ता व्रतवत्तु ये ।
 परदारनिवृत्ता ये ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १०२॥
 मातरं पितरं चैव शुश्रूषन्ति च ये नराः ।
 भ्रातृणामपि सस्त्रेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १०३॥
 ये तु भोजनकाले तु निर्याताश्चातिथिप्रियाः ।

द्वाररोधं न कुर्वन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥१०४॥
 वैवाहिकं तु कन्यानां दरिद्राणां च ये नराः ।
 कारयन्ति च कुर्वन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥१०५॥
 रसानामथ बीजानामोषधीनां तथैव च ।
 दातारः श्रद्धयोपेतास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १०६॥
 क्षेमाक्षेमं च मार्गेषु समानि विषमाणि च ।
 अर्थिनां ये च वक्ष्यन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
 पर्वद्वये चतुर्दश्यामष्टम्यां संध्ययोर्द्वयोः ।
 आर्द्रायां जन्मनक्षत्रे विषुवे श्रवणेऽथवा ।
 ये ग्राम्यधर्मविरतास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १०८॥
 हव्यकव्यविधानं च नरकस्वर्गगामिनौ ।
 धर्माधर्मौ च कथितौ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥१०९॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति साक्षाद्ब्रह्महत्याया अकरणेपि तत्तुल्यफलकदुष्कृतकथनम् ॥ १ ॥ तथा अभोज्यान्नानां पापिनां लक्षणकथनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

इदं मे तत्त्वतो देव वक्तुमर्हस्यशेषतः ।
 हिंसामकृत्वा यो मर्त्यो ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥१॥
 भगवानुवाच ।
 ब्राह्मणं स्वयमाहूय भिक्षार्थं वृत्तिकर्षितम् ।
 ब्रूयान्नास्तीति यः पश्चात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ २॥
 मध्यस्थस्येह विप्रस्य योऽनूचानस्य भारत ।
 वृत्तिं हरति दुर्बुद्धिस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ३॥
 आश्रमे वाऽऽलये वाऽपि ग्रामे वा नगरेऽपि वा ।
 अग्निं यः प्रक्षिपेत्क्रुद्धस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ४॥
 गोकुलस्य तृषार्तस्य जलान्ते वसुधाधिप ।
 उत्पादयति यो विघ्नं तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ५॥
 यः प्रवृत्तां श्रुतिं सम्यक्छास्त्रं वा मुनिभिः कृतम् ।
 दूषयत्यनभिज्ञाय तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ६॥
 चक्षुषा वाऽपि हीनस्य पद्मोर्वाऽपि जडस्य वा ।
 हरेद्वै यस्तु सर्वस्वं तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ७॥
 गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य अतिक्रम्य च शासनम् ।

वर्तते यस्तु मूढात्मा तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ८॥
 क्रोधाद्वा यदि वा द्वेषादाक्रुष्टस्तर्जितोपि वा ।
 क्रतौ स्त्रियं वा नोपेयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ९॥
 यावत्सारो भवेद्दीनस्तन्नाशे यस्य दुःस्थितिः ।
 तत्सर्वस्वं हरेद्यो वै तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ १०॥
 युधिष्ठिर उवाच ।
 सर्वेषामपि दानानां यत्तु दानं विशिष्यते ।
 अभोज्यान्नाश्च ये विप्रास्तान्ब्रवीहि सुरोत्तम ॥११॥
 भगवानुवाच ।
 अन्नमेव प्रशंसन्ति देवा ब्रह्मपुरस्सराः ।
 अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति ॥१२॥
 अन्नमूर्जस्करं लोके ह्यन्नात्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
 अभोज्यान्नान्मया राजन्वक्ष्यमाणान्निबोध मे ॥१३॥
 दीक्षितस्य कदर्यस्य क्रुद्धस्य निकृतस्य च ।
 अभिशप्तस्य षण्डस्य पाकभेदकरस्य च ॥ १४॥
 चिकित्सकस्य दूतस्य तथा चोच्छिष्टभोजिनः ।
 उग्रान्नं सूतकान्नं च शूद्रोच्छेषणमेव च ॥ १५॥

द्विषदन्नं न भोक्तव्यं पतितान्नं च यच्छुतम् ।
 तथा च पिशुनस्यान्नं यज्ञविक्रयिणस्तथा ॥ १६
 शैलूषं तन्तुवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ।
 अंबष्ठकनिषादानां रङ्गावतरकस्य च ॥ १७
 सुवर्णकर्तुर्वैणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।
 सूतानां शौण्डिकानां च वैद्यस्य रजकस्य च ॥ १८
 स्त्रीजितस्य नृशंसस्य तथा माहिषिकस्य च ।
 अनिर्देशानां प्रेतानां गणिकानां तथैव च ॥ १९
 वन्दिनो द्यूतकर्तुश्च तथा द्यूतविदामपि ।
 परिवित्तस्य यच्चान्नं परिवेतुस्तथैव च ॥ २०
 यश्चाग्रदिधिषुर्विप्रो दिधिषूपपतिस्तथा ।
 तयोरप्युभयोरन्नं राज्ञां चापि विवर्जयेत् ॥ २१
 राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
 आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मवक्रान्तिनः ॥ २२
 गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकीर्तितम् ।
 पूयं चिकित्सकस्यान्नं शुक्रं तु वृषलीपतेः ॥ २३
 विष्टा वार्धुषिकस्यान्नं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ।
 तेषां त्वगस्थिरोमाणि भुङ्क्ते योऽन्नं तु भक्षयेत् ॥ २४
 अमात्यान्नमथैतेषां भुक्त्वा तु त्रियहं क्षिपेत् ।
 मत्या भुक्त्वा सकृद्वाऽपि प्राजापत्यं चरेद्विजः ॥ २५
 दानानां च फलं यद्वै शृणु पाण्डव तत्त्वतः ।
 जलदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमन्नदः ॥ २६
 तिलदश्च प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ।
 भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ॥ २७
 गृहदोऽय्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ।

वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ॥ २८
 अनडुहः श्रियं जुष्टां गोदो गोलोकमश्रुते ।
 यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ॥ २९
 धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसाम्यताम् ।
 सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ॥ ३०
 हिरण्यभूगवाश्वाजवस्त्रशय्यासनादिषु ।
 योर्चितः प्रतिगृह्णाति दद्यादुचितमेव च ।
 तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं च विपर्यये ॥ ३१
 अनृतं न वदेद्विद्वांस्तपस्तप्त्वा न विस्मयेत् ।
 नातोऽप्यभिभवेद्विप्रान्न दत्त्वा परिकीर्तयेत् ॥ ३२
 यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ।
 आयुर्विप्रावमानेन दानं तु परिकीर्तनात् ॥ ३३
 एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रमीयते ।
 एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेकश्चाप्नोति दुष्कृतम् ॥ ३४
 मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं क्षितौ ।
 विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुवर्तते ॥ ३५
 अनागतानि कार्याणि कर्तुं गणयते मनः ।
 शरीरकं समुद्दिश्य सयते नूनमन्तकः ॥ ३६
 तस्माद्धर्मसहायस्तु धर्मं संचिनुयात्सदा ।
 धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥ ३७
 येषां तटाकानि बहूदकानि
 सभाश्च कूपाश्च शुभाः प्रपाश्च ।
 अन्नप्रदानं मधुरा च वाणी
 यमस्य ते निर्विषया भवन्ति ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति यत्प्रमहिमानुवर्णनम् ॥ १ ॥ दानपात्रब्राह्मणलक्षणकथनम् ॥ २ ॥ तथाऽन्नदानप्रशंसनम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 अनेकान्तं बहुद्वारं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
 किंलक्षणोसौ भवति तन्मे ब्रूहि जनार्दन ॥ १
 भगवानुवाच ।
 शृणु राजन्समासेन धर्मशौचविधिक्रमम् ।

अहिंसा शौचमक्रोधमानृशंसं दमः शमः ।
 आर्जवं चैव राजेन्द्र निश्चितं धर्मलक्षणम् ॥ २
 ब्रह्मचर्यं तपः क्षान्तिर्मधुमांसस्य वर्जनम् ।
 मर्यादायां स्थितिश्चैव शमः शौचस्य लक्षणम् ॥ ३
 बाल्ये विद्यां निषेवेत यौवने दारसंग्रहम् ।

वार्धके मौनमातिष्ठेत्सर्वदा धर्ममाचरेत् ॥ ४
 ब्राह्मणान्नावमन्येत गुरुन्परिवदेन्न च ।
 यतीनामनुकूलः स्यादेष धर्मः सनातनः ॥ ५
 यतिगुरुद्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
 पतिरेव गुरुः स्त्रीणां सर्वेषां पार्थिवो गुरुः ॥ ६
 यद्गृहस्थार्जितं पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोपि वा ।
 निर्दहिष्यति तत्सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ॥ ७
 दुष्टेत्ता वा सुष्टेत्ता वा ज्ञानिनोऽज्ञानिनोपि वा ।
 गृहस्थैर्यतयः पूज्याः परत्र हितकाङ्क्षिभिः ॥ ८
 एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखी वा मुण्डितोपि वा ।
 काषायदण्डधारोपि यतिः पूज्यो न संशयः ॥ ९
 अपूजितो गृहस्थैर्वा तथा चाप्यवमानितः ।
 यतिर्वाऽप्यतिथिर्वाऽपि नरके पातयिष्यतः ॥ १०
 तस्मात्तु यत्नतः पूज्या मद्भक्ता मत्परायणाः ।
 मयि संन्यस्तकर्माणः परत्र हितकाङ्क्षिभिः ॥ ११
 ग्रहरेण द्विजान्विप्रो गां न हन्यात्कदाचन ।
 भ्रूणहत्यासमं चैव उभयं यो निषेवते ॥ १२
 नाग्निं मुखेनोपधमेन्न च पादौ प्रतापयेत् ।
 नाधः कुर्यात्कदाचित्तु न पृष्ठं परितापयेत् ॥ १३
 नान्तरा गमनं कुर्यान्न चामेध्यं विनिक्षिपेत् ।
 उच्छिद्यो न स्पृशेदग्निमाशौचस्थो न जातुचित् ॥
 श्वचण्डालादिभिः स्पृष्टो नाङ्गमग्नौ प्रतापयेत् ।
 सर्वदेवमयो वह्निस्तस्माच्छुद्धः सदा स्पृशेत् ॥ १५
 प्राप्तमूत्रपुरीषस्तु न स्पृशेद्बहिमात्मवान् ।
 यावत्तु धारयेद्देवं तावदप्रयतो भवेत् ॥ १६
 पचनाग्निं न गृहीयात्परवेष्मनि जातुचित् ।
 तस्मिन्पकेन चान्नेन यत्कर्म कुरुते शुभम् ॥ १७
 तस्यैव तच्छुभस्यार्धमग्निदस्य भवेन्नृप ।
 तस्माद्गृहगतं वह्निं प्रकुर्यादविनाशितम् ॥ १८
 प्रमादाद्यदि वाऽज्ञानात्तस्य नाशो भविष्यति ।
 गृहीयात्तु मथित्वा वा श्रोत्रियागारतोपि वा ॥ १९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कीदृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ।
 कीदृशेभ्यो हि दातव्यं तन्मे ब्रूहि जनार्दन ॥ २०

भगवानुवाच ।
 अक्रोधनाः सत्यपरा धर्मनित्या जितेन्द्रियाः ।
 तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ २१
 अमानिनः सर्वसहा दृष्टार्था विजितेन्द्रियाः ।
 सर्वभूतहिता मैत्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ २२
 अलुब्धाः शुचयो वैद्या हीमन्तः सत्यवादिनः ।
 स्वधर्मनिरता ये तु तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ २३
 साङ्गाश्च चतुरो वेदान्योऽधीयेत दिनेदिने ।
 शूद्रान्नं यस्य नो देहे तत्पात्रमृषयो विदुः ॥ २४
 प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च समन्वितः ।
 तारयेत्तत्कुलं सर्वमेकोपीह युधिष्ठिर ॥ २५
 गामश्वमन्नं वित्तं वा तद्विधे प्रतिपादयेत् ।
 निश्चम्य तु गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसंमतम् ।
 दूरादाहृत्य सत्कृत्य तं प्रयत्नेन पूजयेत् ॥ २६
 युधिष्ठिर उवाच ।
 धर्माधर्मविधिस्त्वेवं भीमं भीष्मेण भाषितम् ।
 भीष्मवाक्यात्सारभूतं वद धर्मं सुरेश्वर ॥ २७
 भगवानुवाच ।
 अन्नेन धार्यते सर्वं जगदेतच्चराचरम् ।
 अन्नात्प्रभवति प्राणः प्रत्यक्षं नास्ति संशयः ॥ २८
 कलत्रं पीडयित्वा तु देशे काले च शक्तितः ।
 दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता ॥ २९
 विप्रमध्वपरिश्रान्तं बालं वृद्धमथापि वा ।
 अर्चयेद्गुरुवत्प्रीतो गृहस्थो गृहमागतम् ॥ ३०
 क्रोधमुत्पतितं हित्वा सुशीलो वीतमत्सरः ।
 अर्चयेदतिथिं प्रीतः परत्र हितभूतये ॥ ३१
 अतिथिं नावमन्येत नानृतां गिरमीरयेत् ।
 न पृच्छेद्गोत्रचरणं नाधीतं वा कदाचन ॥ ३२
 चण्डालो वा श्वपाको वा काले यः कश्चिदागतः ।
 अन्नेन पूजनीयः स्यात्परत्र हितमिच्छता ॥ ३३
 पिधाय तु गृहद्वारं भुङ्क्ते योऽन्नं ग्रहणवान् ।
 स्वर्गद्वारपिधानं वै कृतं तेन युधिष्ठिर ॥ ३४
 पितृन्देवानृषीन्विप्रानतिथींश्च निराश्रयान् ।
 यो नरः प्रीणयत्यन्नैस्तस्य पुण्यफलं महत् ॥ ३५

कृत्वा तु पापं बहुशो यो दद्यादन्नमर्थिने ।
 ब्राह्मणाय विशेषेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३६
 अन्नदः प्राणदो लोके प्राणदः सर्वदो भवेत् ।
 तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं भूतिमिच्छता ॥ ३७
 अन्नं ह्यमृतमित्याहुर्न्नं प्रजननं स्मृतम् ।
 अन्नप्रणाशे सीदन्ति शरीरे पञ्च धातवः ॥ ३८
 बलं बलवतो नश्येदन्नहीनस्य देहिनः ।
 तस्मादन्नं विशेषेण श्रद्धयाऽश्रद्धयापि वा ॥ ३९
 आदत्ते हि रसं सर्वमादित्यः स्वर्गमस्तिभिः ।
 वायुस्तस्मात्समादाय रसं मेघेषु धारयेत् ॥ ४०
 तत्तु मेघगतं भूमौ शक्रो वर्षति तादृशम् ।
 तेन दिग्धा भवेद्देवी मही प्रीता च भारत ॥ ४१
 तस्यां संस्थानि रोहन्ति यैर्जीवन्त्यखिलाः प्रजाः ।
 मांसमेदोस्थिमज्जानां संभवस्तेभ्य एव हि ॥ ४२

एवं सूर्यश्च पवनो मेघः शक्रस्तथैव च ।
 एक एव स्थितो राशिर्यतो भूतानि जज्ञिरे ॥ ४३
 भवनानि च दिव्यानि दिवि तेषां महात्मनाम् ।
 नानासंस्थानि भूतानि नानाभूमिगतानि च ४४
 चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीजालवन्ति च ।
 तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ॥ ४५
 अनेकशतसङ्ख्यानि सान्तर्जलवनानि च ।
 तत्र पुष्पफलोपेताः कामदाः सुरपादपाः ॥ ४६
 वाप्यो बद्धसभाः कूपा दीर्घिकाश्च सहस्रशः ।
 भक्ष्यभोज्यमयाः शैला वासांस्याभरणानि च ४७
 क्षीरस्रवन्त्यः सरितस्तथा चैवान्नपर्वताः ।
 घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः ॥ ४८
 प्रासादप्रवराः शुभ्राः शय्याश्च कनकोज्ज्वलाः ।
 अन्नदास्तत्र तिष्ठन्ति तस्मादन्नप्रदो भवेत् ॥ ४९

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि अष्टोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति भोजनविधिकथनम् ॥ १ ॥ तथा गोप्रासदानप्रकारकथनम् ॥ २ ॥ तथा तिलप्रशंसनपूर्वकं तेषां-
 मिश्रणां च ब्राह्मणेन स्वयं यज्ञे निपीडनप्रतिषेधनम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 अन्नदानफलं श्रुत्वा प्रीतोऽसि मधुसूदन ।
 भोजनस्य विधिं वक्तुं देवदेव त्वमर्हसि ॥ १
 भगवानुवाच ।
 भोजनस्य द्विजातीनां विधानं शृणु पाण्डव ।
 स्नातः शुचिः शुचौ देशे निर्जने हुतपावकः ॥ २
 मण्डलं कारयित्वा च चतुरश्रं द्विजोत्तमः ।
 क्षत्रियश्चेत्ततो वृत्तं वैश्योऽर्धेन्दुसमाकृतिम् ॥ ३
 आर्द्रपादस्तु भुज्जीयात्प्राञ्चुखश्चासने शुचौ ।
 पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः ॥ ४
 नैकवासास्तु भुज्जीयान्न चान्तर्धाय वा द्विजः ।
 न भिन्नपात्रे भुज्जीत पर्णपृष्ठे तथैव च ॥ ५
 अन्नं पूर्वं नमस्कुर्यात्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 नान्यदालोकयेदन्नान्न जुगुप्सेत तत्परः ॥ ६
 जुगुप्सितं च यच्चान्नं राक्षसा एव भुञ्जते ।

पाणिना जलमुद्धृत्य कुर्यादन्नं प्रदक्षिणम् ॥ ७
 अपेयं तद्विजानीयात्पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 परिवेषजलादन्यत्पेयमेव तु मन्त्रवत् ॥ ८
 पञ्च प्राणाहुतीः कुर्यात्समन्त्रं तु पृथक्पृथक् ॥ ९
 यथा रसं न जानाति जिह्वा प्राणाहुतौ नृप ।
 तथा समाहितः कुर्यात्प्राणाहुतिमतन्द्रितः ॥ १०
 विदित्वाऽन्नमथान्नादं पञ्च प्राणांश्च पाण्डव ।
 यः कुर्यादाहुतीः पञ्च तेनेष्टाः पञ्चवायवः ॥ ११
 अतोऽन्यथा तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
 तेनान्नेनासुरान्प्रेतान् राक्षसांस्तर्पयिष्यति ॥ १२
 वक्त्रप्रमाणान्पिण्डांश्च ग्रसेदेकैकशः पुनः ।
 वक्त्राधिकं तु यत्पिण्डमात्मोच्छिष्टं तदुच्यते ॥ १३
 पिण्डावशिष्टमन्यच्च वक्त्राभिस्सृतमेव च ।
 अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १४
 स्वमुच्छिष्टं तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभोजनम् ।

चान्द्रायणं चरेत्कृच्छ्रं प्राजापत्यमथापि वा ॥१५॥
 स्त्रीपात्रभुङ्करः पापः स्त्रीणामुच्छिष्टभुक्तथा ।
 तथा सह च यो भुङ्के स भुङ्के मद्यमेव हि ।
 न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥
 पिवतः पतिते तोये भोजने मुखनिस्सृते ।
 अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥१७॥
 पीतशेषं तु तन्नाम न पेयं पाण्डुनन्दन ।
 पिवेद्यदि हि तन्मोहाद्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥१८॥
 पानीयानि पिवेद्येन तत्पात्रं द्विजसत्तमः ।
 अनुच्छिष्टं भवेत्तावद्यावद्भूमौ न निक्षिपेत् ॥१९॥
 मौनी वाऽप्यथवा भूमौ नावलोक्य दिशस्तथा ।
 भुङ्जीत विधिवद्विप्रो न चोच्छिष्टं प्रदापयेत् ॥२०॥
 सदा चात्यशनं नाद्यान्नातिहीनं च कर्हिचित् ।
 यथाऽग्नेन व्यथा न स्यात्तथा भुङ्जीत नित्यशः ॥
 उदक्यामपि चण्डालं श्वानं सूकरमेव वा ।
 भुञ्जानो यदि वा पश्येत्तदन्नं च परित्यजेत् ।
 भुञ्जानो ह्यत्यजन्मोहाद्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥२२॥
 केशकीटोपपन्नं च मुखमारुतवीजितम् ।
 अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
 उत्थाय च पुनः स्पृष्टं पादस्पृष्टं च लङ्घितम् ।
 अन्नं तद्राक्षसं विद्यात्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥२४॥
 राक्षसोच्छिष्टभुग्विप्रः सप्त पूर्वान्परानपि ।
 नरके रौरवे घोरे स पितृन्पातयिष्यति ॥२५॥
 तस्मिन्नाचमनं कुर्याद्यस्मिन्पात्रे स भुक्तवान् ।
 यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासनात्ततः ।
 स्नानं सद्यः प्रकुर्वीत सोन्यथाऽग्रयतो भवेत् ॥२६॥
 युधिष्ठिर उवाच ।
 तृणमुष्टिविधानं च तृणमाहात्म्यमेव च ।

इक्षोः सोमसमुद्भूतिं वक्तुमर्हसि मानद ॥ २७ ॥
 भगवानुवाच ।
 पितरो वृषभा ज्ञेयो गावो लोकस्य मातरः ।
 तासां तु पूजया राजन्पूजिताः पितृदेवताः ॥२८॥
 सभा प्रपा गृहाश्चापि देवतायतनानि च ।
 शुद्ध्यन्ति शकृता यासां किं भूतमधिकं ततः ॥२९॥
 ग्रासमुष्टिं परगवे दद्यात्संवत्सरं तु यः ।
 अकृत्वा स्वयमाहारं प्राप्तस्तत्सार्वकालिकम् ॥३०॥
 गावो मे मातरः सर्वाः पितरश्चैव गोवृषाः ।
 ग्रासमुष्टिं मया दत्तं प्रतिगृह्णीत मातरः ॥३१॥
 इत्युक्त्वाऽग्नेन मन्त्रेण गायत्र्या वा समाहितः ।
 अभिमन्त्र्य ग्रासमुष्टिं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥३२॥
 यत्कृतं दुष्कृतं तेन ज्ञानतोऽज्ञानतोपि वा ।
 तस्य नश्यति तत्सर्वं दुःखघ्नं च विनश्यति ॥३३॥
 तिलाः पवित्राः पापघ्ना नारायणसमुद्भवाः ।
 तिलाञ्श्चाद्धे प्रशंसन्ति दानमेतदनुत्तमम् ॥३४॥
 तिलान्दद्यात्तिलान्भक्ष्यात्तिलान्प्रातरुपस्पृशेत् ।
 तिलंतिलमिति ब्रूयात्तिलाः पापहरा हि ते ॥३५॥
 क्रीत्वा प्रतिगृहीत्वा वा न विक्रेया द्विजातिभिः ।
 भोजनाभ्यञ्जनादानाद्योन्यत्तु कुरुते तिलैः ।
 कृमिर्भूत्वा श्वविष्टायां पितृभिः सह मज्जति ॥३६॥
 तिलान्नपीडयेद्विप्रो यन्नचक्रे स्वयं नृप ।
 पीडयन् हि द्विजो मोहान्नरकं याति रौरवम् ॥३७॥
 इक्षुवंशोद्भवः सोमः सोमवंशोद्भवा द्विजाः ।
 इक्षुं न पीडयेत्तस्मादिक्षुघाल्यात्मघातकः ॥३८॥
 इक्षुदण्डसहस्राणामेकैकेन युधिष्ठिर ।
 ब्रह्महत्यामवाप्नोति द्विजश्चेद्यन्नपीडकः ।
 तस्मान्न पीडयेदिक्षुं यन्नचक्रे द्विजोत्तमः ॥३९॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रत्यापद्धर्मकथनम् ॥ १ ॥ तथा प्रशस्ताप्रशस्तब्राह्मणलक्षणकथनम् ॥ २ ॥ तथा सामान्यतो नानाध-
 र्मेकथनपूर्वकं ब्राह्मण्यसिद्धिप्रकारकथनम् ॥ ३ ॥ तथा गुर्वाचार्योपाध्यायलक्षणकथनम् ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

समुच्चयं च धर्माणां भोज्याभोज्यं तथैव च ।

श्रुतं मया त्वत्प्रसादादापद्धर्मं ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

भगवानुवाच ।

दुर्भिक्षे राष्ट्रसंवाधेऽप्याशौचे मृतसूतके ।
 धर्मकालेऽध्वनि तथा नियमो येन लुप्यते ॥ २
 दूराध्वगमनात्स्विन्नो द्विजालाभेऽथ शूद्रतः ।
 अकृतान्नं तु यत्किंचिद्दृष्टीयादात्मवृत्तये ॥ ३
 आतुरो दुःखितो वाऽपि तथाऽऽर्तो वा बुभुक्षितः ।
 भुञ्जन्नविधिना विप्रः प्रायश्चित्तीयते न च ॥ ४
 निमन्त्रितस्तु यो विप्रो विधिवद्व्यव्यययोः ।
 मांसादीन्यपि भुञ्जानः प्रायश्चित्तीयते न च ॥ ५
 अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं घृतं पयः ।
 हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥ ६
 अशक्तो विधिवत्कर्तुं प्रायश्चित्तानि यो नरः ।
 विदुषां वचनेनापि दानेनापि विशुद्ध्यति ॥ ७
 अनुतावृतुकाले वा दिवा रात्रौ तथाऽपि वा ।
 प्रोषितस्तु स्त्रियं गच्छेत्प्रायश्चित्तीयते न च ॥ ८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 प्रशस्याः कीदृशा विप्रा निन्द्याश्चापि सुरेश्वर ।
 अष्टकायाश्च कः कालस्तन्मे कथय सुव्रत ॥ ९
 भगवानुवाच ।
 सत्यसन्धं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाद्वेपति भास्करः ।
 एष मे मण्डलं भित्त्वा याति ब्रह्म सनातनम् १०
 कुलीनः कर्मकृद्द्वैद्यस्तथा चाप्यानुशंसवान् ।
 श्रीमानृजुः सत्यवादी पात्रं सर्व इमे द्विजाः ११
 एते चाग्रासनस्थास्ते भुञ्जानाः प्रथमं द्विजाः ।
 तस्यां पङ्क्त्यां तु ये चान्ये तान्पुनन्येव दर्शनात् १२
 मद्भक्ता ये द्विजश्रेष्ठा मद्भक्ता मत्परायणाः ।
 तान्पङ्क्तिपावनान्विद्धि पूज्यांश्चैव विशेषतः ॥ १३
 निन्द्याञ्छृणु द्विजान् राजन्नपि वा वेदपारगान् ।
 ब्राह्मणञ्छन्नना लोके चरतः पापकारिणः ॥ १४
 अनग्निरनधीयानः प्रतिग्रहरुचिस्तु यः ।
 यतस्ततस्तु भुञ्जानस्तं विद्याद्ब्रह्मदूषकम् ॥ १५
 मृतसूतकपुष्टाङ्गो यश्च शूद्रान्नभुङ्गिद्विजः ।
 अहं चापि न जानामि गतिं तस्य नराधिप १६
 शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गोऽप्यधीयानो हि नित्यशः ।
 जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्ध्वं न विद्यते ॥ १७

आहिताग्निश्च यो विप्रः शूद्रान्नान्न निवर्तते ।
 पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा ब्रह्म त्रयोऽग्नयः १८
 शूद्रप्रेषणकर्तुश्च ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
 भूमावन्नं प्रदातव्यं श्वसृगालसमो हि सः ॥ १९
 प्रेतभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
 अनुगच्छेन्नीयमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ २०
 त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
 प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ २१
 अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजोत्तमाः ।
 पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं ते प्राप्नुवन्ति हि ॥ २२
 न तेषामशुभं किञ्चित्पापं वा शुभकर्मणाम् ।
 जलावगाहनादेव सद्यः शौचं विधीयते ॥ २३
 शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि ।
 निवृत्तेन न भोक्तव्यं विद्धि शूद्रान्नमेव तत् ॥ २४
 विप्राणां भोक्तुकामानामत्यन्तं चान्नकाङ्क्षिणाम् ।
 यो विभ्रं कुरुते मर्त्यस्ततो नान्योस्ति पापकृत् ॥ २५
 सर्वे च वेदाः सहपङ्क्तिरङ्गैः
 साङ्ख्यं पुराणं च कुले च जन्म ।
 नैतानि सर्वाणि गतिर्भवन्ति
 शीलव्यपेतस्य नृप द्विजस्य ॥ २६
 ग्रहोपरागे विषुवेऽयनान्ते
 पित्र्ये मघासु खसुते च जाते ।
 गयेषु पिण्डेषु च पाण्डुपुत्र
 दत्तं भवेन्निष्कसहस्रतुल्यम् ॥ २७
 वैशाखमासस्य तु या तृतीयाऽ-
 नवद्याऽसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
 नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे
 त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥ २८
 उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च
 श्राद्धस्य कालो ह्ययनद्वये च ।
 पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
 दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
 श्राद्धं कृतं तेन समासहस्रं
 रहस्यमेतत्पितरो वदन्ति ॥ २९

यस्त्वेकपङ्क्तां विषमं ददाति
 स्नेहाद्भयाद्वा यदि वाऽर्थहेतोः ।
 क्रूरं दुराचारमनात्मवन्तं
 ब्रह्मघ्नेन कवयो वदन्ति ॥ ३०
 धनानि येषां विपुलानि सन्ति
 नित्यं रमन्ते परलोकमूढाः ।
 तेषामयं शत्रुवरग्नलोको
 नान्यत्सुखं देहसुखे रतानाम् ॥ ३१
 ये चैव मुक्तास्तपसि प्रयुक्ताः
 स्वाध्यायशीला जरयन्ति देहम् ।
 जितेन्द्रिया भूतहिते निविष्टा-
 स्तेषामसौ चापि परश्च लोकः ॥ ३२
 ये चैव विद्यां न तपो न दानं
 न चापि मूढाः प्रजने यतन्ते ।
 न चापि गच्छन्ति सुखानि भोगां-
 स्तेषामयं चापि परश्च नास्ति ॥ ३३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 नारायण पुराणेश लोकावास नमोस्तु ते ।
 श्रोतुमिच्छामि कात्स्न्येन धर्मसारसमुच्चयम् ॥ ३४
 भगवानुवाच ।
 धर्मसारं महाप्राज्ञ मनुना प्रोक्तमादितः ।
 प्रवक्ष्यामि मनुप्रोक्तं पौराणां श्रुतिसंहितम् ॥ ३५
 अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।
 दृष्टमात्रात्पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत तान्सदा ॥ ३६
 गौरैकस्यैव दातव्या न बहूनां युधिष्ठिर ।
 सा गौर्विक्रयमापन्ना दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ ३७
 बहूनां न प्रदातव्या गौर्वस्त्रं शयनं स्त्रियः ।
 तादृग्भूतं तु तद्दानं दातारं नोपतिष्ठति ॥ ३८
 आक्रम्य ब्राह्मणैर्भुक्तमनार्याणां च वेश्मनि ।
 गोभिश्च पुण्यं तत्तेषां राजसूयाद्विशिष्यते ॥ ३९
 मा ददात्विति यो ब्रूयाद्ब्राह्मणेषु च गोषु च ।
 तिर्यग्योनिशतं गत्वा चण्डालेषूपजायते ॥ ४०
 ब्राह्मणस्त्वं च यदैवं दरिद्रस्यैव यद्वनम् ।
 गुरोश्चापि हतं राजन्स्वर्गस्थानपि पातयेत् ॥ ४१

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।
 द्वितीयं धर्मशास्त्राणि तृतीयं लोकसंग्रहः ॥ ४२
 आसमुद्राच्च यत्पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् ।
 हिमाद्रिविन्ध्ययोर्मध्यमार्यावर्तं प्रचक्षते ॥ ४३
 सरावतीद्विषद्वत्योर्देवनद्योर्दन्तरम् ।
 तद्देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥ ४४
 यस्मिन्देसे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः ।
 वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥ ४५
 कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पाञ्चालाः शूरसेनयः ।
 एते ब्रह्मर्षिदेशास्तु ब्रह्मावर्तादनन्तराः ॥ ४६
 एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
 स्वं चारित्र्यं च गृह्णीयुः पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ ४७
 हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विशसनादपि ।
 प्रत्यगेव प्रयागात्तु मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ ४८
 कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
 स ज्ञेयो याज्ञिको देशो म्लेच्छदेशस्ततः परम् ॥ ४९
 एतान्विज्ञाय देशास्तु संश्रयेरन्दिजातयः ।
 शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा निवसेद्भुत्तिकर्षितः ॥ ५०
 आचारः प्रथमो धर्मो ह्यहिंसा सत्यमेव च ।
 दानं चैव यथाशक्ति नियमाश्च यमैः सह ॥ ५१
 वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
 कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ ५२
 गर्भहोमैर्जातकर्मनामचौलोपनायनैः ।
 स्वाध्यायैस्तद्व्रतैश्चैव विवाहस्नातकव्रतैः ।
 महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ ५३
 धर्माथौ यदि न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि तद्विधा ।
 विद्या तस्मिन्नवप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥ ५४
 लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेव वा ।
 यस्माज्ज्ञानमिदं प्राप्तं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ ५५
 सव्येन सव्यं संगृह्य दक्षिणेन तु दक्षिणम् ।
 न कुर्यादेकहस्तेन गुरोः पादाभिवादनम् ॥ ५६
 निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
 अध्यापयति चैवैनं स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ ५७

कृत्वोपनयनं वेदान्योध्यापयति नित्यशः ।
 सकल्पान्सरहस्यांश्च स चोपाध्याय उच्यते ॥ ५८
 साङ्गांश्च वेदानध्याप्य शिक्षयित्वा व्रतानि च ।
 विवृणोति च मन्त्रार्थानाचार्यः सोभिधीयते ॥ ५९
 उपाध्यायाद्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।
 पितुः शतगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ ६०
 एतेषामपि सर्वेषां गरीयान्ज्ञानदो गुरुः ।
 गुरोः परतरं किञ्चिन्न भूतं न भविष्यति ॥ ६१

तस्मात्तेषां वशे तिष्ठेच्छुश्रूषापरमो भवेत् ।
 अवमानाद्भि तेषां तु नरकं स्यान्न संशयः ॥ ६२
 हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोधिकान् ।
 रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ ६३
 शपता यत्कृतं पुण्यं शप्यमानं तु गच्छति ।
 शप्यमानस्य यत्पापं शपन्तमनुगच्छति ॥ ६४
 नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।
 द्वेषं डम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं विवर्जयेत् ॥ ६५

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

कुष्णेन युधिष्ठिरं प्रत्यस्मिन्सृष्टिप्रकारकथनम् ॥ १ ॥ आहवनीयादित्वेन तद्विभागकथनपूर्वकं तत्तन्नामनिर्वचनम् ॥ २ ॥
 तथा यज्ञाग्निहोत्रप्रशंसनम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 स्वभक्तस्य हृषीकेश धर्माधर्ममजानतः ।
 धर्मं पुण्यतमं देव पृच्छतः कथयस्व मे ॥ १
 भगवानुवाच ।
 यदेतदग्निहोत्रं वै सृष्टं वर्णत्रयस्य तु ।
 मन्त्रवद्यद्भुतं सम्यग्विधिना चाप्युपासितम् ।
 आहिताग्निं नयत्यूर्ध्वं सपत्नीकं सवान्धवम् ॥ २
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं तद्वाङ्मनैर्देव होतव्यं क्षत्रियैः कथम् ।
 वैश्यैर्वा देवदेवेश कथं वा सुहुतं भवेत् ॥ ३
 कस्मिन्काले कथं कस्य आधेयोऽग्निः सुरोत्तम ।
 आहितस्य कथं वाऽपि सम्यगाचरणं भवेत् ॥ ४
 कत्यग्रयः किमात्मानः स्थानं किं कस्य वा विभो ।
 कतरस्मिन्दुते स्थाने कं व्रजेदाग्निहोत्रिकः ॥ ५
 अग्निहोत्रनिमित्तं च किमुत्पन्नं पुराऽनघ ।
 कथमेवाथ हूयन्ते ग्रीयन्ते च सुराः कथम् ॥ ६
 विधिवन्मन्त्रवत्कृत्वा पूजितास्त्वग्रयः कथम् ।
 कां गतिं वदतांश्रेष्ठ नयन्ति ह्यग्निहोत्रिणः ॥ ७
 दुर्हुताश्चापि भगवन्नविज्ञातास्त्रयोऽग्रयः ।
 किमाहिताग्नेः कुर्वन्ति दुश्शीर्णा वाऽपि केशव ॥ ८
 उत्सन्नाग्निस्तु पापात्मा कां योनिं देव गच्छति ।

एतत्सर्वं समासेन भक्त्या ह्युपगतस्य मे ।
 वक्तुमर्हसि सर्वज्ञ सर्वाधिक नमोस्तु ते ॥ ९
 भगवानुवाच ।
 शृणु राजन्महापुण्यमिदं धर्माभूतं परम् ।
 यत्तु तारयते युक्तान्ब्राह्मणानग्निहोत्रिणः ॥ १०
 ब्रह्मत्वेनासृजं लोकानहमादौ महाद्युते ।
 सृष्टोऽग्निर्मुखतः पूर्वं लोकानां हितकाम्यया ॥ ११
 यस्मादग्रे स भूतानां सर्वेषां निर्मितो मया ।
 तस्मादग्नीत्यभिहितः पुराणज्ञैर्मनीषिभिः ॥ १२
 यस्मात्तु सर्वकृत्येषु पूर्वमस्मै प्रदीयते ।
 आहुतिर्दीप्यमानाय तस्मादग्नीति कथ्यते ॥ १३
 यस्माच्च तु नयत्यग्रां गतिं विप्रान्सुपूजितः ।
 यस्माच्च नयनाद्राजन्देवेष्वग्नीति कथ्यते ॥ १४
 तस्माच्च दुर्हुतः सोयमलं भक्षयितुं क्षणात् ।
 यजमानं नरश्रेष्ठ क्रव्यादोऽग्निस्ततः स्मृतः ॥ १५
 सर्वभूतात्मको राजन्देवानामेष वै मुखम् ।
 प्रथमं मन्मुखात्सृष्टो लोकार्थे पचनः प्रभुः ॥ १६
 सृष्टमात्रो जगत्सर्वमनुमैच्छत्पुरा खलु ।
 ततः प्रशमितः सोयिरुपास्यैव मया पुरा ॥ १७
 सततोपासनात्सोयमौपासन इति स्मृतः ॥ १८
 आहुतिः सर्वमाख्याति तस्मिन्वसति सोनलः ।

आवसथ्य इति ख्यातस्तेनासौ ब्रह्मवादिभिः १९
 तस्मात्पञ्च महायज्ञा वर्तन्ते यस्य धर्मतः ।
 सोममण्डलमध्येन गतिस्तस्य द्विजन्मनः ॥ २०
 ते च सप्तर्षयः सिद्धाः संयतेन्द्रियबुद्धयः ।
 गता ह्यमरसायुज्यं ते ह्यभ्यर्चनतत्पराः ॥ २१
 अपरे चावसथ्यं च पचनाग्निं प्रचक्षते ।
 तस्मिन्पञ्च महायज्ञा वैश्वदेवश्च वर्तते ॥ २२
 स्थालीपाकं च गार्हं च सर्वे चास्मिन्प्रतिष्ठिताः ।
 गृह्यकर्मवहो यस्मात्तस्माद्गृहपतिस्तु सः ॥ २३
 औपासनं चावसथ्यं सभ्यं पचनपावकम् ।
 आहुर्ब्रह्मविदः केचिन्मतमेतन्ममापि च ॥ २४
 अग्निहोत्रप्रकारं च शृणु राजन्समाहितः ।
 त्रयाणां गुणनामानां वहीनामुच्यते मया ॥ २५
 गृहाणां हि पतित्वं हि गृहपत्यमिति स्मृतम् ।
 गृहपत्यं तु यस्यासीत्तस्माद्गार्हपत्यता ॥ २६
 यजमानं तु यस्मात्तु दक्षिणां तु गतिं नयेत् ।
 दक्षिणाग्निं तमाहुस्ते दक्षिणायतनं द्विजाः ॥ २७
 आहुतिः सर्वमाख्याति हव्यं वै वहनं स्मृतम् ।
 सर्वहव्यवहो वह्निर्गतश्चाहवनीयताम् ॥ २८
 यं चावसथ्यं जुहुयान्मूलाग्निं विधिवद्विजः ।
 आवसथ्यं तु तं चाग्निं पचनाग्निं प्रचक्षते ॥ २९
 तेषां स भागतो वह्निः सभ्य इत्यभिधीयते ।
 आवतथ्यस्तु यो वह्निः प्रथमः स प्रजापतिः ३०
 ब्रह्मा च गार्हपत्योऽग्निस्तस्मिन्नेव हि सोभवत् ।
 दक्षिणाग्निस्त्वयं रुद्रः क्रोधात्मा चण्ड एव सः ३१
 अहमाहवनीयोऽग्निराहोमाद्यस्य वै मुखे ।
 सभ्योऽग्निः पञ्चमो यस्तु स्कन्द एव नराधिप ३२
 पृथिवी गार्हपत्योऽग्निरन्तरिक्षं च दक्षिणः ।
 स्वर्गमाहवनीयोऽग्निरिवमग्नित्रयं स्मृतम् ॥ ३३
 वृत्तश्च गार्हपत्योऽग्निर्यसाद्गृत्ता च मेदिनी ।
 अर्धचन्द्राकृतिस्तं वै दक्षिणाग्निस्तथा भवेत् ॥ ३४
 चतुरश्रं ततः स्वर्गं निर्मलं तु निरामयम् ।
 तस्मादाहवनीयोऽग्निश्चतुरश्रो भवेन्नृप ॥ ३५
 जुहुयाद्गार्हपत्यं यो भुवं जयति स द्विजः ।

जुहोति दक्षिणं यस्तु स जयत्यन्तरिक्षकम् ॥ ३६
 पृथिवीमन्तरिक्षं च दिवं ऋषिगणैः सह ।
 जयत्याहवनीयं यो जुहुयाद्भक्तिमान्नरः ॥ ३७
 आभिमुख्येन होमस्तु यस्य यज्ञेषु वर्तते ।
 तेनाप्याहवनीयत्वं गतो वह्निर्महाद्युतिः ॥ ३८
 आहोमादग्निहोत्रेषु यज्ञैर्वा यत्र सर्वशः ।
 यस्मात्तस्मात्प्रवर्तन्ते ततो ह्याहवनीयता ॥ ३९
 यस्त्वावसथ्यं जुहुयान्मूलाग्निं विधिवद्विजः ।
 स तु सप्तर्षिलोकेषु सपत्नीकः प्रमोदते ॥ ४०
 इष्टो भवति सर्वाग्नेरग्निहोत्रं च तद्भवेत् ।
 त्राणाद्वै यजमानस्य ह्यग्निहोत्रमिति स्मृतम् ॥ ४१
 होइज्येषु विषादो वै विषादो दुःखमुच्यते ।
 दुःखं तापत्रयं प्रोक्तं तापं हि नरकं विदुः ॥ ४२
 आध्यात्मिकं चाधिदैवमाधिभौतिकमेव च ।
 एतत्तापत्रयं प्रोक्तमात्मविद्भिर्नराधिप ॥ ४३
 यस्माद्वै त्रायते दुःखाद्यजमानं हुतोऽनलः ।
 तस्मात्तु विधिवत्प्रोक्तमग्निहोत्रमिति श्रुतौ ॥ ४४
 तदग्निहोत्रं सृष्टं वै ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
 वेदाश्चाप्यग्निहोत्रं तु जज्ञिरे स्वयमेव तु ॥ ४५
 अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।
 रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ ४६
 त्रिवेदमन्त्रसंयोगादग्निहोत्रं प्रवर्तते ।
 ऋग्यजुःसामभिः पुण्यैः स्थाप्यते सूत्रसंयुतैः ४७
 वसन्ते ब्राह्मणस्य स्यादाधेयोऽग्निर्नराधिप ।
 वसन्तो ब्राह्मणो ज्ञेयो वेदयोनिः स उच्यते ४८
 अग्न्याधेयं तु येनाथ वसन्ते क्रियतेऽनघ ।
 तस्य श्रीर्ब्रह्मवृद्धिश्च ब्राह्मणस्य विवर्धते ॥ ४९
 क्षत्रियस्याग्निराधेयो ग्रीष्मे श्रेष्ठः स वै नृप ।
 येनाधानं तु वै ग्रीष्मे क्रियते तस्य वर्धते ।
 श्रीः प्रजाः पशवश्चैव वित्तं तेजो बलं यशः ॥ ५०
 शरदृतौ तु वैश्यस्य ह्याधानीयो हुताशनः ।
 शरद्रात्रं स्वयं वैश्यो वैश्ययोनिः स उच्यते ॥ ५१
 शरद्याधानमेवं वै क्रियते येन पाण्डव ।
 तस्यापि श्रीः प्रजाऽऽयुश्च पशवोऽर्थश्च वर्धते ५२

पशवः सर्व एवैते त्रिभिः सर्वैरलङ्कृताः ।
 अग्निहोत्रा ह्यवर्तन्ते तैरेव ध्रियते जगत् ॥ ५३
 ग्राम्यारण्याश्च पशवो वृक्षाश्चैव तृणानि च ।
 फलान्योषधयश्चापि अग्निहोत्रकृते हविः ॥ ५४
 रसाः स्नेहास्तथा गन्धा रत्नानि मणयस्तथा ।
 काञ्चनानि च लोहानि ह्यग्निहोत्रकृतेऽभवन् ५५
 आयुर्वेदो धनुर्वेदो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
 धर्मशास्त्रं च तत्सर्वमग्निहोत्रकृते कृतम् ॥ ५६
 छन्दः शिक्षा च कल्पश्च तथा व्याकरणानि च ।
 शास्त्रं ज्योतिर्निरुक्तं चाप्यग्निहोत्रकृते कृतम् ५७
 इतिहासपुराणं च गाथाश्चोपनिषत्तथा ।
 आथर्वणानि कर्माणि चाग्निहोत्रकृते कृतम् ॥ ५८
 यच्चैतस्यां पृथिव्यां वै किञ्चिदस्ति चराचरम् ।
 तत्सर्वमग्निहोत्रस्य कृते सृष्टं स्वयंभुवा ॥ ५९
 अग्निहोत्रस्य दर्शस्य पूर्णमासस्य चाप्यथ ।
 यूपेष्टिपशुबन्धानां सोमपानक्रियावताम् ॥ ६०
 तिथिनक्षत्रयोगानां मुहूर्तकरणात्मकम् ।
 कालस्य वेदनार्थं तु ज्योतिर्ज्ञानं पुराऽनघ ॥ ६१
 ऋग्यजुः साममन्त्राणां श्लोकतत्त्वार्थचिन्तनात् ।
 प्रत्यापत्तिविकल्पानां छन्दोज्ञानं प्रकल्पितम् ६२
 वर्णाक्षरपदार्थानां सन्धिलिङ्गं प्रकीर्तितम् ।
 नामधातुविवेकार्थं पुरा व्याकरणं स्मृतम् ॥ ६३
 यूपवेद्यध्वरार्थं तु प्रोक्षणश्रवणाय तु ।
 यज्ञदैवतयोगार्थं शिक्षाज्ञानं प्रकल्पितम् ॥ ६४
 यज्ञपात्रपवित्रार्थं द्रव्यसंभारणाय च ।
 सर्वयज्ञविकल्पाय पुराकल्पं प्रकल्पितम् ॥ ६५
 नामधातुविकल्पानां तत्त्वार्थनियमाय च ।
 सर्ववेदनिरुक्तानां निरुक्तमृषिभिः कृतम् ॥ ६६
 वेद्यार्थं पृथिवी सृष्टा संभारार्थं तथैव च ।
 इध्मार्थमथ यूपार्थं ब्रह्मा चक्रे वनस्पतिम् ॥ ६७
 ग्राम्यारण्याश्च पशवो जायन्ते यज्ञकारणात् ।
 मन्त्राणां विनियोगं च प्रोक्षितं श्रपणं तथा ॥ ६८
 अनुयाजप्रयाजाश्च मरुतां शंसिनस्तथा ।
 औद्गात्रं चैव साम्नां वै प्रतिप्रस्थानमेव च ॥ ६९

विष्णुक्रमाणां क्रमणं दक्षिणावभृथं तथा ।
 त्रिकासमर्चनं चैव स्थानेषूपहृतं तथा ॥ ७०
 देवताग्रहणं मोक्षं हविषां श्रपणं तथा ।
 नावबुध्यन्ति ये विप्रा निन्दन्ति च पशोर्वधम् ।
 ते यान्ति नरकं घोरं रौरवं तमसाऽऽवृतम् ॥ ७१
 शतवर्षसहस्राणि तत्र स्थित्वा नराधमाः ।
 कृमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च तिष्ठेयुः पूयशोणिते ॥ ७२
 वृक्षा यूपत्वमिच्छन्ति पशुत्वं पशवस्तथा ।
 तृणानीच्छन्ति बर्हिष्टमोषध्यश्च हविष्यताम् ।
 सोमत्वं च लताः सर्वा वेदित्वं च वसुंधरा ॥ ७३
 यस्मात्पशुत्वमिच्छन्ति पशवः स्वर्गलिप्सया ।
 तस्मात्पशुवधे हिंसा नास्ति यज्ञेषु पाण्डव ॥ ७४
 यूपास्तन्मन्त्रसंस्कारैर्दर्भाश्च पशवस्तथा ।
 यजमानेन सहिताः स्वर्गं यान्ति नरेश्वर ॥ ७५
 यावत्कालं हि यज्वा वै स्वर्गलोके महीयते ।
 तावत्कालं प्रमोदन्ते पशवो ह्यध्वरे हताः ॥ ७६
 अहिंसा वैदिकं कर्म ब्रह्मकर्मेति तत्कृतम् ।
 वेदोक्तं ये न कुर्वन्ति हिंसाबुद्ध्या क्रतून्दिजाः ।
 सद्यः शूद्रत्वमायान्ति प्रेत्य चण्डालतामपि ॥ ७७
 गावो यज्ञार्थमुत्पन्ना दक्षिणार्थं तथैव च ।
 सुवर्णं रजतं चैव पात्रकुंभार्थमेव च ॥ ७८
 दर्भाः संस्तरणार्थं तु रक्षसां रक्षणाय च ।
 पजनार्थं द्विजाः सृष्टास्तारका दिवि देवताः ॥ ७९
 क्षत्रिया रक्षणार्थं तु वैश्या वार्तानिमित्ततः ।
 शुश्रूषार्थं त्रयाणां वै शूद्राः सृष्टाः स्वयंभुवा ॥ ८०
 एवमेतज्जगत्सर्वमग्निहोत्रकृते कृतम् ।
 नावबुध्यन्ति ये चैव नरास्तु तमसा वृताः ॥ ८१
 ते यान्ति नरकं घोरं रौरवं नाम विश्रुतम् ।
 रौरवादिप्रयुक्तास्तु कृमियोनिं व्रजन्ति ते ॥ ८२
 यथोक्तमग्निहोत्राणां शुश्रूषन्ति च ये द्विजाः ।
 तैर्दत्तं सहुतं चेष्टं दत्तमध्यापितं भवेत् ॥ ८३
 एवमिष्टं च पूर्तं च यद्विप्रैः क्रियते नृप ।
 तत्सर्वं सम्यगाहृत्य चादित्ये स्थापयाम्यहम् ८४
 मया स्थापितमादित्ये लोकस्य सुकृतं हि तत् ।

धारयेद्यत्सहस्रांशुः सुकृतं ह्यग्निहोत्रिणाम् ॥ ८५
 यावत्कालं तु तिष्ठन्ति लोके चाप्यग्निहोत्रिणः ।
 तावदेव हि पुण्येन दीप्यते रविणाऽम्बरे ॥ ८६
 स्वर्गे स्वर्गं गतानां तु वीर्याद्भवति वीर्यवान् ।
 तत्र ते ह्युपभुञ्जन्ति ह्यग्निहोत्रस्य तत्फलम् ।
 समानरूपा देवानां तिष्ठन्त्याभूतसंपुवम् ॥ ८७
 वृथाऽग्निना च ये केचिद्वहन्ते ह्यग्निहोत्रिणः ।
 न तेऽग्निहोत्रिणां लोके मनसाऽपि व्रजन्ति ते ॥
 वीरघ्नास्तु दुराचारा दरिद्रास्तु नराधमाः ।
 विकला व्याधिताश्चापि जायन्ते शूद्रयोनिषु ॥ ८९
 तस्मादप्रोषितैर्नित्यमग्निहोत्रं द्विजातिभिः ।
 होतव्यं विधिवद्राजन्मूर्ध्वाभिच्छन्ति ये गतिम् ९०
 आत्मवन्नावमन्तव्यमग्निहोत्रं युधिष्ठिर ।
 न त्याज्यं क्षणमप्येतदग्निहोत्रं युधिष्ठिर ॥ ९१
 वृद्धत्वेऽप्यग्निहोत्रं ये गृह्णन्ति विधिवद्विजाः ।
 शूद्रान्नाद्विरता दान्ताः संयतेन्द्रियबुद्धयः ॥ ९२
 पञ्चयज्ञपरा नित्यं लोभक्रोधविवर्जिताः ।
 द्विकालमतिथींश्चैव पूजयन्ति च भक्तितः ॥ ९३

तेऽपि सूर्योदयप्रख्यैर्विमानैर्वायुवेगिभिः ।
 मम लोके प्रमोदन्ते दृष्ट्वा मां च युधिष्ठिर ॥ ९४
 मन्वन्तरं च तत्रैकं मोदिता द्विजसत्तमाः ।
 इह मानुष्यके लोके जायन्ते द्विजसत्तमाः ॥ ९५
 बालाहिताग्रयो ये च शूद्रान्नाद्विरताः सदा ।
 क्रोधलोभविनिर्मुक्ताः प्रातस्स्नानपरायणाः ।
 यथोक्तमग्निहोत्रं वै जुह्वते विजितेन्द्रियाः ॥ ९६
 आतिथेयाः सदा सौम्या द्विकालं मत्परायणाः ।
 ते यान्त्यपुनरावृत्तिं भित्त्वा चादित्यमण्डलम् ९७
 मम लोकं सपत्नीका यानैः सूर्योदयप्रभैः ।
 तत्र बालार्कसङ्काशाः कामगाः कामरूपिणः ९८
 ऐश्वर्यगुणसंपन्नाः क्रीडन्ति च यथासुखम् ।
 इत्येषामाहिताग्नीनां विभूतिः पाण्डुनन्दन ॥ ९९
 श्रुतिं केचिन्निन्दमानाः श्रुतिं दूष्यन्त्यबुद्धयः ।
 प्रमाणं न च कुर्वन्ति ये यान्तीहापि दुर्गतिम् १००
 प्रमाणमितिहासं च वेदान्कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
 ते यान्त्यमरसायुज्यं नित्यमास्तिक्यबुद्धयः १०१

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति चान्द्रायणविधिनिरूपणपूर्वकं तदाचरणफलकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 चक्रायुध नमस्तेऽस्तु देवेश गरुडध्वज ।
 चान्द्रायणविधिं पुण्यमाख्याहि भगवन्मम ॥ १
 भगवानुवाच ।
 शृणु पाण्डव तत्त्वेन सर्वपापप्रणाशनम् ।
 पापिनो येन शुद्ध्यन्ति तत्ते वक्ष्यामि सर्वशः ॥ २
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वैश्यो वा चरितव्रतः ।
 यथावत्कर्तुंकामो वै तस्यैवं प्रथमा क्रिया ॥ ३
 शोधयेत्तु शरीरं स्वं पञ्चगव्येन यन्त्रितः ।
 सशिरः कृष्णपक्षस्य ततः कुर्वीत वापनम् ॥ ४
 शुकवासाः शुचिर्भूत्वा मौञ्जीं वध्नीत मेखलाम् ।
 पालाशदण्डमादाय ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥ ५

कृतोपवासः पूर्वं तु शुकप्रतिपदि द्विजः ।
 नदीसंगमतीर्थेषु शुचौ देशे गृहेऽपि वा ।
 गोमयेनोपलिप्तेऽथ स्थण्डिलेऽग्निं निधापयन् ॥ ६
 आधारावाज्यभागौ च प्रणवं व्याहृतीस्तथा ।
 वारुणं चैव पञ्चैव हुत्वा सर्वान्यथाक्रमम् ॥ ७
 सत्याय विष्णवे चेति ब्रह्मर्षिभ्योऽथ ब्रह्मणे ।
 विश्वेभ्यो हि च देवेभ्यः सप्रजापतये तथा ॥ ८
 षडुक्त्वा जुहुयात्पश्चात्प्रायश्चित्ताहुतिं द्विजः ।
 अतः समापयेदग्निं शान्तिं कृत्वाऽथ पौष्टिकीम् ९
 प्रणम्य चाग्निं सोमं च भस्म दिग्ध्वा यथाविधि ।
 नदीं गत्वा विशुद्धात्मा सोमाय वरुणाय च ।
 आदित्याय नमस्कृत्वा ततः स्नायात्समाहितः १०

उत्तीर्योदकमाचम्य चासीनः पूर्वतोमुखः ।
 प्राणायामं ततः कृत्वा पवित्रैरभिषेचनम् ॥ ११
 आचान्तस्त्वभिवीक्षेत ऊर्ध्वबाहुर्दिवाकरम् ।
 कृताञ्जलिपुटः स्थित्वा कुर्याच्चैव प्रदक्षिणम् ॥ १२
 नारायणं वा रुद्रं वा ब्रह्माणमथवाऽपि च ।
 वारुणं मन्त्रमूक्तं वा प्राग्भोजनमथापि वा ॥ १३
 वीरघ्नमृषभं वाऽपि तथा चाप्यघमर्षणम् ।
 गायत्रीं मम देवीं वा सावित्रीं वा जपेत्ततः ।
 शतं वाऽष्टशतं वाऽपि सहस्रमथवा परम् ॥ १४
 ततो मध्याह्नकाले वै पायसं यावकं हि वा ।
 पाचयित्वा प्रयत्नेन प्रयतः सुसमाहितः ॥ १५
 पात्रं तु सुसमादाय सौवर्णं राजतं तु वा ।
 ताम्रं वा मृन्मयं वापि औदुम्बरमथापि वा ॥ १६
 वृक्षाणां याज्ञियानां तु पर्णैराद्रैरकुत्सितैः ।
 पुटकेन तु गुप्तेन चरेद्भैक्षं समाहितः ॥ १७
 ब्राह्मणानां गृहाणां तु सप्तानां नापरं व्रजेत् ।
 गोदोहमात्रं तिष्ठेत्तु वाग्यतः संयतेन्द्रियः ॥ १८
 न हसेन्न च वीक्षेत नाभिभाषेत वा स्त्रियम् ॥ १९
 दृष्ट्वा मूत्रं पुरीषं वा चण्डालं वा रजस्वलाम् ।
 पतितं च तथा श्वानमादित्यमवलोकयेत् ॥ २०
 यो हि पादुकमारुह्य सर्वदा प्रचरेद्विजः ।
 तं दृष्ट्वा पापकर्माणमादित्यमवलोकयेत् ॥ २१
 ततस्त्वावसथं प्राप्तो भिक्षां निक्षिप्य भूतले ।
 प्रक्षाल्य पादावाजान्वोर्हस्तावाकूर्परं पुनः ।
 आचम्य वारिणा तेन वह्निं विप्रांश्च पूजयेत् ॥ २२
 पञ्च सप्ताथवा कुर्याद्भागान्भैक्षस्य तस्य वै ।
 तेषामन्यतमं पिण्डमादित्याय निवेदयेत् ॥ २३
 ब्रह्मणे चाग्नये चैव सोमाय वरुणाय च ।
 विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो दद्यादन्नं यथाक्रमम् ॥ २४
 अवशिष्टमथैकं तु वक्रमात्रं प्रकल्पयेत् ॥ २५
 अङ्गुल्यग्रे स्थितं पिण्डं गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ।
 अङ्गुलीभिस्त्रिभिः पिण्डं प्राश्नीयात्प्राञ्जुखः शुचिः
 यथा च वर्धते सोमो हसते च यथा पुनः ।
 तथा पिण्डाश्च वर्धन्ते हसन्ते च दिनेदिने ॥ २७

त्रिकालं स्नानमस्योक्तं द्विकालमथवा सकृत् ।
 ब्रह्मचारी सदा वाऽपि न च वस्त्रं प्रपीडयेत् ॥ २८
 स्थाने न दिवसं तिष्ठेद्रात्रौ वीरासनं व्रजेत् ।
 भवेत्स्थण्डिलशायी वाऽप्यथवा वृक्षमूलिकः ॥ २९
 बल्कलं यदि वा क्षौमं शाणं कार्पासकं तथा ।
 आच्छादनं भवेत्तस्य वस्त्रार्थं पाण्डुनन्दन ॥ ३०
 एवं चान्द्रायणे पूर्णे मासस्यान्ते प्रयत्नवान् ।
 ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या दद्याच्चैव च दक्षिणाम् ॥ ३१
 चान्द्रायणेन चीर्णेन यत्कृतं तेन दुष्कृतम् ।
 तत्सर्वं तत्क्षणादेव भस्मीभवति काष्ठवत् ॥ ३२
 ब्रह्महत्या च गोहत्या सुवर्णसैन्यमेव च ।
 भ्रूणहत्या सुरापानं गुरोर्दारव्यतिक्रमः ॥ ३३
 एवमन्यानि पापानि पातकीयानि यानि च ।
 चान्द्रायणेन नश्यन्ति वायुना पांसवो यथा ॥ ३४
 अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमाविकमेव च ।
 मृतसूतकयोश्चान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ३५
 उपपातकिनश्चान्नं पतितान्नं तथैव च ।
 शूद्रस्योच्छेषणं चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ३६
 आकाशस्थं तु हस्तस्थमथः स्रस्तं तथैव च ।
 परहस्तस्थितं चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ३७
 अथाग्नेदिधिषोरन्नं दिधिषूपपतेस्तथा ।
 परिवेतुस्तथा चान्नं परिवित्तान्नमेव च ॥ ३८
 कुण्डान्नं गोलकान्नं च देवलान्नं तथैव च ।
 तथा पुरोहितस्यान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ३९
 सुराऽऽसवं विषं सर्पिलक्षा लवणमेव च ।
 तैलं चापि च विक्रीणन्द्रिजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ ४०
 एकोद्दिष्टं तु यो भुङ्के जनमध्यगतोऽपि यः ।
 भिन्नभाण्डेषु यो भुङ्के द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ ४१
 यो भुङ्केऽनुपनीतेन यो भुङ्के च स्त्रिया सह ।
 कन्यया सह यो भुङ्के द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ ४२
 उच्छिष्टं स्थापयेद्विप्रो यो मोहाद्भोजनान्तरे ।
 दद्याद्वा यदि वा मोहाद्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ ४३
 तुम्बकोशातकं चैव पलाण्डं गृञ्जनं तथा ।
 छत्राकं लशुनं चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ४४

द्विजः पर्युषितं चान्नं पक्वं परगृहागतम् ।
विपक्वं च तथा मांसं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ४५
उदक्यया शुना वाऽपि चण्डालैर्वा द्विजोत्तमः ।
दृष्टमन्नं तु भुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ ४६
एतत्पुरा विशुद्ध्यर्थमृषिभिश्चरितं व्रतम् ।

पावनं सर्वभूतानां पुण्यं पाण्डवचोदितम् ॥ ४७
एतेन वसवो रुद्राश्चादित्याश्च दिवं गताः ।
एतदद्य परं गुह्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ४८
यथोक्तमेतद्यः कुर्याद्विजः पापप्रणाशनम् ।
स दिवं याति पूतात्मा निर्मलादित्यसंनिभः ४९

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति कार्तिकादिद्वादशमासेषु एकभुक्तव्रताचरणप्रकारनिरूपणपूर्वकं तत्फलकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

केशवेनैवमुक्ते तु चान्द्रायणविधिक्रमे ।
अपृच्छत्पुनरन्यांश्च धर्मान्धर्मात्मजो नृप ॥ १
युधिष्ठिर उवाच ।
सर्वभूतपते श्रीमन्सर्वभूतनमस्कृत ।
सर्वभूतहितं धर्मं सर्वज्ञ कथयस्व नः ॥ २
भगवानुवाच ।
यद्हरिद्रजनस्यापि स्वर्ग्यं सुखकरं भवेत् ।
सर्वपापप्रशमनं तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ॥ ३
कार्तिकाद्यास्तु ये मासा द्वादशैव प्रकीर्तिताः ।
तेष्वेकभुक्तनियमः सर्वेषामुच्यते मया ॥ ४
कार्तिके यस्तु वै मासे नन्दायां संयतेन्द्रियः ।
एकभुक्तेन मद्भक्तो मासमेकं तु वर्तते ॥ ५
जलं वा न पिबेन्मासे नान्तरं भोजनात्परम् ।
आदित्यरूपं मां नित्यमर्चयन्सुसमाहितः ॥ ६
व्रतान्ते भोजयेद्विप्रान्दक्षिणां संप्रदाय च ।
क्रोधलोभविनिर्मुक्तस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ७
विधिवत्कपिलादाने यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
तत्पुण्यं समनुप्राप्य सूर्यलोके महीयते ।
ततश्चापि च्युतः कालात्पुरुषेषूपजायते ॥ ८
मार्गशीर्षं तु यो मासमेकभुक्तेन वर्तते ।
कामं क्रोधं च लोभं च परित्यज्य यथाविधि ॥ ९
स्नात्वा चादित्यरूपं मामर्चयेन्नियतेन्द्रियः ।
जपेच्चैव च गायत्रीं मामिकां वाग्यतेन्द्रियः ॥ १०
मासे परिसमाप्ते तु भोजयित्वा द्विजाञ्शुचिः ।

तानर्चयति मद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ११
अग्निहोत्रे कृते पुण्यमाहिताग्नेस्तु यद्भवेत् ।
तत्पुण्यं फलमासाद्य यानेनाञ्जरशोभिना ।
सह सप्तर्षिलोकेषु यथाकामं यथासुखम् ॥ १२
ततश्चापि च्युतः कालाद्धरिवर्षेषु जायते ।
तत्र प्रकामं क्रीडित्वा राजा पश्चाद्भविष्यति ॥ १३
पौषमासं क्षिपेद्वेदमेकभुक्तेन यो नरः ।
अर्चयन्नेव मां नित्यं मद्भक्तेनान्तरात्मना ॥ १४
अहिंसासत्यसहितः क्रोधहर्षविवर्जितः ।
एवं युक्तस्य राजेन्द्र शृणु यत्फलमुत्तमम् ॥ १५
विप्रातिथ्यसहस्रेषु यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
तत्पुण्यं समनुप्राप्य शक्रलोके महीयते ॥ १६
अवतीर्णस्ततः कालादिलावर्षेषु जायते ।
तत्र स्थित्वा चिरं कालमस्मिन्विप्रो भविष्यति ॥ १७
माघमासं सदा यस्तु वर्तते चैकभुक्ततः ।
मदर्चनपरो भूत्वा डम्भक्रोधविवर्जितः ।
मामिकामपि सावित्रीं सन्ध्यायां तु जपेद्बुधः ॥ १८
दत्त्वा तु दक्षिणामन्ते भोजयित्वा द्विजानपि ।
नमस्करोति तान्भक्त्या मद्भक्तेनान्तरात्मना ।
त्रिकालस्नानयुक्तस्य तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ १९
नीलकण्ठप्रयुक्तेन यानेनाञ्जरशोभिना ।
पितृलोकं व्रजेच्छ्रीमान्सेव्यमानोऽसुरोगणैः ॥ २०
तत्र प्रकामं क्रीडित्वा भद्राश्चेषूपजायते ।
ततश्च्युतश्चतुर्वेदी विप्रो भवति भूतले ॥ २१
यश्चरेत्फाल्गुनं मासमेकभुक्तो जितेन्द्रियः ।

नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्येतन्मन्त्रं जपेत्सदा ॥ २२
 पायसं भोजयेद्विप्रांन्व्रतान्ते संयतेन्द्रियः ।
 मदर्चनपरोऽक्रोधस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ २३
 विमानं सारसैर्युक्तमारूढः कामगामि च ।
 नक्षत्रलोके रमते नक्षत्रसदृशकृतिः ॥ २४
 ततश्चापि च्युतः कालात्केतुमालेषु जायते ।
 तत्र प्रकामं क्रीडित्वा मानुषेषु मुनिर्भवेत् ॥ २५
 चैत्रमासं तु यो राजन्नेकभुक्तेन वर्तते ।
 ब्रह्मचारी च मद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ २६
 यदग्निहोत्रिणः पुण्यं यथोक्तं व्रतचारिणः ।
 तत्पुण्यफलमासाद्य चन्द्रलोके महीयते ॥ २७
 ततोऽवतीर्णो जायेत वर्षे रमणके पुनः ।
 भुक्त्वा कामांस्ततस्तस्मिन्निह राजा भविष्यति ॥ २८
 वैशाखे यस्तु मासे वै ह्येकभुक्तेन वर्तते ।
 द्विजमग्रासने कृत्वा भुञ्जन्भूमौ च वाग्यतः ॥ २९
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यर्चयित्वा दिवाकरम् ।
 व्रतान्ते भोजयेद्विप्रांस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ३०
 फलं यद्विधिवत्प्रोक्तमग्निष्टोमातिरात्रयोः ।
 तत्पुण्यफलमासाद्य देवलोके महीयते ॥ ३१
 ततो हैमवते वर्षे जायते कालपर्ययात् ।
 तत्र प्रकामं क्रीडित्वा विप्रः पश्चाद्भविष्यति ॥ ३२
 ज्येष्ठमासं तु यो विप्रो ह्येकभुक्तेन वर्तते ।
 विप्रमग्रासने कृत्वा भूमौ भुञ्जन्व्याविधि ॥ ३३
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्युचरन्मां समाहितः ।
 ङ्मानृतविनिर्मुक्तस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ३४
 चीर्णे चान्द्रायणे सम्यग्यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
 तत्पुण्यफलमासाद्य देवलोके महीयते ॥ ३५
 अथोत्तरकुरौ वर्षे जायते निर्गतस्ततः ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके द्विजो भवेत् ॥ ३६
 आषाढमासं यो राजन्नेकभुक्तेन वर्तते ।
 ब्रह्मचारी जितक्रोधो मदर्चनपरायणः ॥ ३७
 विप्रमग्रासने कृत्वा भूमौ भुञ्जन्नितेन्द्रियः ।
 कृत्वा त्रिषवणं स्नानमष्टाक्षरविधानतः ॥ ३८

व्रतान्ते भोजयेद्विद्वान्पायसेन युधिष्ठिर ।
 गुडोदनेन राजेन्द्र तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ३९
 कपिलाशतदानस्य यत्पुण्यं पाण्डुनन्दन ।
 तत्पुण्यफलमासाद्य देवलोके महीयते ॥ ४०
 ततोऽवतीर्णः काले तु शाकद्वीपे तु जायते ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह विप्रो भविष्यति ॥ ४१
 श्रावणं यः क्षिपेन्मासमेकभुक्तेन वर्तते ।
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्युक्त्वा मामर्चयेत्सदा ।
 विप्रमग्रासने कृत्वा भूमौ भुञ्जन्व्याविधि ॥ ४२
 पायसेनार्चयन्विप्राञ्जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
 लोभमोहविनिर्मुक्तस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ४३
 कपिलादानस्य यत्पुण्यं विधिदत्तस्य पाण्डव ।
 तत्पुण्यं समनुग्राप्य शक्रलोके महीयते ॥ ४४
 ततश्चापि च्युतः कालात्कुशद्वीपे प्रजायते ।
 तत्र प्रकामं क्रीडित्वा विप्रो भवति मानुषे ॥ ४५
 यस्तु भाद्रपदं मासमेकभुक्तेन वर्तते ।
 ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥ ४६
 विप्रमग्रासने कृत्वा पाकभेदविवर्जितः ।
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्युक्त्वाऽस्य चरणौ स्पृशेत् ॥ ४७
 तिलानपि घृतं वाऽपि व्रतान्ते दक्षिणां ददत् ।
 मद्भक्तस्य नरश्रेष्ठ तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ४८
 यत्फलं विधिवत्प्रोक्तं राजसूयाश्वमेधयोः ।
 तत्पुण्यफलमासाद्य शक्रलोके महीयते ॥ ४९
 ततश्चापि च्युतः कालाज्जायते धनदालये ।
 तत्र प्रकामं क्रीडित्वा राजा भवति मानुषे ॥ ५०
 यश्चाप्याश्वयुजं मासमेकभुक्तेन वर्तते ।
 मद्रायत्रीं जपेद्भक्त्या मद्भतेनान्तरात्मना ।
 द्विसन्ध्यं वा त्रिसन्ध्यं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥ ५१
 विप्रमग्रासने कृत्वा संयतेन्द्रियमानसः ।
 व्रतान्ते भोजयेद्विप्रांस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ५२
 अश्वमेधस्य यत्पुण्यं विधिवत्पाण्डुनन्दन ।
 तत्पुण्यफलमासाद्य मम लोके महीयते ॥ ५३
 ततश्चापि च्युतः कालाच्चेतद्वीपे प्रजायते ।
 तत्र भुक्त्वा च भोगांश्च ततो विप्रवरो भवेत् ॥ ५४

चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति केशवादिभगवन्मूर्त्युपास्तिपूर्वकं मार्गशीर्षादिद्वादशद्वादशीव्रताचरणफलकथनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण विस्तरेण कृष्णस्तवनम् ॥ २ ॥ पुनः कृष्णेन युधिष्ठिराय एकादशपुपासपूर्वकं द्वादश्यां भगवत्पूजायाः फलकथनम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

एवं संवत्सरं पूर्णमेकभुक्तेन यः क्षिपेत् ।
तस्य पुण्यफलं यद्वै तन्ममाचक्ष्व केशव ॥ १
भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव तत्त्वं मे वचनं पुण्यमुत्तमम् ।
यदकृत्वाऽथवा कृत्वा नरः पापैः प्रमुच्यते ॥ २
एकभुक्तेन वर्तेत नरः संवत्सरं तु यः ।
ब्रह्मचारी जितक्रोधो ह्यधश्चायी जितेन्द्रियः ॥ ३
शुचिश्च स्नानतो व्यग्रः सत्यवागनम्रयकः ।
अर्चयेत् तु मां नित्यं मद्भतेनान्तरात्मना ।
सन्ध्योस्तु जपेन्नित्यं मद्भायत्रीं समाहितः ॥ ४
नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यसकृन्मां प्रणम्य च ।
विप्रमग्रासने कृत्वा यावकं भैक्षमेव वा ॥ ५
भुक्त्वा तु वाग्यतो भूमावाचान्तस्य द्विजन्मनः ।
नमोस्तु वासुदेवायेत्युक्त्वा तु चरणौ स्पृशेत् ॥ ६
मासेमासे समाप्ते तु भोजयित्वा द्विजाऽशुचीन् ।
संवत्सरे ततः पूर्णं दद्यात्तु व्रतदक्षिणाम् ॥ ७
नवनीतमयीं गां वा तिलधेनुमथापि वा ।
विप्रहस्तच्युतैस्तोयैः सहिरण्यैः समुक्षितः ।
तस्य पुण्यफलं राजन्कथ्यमानं मया शृणु ॥ ८
दशजन्मकृतं पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोपि वा ।
तद्विनश्यति तस्याशु नात्र कार्या विचारणा ॥ ९
युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वेषामुपवासानां यच्छ्रेयः सुमहत्फलम् ।
यच्च निःश्रेयसं लोके तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १०
भगवानुवाच ।

शृणु राजन्यथापूर्वं मयाऽभीष्टं तु मोदते ।
तथा ते कथयिष्यामि मद्भक्ताय युधिष्ठिर ॥ ११
यस्तु भक्त्या शुचिर्भूत्वा पञ्चम्यां मे नराधिप ।
उपवासव्रतं कुर्यात्त्रिकालं चार्चयन्तु माम् ।
सर्वकृतफलं लब्ध्वा मम लोके महीयते ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्देवदेवेश पञ्चमी नाम का तव ।
तामहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व ममानघ ॥ १३
भगवानुवाच ।
पर्वद्वयं च द्वादश्यां श्रवणं च नराधिप ।
मत्पञ्चमीति विख्याता मत्प्रिया च विशेषतः ॥ १४
तस्मात्तु ब्राह्मणश्रेष्ठैर्मन्त्रिविशितबुद्धिभिः ।
उपवासस्तु कर्तव्यो मत्प्रियार्थं विशेषतः ॥ १५
द्वादश्यामेव वा कुर्यादुपवासमशकुवन् ।
तेनाहं परमां प्रीतिं यास्यामि नरपुङ्गव ॥ १६
अहोरात्रेण द्वादश्यां मार्गशीर्षेण केशवम् ।
उपोष्य पूजयेद्यो मां सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ १७
द्वादश्यां पुष्यमासे तु नाम्ना नारायणं तु माम् ।
उपोष्य पूजयेद्यो मां वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १८
द्वादश्यां माघमासे तु मामुपोष्य तु माधवम् ।
पूजयेद्यः समाप्नोति राजसूयफलं नृप ॥ १९
द्वादश्यां फाल्गुने मासि गोविन्दाख्यमुपोष्य माम्
पूजयेद्यः समाप्नोति ह्यतिरात्रफलं नृप ॥ २०
द्वादश्यां मासि चैत्रे तु मां विष्णुं समुपोष्य यः ।
पूजयन्तदवाप्नोति पौण्डरीकस्य यत्फलम् ॥ २१
द्वादश्यां मासि वैशाखे मधुसूदनसंज्ञितम् ।
उपोष्य पूजयेद्यो मां सोमिष्टोमस्य पाण्डव ॥ २२
द्वादश्यां ज्येष्ठमासे तु मामुपोष्य त्रिविक्रमम् ।
अर्चयेद्यः समाप्नोति गवां मेधफलं नृप ॥ २३
आषाढे वामनाख्यं मां द्वादश्यां समुपोष्य यः ।
नरमेधस्य स फलं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ २४
द्वादश्यां श्रावणे मासि श्रीधराख्यमुपोष्य माम् ।
पूजयेद्यः समाप्नोति पञ्चयज्ञफलं नृप ॥ २५
मासे भाद्रपदे यो मां हृषीकेशाख्यमर्चयेत् ।
उपोष्य स समाप्नोति सौत्रामणिफलं नृप ॥ २६
द्वादश्यामाश्वयुज्यासे पद्मनाभमुपोष्य माम् ।

अर्चयेद्यः समाप्नोति गोसहस्रफलं नृप ॥ २७
 द्वादश्यां कार्तिके मासि मां दामोदरसंज्ञितम् ।
 उपोष्य पूजयेद्यस्तु सर्वक्रतुफलं नृप ॥ २८
 केवलेनोपवासेन द्वादश्यां पाण्डुनन्दन ।
 यत्फलं पूर्वमुद्दिष्टं तस्यार्धं लभते नृप ॥ २९
 श्रावणेऽप्येवमेवं मामर्चयेद्भक्तिमान्नरः ।
 मम सालोक्यमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ३०
 मासेमासे समभ्यर्च्य क्रमशो मामतन्द्रितः ।
 पूर्णे संवत्सरे कुर्यात्पुनः संवत्सरं तु माम् ॥ ३१
 एवं द्वादशवर्षं यो मद्भक्तो मत्परायणः ।
 अविघ्नमर्चयानस्तु मम सायुज्यमाप्नुयात् ॥ ३२
 अर्चयेत्प्रीतिमान्यो मां द्वादश्यां वेदसंहिताम् ।
 स पूर्वोक्तफलं राजल्लभते नात्र संशयः ॥ ३३
 गन्धं पुष्पं फलं तोयं पत्रं वा मूलमेव वा ।
 द्वादश्यां मम यो दद्यात्तत्समो नास्ति मत्प्रियः ३४
 एतेन विधिना सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ।
 मद्भक्ता नरशार्दूल स्वर्गलोकं तु भुञ्जते ॥ ३५
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं वदति देवेशे केशवे पाण्डुनन्दनः ।
 कृताञ्जलिः स्तोत्रमिदं भक्त्या धर्मात्मजोऽब्रवीत् ॥
 सर्वलोकेश देवेश हृषीकेश नमोस्तु ते ।
 सहस्रशिरसे नित्यं सहस्राक्ष नमोस्तु ते ॥ ३७
 त्रयीमय त्रयीनाथ त्रयीस्तुत नमोनमः ।
 यज्ञात्मन्यज्ञसंभूत यज्ञनाथ नमोनमः ॥ ३८
 चतुर्मूर्ते चतुर्बाहो चतुर्व्यूह नमोनमः ।
 लोकात्मलोककृन्नाथ लोकावास नमोनमः ॥ ३९
 सृष्टिसंहारकर्त्रे ते नरसिंह नमोनमः ।
 भक्तप्रिय नमस्तेऽस्तु कृष्ण नाथ नमोनमः ॥ ४०

लोकप्रिय नमस्तेऽस्तु भक्तवत्सल ते नमः ।
 ब्रह्मावास नमस्तेऽस्तु ब्रह्मनाथ नमोनमः ॥ ४१
 रुद्ररूप नमस्तेऽस्तु रुद्रकर्मरताय ते ।
 पञ्चयज्ञ नमस्तेऽस्तु सर्वयज्ञ नमोनमः ॥ ४२
 कृष्णप्रिय नमस्तेऽस्तु कृष्णनाथ नमोनमः ।
 योगिप्रिय नमस्तेऽस्तु योगिनाथ नमोनमः ४३
 हयवक्र नमस्तेऽस्तु चक्रपाणे नमोनमः ।
 पञ्चभूत नमस्तेऽस्तु पञ्चायुध नमोनमः ॥ ४४
 वैशंपायन उवाच ।
 भक्तिगद्गदया वाचा स्तुवत्येवं युधिष्ठिरे ।
 गृहीत्वा केशवो हस्ते प्रीतात्मा तं न्यवारयत् ४५
 निवार्य च पुनर्वाचा भक्तिनम्रं युधिष्ठिरम् ।
 वक्तुमेव नरश्रेष्ठ धर्मपुत्रं प्रचक्रमे ॥ ४६
 भगवानुवाच ।
 अन्यवत्किमिदं राजन्मां स्तौषि नरपुङ्गव ।
 तिष्ठ पृच्छ यथापूर्वं धर्मपुत्र युधिष्ठिर ॥ ४७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भगवंस्त्वत्प्रसादात्तु धर्मं स्मृत्वा पुनःपुनः ।
 न शान्तिरस्ति मे देव नृत्यतीव च मे मनः ॥ ४८
 इदं च धर्मसंपन्नं वक्तुमर्हसि माधव ।
 कृष्णपक्षेषु द्वादश्यामर्चनीयः कथं भवेत् ॥ ४९
 भगवानुवाच ।
 शृणु राजन्यथापूर्वं तत्सर्वं कथयामि ते ।
 परमं कृष्णद्वादश्यामर्चनायां फलं मम ॥ ४०
 एकादश्यामुपोष्याथ द्वादश्यामर्चयेत्तु माम् ।
 विप्रानपि यथालाभं पूजयेद्भक्तिमान्नरः ॥ ५१
 स गच्छेदक्षिणामूर्तिं मां वा नात्र विचारणा ।
 चन्द्रसालोक्यमथवा ग्रहनक्षत्रपूजितः ॥ ५२

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति विषुवाख्यपुण्यकालस्य महिमानुवर्णनपूर्वकं तत्र दानादिप्रशंसनम् ॥ १ ॥ तथा गायत्रीजपमाहात्म्यकथनम्, अश्वत्थमाहात्म्यकथनं च ॥ २ ॥ तथा नानाधर्मकथनपूर्वकं शिशुमाराकृतिनिरूपणम्, पञ्चगव्यविधानकथनं च ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

केशवेनैवमाख्याते धर्मपुत्रः पुनःपुनः ।

पप्रच्छ दानकालस्य विशेषं च विधिं नृप ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

देव किं फलमाख्यातं विषुवेष्वमरेश्वर ।
 सूर्येन्दूपल्लवे चैव वक्तुमर्हसि तत्फलम् ॥ २
 भगवानुवाच ।
 शृणुष्व राजन्विषुवे सोमार्कग्रहणेषु च ।
 व्यतीपातेऽयने चैव दानं स्यादक्षयं फलम् ॥ ३
 राजन्नयनयोर्मध्ये विषुवं संप्रचक्षते ।
 समे रात्रिदिने तत्र सन्ध्यायां विषुवे नृप ॥ ४
 ब्रह्माऽहं शङ्करश्चापि तिष्ठामः सहिताः सकृत् ।
 क्रियाकरणकार्याणामेकीभावत्वकारणात् ॥ ५
 अस्माकमेकीभूतानां निष्कलं परमं पदम् ।
 तन्मुहूर्तं परं पुण्यं राजन्विषुवसंज्ञितम् ॥ ६
 तदेवाद्यक्षरं ब्रह्म परं ब्रह्मेति कीर्तितम् ।
 तस्मिन्मुहूर्ते सर्वे तु चिन्तयन्ति परं पदम् ॥ ७
 देवाश्च वसवो रुद्राः पितरश्चाश्विनौ तथा ।
 साध्याश्च विश्वे गन्धर्वाः सिद्धा ब्रह्मर्षयस्तथा ॥ ८
 सोमादयो ग्रहाश्चैव सरितः सागरास्तथा ।
 मरुतोऽप्सरसो नागा यक्षराक्षसगुह्यकाः ॥ ९
 एते चान्ये च राजेन्द्र विषुवे संयतेन्द्रियाः ।
 सोपवासाः प्रयत्नेन भवन्ति ध्यानतत्पराः ॥ १०
 अन्नं गावस्तिलान्भूमिं कन्यादानं तथैव च ।
 गृहमायतनं धान्यं वाहनं शयनं तथा ॥ ११
 यच्चान्यच्च मया प्रोक्तं तत्प्रयच्छ युधिष्ठिर ।
 दीयते विषुवेष्वेवं श्रोत्रियेभ्यो विशेषतः ॥ १२
 तस्य दानस्य कौन्तेय क्षयं नैवोपपद्यते ।
 वर्धतेऽहरहः पुण्यं तद्दानं कोटिसंमितम् ॥ १३
 विषुवे स्नपनं यस्तु मम कुर्याद्भरस्व वा ।
 अर्चनां च यथान्यायं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ १४
 दशजन्मकृतं पापं तस्य सद्यो विनश्यति ।
 दशानामश्वमेधानामिष्टानां लभते फलम् ॥ १५
 विमानं दिव्यमारुढः कामरूपी यथासुखम् ।
 स याति मामकं लोकं रुद्रलोकमथापि वा ॥ १६
 तत्रस्यैर्देवगन्धर्वैर्गण्यमानो यथासुखम् ।
 दिव्यवर्षसहस्राणि कोटिमेकं तु मोदते ॥ १७
 ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके द्विजोत्तमः ।
 चतुर्णामपि वेदानां पारगो ब्रह्मविद्भवेत् ॥ १८
 चन्द्रसूर्यग्रहे व्योम्नि मम वा शङ्करस्य वा ।
 गायत्रीं मामिकां वाऽपि जपेद्यः शङ्करस्य वा ॥ १९
 शङ्खतूर्यस्वनैश्चैव कांस्यघण्टास्वनैरपि ।
 कारयेत्तु ध्वनिं भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ २०
 गान्धर्वैर्होमजप्यैश्च जप्तैस्तृकृष्टनामभिः ।
 दुर्बलोपि भवेद्राहुः सोमश्च बलवान्भवेत् ॥ २१
 सूर्येन्दूपल्लवे चैव श्रोत्रियेभ्यः प्रदीयते ।
 तत्सहस्रगुणं भूत्वा दातारमुपतिष्ठति ॥ २२
 महापातकयुक्तोपि यद्यपि स्यान्नरोत्तम ।
 निष्पापस्तत्क्षणादेव तेन दानेन जायते ॥ २३
 चन्द्रसूर्यप्रकाशेन विमानेन विराजता ।
 याति सोमपुरं रम्यं सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ २४
 यावदृक्षाणि तिष्ठन्ति गगने शशिना सह ।
 तावत्कालं स राजेन्द्र सोमलोके महीयते ॥ २५
 ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके युधिष्ठिर ।
 वेदवेदाङ्गविद्विप्रः कोटीधनपतिर्भवेत् ॥ २६
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भगवंस्तव गायत्री जप्यते च कथं विभो ।
 किं वा तस्य फलं देव ममाचक्ष्व सुरेश्वर ॥ २७
 भगवानुवाच ।
 द्वादश्यां विषुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।
 अयने श्रवणे चैव व्यतीपाते तथैव च ॥ २८
 अश्वत्थदर्शने चैव तथा महर्शनेऽपि च ।
 जप्या तु मम गायत्री चाथवाऽष्टाक्षरं नृप ।
 आर्जितं दुष्कृतं तस्य नाशयेन्नात्र संशयः ॥ २९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 अश्वत्थदर्शनं चैव किं त्वदर्शनसंमितम् ।
 एतत्कथय मे देव परं कौतूहलं हि मे ॥ ३०
 भगवानुवाच ।
 अहमश्वत्थरूपेण पालयामि जगन्नयम् ।
 अश्वत्थो न स्थितो यत्र नाहं तत्र प्रतिष्ठितः ३१
 यत्राहं संस्थितो राजन्नश्वत्थश्चापि तिष्ठति ।
 यस्त्वेनमर्चयेद्भक्त्या स मां साक्षात्समर्चति ॥ ३२

यस्त्वेनं प्रहरेत्कोपान्मामेव प्रहरेत्तु सः ।
 तस्मात्प्रदक्षिणं कुर्यान्न च्छिन्द्यादेनमन्वहम् ॥ ३३
 व्रतस्य पारणं तीर्थमार्जवं तीर्थमुच्यते ।
 देवशुश्रूषणं तीर्थं गुरुशुश्रूषणं तथा ॥ ३४
 पितृशुश्रूषणं तीर्थं मातृशुश्रूषणं तथा ।
 दाराणां तोषणं तीर्थं गार्हस्थ्यं तीर्थमुच्यते ॥ ३५
 आतिथेयः परं तीर्थं ब्रह्मतीर्थं सनातनम् ।
 ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं त्रेतायुस्तीर्थमुच्यते ॥ ३६
 मूलं धर्मं तु विज्ञाय मनस्तत्रावधार्यताम् ।
 गच्छ तीर्थानि कौन्तेय धर्मो धर्मेण वर्धते ॥ ३७
 द्विविधं तीर्थमित्याहुः स्थावरं जङ्गमं तथा ।
 स्थावराजङ्गमं तीर्थं ततो ज्ञानपरिग्रहः ॥ ३८
 कर्मणाऽपि विशुद्धस्य पुरुषस्येह भारत ।
 हृदये सर्वतीर्थानि तीर्थभूतः स उच्यते ॥ ३९
 गुरुतीर्थं परं ज्ञानमतस्तीर्थं न विद्यते ।
 ज्ञानतीर्थं परं तीर्थं ब्रह्मतीर्थं सनातनम् ॥ ४०
 क्षमा तु परमं तीर्थं सर्वतीर्थेषु पाण्डव ।
 क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ॥ ४१
 मानितोऽमानितो वाऽपि पूजितोऽपूजितोपि वा ।
 आक्रुष्टस्तर्जितो वाऽपि क्षमावांस्तीर्थमुच्यते ॥ ४२
 क्षमा यज्ञः क्षमा दानं क्षमा यज्ञः क्षमा दमः ।
 क्षमाऽहिंसा क्षमा धर्मः क्षमा चेन्द्रियनिग्रहः ४३
 क्षमा दया क्षमा यज्ञः क्षमयैव धृतं जगत् ।
 क्षमावान्ब्राह्मणो देवः क्षमावान्ब्राह्मणो वरः ॥ ४४
 क्षमावानामुयात्स्वर्गं क्षमावानामुयाद्यशः ।
 क्षमावान्प्राप्नुयान्मोक्षं तस्मात्साधुः स उच्यते ४५

आत्मा नदी भारतपुण्यतीर्थ-

मात्मा तीर्थं सर्वतीर्थप्रधानम् ।

आत्मा यज्ञः सततं मन्यते वै

स्वर्गो मोक्षः सर्वमात्मन्यधीनम् ॥ ४६

आचारनैर्मल्यमुपागतेन

सत्यक्षमानिस्तुलशीतलेन ।

ज्ञानांबुना स्नाति हि नित्यमेवं

किं तस्य भूयः सलिलेन तीर्थम् ॥ ४७

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्सर्वपापघ्नं प्रायश्चित्तमदुष्करम् ।

त्वद्भक्तस्य सुरश्रेष्ठ मम त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ४८

भगवानुवाच ।

रहस्यमिदमत्यर्थमश्राव्यं पापकर्मणाम् ।

अधार्मिकाणामश्राव्यं प्रायश्चित्तं ब्रवीमि ते ॥ ४९

पावनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा मद्गतेनान्तरात्मना ।

नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यभिवादनमाचरेत् ॥ ५०

प्रदक्षिणं च यः कुर्यात्पुनरष्टाक्षरेण तु ।

तेन तुष्टेन विप्रेण तत्पापं क्षपयाम्यहम् ॥ ५१

पोत्रकृष्टां वराहस्य मृत्तिकां शिरसा वहन् ।

प्राणायामशतं कृत्वा नरः पापैः प्रमुच्यते ॥ ५२

दक्षिणावर्तशङ्खाद्वा कपिलाशृङ्गतोपि वा ।

प्राक्स्रोतसं नदीं गत्वा ममायतनसंनिधौ ॥ ५३

सलिलेन तु यः स्नायात्सकृदेव रविग्रहे ।

तस्य यत्संचितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ५४

मस्तकान्निस्सृतैस्तोयैः कपिलाया युधिष्ठिर ।

गोमूत्रेणापि यः स्नायाद्रोहिण्यां मम वा दिने ।

विप्रपादच्युतैर्वाऽपि तोयैः पापं प्रणश्यति ॥ ५५

नमस्येद्यस्तु मद्भक्त्या शिशुमारं प्रजापतिम् ।

चतुर्दशाङ्गसंयुक्तं तस्य पापं प्रणश्यति ॥ ५६

ततश्चतुर्दशाङ्गानि शृणु तस्य युधिष्ठिर ।

शिरो धर्मो हनुर्ब्रह्मा वृषावुत्तरदक्षिणौ ॥ ५७

हृदयं तु भवेद्विष्णुरंसौ स्यातां तथाऽश्विनौ ।

अत्रिर्मध्यं भवेद्राजल्लिङ्गं संवत्सरं भवेत् ॥ ५८

मित्रावरुणकौ पादावूरुद्रन्दं हुताशनः ।

ततः पश्चाद्भवेदिन्द्रस्ततः पश्चात्प्रजापतिः ॥ ५९

अभयं च ततः पश्चात्स एव ध्रुवसंज्ञिकः ।

एतान्यङ्गानि सर्वाणि शिशुमारप्रजापतेः ॥ ६०

पिबेत्तु पञ्चगव्यं यः पौर्णमास्यामुपोष्य तु ।

तस्य नश्यति यत्पापं तत्पापं पूर्वसंचितम् ॥ ६१

तथैव ब्रह्मकूर्चं तु समन्त्रं तु पृथक्पृथक् ।

मासिमासि पिबेद्यस्तु तस्य पापं प्रणश्यति ॥ ६२

पात्रं च ब्रह्मकूर्चं च शृणु तत्र च भारत ।

पालाशं पद्मपत्रं च ताम्रं वाऽथ हिरण्यम् ।
सादयित्वा तु गृहीयात्तत्तु पात्रमुदाहृतम् ॥ ६३
गायत्र्या गृह्यते मूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राण्वेति वै दधि ६४
तेजोसिशुक्रमित्याज्यं देवस्यत्वेति कुशोदकम् ।
आपोहिष्टेष्टृचा गृह्य यवचूर्णं यथाविधि ॥ ६५
ब्रह्मणे च यथा हुत्वा समिद्धे च हुताशने ।

आलोढ्य प्रणवेनैव निर्मध्य प्रणवेन तु ॥ ६६
उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेत्तु प्रणवेन तु ।
महताऽपि स पापेन त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥ ६७
भद्रं न इति यः पादं पठन्नृक्संहितां तदा ।
अन्तर्जले वाऽभ्यादित्ये तस्य पापं प्रणश्यति ॥ ६८
मम सूक्तं जपेद्यस्तु नित्यं मद्गतमानसः ।
न पापेन स लिप्येत पद्मपत्रमिवांभसा ॥ ६९

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति भगवन्नक्तिसौशील्याद्यभावे ब्राह्मणानामपि अग्निहोत्रस्वाध्यायाध्ययनादिसत्कर्मणामपि वैफल्यस्य
शूद्राणामपि भक्त्यादिमतां स्तोत्रित्किंचित्कर्मणामपि साफल्यस्य च कथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशा ब्राह्मणाः पुण्या भावशुद्धाः सुरेश्वर ।
यत्कर्म सफलं नेति कथयस्व ममानघ ॥ १
भगवानुवाच ।
शृणु पाण्डव तत्सर्वं ब्राह्मणानां यथाक्रमम् ।
सफलं निष्फलं चैव तेषां कर्म ब्रवीमि ते ॥ २
त्रिदण्डधारणं मौनं जटाधारणमुण्डनम् ।
वल्कलाजिनसंवासो व्रतचर्याऽभिषेचनम् ॥ ३
अग्निहोत्रं गृहे वासः स्वाध्यायं दारसत्क्रिया ।
सर्वाण्येतानि वै मिथ्या यदि भावो न निर्मलः ४
अग्निहोत्रं वृथा राजन्वृथा वेदास्तथैव च ।
शीलेन देवास्तुष्यन्ति श्रुतयस्त्र कारणम् ॥ ५
क्षान्तं दान्तं जितक्रोधं जितात्मानं जितेन्द्रियम्
तमग्र्यं ब्राह्मणं मन्ये शेषाः शूद्रा इति स्मृताः ६
अग्निहोत्रव्रतपरान्स्वाध्यायनिरताञ्शुचीन् ।
उपवासरतान्दान्दान्तान्देवा ब्राह्मणान्विदुः ॥ ७
न जात्या पूजितो राजन्गुणाः कल्याणकारणाः ।
चण्डालमपि वृत्तस्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ८
मनश्शौचं कर्मशौचं कुलशौचं च भारत ।
शरीरशौचं वाक्कुलौचं शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ९
पञ्चस्वेतेषु शौचेषु हृदि शौचं विशिष्यते ।

हृदयस्य च शौचेन स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः ॥ १०
अग्निहोत्रपरिभ्रष्टः प्रसक्तः क्रयविक्रयैः ।
वर्णसङ्करकर्ता च ब्राह्मणो वृषलैः समः ॥ ११
यस्य वेदश्रुतिर्नष्टा कर्षकश्चापि यो द्विजः ।
विकर्मसेवी कौन्तेय स वै वृषल उच्यते ॥ १२
वृषो हि धर्मो विज्ञेयस्तस्य यः कुरुते लयम् ।
वृषलं तं विदुर्देवा निकृष्टं श्वपचादपि ॥ १३
स्तुतिभिर्ब्रह्मगीताभिर्यः शूद्रं स्तौति मानवः ।
न तु मां स्तौति पापात्मा स तु चण्डालतः समः १४
श्वदूतौ तु यथा क्षीरं ब्रह्म वै वृषले तथा ।
दुष्टतामेति तत्सर्वं शुना लीढं हविर्यथा ॥ १५
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ १६
यान्युक्तानि मया सम्यग्विद्यास्थानानि भारत ।
उत्पन्नानि पवित्राणि भुवनार्थं तथैव च ॥ १७
तस्मात्तानि न शूद्रस्य स्पृष्टव्यानि युधिष्ठिर ।
सर्वं च शूद्रसंस्पृष्टमपवित्रं न संशयः ॥ १८
लोके त्रीण्यपवित्राणि पञ्चामेध्यानि भारत ।
श्वा च शूद्रः श्वपाकश्च अपवित्राणि पाण्डव ॥ १९
गायकः कुकुटो यूपो ह्युदक्या वृषलीपतिः ।
पञ्चैते स्युरमेध्याश्च स्पृष्टव्या न कदाचन ।

स्पृष्टैतानष्ट वै विप्रः सचेलो जलमाविशेत् ॥ २०
 मद्भक्ताञ्छूद्रसामान्यादवमन्यन्ति ये नराः ।
 नरकेष्वेव तिष्ठन्ति वर्षकोटिं नराधमाः ॥ २१
 चण्डालमपि मद्भक्तं नावमन्येत बुद्धिमान् ।
 अवमानात्पतन्त्येव नरके रौरवे नराः ॥ २२
 मम भक्तस्य भक्तेषु प्रीतिरभ्यधिका मम ।
 तस्मान्मद्भक्तभक्ताश्च पूजनीया विशेषतः ॥ २३
 कीटपक्षिमृगाणां च मयि संन्यस्तचेतसाम् ।
 ऊर्ध्वमेव गतिं विद्धि किं पुनर्ज्ञानिनां नृणाम् ॥ २४
 पत्रं वाऽप्यथवा पुष्पं फलं वाऽप्यप एव वा ।
 ददाति मम शूद्रो यच्छिरसा धारयामि तत् ॥ २५
 विप्रानेवार्चयेद्भक्त्या शूद्रप्रायांश्च मत्प्रियान् ।
 तेषां तेनैव रूपेण पूजां गृह्णामि भारत ॥ २६

वेदोक्तेनैव मार्गेण सर्वभूतहृदि स्थितम् ।
 मामर्चयन्ति ये विप्रा मत्सायुज्यं व्रजन्ति ते ॥ २७
 मद्भक्तानां हितायैव प्रादुर्भावः कृतो मया ।
 प्रदुर्भावकृता काचिदर्चनीया युधिष्ठिर ॥ २८
 आसामन्यतमां मूर्तिं यो मद्भक्त्या समर्चति ।
 तेनैव परितुष्टोऽहं भविष्यामि न संशयः ॥ २९
 मृदा च मणिरत्नैश्च ताम्रेण रजतेन च ।
 कृत्वा प्रतिकृतिं कुर्यादर्चनां काश्चनेन वा ।
 पुण्यं दशगुणं विद्यादेतेषामुत्तरोत्तरम् ॥ ३०
 जपकामो भवेद्राजा विद्याकामो द्विजोत्तमः ।
 वैश्यो वा धनकामस्तु शूद्रः सुखफलप्रियः ।
 सर्वकामाः स्त्रियो वाऽपि सर्वान्कामानवाप्नुयुः ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रत्यक्ष्य गोब्राह्मणमहिमप्रशंसनपूर्वकं ब्राह्मण्यभ्रंशकदुष्कर्मकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 कीदृशानां तु शूद्राणां नानुगृह्णासि चार्चनम् ।
 उद्वेगस्तव कस्माद्वि तन्मे ब्रूहि सुरेश्वर ॥ १
 भगवानुवाच ।
 अत्र तेनाप्यभक्तेन स्पृष्टां शूद्रेण चार्चनम् ।
 तां वर्जयामि राजेन्द्र श्वपाकविहितामिव ॥ २
 नन्वहं शङ्करश्चापि गावो विप्रास्तथैव च ।
 अश्वत्थोऽमररूपं हि त्रयमेतद्युधिष्ठिर ॥ ३
 एतत्रयं हि मद्भक्तो नावमन्येत कर्हिचित् ।
 अवमानितमेतत्तु दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ ४
 अश्वत्थो ब्राह्मणा गावो मन्मयास्तारयन्ति हि ।
 तस्मादेतत्प्रयत्नेन त्रयं पूजय पाण्डव ॥ ५
 युधिष्ठिर उवाच ।
 ब्राह्मणेनैव देहेन कथं शूद्रत्वमाप्नुयात् ।
 ब्रह्म वा नश्यति कथं वक्तुं देव त्वमर्हसि ॥ ६
 भगवानुवाच ।

कूपस्नानं तु यो विप्रः कुर्याद्वादशवार्षिकम् ।
 स तेनैव शरीरेण शूद्रत्वं यात्यसंशयम् ॥ ७
 यस्तु राजाश्रयेणैव जीवेद्वादशवार्षिकम् ।
 स शूद्रत्वं व्रजेद्विप्रो वेदानां पारगोपि सन् ॥ ८
 पत्तने नगरे वाऽपि यो द्वादशसमा वसेत् ।
 स शूद्रत्वं व्रजेद्विप्रो नात्र कार्या विचारणा ॥ ९
 उत्पादयति यः पुत्रं शूद्रायां काममोहितः ।
 तस्य कायगतं ब्रह्म सद्य एव विनश्यति ॥ १०
 यः सोमलतिकां विप्रः केवलं भक्षयेद्ब्रूथा ।
 तस्य कायगतं ब्रह्म सद्य एव विनश्यति ॥ ११
 मैथुनं कुरुते यस्तु जिह्वायां ब्राह्मणो नृप ।
 तस्य कायगतं ब्रह्म सद्य एव विनश्यति ॥ १२
 विप्रत्वं दुर्लभं प्राप्य दुर्मागैरेवमादिभिः ।
 विनाशयन्ति ये तत्तु ताञ्शोचामि युधिष्ठिर ॥ १३
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मत्प्रियो यो युधिष्ठिर ।
 जातिभ्रंशकरं कर्म न कुर्यादीदृशं द्विजः ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति पालाशविधिप्रकारकथनम् ॥ १ ॥ तथा तीर्थाटनासमर्थानां तत्प्रतिनिधित्तीर्थानुवर्णनम् ॥ २ ॥
तथा भगवद्भक्तलक्षणकथनपूर्वकं तत्प्रशंसनम् ॥ ३ ॥ तथा स्वस्य सर्वोत्तमत्वकथनपूर्वकं स्वोक्तधर्मश्रवणस्य फलकथनम् ॥ ४ ॥
ततो युधिष्ठिराद्यामन्नपूर्वकं दारुकोपनीतरथारोहणेन द्वारकां प्रति गमनम् ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

देशान्तरगते विप्रे संयुक्ते कालधर्मणा ।
शरीरनाशे संप्राप्ते कथं प्रेतत्वकल्पना ॥ १

भगवानुवाच ।

श्रूयतामाहिताग्नेस्तु तथाभूतस्य संस्क्रिया ।
पालाशवृन्दैः प्रतिमा कर्तव्या कल्पचोदिता ॥ २

त्रीणि षष्टिशतान्याहुरस्थीन्यस्य युधिष्ठिर ।
तेषां विकल्पना कार्या यथाशास्त्रं विनिश्चितम् ॥ ३

अशीत्यर्थं शिरसि च ग्रीवायां दश एव च ।
बाह्वोश्चापि शतं दद्यादङ्गुलीषु पुनर्दश ॥ ४

उरसि त्रिंशत् दद्याज्जठरे वाऽपि विंशतिम् ।
वृषणे द्वादशार्धं तु शिश्रे चाष्टार्धमेव च ॥ ५

दद्यात्तु शतमूर्ध्वस्तु षष्ठ्यर्थं जानुजङ्घयोः ।
दश दद्याच्चरणयोरेषा प्रेतस्य निष्कृतिः ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

विशेषतीर्थं सर्वेषामशक्तानामनुग्रहात् ।
भक्तानां तारणार्थं तु वक्तुमर्हसि धर्मतः ॥ ७

भगवानुवाच ।

पावनं सर्वतीर्थानां सत्यं गायन्ति सामगाः ।
सत्यस्य वचनं तीर्थमर्हिसा तीर्थमुच्यते ॥ ८

तपस्तीर्थं दया तीर्थं शीलं तीर्थं युधिष्ठिर ।
अल्पसंतोषकं तीर्थं नारी तीर्थं पतिव्रता ॥ ९

संतुष्टो ब्राह्मणस्तीर्थं ज्ञानं वा तीर्थमुच्यते ।
मद्भक्तः सततं तीर्थं शङ्करस्य विशेषतः ॥ १०

यतयस्तीर्थमित्येवं विद्वांसस्तीर्थमुच्यते ।
शरण्यपुरुषस्तीर्थमभयं तीर्थमुच्यते ॥ ११

त्रैलोक्येऽस्मिन्निरुद्धिषो न विभेमि कुतश्चन ।
न दिवा यदि वा रात्रावुद्वेगः शूद्रलङ्घनात् ॥ १२

न भयं देवदैत्येभ्यो रक्षोभ्यश्चैव मे नृप ।
शूद्रवक्त्राच्युतं ब्रह्म भयं तु मम सर्वदा ॥ १३

तस्मात्सप्रणवं शूद्रो मन्नामापि न कीर्तयेत् ।

प्रणवं हि परं लोके ब्रह्म ब्रह्मविदो विदुः ॥ १४

द्विजशुश्रूषणं धर्मः शूद्राणां भक्तितो मयि ।
तेन गच्छन्ति ते स्वर्गं चिन्तयन्तो हि मां सदा ॥

द्विजशुश्रूषया शूद्रः परं श्रेयोऽधिगच्छति ।
द्विजशुश्रूषणादन्यन्नास्ति शूद्रस्य निष्कृतिः ॥ १६

रागो द्वेषश्च मोहश्च पारुष्यं चानृशंसता ।
शाठ्यं च दीर्घवैरित्वमतिमानमनार्जवम् ॥ १७

अनृतं चापवादं च पैशुन्यमतिलोभता ।
हिंसा स्तेयो मृषावादो वञ्चना रोषलोभता ॥ १८

अबुद्धिता च नास्तिक्यं भयमालस्यमेव च ।
अशौचं चाकृतज्ञत्वं डम्भता स्तम्भ एव च ।

निकृतिश्चाप्यविज्ञानं जातके शूद्रमाविशेत् ॥ १९

सृष्ट्वा पितामहः शूद्रमभिभूतं तु तामसैः ।
द्विजशुश्रूषणं धर्मं शूद्राणां तु प्रयुक्तवान् ।

नश्यन्ति तामसा भावाः शूद्रस्य द्विजभक्तितः २०

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतं मूर्ध्ना गृह्णामि शूद्रतः ॥ २१

अग्रजो वाऽपि यः कश्चित्सर्वपापसमन्वितः ।
यदि मां सततं ध्यायेत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २२

विद्याविनयसंपन्ना ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
मयि भक्तिं न कुर्वन्ति चण्डालसदृशा हि ते ॥ २३

वृथा दानं वृथा तप्तं वृथा चेष्टं वृथा हुतम् ।
वृथाऽऽतिथ्यं च तत्तस्य यो न भक्तो मम द्विजः ॥

यत्कृतं च हुतं चापि यदिष्टं दत्तमेव च ।
अभक्तिमत्कृतं सर्वं राक्षसा एव भुञ्जते ॥ २५

स्थावरे जङ्गमे वाऽपि सर्वभूतेषु पाण्डव ।
समत्वेन यदा कुर्यान्मद्भक्तो मित्रशत्रुषु ॥ २६

आनृशंस्यमर्हिसा च यथा सत्यं तथाऽऽर्जवम् ।
अद्रोहश्चैव भूतानां मद्रतानां व्रतं नृप ॥ २७

नम इत्येव यो ब्रूयान्मद्भक्तं श्रद्धयाऽन्वितः ।
 तस्याक्षयाऽभवल्लोकाः श्वपाकस्यापि पार्थिवः ॥ २८
 किं पुनर्ये यजन्ते मां सदारं विधिपूर्वकम् ।
 मद्भक्ता मद्गतप्राणाः कथयन्तश्च मां सदा ॥ २९
 बहुवर्षसहस्राणि तपस्तप्यति यो नरः ।
 नासौ पदमवाप्नोति मद्भक्तैर्यदवाप्यते ॥ ३०
 मामेव तस्माद्राजेन्द्र ध्यायन्नित्यमतन्द्रितः ।
 अवाप्स्यति ततः सिद्धिं द्रक्ष्यत्येव परं पदम् ॥ ३१
 अपार्थकं प्रभाषन्तः शूद्रा भागवता इति ।
 न शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भागवताः स्मृताः ॥ ३२
 द्वादशाक्षरतत्त्वज्ञश्चतुर्व्यूहविभागवित् ।
 अच्छिद्रपञ्चकालज्ञः स वै भागवतः स्मृतः ॥ ३३
 ऋग्वेदेनैव होता च यजुषाऽध्वर्युरेव च ।
 सामवेदेन चोद्गाता पुण्येनाभिष्टुवन्ति माम् ॥ ३४
 अथर्वशिरसा चैव नित्यमाथर्वणा द्विजाः ।
 स्तुवन्ति सततं ये मां ते वै भागवताः स्मृताः ॥ ३५
 वेदाधीनाः सदा यज्ञा यज्ञाधीनास्तु देवताः ।
 देवता ब्राह्मणाधीनास्तस्माद्विप्रास्तु देवताः ॥ ३६
 अनाश्रित्योच्छ्रयं नास्ति मुख्यमाश्रयमाश्रयेत् ।
 रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः ॥ ३७
 ब्रह्मा मामाश्रितो राजन्नाहं कंचिदुपाश्रितः ।
 ममाश्रयो न कश्चित् सर्वेषामाश्रयो ह्यहम् ॥ ३८
 एवमेतन्मया प्रोक्तं रहस्यमिदमुत्तमम् ।
 धर्मप्रियस्य ते नित्यं राजन्नेवं समाचर ॥ ३९
 इदं पवित्रमाख्यानं पुण्यं वेदेन संमितम् ।
 यः पठेन्मामकं धर्ममहन्यहनि पाण्डव ॥ ४०
 धर्मोपि वर्धते तस्य बुद्धिश्चापि प्रसीदति ।
 पापक्षयमुपेत्यैवं कल्याणं च विवर्धते ॥ ४१
 एतत्पुण्यं पवित्रं च पापनाशनमुत्तमम् ।
 श्रोतव्यं श्रद्धया युक्तैः श्रोत्रियैश्च विशेषतः ॥ ४२
 श्रावयेद्यस्त्विदं भक्त्या प्रयतोऽथ शृणोति वा ।
 स गच्छेन्मम सायुज्यं नात्र कार्या विचारणा ॥ ४३
 यश्चेमं श्रावयेच्छास्त्रे मद्भक्तो मत्परायणः ।
 पितरस्तस्य तृप्यन्ति यावदाभूतसंश्रवम् ॥ ४४

वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा भागवतान्धर्मान्साक्षाद्विष्णोर्जगद्गुरोः ।
 प्रहृष्टमनसो भूत्वा चिन्तयन्तोद्भुताः कथाः ॥ ४५
 ऋषयः पाण्डवाश्चैव प्रणमुस्तं जनार्दनम् ।
 पूजयामास गोविन्दं धर्मपुत्रः पुनः पुनः ॥ ४६
 देवा ब्रह्मर्षयः सिद्धा गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 ऋषयश्च महात्मानो गुह्यका भुजगास्तथा ॥ ४७
 वालखिल्या महात्मानो योगिनस्तत्त्वदर्शिनः ।
 तथा भागवताश्चापि पञ्चकालमुपासकाः ॥ ४८
 कौतूहलसमायुक्ता भगवद्भक्तिमागताः ।
 श्रुत्वा तु परमं पुण्यं वैष्णवं धर्मशासनम् ॥ ४९
 विमुक्तपापाः पूतास्ते संवृत्तास्तत्क्षणेन तु ।
 प्रणम्य शिरसा विष्णुं प्रतिनन्द्य च ताः कथाः ५०
 द्रष्टारो द्वारकायां वै वयं सर्वे जगद्गुरुम् ।
 इति प्रहृष्टमनसो ययुर्देवगणैः सह ।
 सर्वे ऋषिगणा राजन्ययुः स्वस्वं निवेशनम् ॥ ५१
 गतेषु तेषु सर्वेषु केशवः केशिहा हरिः ।
 सस्मार दारुकं राजन्स च सात्यकिना सह ।
 समीपस्थोऽभवत्सूतो याहि देवेति चाब्रवीत् ५२
 ततो विषण्णवदनाः पाण्डवाः पुरुषोत्तमम् ।
 अञ्जलिं मूर्ध्नि संधाय नेत्रैश्चुपरिभुतैः ।
 पिबन्तः सततं कृष्णं नोचुरार्ततरास्तदा ॥ ५३
 कृष्णोपि भगवान्देवः पृथामामभ्य चार्तवत् ।
 धृतराष्ट्रं च गान्धारीं विदुरं द्रौपदीं तथा ॥ ५४
 कृष्णद्वैपायनं व्यासमृषीनन्यांश्च मन्त्रिणः ।
 सुभद्रामात्मजयुतामुत्तरां स्पृश्य पाणिना ।
 निर्गत्य वेश्मनस्तस्मादारुरोह तदा रथम् ॥ ५५
 वाजिभिः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
 युक्तं तु ध्वजभूतेन पतगेन्द्रेण धीमता ॥ ५६
 अन्वारुरोह चाप्येनं प्रेम्णा राजा युधिष्ठिरः ।
 अपास्य चाशु यन्तारं दारुकं सूतसत्तमम् ।
 अभीशून्प्रतिजग्राह स्वयं कुरुपतिस्तदा ॥ ५७
 उपारुह्यार्जुनश्चापि चामरव्यजनं शुभम् ।
 रुक्मदण्डं बृहन्मूर्ध्नि दुधावाभिप्रदक्षिणम् ॥ ५८

तथैव भीमसेनोपि रथमारुह्य वीर्यवान् ।
 छत्रं शतशलाकं च दिव्यमाल्योपशोभितम् ५९
 वैदूर्यमणिदण्डं च चामीकरविभूषितम् ।
 दधार तरसा भीमश्छत्रं तच्छार्ङ्गधन्वनः ॥ ६०
 उपारुह्य रथं शीघ्रं चामरव्यजने सिते ।
 नकुलः सहदेवश्च धूयमानौ जनार्दनम् ॥ ६१
 भीमसेनोऽर्जुनश्चैव यमावप्यरिसूदनौ ।
 पृष्ठतोऽनुययुः कृष्णं माशब्द इति हर्षिताः ॥ ६२
 त्रियोजने व्यतीते तु परिष्वज्य च पाण्डवान् ।
 विसृज्य कृष्णस्तान्सर्वान्प्रणतान्द्वारकां ययौ ॥ ६३

तथा प्रणम्य गोविन्दं तदाग्रभृति पाण्डवाः ।
 कपिलाद्यानि दानानि ददुर्धर्मपरायणाः ॥ ६४
 मधुसूदनवाक्यानि स्मृत्वास्मृत्वा पुनःपुनः ।
 मनसा पूजयामासुर्हृदयस्थानि पाण्डवाः ॥ ६५
 युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा हृदि कृत्वा जनार्दनम् ।
 तद्भक्तस्तन्मना युक्तस्तद्याजी तत्परोऽभवत् ॥ ६६
 एवमुक्तं पुरावृत्तं वैष्णवं धर्मशासनम् ।
 मया ते कथितं राजन्पवित्रं पापनाशनम् ॥ ६७
 तच्छृणुष्व महाराज विष्णुप्रोक्तं कुरूद्रह ।
 तेन गच्छसि नान्येन तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ६८

॥ इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि
 अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

॥ इत्याश्वमेधिकपर्व समाप्तम् ॥

इतः परमाश्रमवासिकपर्व भविष्यति ।
 तस्यायमाद्यः श्लोकः ।
 जनमेजय उवाच ।

प्राप्य पैतामहं राज्यं मम पूर्वपितामहाः ।
 कथमासन्महाराजे धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥ १

इत्याश्वमेधिकपर्व कुम्भघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च मुंबय्यां
 निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३२ सन १९१०.

SVI

Cal
17/12/76

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

9014

Call No. Sa 8 Km / Vya / K.V.

Author—Krishnacharya, T.R.
Vyasaacharya, T.R.

Title—Srimad Srinan
Mahabharatam. Ashvamedh.
Vikarawana. 10

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.